

ПРЕДГОВОР

О дејствима Друге српске армије на вардарском војшту, где је имала маневарску улогу — дејства у десни бок главних турских снага пред фронтом Прве српске армије — до сада је нешто опширније и погпуније писано само у делу „Први балкански рат 1912—1913“, књига I (издање 1959. Војноисторијског института). Оно што је о њој раније објављено у делима о кумановској операцији као целини или у радовима учесника о борбама појединих мањих јединица, несумњиво пази од извесних непотпуности и субјективних слабости. Међутим, о дејствима ове армије код Једрена није код нас до сада готово ништа писано. Због тога сам покушао да као непосредни учесник у догађајима изнесем рад ове армије у целини и што погпуније у току кумановске операције, њено пребацивање на маричко војште, четворомесечно учешће у опсади и допринос у освајању Једрена 1912. и 1913. године. При томе сам, у потребној мери, захваатио и дејства бугарске 2. армије код Једрена.

Поред борбених дејстава, тежио сам да изнесем и неке тежкоће које су под условима двојног савезничког командовања спутавале рад армије, као и карактеристичне детаље из њеног живота, материјално-техничког обезбеђења и снабдевања, атмосфере на једном и другом бојшту (у маневарској и опсадној војни) и др. Тиме ће бити омогућено да читаоци погпуније схвате услове под којима се онда живело и борило.

При изради овог дела користио сам архиву Војноисторијског института и сву доступну нашу и страну

литературу. Поред тога, користио сам и личне ратне дневнике, забелешке и изјаве учесника, као и њихове списе у дневним листовима објављене у току и после балканског рата, а нарочито за оне јединице о чијем раду недостају оригинални документи. Посебне тешкоће имао сам око података о раду Турака, до чијих ратних архива нисам могао доћи. То је донекле наднађено коришћењем страних оригиналних дела о опсади и одбрани Једрена, посебно дела генерала Ремзи Југитгидена.

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ

генерал у пензији

Први део

ДЕЈСТВА ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА ВАРДАРСКОМ ВОЈИШТУ

МОБИЛИЗАЦИЈА, КОНЦЕНТРАЦИЈА И СТРАТЕГИЈСКИ РАЗВОЈ¹

Мобилизација Тимочке дивизије I позива. — Штаб Тимочке дивизијске области у Зајечару примио је 23. фебруара 1912. од Министарства војног нове „Упуте за извршење мобилизације“, за чије је спровођење било потребно много труда и времена. Према овим упутима и плану мобилизације, Тимочка дивизијска област требало је да за случај рата мобилише, поред Тимочке I и Тимочке дивизије II позива још и пукове III позива, делове Последње одбране, као и неке јединице ван састава дивизије.²

¹ Према тадањој територијалној подели, Србија се у војном погледу делила на дивизијске области, окружне команде и баталјонске срезове. Доцније су пуковске окружне команде добиле назив војни окрузи.

² Свака дивизијска област мобилисала је по једну дивизију I позива попуњену обвезницима (и кадровцима) од навршене 21. до 31. године и по једну дивизију II позива, попуњену обвезницима од навршене 31. до 38. године. Обе су биле оперативне јединице и улазиле су непосредно у састав армија.

Формацијски састав Тимочке дивизије I позива био је: штаб дивизије, коњички пук (3 ескадрона наоружана карабинама 7 мм и сабљама, са митраљеским одељењем од 4 митраљеза система „максим“ кал. 7 мм), 4 пешадијска пука (13, 14, 15. и 20. наоружани пушкама мод. 1899, кал. 7 мм и са по једним митраљеским одељењем), 1 пољски артиљеријски пук од 3 дивизиона (9 брзометних батерија, 36 топова 75 мм), 1 пионирски полубатаљон (2 чете) и једно телеграфско одељење, 1 болничка чета са завојиштем и 3 пољске и једна марвена болница; колон-

Планом мобилизације регулисано је још: осигурање границе према Румунији и Бугарској; осигурање железничке пруге нормалног колосека Јагодина (сада Светозарево) — Сталаћ и уског колосека Параћин — Зајечар и Ђуприја — Сењски рудник; осигурање сувоземних путева (мостова, пролуста и др.); обезбеђење зајечарских утврђења полусталног типа и формирање и функционисање сухопутних станица за снабдевање пролазећих трупа. Сем тога, израђена су упутства за цензуру поштанско-телефонско-телеграфског саобраћаја и решена многа питања снабдевања и друго.

Цео посао на разради плана мобилизације и извршењу припрема који је био врло обиман завршен је до јула 1912.

Тридесетог септембра (по старом 17.) у 21.30 примљено је у штабу Тимочке дивизијске области телеграфско наређење о мобилизацији. Први дан мобилизације био је четвртак, 3. октобар (20. септембар по старом) у 8 часова. Истог дана (3. октобра) у 23 часа објављена је мобилизација у свим варошима звоњењем звона на црквама и пуцањем из прангија, док су одређени коњаници разнесли из пуковских окружних команди наређења о објави мобилизације. И у селима је то објављивање извршено звоњењем звона и пуцањем из прангија, а на видним местима су упаљене бакље, направљене од омота сена или сламе на високим моткама.

Једновремено са преношењем наређења за мобилизацију приступило се и извршењу свих мера предвиђених планом мобилизације, и то: осигурању границе ска комора (муницијска, инжињеријско-алатна, профвијантска колона са пекарском, месарском и занатлијском четом, санитетска колона и војна пошта). Пешадијски пукови имали су и допунске батаљоне.

Дивизија је била ојачана: брдским дивизионом (2 брзометне батерије, 8 топова 75 мм), 2-ом спорометном хаубичком батеријом (4 хаубице 120 мм), минерским одељењем и мостовим треном.

Бројно стање дивизије (без ојачања) по извршеној мобилизацији: 19 275 каплара и редова, 391 подофицир, 348 официра и 76 чиновника; 401 коњ (без два ескадрона примљена из Шумадијске дивизије I позива), 2410 волова и 1195 кола (коњских и воловских).

само према Румунији; осигурању железничких пруга и сувоземних путева; обезбеђењу магацина и слагалишта; увођењу цензуре писама, телеграма и телефонских разговора; послата су наређења полицијским властима и царинарницама за спречавање шпијунаже, а пуковима је издат упут у погледу прибављања података о непријатељу; инсталиране су све пољске пећи и регулисано је питање исхране људства и стоке; државна и општинска кола упућена су јединицама; приступило се издавању муниције и експлозива; кадровске јединице су упућене у мобилизацијска места односно команде (15. кадровски пук у Параћин).

Приликом извршења мобилизације искрсле су велике тешкоће. До њих је дошло, с једне стране, због кратког времена за извршење припрема по новом плану који је студио на снагу тек месец дана пре мобилизације, а са друге, због наглог прилива обвезника. Наиме, рат је у народу био веома популаран и давно очекиван, па је већ првог дана по објави мобилизације читава маса обвезника појурила у команде. Тако је већ првог дана мобилизације стигла половина а другога око четири петине обвезника, што је довело до поремећаја плана мобилизације.

До нагомиланања обвезника по командама дошло је и због грешака општинских власти које нису благовремено саопштиле обвезницима да ће се прикупљати по општинским збориштима и одагле отићи са спроводницима у своје команде. Да је тако урађено, многа би се питања благовремено расправила на лицу места, а недоштајући обвезници (услед смрти, тешке болести, печалбе итд.) и стока одмах би се попунили.

Нагао прилив обвезника довео је у питање исхрану (није се могла спремити потребна количина хлеба и за обвезнике и за полуну профвијантских колона Тимочке I и Тимочке II позива).³ То се и предвиђало али неблаговремено. Наиме, наређење министра војног да обвезници понесу храну за три дана и за себе и за стоку коју дају, стигло је тек кад је већ била наређена мобилизација. Пошто расположиве сталне војне пећи у

³ Дивизијска профвијантска колона је носила људску и сточну храну за 4 дана (4. одељење носило је резервну храну).

Зајечару нису биле довољне, то су на два дана пре првог дана мобилизације инсталиране и покретне пећи пекарске чете Тимочке I позива,⁴ а коришћене су и варошке пекаре. Натезало се и са брашном јер су милиони, одласком људства у команде, остали без радне снаге. Ипак се успело да све трупне коморе буду снабдевене људском храном за 2 дана, а јединице текућим оброком. Дивизијска профијантска колона попуњена је хлебом за 2, а осталим артиклима за 3 дана.

Ни у погледу сточне хране тешкоће нису биле мање. Недостатак зоби надокнађен је кукурузом из општинских кошева, али интендантска слагалашта нису располагала пресама, те коморе нису понеле предвиђену количину сена и сламе.

Питање јахањих коња, коморске и артиљеријске запреге, задавало је нарочите тешкоће, јер се са сиромашне територије Тимочке дивизијске области нису могле подмирити све потребе ратне формације. Зато је било предвиђено да се нешто јахањих и теглењих коња добије са суседних богатјих територија. Између осталог, Тимочка дивизија I позива добила је из Шумадијског коњичког пука два ескадрона коњице који су 18. октобра стигли код Ђустендила.⁵

Уколико је било пописних коња, многе од њих су хотимице задржали председници општина под разним изговором, а у команде су упутили мање-више неупољерљиве. Тако је дошао у питање и сам покрет артиљеријског пука коме је недостајало 220 коња, услед чега су покушљени сви способни коњи без обзира на старост (од 2 до 20 година) и сви нераспоређени волови. И поред ових мера, артиљеријски пук је кренуо без шесторне запреге, профијантска колона није имала за све возове четворну запрегу, пукови су били без попи-

⁴ Пекарска чета је имала 24 пољске пекаре и могла је за 24 часа испећи 24 000 хлебова.

⁵ Пуковник Стеван Рекалић, који је као командант коњице приликом мобилизације извршио преглед Тимочког коњичког пука у Књажевицу, износи да је дошло само 70 подофицира и 26 редова на својим пописним коњима. Међутим, бројно стање штаба пука, једног ескадрона и митраљеског одељења износило је: 15 официра, 1 лекар, 1 ветеринар, 129 подофицира и војника, 26 коморџија и занатлија, 240 коња и 26 кола.

сних товарних коња (13. пук их је заменио воловском запрегом) итд.

Најзад, било је натезања и око ратних кредита који нису били благовремено предвиђени, те се и око тога трошило драгоцено време.⁶

И поред свих недостатака, пропусти и тешкоћа, који су без сумње имали утицаја на каснији ток догађаја, мобилизација је изведена од 3. до 8. октобра зајачно, као што је било предвиђено планом мобилизације.

О завршеној мобилизацији командант дивизије упутио је 8. октобра министру војном шифром извештај да је Тимочка дивизија I позива спремна за покрет, али да јој недостаје велики број комора и коња — велики број кара је са по 4 коња. Том приликом је извештено да ће дивизија кренути следећег дана.

Мобилизација штаба II армије извршена је у Паранину. Командант армије стигао је из Београда на мобилизацијско место штаба у пратњи начелника штаба и помоћника и 6. октобра у 14 часова извршио смотру.

У Ђуприји су се мобилисали и добровољци.

Мобилизација 7 (Рилске) дивизије. — И у Бугарској је мобилизација објављена истог дана кад и у Србији. Прелаз са мирнодопске формације на ратну задавао је такође велике тешкоће. Ово зато што је сваки пешадијски пук, који је за време мира имао само два батаљона с водом митраљеза, формирао један активни пук од четири батаљона са митраљеском четом, затим два батаљона за нови пук, један догунски батаљон, два ополченска батаљона⁷ и неке штабове и административне јединице.

Слично је било и код артиљерије. Пољски артиљеријски пук имао је за време мира два дивизиона по три батерије и кадар за трећи дивизион, а за рат је форми-

⁶ Главни генералштаб је тек 5. октобра поднео предлог Министарству војном за распоред ратног кредита. По њему је предвиђено за Тимочку дивизију I позива 200 000 динара у злату, пошто се у Бугарској није примао српски новац по номиналној вредности.

⁷ Ополченима су у бугарској војсци називана најстарија годишта обвезника која су одговарала српском III позиву.

мирао: један брзометни пук од три и један спорометни од два дивизиона (сваки дивизион по три батерије), једну допунску батерију и неке штабове и административне јединице. Код коњичких пукова само је извршена попуна и формиран је по један допунски ескадрон.

Мобилизација турских снага. — По турском плану мобилизације било је предвиђено да се недостајуће људство у јединицама II солунске области (око 93 000 војника) попуни из Мале Азије. Поред тога, владала је велика оскудица и у коњима који су такође имали делом да се добију из Мале Азије, а делом да се набаве у иностранству. У томе се није успело, што је штетно утицало на попуну артиљерије, муницијских и профинантских колона.

Пред саму мобилизацију пуштени су кућама по одслужењу рока кадровци из низамских дивизија.⁸ На дан огласа мобилизације (1. октобра) многи су се налазили на путу за Анадолију те се нису могли задржати и вратити. Редифи,⁹ који су у току 1912. године били позвани у војску ради угушивања побуне Шиптара на Косову и Метохији и отпуштени кућама непосредно пред оглас мобилизације, нису се сада одазвали позиву, ослањајући се на законски пропис да у једној години не могу бити двапут позвани под заставу.

Услед рата у Триполису и војне експедиције у Јемену, низамске дивизије у Европи остале су без извезбаног људства, брдских батерија и митраљеза. Због тога су услови за успешну мобилизацију у европској Турској били тешки. Уз то Турска на оглас мобилиза-

⁸ Низам је стални кадар у Турској.

⁹ Редифи (I и II класе) су сачињавали резервну војску. У редифу I класе били су војници који су одслужили војни рок у низаму и ихтијату (после три године у низаму војници су следећих шест година припадали ихтијату), а у редифу II класе они који су, због породичних и других разлога, служили у низаму скраћени рок 3 до 9 месеци, као и они старији који су већ били одслужили прописан рок у низаму, ихтијату и I класи редифа. Последњу одбрану (мустахфиз) сачињавали су обвезници од 38 до 45 година старости, тј. они који су отслужили прописани рок у оперативној и резервној војсци и добровољци — младићи од 18 до 20 година.

ције није могла да пребаци потребно људство из Мале Азије, јер је Грчка прекинула саобраћај морем, тако да је за везу европске Турске и Мале Азије остала на располагању само железничка пруга Цариград — Солун. Услед тога, као и услед непослушности шиптарског живља на територији Македоније и Космета, мобилизација турске војске у захвату вардарског војишта одвијала се мимо утврђеног плана и није могла бити изведена у потпуности. Многе јединице нису биле попуњене, а услед недостатка људства коњица, артиљерија и пионирске јединице попуњаване су из других родова војске, па и онима који нису ни служили војску.

Концентрација Тимочке дивизије I позива. — По првобитном плану концентрације било је предвиђено да се Тимочка дивизија I позива концентрише у долини реке Медвеђе, око Лебана, али је четвртог дана мобилизације (6. октобра), наређено да се она концентрише код Ђустендала у Бугарској.

За концентрацију дивизије сувим одређен је пут: Зајечар — Књажевац — Кална — Темска — Пирот — Цариград¹⁰ (Димитровград) — Врабче — Брезник —

¹⁰ Талањи географски називи задржани су код цитата, док су у текст унети према најновијим картама. За студије нашег будућег ратишта са Турском коришћене су тадање карте Бечког географског института размере 1:200 000, којима се служило и за време рата. Прве карте на српском језику израдио је професор Драгутин Дероко у размери 1:250 000 — штампане у Берлину око 1908. године. Он је користио карте Бечког института и податке професора и академика др Јована Цвијића које је овај прикупљао на лицу места приликом својих научних студија.

И у Географском одељењу српског Главног генералштаба радило се на прикупљању података за израду војних карата. Пошто је Србија већ имала своје карте размере 1:75 000, а доцније је израђена основица између Параћина и Сикирице и Србија покривена триангулационом мрежом, то је ова мрежа настављена и на суседно турско земљиште. На основу тога израђене су карте у размери 1:150 000 које су биле поперљиве и са којима се ушло у балкански рат. Оне су биле непотпуне и са доста грешака. (У раздобљу између балканског и првог светског рата израђене су и карте 1:200 000 које су једино остале у употреби.)

Међутим, по доласку у Ђустендил Тимочка дивизија је добила бугарске карте размере 1:42 000 рад руских геодетских официра. Оне су биле продужене и на суседно турско земљиште

Радомир — Ђустендил, дужине 249 км. Трупе су имале да га пређу за 9 дана са два, а неборачки делови (колонска комора са воловском запрегом) за 14 дана са три преданка. Стога је одмах наређено среским и онштинским властима да се овај пут (на дивизијској територији) доведе у исправно стање и да се нарочита пажња обрати на мостове ради преласка артиљерије. Но, услед велике запуштености, рђавог времена и оскудице у радној снази, није се много постигло. Постојала је опасност да се мост код села Грљана сруши. Код Вратарничког теснаца пут је мало лично на друм, а од Књажевца до Калне — „ни утрвеник ни крчаник“. Услед рђавог пута и времена возови су се, нарочито код артиљерије, са тима извлачили на појединим местима и то појачаном запрегом.

Концентрација дивизије отпочела је 7. а завршена 19. октобра. За извршење концентрације дивизија је била подељена у осам ешелона. Потпуно образовање ешелона постигнуто је тек код Пирота. Штаб дивизије кренуо је из Зајечара 8. октобра, док су поједини делови полазили из својих мобилизацијских места по одршеном плану.

само у размери 1:210 000. Биле су не само нетачне у погледу конфигурације земљишта, положаја и назива места, но и непотпуне, тако да многи објекти војничког значаја нису ни унети, или су потрешно унети. Тако, на пример, Бања чука (к. 1152) код Караџе Хана, која се помиње у инструкцији, не постоји на тадањим српским картама. Ту је назив Висока који је задржан и на нашим најновијим картама. Колски пут који се по карти одваја од друма Страцин — Крагово код с. Трновца и води десном обалом Криве реке и даље источно поред Црног врха за Кочане (звани Кочански пут), који прелази на два места речницу Повишгичу није ни постојао, већ су јединице ишле ко-ритом Криве реке и то само при сувом времену. За време кише морало се газити по води коритом Криве реке. Даље, место Повишгиче писало је Краговска река, док је Краговска река стварно јужно од села Трновца. Највеће тешкоће задавао је Црни врх. На тадањој бугарској карти обележен је као кога 1050, док је на српској 1:150 000 обележен као к. 1000, а на 200 000 као к 1150, а са 1050 обележен је вис Чакалиште.

Стога смо у заповестима задржали тадање називе, а у тексту се служили називима са новијих карата (из 1925. и 1939. године) које су једино и доступне читаоцима.

Приликом операција ослањали смо се више на водиче и мештане.

Приликом поласка II, III, IV, VII и VIII ешелона из Зајечара настале су тешкоће јер се истог дана (9. октобра) и истим путем кретала до Књажевца и Тимоцка дивизија II позива. Уз то су и старешине биле нове те нису имале довољно искуства у одржавању реда и маршевске дисциплине под овако тешким условима.

Тринаести пешадијски пук кренуо је из Неготина 7. октобра у 6 часова сувим преко Салаша, Зајечара, Књажевца (преданак), Калне и Темске, и 13. октобра пре подне стигао у Пирот. Овде је преноћио, допунио опрему и сутрадан продужио за Цариброд, где је стигао у 15 часова и убиваковао се. На том путу га је сачекао командант армије и извршио смотру.

Чегрнаести пешадијски пук пошао је 7. октобра из Књажевца и преко Калне и Темске стигао 9. октобра у Пирот. И њему је у сусрет изишао командант армије и извршио смотру. Сутрадан је поздравио официре овог пука и одржао им краћи говор. Напоменуо је, поред осталог, и то да војници приликом проласка кроз Бугарску треба да се држе коректно према народу, да поштују његове обичаје и својину.

Пук је 11. октобра продужио за Цариброд, где је преноћио, да би се сутрадан транспортовао железницом.

Петнаести пешадијски пук је у току ноћи 6/7. октобра пошао возом из Параћина у Ниш, где је 7. октобра преданио. У Нишу није било довољно хлеба, те је тек сутрадан, 8. октобра, пук успео да добије свега 2500 хлебова, а нешто и да купи. У 11 часова кренуо је ка Црвеној Реци где је стигао око 22 часа и заночио на киши, на голој ледини. Следећег дана стигао је у 19 часова у Пирот где је преданио, а 11. октобра у 7 часова продужио је за Цариброд.

Двадесети пешадијски пук кренуо је 9. октобра из Зајечара и преко Књажевца, Калне и Темске стигао 12. октобра у Пирот, одакле је сутрадан продужио за Цариброд.

Истог дана пошао је и коњички пук и све остале јединице.

Командант армије, у пратњи оперативног дела штаба, кренуо је 7. октобра из Параћина аутомобилом преко Ражња и Сокобање у Књажевац где је заночио

и сутрадан стигао у Пирот. Како су брдском дивизиону недостајали товарни коњи, то је командант армије тражио од Министарства војног да му се хитно пошаље у Ђустендил 50 товарних коња.

Деветог октобра стигао је из Софије у Пирот тадашњи српски војни изасланик и обавестио команданта армије о стању Рилске дивизије, затим о превозу трупа Тимочке I позива од Цариброда до Ђустендила железницом (у ту сврху стављено је на располагање дневно по три воза) и о измени марш-руте сувим — место преко с. Врабче путоваће се преко Сливнице.

Тринаестог октобра у 16 часова српска влада је предала ноту турском посланику у Београду. Пошто је било очигледно да Турска неће усвојити српске захтеве и да непријатељства могу отпочети у року од 24 часа, наређено је команданту II армије да прикупи своје трупе код Ђустендила, спремне за сузбијање сваког непријатељског покушаја преласка границе.

На основу овога командант армије је наредио да Тимочка дивизија убрза покрет и да њене трупе које стигну у Ђустендил буду прикушљене и спремне да заједно са бугарским трупама одбију сваки напад. Наредио је да и командант дивизије буде 14. октобра у Ђустендилу. У исто време је, преко тадањег српског војног изасланика у Софији обавестио и команданта Рилске дивизије да у овом смислу изда потребна наређења команданту трупа у Ђустендилу и да дивизија пре почетка непријатељства заузме и поседне са комитама и устаницима Царев врх (Султан тепе тт 2085) на Осоговској планини.

Већ следећег дана је командант Рилске дивизије известио: да се око Царевог врха налазе три бугарске комитске чете (120 људи) које ће га заузети чим отпочну дејства; да ће 15. октобра упути још једну чету добровољаца, а чим отпочну дејства, упутиће још једну чету пешадије. Раније заузимање открило би, по његовом мишљењу, намеру савезника. Командант се сложио са предузетим мерама, напомињући да је главно да Царев врх буде у рукама армије пре почетка операције.

За време путовања до Цариброда дивизија се снабдевала храном из сухопутних станица у Краљевом

Селу, Књажевцу, Балта-Берилловцу (одељак у Кални), Темској и Пироту, а где њих није било, куповином за готов новац. При овоме је било тешкоћа, јер се особље нашло на дужности коју никада дотад није вршило, а није било ни времена ни могућности да се слагалишта попуне довољном количином хране. Све је било предвиђено, прорачунато и спремљено за концентрацију дивизије у долини реке Медвеђе. Пошто је у току мобилизације дивизији дата нова концентрациска просторија, станице се за тако кратко време нису могле снабдети хлебом и осталим намирницама, тим пре што се Кална и Темска налазе у пасивном крају.

Од Цариброда су пешадјски пукови превожени железницом до Ђустендила, а сви остали дивизијски делови (коњица, артиљерија, инжињерија, санитетске и интендантске јединице, установе и колонски возови) продужили су покрете сувим без преданка, али не преко Врабче, као што је то било предвиђено планом концентрације, већ преко Сливнице, Брезника и Радомира. Ова је измена извршена зато што је слагалиште хране било припремљено у Сливници, а не у Врабчи. То је изазвало нове тешкоће, пошто је пут био и дужи и много тежи, нарочито преко планине Вискар и између села Извор и Коњаво. Пут од Брезника до Сливнице био је, према извештају команданта коњичког пука, рђава коњска стаза којом се само колоном по један могло проћи. Поред тога, био је са врло великим нагибима и каменитим тлом.¹⁰

Превожене железницом било је такође скопчано са извесним тешкоћама, јер су за превожене пукова била стављена на располагање само по три воза са 38 до 40 вагона, а то је било премало (у вагоне је смештано по 55, 60 па и 70 војника). Стога су се пуковска кола морала испразнити и упути сувим долином реке Лукавице ка Врабчи, Брезнику и Радомиру. Уз то ни композиције нису биле благовремено припремљене: стављане су по услутним станицама од Софије до Цариброда од разноврсних вагона (почев од спаваћих кола

¹⁰ Архив Војноисторијског института ЈНА (Ратна архива Балканских ратова 1912—1913), кутија 82, рег бр. 1 и 2 (диг. АВИМ, к. 82, бр. 1 и 2).

па до вагона са отвореним платформама), те су се војници мрзели по кишном и хладном времену.

Због поремећеног реда поласка појединих возова често се задочнавало по десет и више часова. Тако је превоз железницом нормалног колосека до Ђустендила трајао готово десет часова — први транспорт 14. пешадијског пука кренуо је 12. октобра у 1.43 и стигао исто дана у 10.10 часова, други је кренуо у 8.30 и стигао у 16.50, а трећи је кренуо у 19.30 и стигао сутрадан у 8 часова. Петнаести пешадијски пук је отпочео превоз жење 13. октобра у 4 часа па је наставио и сутрадан. За њим је транспортован 20. пешадијски пук. Последњи је транспортован 13. пешадијски пук, а његов последњи ешелон стигао је 16. октобра у 7.30 часова и сместио се у кантонман где је догле био 14. пук који је прешао у бивак на Сенокос (утрина), на друму за Деве бајир (око 6 км од Ђустендила).

За време превожена трупе су свуда услут пријатељски дочекиване, нарочито у Софији.

Тако су до 17. октобра стигли код Ђустендила сви борачки делови Тимочке дивизије са болничарском четом. После једнодневнoг одмора отпочела је борбена обука.

Командант армије стигао је 16. октобра са оперативним делом штаба у Ђустендил у 15.45 и сместио се у официрском дому, док је остатак штаба стигао железницом из Параћина у 15.30 истог дана. По доласку у Ђустендил командант армије упутио је начелнику Главног генералштаба овај извештај:

„Вечерас стигох и команду над армијом примих. Артиљерија и инжењерија за ноћиће вечерас у Радомиру, коњица и болничарска чета у Брезнику, колонска комора у Сливници. Молим да ми се благовремено јави правац наступања левокрилне колоне I армије ради везе са њом“.¹²

Сутрадан, 17. октобра, командант армије примио је наређење да ће српска Врховна команда отпутовати 18. октобра у Ниш где убудуће слати извештаје. Истог

¹¹ Односи се на два ескадрона упућена из Шумадијске дивизије I позива.

¹² АВИИ, к. 39, бр. 1.

дана је командант армије упутио трупама наредбу у којој, поред осталог, извештава да је у састав армије, поред Тимочке дивизије, ушла и бугарска (7) Рилска дивизија. Наредба се завршава:

„...Ја са поуздањем гледам на наш будући рад и тврдо верујем у успех, јер толико векова раздвојена а сад збратимљена и загрљена најрођењима браћа Срби и Бугари преставаљају недољиву силу која ће порушити све препоне и извршити ослобођење — досад подјармљене браће...“¹³

Тако је концентрација Тимочке дивизије завршена за 12 дана колико је било предвиђено за целу српску војску. Због новог плана концентрације настале су тешкоће које су се, као што смо навели, одразиле на кретање, нарочито артиљерије и коморе, као и на снабдевање и исхрану људства и стоке, и то како у току кретања тако и по пристизању на концентрацијску просторију.

Концентрација Рилске дивизије. — Она се концентрисала на својој дивизијској територији, која обухвата средњи део изворног дела Струме и њених десних притока, а испуњена је ограничима Осоговске планине, чији се највиши врх Рујен (тл 2252) налази на тадањој бугарско-турској граници. Северозападно од њега протеже се гробен самом границом све до тадање громеђе (на Патарици) између Србије, Бугарске и Турске са Таш тепеом, Бождарницом (тл 1580), Деве бајиром, В. Китком (тл 1252), Жеравином (тл 1402). Југоисточно од Рујена протеже се исто тако гробен самом границом Балташница, Ждраланица (тл 1803), Кучевница (к. 1756), Сива кобила (тл 1545), Стрби врх (к. 1277), Црна скала.

Цео тај гробек од Патарице ка југу, који чини одбрамбени фронт према западу, го је и зато врло прегледан, док се ретка и ниска шума може наћи само по стрмим падинама и јаругама. Косе које се с њега спуштају ка западу кратке су и стрме, те је тешка веза са речним долинама. То још више отежава кретање али ојачава одбрану с те стране. Иначе, земљиште је тешко пролазно и по њему се може кретати само пешадија

¹³ АВИИ, к. 39, бр. 1.

са товарном стоком, док би извлечење пољске артиљерије било скопчано са огромним напорима људи и стоке, а често би било и немогуће. Пошто гранични фронт према западу доминира предтереном који се може гући и пешадијском и артиљеријском ватром до највећих даљина, то би овде напад с турске стране био врло тежак.

Источно од граничне линије постоји и други јак одбрамбени положај. Са виса Бегбунар (Човека тт 2047), североисточно од Рујена, спушта се коса право на север преко села Вратца и везује се са висом Вршник-Лисец (тт 1501). Она дели ову висораван на два дела: Ђустендилску (средње висине око 500 м) и Ђујешевску (око 950 м). Положај је топографски јак, а удаљен је од граничне линије 10 до 12 км. Као такав он може добро да послужи за обезбеђење концентрације трупа у ширем рејону Ђустендила од евантуалног продора непријатеља преко Рујена или северно и јужно од њега.

Ђујешевску висораван пресеца река Бистрица са притокама. Косе између њених притока представљају слабе положаје, јер над њима доминирају турски положаји на граничној линији. Њеном долином пролази железничка пруга Ђустендил — Ђујешево, која омогућује бржи стратегијски развој и повољно снабдевање. Релативно је мале носивости са оштрим кривинама и стрмим нагибима, са возовима мале брзине. Ђустендилска железничка станица, као искрцна, располагала је сталном рампом за цео воз, а Ђујешевска сталном само за шест вагона и покретном још за шест.

У поледу пролазности концентрациска просторија стоји слабо. Постојале су само три добре сувоземне комуникације: друмови Ђустендил — Ђујешево, Ђустендил — Душница (Марек) и Ђустендил — Црна скала. Друм Ђустендил — Ђујешево — Крива Паланка био је релативно добар, али са великим успонима на седлу код села Вратци и на Деве бајиру. Сем наведених све остале комуникације су само пешачке и коњске стазе, те је кретање ван друмова било веома тешко, тако да су се све потребе за гранични фронт морале догурати товарном стоком.

Просторија је била слабо и ретко насељена. Ставништво се највећим делом бавило сточарством и воћарством, те се на терену могло наћи само меса и сточне хране.

Просторија у рејону Ђустендила лежи у захвату операцијског правца Софија — Ђустендил — Крива Паланка — Страцин — Куманово — Скопље.¹⁴ На делу од Ђустендила до Страцина правац је стешњен планинским земљиштем (са севера Ђиљин — тт 1547, Берман тт 1388 и Козјак тт 1284, а с југа Осоговском планином) којим се пробија Крива река, чијом долином води једини колски пут Ђустендил — Страцин. Кретање ван пута јак је отежано и скопчано са великим напрезањем, јер је земљиште средњепланинско и испресецано многобројним косама које се строго спуштају у уску долину Криве реке. Правац изводи на десно крило и бок турске одбрамбене линије код Куманова, са крајњим циљем — Скопље.

Са Осоговске планине спуштају се на југ и запад косе које испуњавају цео простор између Криве реке, Брегалнице и Овчег поља, а завршавају се јужно од Кратова Пониквом (тт 1298) и Црним врхом (тт 1115) који затварају прилаз Овчем пољу. Земљиште је тешко пролазно; тим правцем који служи само за везу између правца долинама Криве реке и Брегалнице, може се кретати највише здружена бригада са товарном стоком. Објект је Кратово.

Правац Ђустендил — Црна скала — Царево Село (Делчево) — Кочани — Штип — Велес, односно Горња Цумаја — Царево Село — Кочани — Штип — Велес води углавном од граничног фронта према западу долином Брегалнице и пробија се између Осоговске планине и Пличковице. Кретање ван пута доста је тешко и ограничено на ужи појас с једне и друге стране пута. Правац изводи у бок и позадину Овчег поља и Скопља. Веза између трупа које дејствују овим правцем и оних на кривоаланачком правцу је врло тешка, јер преко

¹⁴ У документима се помиње час Крива Паланка час Егри Паланка. У овом тексту ће се свуда употребљавати садашњи назив — Крива Паланка, а када се цитирају документа или туђи текстови назив остаје како је тамо дат.

Осоговске планине воде правцем север — југ само коњске и пешачке стазе и једини тешко пролазан пут Страцин — Кратово — Штип.

Концентрацијску просторију су обезбеђивале на самој граници граничне трупе, ојачане ополченским јединицама и трупама Рилске дивизије. Распоред јединица Рилске дивизије био је: 1. бригада (код Ђустендила) штитила је правац преко Криве Паланке од карауле Патарице закључно са Осоговском планином; 2. и 3. бригада штитиле су правац Горња Џумаја — Софија, преко Дупнице. Штаб дивизије налазио се источно од Ђустендила на Струми, код села Кадин Мост.

Концентрација турских снага. — Вардарска армија, која је била одређена за дејство према Србији, имала је да се концентрише на просторији Штип — Велес — Скопље. Њу су сачињавали: 5. корпус из Солуна, 6. из Битоља и 7. из Скопља, који су били овако концентрисани: 5-ти, у чијем је саставу била 13. низамска дивизија, превезен је железницом од Солуна до Велеса, а потом пешке до Овчег поља, 6-ти у чијем је саставу била 17. низамска дивизија, ишао је пешке од Битоља до Велеса, а 7-ми, у чијем је саставу била 19. низамска дивизија, такође пешке до Куманова. Заштитну концентрацију вршили су делови 7. корпуса.

Према фронту српске II армије избачене су слабије непријатељске снаге ка граници код села Калиманца, Костин Дола и Злетова, док је заштитна граница била поверена граничној трупи и жандармерији.

За одбрану долина Струме и Месте предвиђен је Струмски корпус (јачине 21 000 војника), који је концентрисан на просторији Демир Хисар (Валовиште) — Горња Џумаја. Концентрација турске војске завршена је 20. октобра.

Развој српских снага. — Српски ратни план за рат против Турске 1912. године добио је дефинитиван облик после другог споразума српског и бугарског генералштаба (28. септембра 1912). По њему је целокупна српска војска имала да дејствује на вардарском војништу, и то: I армија (главна српска снага) правцем Бра-

ње — Куманово — Скопље — Велес; II армија да садејствује I армији из рејона Ђустендила дејством на десно крило и у бок турских снага испред I армије, и III армија преко Косова, Скопске црне горе (Карадага) и Качаника да садејствује I дејством на лево крило и у бок турских снага пред I армијом.

У вези са тим планом, српски Главни генералштаб је 5. октобра доставио команданту II армије директиву Пов. Ђ. О/У бр. 120 од 5. октобра (22. септембра, по старом) која гласи:

II армија која ће у својој саставу имати Тимочку дивизију I позива и једну бугарску — Рилску дивизију, и бити под вашом командом, имаће у нашем рату са Турцима, да ослањајући се на Ђустендил као базичну тачку оперише у бок и позадину турске војске, која би се налазила на просторији између Велеса, Карадага Скопског, наше јужне и бугарске југозападне границе и Штипа, и да тим потпомаже операције наше I армије, која ће наступати од Врања преко Куманова и Скопља на Велес.

На овој просторији турској војсци могу да служе као ослонци за дефанзиву или офанзиву ови положаји углавном:

1. — Рујански положај (код с. Лујкарци и Вилчаке) који затвара простор између Моравице и Пчиње;

2. — Овчеполошки положај који чини вододелница између Пчиње, Криве Реке и Брегалнице, и ослања се својим десним крилом на Дреник — Царев Брх (Султан Теле) — Осогово, а левим на Пчињу и Вардар;

3. — Штипски положај, на левој страни Брегалнице, који се десним крилом ослања на пл. Плачковицу а левим на висове између Штипа и Велеса.

Као саставни део овог положаја може се сматрати и положај: Бања Чука код Караџе Хана, на путу Штип — Царево Село, између Кочана и Царевог Села.

Бероватно је за сада, да ће положај под 3 бити најважнији и да ће се на њему концентрисати она турска војска, што је одређена за операције према Србији, а да ће на положајима под 1 и 2 бити неки делови, чији ће се задатак састојати углавном у томе, да отпором својим задржавају продорање I армије, да би главној војсци дали времена за спрему.¹⁵

¹⁵ Турски операцијски план за рат против балканских држава (Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке) који је рађен под утицајем идеја фон дер Голца, предвиђао је првобитно под Србији стратегијски дочек — држати се у почетку дефанзивно на Овчег пољу, а касније после концентрације свих снага прећи у офанзиву. Ова основна идеја турског почетног оперативног плана била је позната и српском Главном генералштабу. Она му је, с обзиром на стање Турске пред рат 1912., изгледала пот-

На ове ће положаје наићи и морати да осваја I армија у сземе наступању. II армија треба у томе да је попомаже падом на бок на овај начин:

1. — У првом случају II армија упутиће Тимочку дивизију путем Егри Паланка (Крива Паланка) — Куманово и својим наступањем пресећи турску отступницу на Куманово, односно задржати позадије турске трупе које би из Куманова хитале ка Рујанском положају.

2. — У другом случају Тимочка дивизија треба да наступа преко Егри Паланке на Крагово, на одавде да нападне на десно крило и бок турских трупа на Овчепольском положају, у исто време када га буде напала I армија с фронта.

У оба ова случаја упутићи један пешадијски пук Тимочке дивизије са брдском артиљеријом преко Осоговске Планине на Царев Врх, тога ради, да по потреби у случају под I кретањем својим косом од Царевог Врха на Егри Паланку убрза пад ове варошице; а у случају под 2 да нападне турске трупе на Овчепольском положају с бока. Овај пук може да пресече отступницу на Крагово оним турским трупама које би се повлачиле из Егри Паланке.

3. — У трећем случају најпосле, после пада Рујанског и Овчепольског положаја, Тимочка дивизија има да наступа из Крагова на Кочане против десног крила и бока турског положаја код Штипиља (Штина). Са овом дивизијом имају да наступају и бугарске трупе преко Царевог Села на Кочане, тако да Штипили положај турски нападне у исто време када и Тимочка дивизија.

Везу између ове дивизије и бугарских трупа одржаваће напред поменути пешадијски пук Тимочке дивизије са брдском артиљеријом, наступајући од Царевог Врха косом преко Стришке, Новог Села и Речана (по аустријској карти) на Кочане.

Саопштавајући у главним цртама, и у колико се може предвидети у садањим приликама, како треба да поступи II армија у свакоме од ова три случаја, командант ће према приликама какве се појаве удешавати сам кретање подручних му трупа и даљи рад. При том вада имати на уму главни задатак II армије, који се састоји у томе, да својим операцијама помогне операције I армије и да непријатеља нападне у исто време с бока, када га I армија буде напала с фронта. У име овога потребно је да буде увек у сталној вези са командантом I армије и да га обавештава о кретању својих трупа.

О пријему ове директиве нека командант изволи овамо одговорити.¹⁶

пуно реална и устаљена, па је на основу тога израђен српски почетни операцијски план, са највероватнијом претпоставком да ће се битка са главним турским снагама одиграти на штипским положајима.

¹⁶ АВИИ, к. 39, бр. 1.

Пошто су борачки делови Тимочке дивизије били 17. октобра углавном прикупљени код Ћустендила, то је командант армије издвоио дана диспозицију за осигурање граничног фронта од карауле Пагарице до села Пастре у долини Рилске реке. Десни одсек од карауле Пагарице до Новоселске реке поседа и осигурава Тимочка дивизија ојачана брдским артиљеријским дивизионом и 2. хаубичком батеријом, а леви од Новоселске реке до закључно село Пастра поседа и осигурава Рилска дивизија. У вези с тим Тимочка дивизија имала је, до 17. октобра у 18. часова, да смени I бригаду Рилске дивизије која је догле била на десном одсеку, с тим да гранична стража и ополченске трупе остану и даље на својим местима, стављајући се под команду команданта овог одсека. Они су имали да прикупљају податке о правцима који изводе на фронт: Крива Паланка — Крагово — Кочани (десни одсек) и Кочани — Царево Село — Горња Цумаја (леви одсек).

Одсек Тимочке дивизије подељен је на два пододсека: десни, од Пагарице закључно са друмом Ћустендил — Крива Паланка, и леви, од овог друма до Сиве кобиле. Десни пододсек имао је да поседне 15. пешадијски пук са 1. дивизионом, коме је придата хелиографска станица,¹⁷ пола вода коњице, пола чете пионира и вод-болничара. Пук је заузео 17. октобра положај код села Бистрице, с тим што су две чете упућене ка самом граничном фронту: једна на вис Арамлић (Арамлија) код села Гурбановци, а друга на положај код села Скакавице.

Трупе левог пододсека (14. пешадијски пук, хелиографска станица, пола вода коњаника, пола чете пионира и вод-болничара) имале су да поседну Бебунар (Човека, тл 2051) на Осоговској планини. Наређење је примљено 17. октобра у 15, а већ у 17 часова пук полази и до 23.25 часа стиже на Бебунар, смењује један бата-

¹⁷ За одржавање оптичке везе у опреми телеграфских одељења био је Манженов хелиограф, који се састојао из челичне лимене кутије на чијој је предњој страни усађено сочиво пречника 10 см кроз које је пропуштан сноп сунчане или вештачке светлости (петролејске или карбитске лампе). Сигнализација се вршила крајним и дужим сноповима светлости по Морзеовој азбуци.

љон бугарског 26. пука са једном брдском батеријом, упутивши једну чету на вис В. шапка (к. 2163), а другу на Брезовски рид (изворни део Новоселске реке). Марш је био веома тежак услед тешко пролазног земљишта, а и саме су путовође често грешиле. Сутрадан је стигао и брдски дивизион, после чега је пук наставио марш до В. шапке. Овде је успоставио хелиографску везу са штабом дивизије, али се ова убрзо изгубила услед магле.

Остале јединице Тимочке дивизије задржане су у резерви, с тим што је коњички пук имао да пређе у село Грлено и смени ескадрон бугарске коњице; 20. пешадијски пук да дође код с. Вратца и смени бугарски 13. пешадијски пук, а српски 13. пешадијски пук да са 2. и 3. дивизионом и пионирским полубатаљоном са Сенокоса оде на положај код села Скакавице.

Из самог груписања се види идеја да се главна снага дивизије прикупи на друму Ђустендил — Крива Паланка са јаким бочним снагама да би се изманевровала Кривоаланачка клисура.

Сутардан, 18. октобра, командант армије је понова наредио: да се бугарске јединице што пре смене са границе; да се позадне трупе привуку ближе и да се коморе попуне. У вези с тим командант дивизије је наредио: да 15. пешадијски пук заузме положај код села Црвени Дол, на коси Ридарска Махала и осигура правце од карауле Жедилова и Велике китке; да чета са виси Арамлића пређе код села Бобешина и Дола, а чета са Скакавице да уђе у састав пука, пошто тамо 19. октобра треба да стигне 13. пешадијски пук. Тако је 15. пук зановио у биваку код цркве у с. Жеравино, на бугарској страни, а 1. батаљон се задржао на граници код с. Жедилова. Услед тешко пролазног земљишта код пука је задржана само једна (1.) батерија.

18. октобра увече командир 3. чете 1. батаљона, који је упућен са четом у близини карауле Жедилова, известио је да су се слаба турска одељења повукла ка Кривој Паланци где се утврђују и да је по караулама остало само по десетак војника (у караули код с. Киселице 50 војника); да Турци пале села и, наводно, трују изворе и бунаре.

На граници је владало затишје све до 18. октобра. Пошто бугарске комитске чете нису заузеле Царев врх, то је командант 14. пука предложио овог дана команданту дивизије да га овај пук заузме. Чим је био обавештен о овоме, командант армије је одговорио да 14. пук може да нападне Царев врх само ако је сигуран да ће га заузети, иначе нека сачека док дивизија отпочне операције.

Истог дана је око 20.45 командант бугарског 3. пешадијског батаљона известио да је у 20 часова отпочело пушкарање између бугарске карауле Ђујешеве и турске Јасу тепе, и да се са караула северно од с. Жедилова видело у току дана кретање знатних турских коњичких делова од села Киселице у правцу ових караула.

Деветнаестог октобра у 8.25 турска појачана посада отворила је ватру са карауле Рујен на истоимену бугарску караулу. Око 9 часова је командант пука наредио да један вод брдске артиљерије приђе граничној линији и отвори ватру на караулу, али се турска посада повукла пре но што је вод и стигао на положај. Караула је заузета у 9.40, а 14. пешадијски пук избио је у 10.30 на стару границу.

Време се нагло погоршало. Била је јесен, која је овде на висини преко 2000 метара врло хладна. „Јака непобојна магла са кишом и снегом зауставила ме на караули Рујен“, каже командант пука, „где сам одмах предузео утврђивање и извиђање у правцу Султан тепе, очекујући да га заузмв бугарске комите, како је било предвиђено“.¹⁸ Пошто су комите биле више заузеле пљачком него извршењем добијеног задатка, то је командант пука упутио 2. батаљон ка Кривој Паланци да пресече везу са Царевим врхом и садејствује у нападу на њега.

Турци су напустили границу и према 15. пешадијском пуку, те су предњи делови овог пука избили око 13.30 на границу и посели фронт: вис Жеравино — Коприва — Сиври тепе (тл 1294), а главнина је и даље остала код цркве у селу Жеравину (у Бугарској), где је и зановио.

¹⁸ АВИМ, к. 132, бр. 1.

С обзиром на овакву ситуацију, командант дивизије је 19. октобра око подне наредио да и 13. пешадијски пук са 2. артиљеријским дивизионом изиђе на границу и поседне фронт: В. китка — Деве бајир — Бождарица — Таш тепе и ухвати везу са суседима. У вези с тим командант пука је наредио да 1. батаљон поседне фронт В. китка — Деве бајир — Равна њива, а 2. батаљон лево линију Бождарица — Таш тепе. Чим је 1. батаљон кренуо друмом за Деве бајир са 3. четом у претходници, Турци су га са границе опазили и верујући да ће бити нападнути, отворили су ватру, запалили караулу и царинарницу и повукли се ка Кривој Паланци. Тако је батаљон заузео одређени положај без губитака.

Истог дана је Тимочки коњички пук прешао из села Грлена у село Ранинце. У Грлено је стигао штаб дивизије и везао се телеграфски са штабом армије, док је 20. пешадијски пук са артиљеријским пуком и 2. хаубичком батеријом заузео положај код села Скаквице. Пошто су седми ешелон (болничка чета, све четири пољске болнице, марвена болница, муницијска колона и др.) и осми ешелон (профијантска колона са пекарском и месарском четом и др.) Тимочке дивизије стигли код села Коњава, наређено је да се образује I и II степен колонске коморе и да се I степен 20. октобра изјутра упути код села Жиленци, а II задржи код источног излаза из Ђустендила.¹⁹

Тимочној дивизији је одређен комуникацијски правац Цариброд — Софија — Радомир — Ђустендил, а позадина од линије села Коњава — Жабокрт — Трноvlak — Слокошница — Ново Село. У то време је командант профијантске колоне известио из Сливнице да има 71 000 хлебова, зачина за три дана, зоби и меквиња за три дана, сена за један дан и 5086 кг конзерви.

Снабдевање код Ђустендила вршено је из бугарских магацина. Људска храна је била обилна и добра,

¹⁹ I степен колонске коморе образовали су: два одељења муницијске колоне за артиљеријску и једно за пешадијску муницију, муницијска колона за хаубичку батерију, две пољске болнице и санитарска колона. Остало је сачињавало II степен. Трудине коморе су улазиле у састав својих јединица.

али је сено било буђаво. Дотурање, пак, свакодневних потреба 14. и 15. пуку на планинском и испресецаном земљишту било је скопчано са огромним тешкоћама. Нарочито је било тешко снабдевање 14. пука, чак и онда кад му је 13. пук уступило извештан број товарних коња у замену за кола.²⁰ Међутим, Рилска дивизија је имала целокупну комору на товарним коњима; једино су штабови пукова и бригада имали по једна кола.

На овом терећу нису се могле употребити ни санитарске двоколице, а Тимочка дивизија није имала но-сила за товарне коње.

Развој бугарских снага. — Према изнетој диспозицији команданта армије, одсек Рилске дивизије подељен је на три пододсека: десни од Сиве кобиле до Стрбог врха закључно, средњи од Стрбог врха до потока Копривен искључно и леви од Копривена до с. Пастре (у долини Рилске реке).

Груписање снага по пододсецима извршено је: на десном пододсеку одред од два батаљона 26 (Перничког) пука са једном брдском батеријом у рејону Сиве кобиле (с. Предел), на средњем 2. бригада на десној обали Струме (у рејону село Ваксово — Црна скала) и на левом 3. бригада на левој обали Струме, у рејону с. Слатино — с. Кочериново — с. Бобошево, док је 1. бригада задржана у рејону с. Кадин Мост. Штаб дивизије остао је и даље у Кадином Мосту.

Командантима пододсека је наређено да прикупљају податке о непријатељу, и то: десни у рејону Побијен камен — Кочани — село Оризаре; средњи Кочани — Царево Село — Пехчево и леви у долини Струме.

Развој турских снага. — Турски ратни план предвиђао је рат са Србијом, Бугарском и Црном Гором. По њему су, у случају да Србија, Бугарска и Црна Гора пређу главним снагама у напад, турске снаге на македонском војишту имале да буду у одбрани, а снагама

²⁰ Извештавајући о тешкоћама снабдевања, командант 14. пука се жали да се једног дана добија хлеб, другог месо, а да је веома тешко и са сточном храном.

на тракијском војшту да наступају у Бугарску. Ако на македонском војшту не буде изгледа на успех, Вардарска армија (одређена према Србији) имала је да поседне десну обалу Вардара од Демир Капије до Велеса и брани прилаз Пилелу и Битољу, спремна за напад на српске колоне када се буду спуштале у Прилешко-битолску котлину. Оперативна база требало је да буде Албанија.

Уколико је рат постајао вероватнији, утолико је више преовлађивало мишљење да Турска пређе у напад на оба војшта.²¹ И заиста, доласком (12. јула) за министра војног Назим-паше, ранијег начелника Главног генералштаба (1901—1902), овај план је усвојен. Бак сенсирске школе, веома имгулзиван, прислалица француске доктрине „напад по сваку цену“, он је, као помоћник врховног команданта (султана), по његовом одобрењу наредио офанзиву и на истоку и на западу, без обзира на задоцнелу мобилизацију и централизацију. Последнице нису изостале.

Када је турска Врховна команда обавестила 16. октобра команданте армија о прекиду дипломатских односа са балканским државама и преласку у напад, командант Западне војске Али Риза-паша (штаб у Солуну), осећајући се слабим, прибегао је средњем решењу. Наиме, Струмски корпус,²² под командом Али Наџир-паше, имао је да у Бугарској заузме погодан положај за одбрану Кресненске клисуре у долини Струме, а Вардарска армија, под командом Зеки-паше, имала је да наступа и нападне Србе у правцу Врања. У случају неуспеха она је имала да на просторији Овче поље — Куманово заузме такав положај на коме би могла сломити српски напад, док би Приштински одред оперисао у позадини српских главних снага у долини Јужне Мораве.

²¹ Турске снаге су биле подељене на Источну војску (јача група) која је била одређена против Бугарске, и Западну војску (слабија група) која је била предвиђена за операције против Србије, Грчке и Црне Горе.

²² Струмски корпус био је састава: 14. низамска и Сереска редифска дивизија, око 21 000 војника (Први балкански рат 1912—1913, стр. 370, прим. 432).

Овај план није дошао до изражаја јер их је друга страна предухитрила. Турци су против Грчке упутили само две дивизије (око 26 000 људи), а готово исто толико (око 25 000) и против Црне Горе код Скадра, са циљем да снаге ових држава привезу и задрже док се не реши сукоб на главним војштима — против Србије и Бугарске.

У току ноћи 16/17. октобра командант Западне војске саопштио је нередбу турске Врховне команде за напад на Србију и Бугарску, напомињући да се, према извештајима, једна српска дивизија прикупља код Ђустендила, а једна бугарска код Дупнице (Марек).

После пријема наређења команданта Западне војске које гласи: „Вардарска армија ће непријатеља који надире ка Кочанима напасти и растерати, а Србима ће спречити да нападну Куманово“,²³ командант Вардарске армије издао је 20. октобра следећу заповест:

„1. Непријатељ наступа од Царевог Села, Султан телеа, Паланке и Врања;

2. Вардарска армија задржаће непријатеља који наступа од Царевог Села и Султан телеа, док ће непријатеља који наступа од Паланке и Врања напасти;

3. Коњичка дивизија продужиће извиђање у духу наређења датог раније за обезбеђење од стране непријатеља који наступа долином Пчиње;

4. 5 корпус задржаваће са две дивизије непријатеља који наступа од Царевог Села, Султан телеа и Кратова, штитећи позадину и десно крило армије; један пук оставиће у Штипу;

13. низамска и Штипска резервна редифска дивизија наступаће путем Штип — Овче поље — Павлешени (Палмеш) — Градиште и 8 (21) октобра да буду челом код Градишца;

6. корпус наступиће путем Овче поље — Малино — Орашац и 8 (21) октобра челом да буде код Живиње;

7. корпус уложиће сву снагу да задржи код Куманова непријатељске колоне које наступају од Врања и Паланке.

5. Штаб армије биће у Велесу.“²⁴

²³ Зеки-паша, Ратник за август, 1925. стр. 37.

²⁴ Војнага между България и Турция 1912—1913. София 1935, том VI, стр. 73 (цит. V. МБТ VI 73).

ОБЈАВА РАТА И РАТНА ДЕЈСТВА

ОБЈАВА РАТА СРБИЈЕ

Србија је објавила рат Турској 17. октобра. Тим поводом је 18. октобра Врховни командант упутио војсци следећу наредбу:

„Војници!

Грозна нечовештва, која Турци чини над нашом браћом, превршила су сваку меру. Нема дана а да се по неколико домова српских у црно не завију. Многа су села српска од зумла турског опустела. Многа се само по имену познају да су некад српска била.

Србија и њена узданица српска војска не смеју допустити да се њихова браћа у Турској и даље сатиру и турче. Они морају напред, у помоћ својој браћи, последњи је час ту.

Војници!

Полазећи у рат на душманина нашег рода и племена, ви не идете сами. Са нама су све балканске државе, чији сународници исто тако страдају. Са нама су наша рођена браћа Срби из Црне Горе, са нама су и браћа Бутари, па су са нама и једноверна браћа наша Грци. Сви смо сложено кренули напред, да вратимо и обезбедимо нашој тужној браћи слободу, коју ми сами уживамо, да их отмемо из шака непријатељских и да отерамо туђина — освајача са њиховог и нашег прадовског огњишта.

Војници!

У име Бога и наше праведне ствари — напред!

Развијте српску тробојку и пренесите је, победоносно и поносито, кроз наше тужно и осветничко Косово. Оно нас зове да на Косову изгубљену нашу драгу Стару Србију на Косову и вратимо.

Тамо нас, војници, чекају наша рођена браћа. Тамо нас чекају и сви они, који су жудни слободе, мира и реда. Тамо ћемо наћи не само Србе, него и Арбанасе, разне вере. Који се од њих не буду придружили Турској, и нас пријатељски прихвате, њих не дирајте, ни њихову чељад, ни њихове домове, ни имање.

Нека вам, војници, буде вођа ова велика и светла реч народна:

Душманину рат, пријатељу брат.

Брат је мио које вере био.²⁶

Истог дана је Врховна команда упутила команданту II армије ово наређење.

²⁶ АВИИ, к. 138, бр. 12.

„Оглашен [је] рат Турској. Командантима Ибарске војске и III армије наређено је: да први 6 (19) а други 7 (20) отпочну наступање против Новог Пазара и Приштина. Командант нека своје трупе прикупи и примакне до границе да може отпочети офанзиву чим налог за то добије.“²⁸

У вези с тим наређењем коњички пук је 20. октобра примакнут ближе граници и задржан поред Друма код с. Скакавице, штаб дивизије са телеграфским одељењем и болничарском четом прешао је код железничке станице Ђујешчево, I степен колонске коморе код с. Грлена, а II између с. Жиленаца и Сенокоса.

Овим је завршен стратегијски развој Тимочке дивизије I позива.

РИЛСКА ДИВИЗИЈА ПРЕЛАЗИ ГРАНИЦУ

Седамнаестог октобра Бугарска је објавила рат Турској. Ноћу 17/18. октобра агенција Аवास објавила је да је „турска влада наредила својој војсци да пређе српску и бугарску границу и почну војна дејства“. О томе је бугарска Врховна команда одмах и непосредно обавестила команданта Рилске дивизије, са напоменом да операције бугарске војске почињу сутрадан, 18. октобра у 7 часова, с тим да и Рилска дивизија пређе границу.²⁷

Командант Рилске дивизије обавестио је о томе команданта српске II армије, а овај му је усмено, а потом и писмено, одобрио да тога дана пређе границу и о томе је одмах обавестио Врховну команду. Ово је, каже, учинио због тога што би било опасно ако би после објаве рата бугарске снаге остале пасивне, с обзиром на њихов положај на граници. Зато је наредио да још 18. октобра отпочну дејства против Џумаје и Царевог Села, тежећи једновремено да се заузме Царев врх. У исто време је известио да се на правцу Ђустендил — Крива Паланка неће предузимати никаква дејства, већ да се Тимочка дивизија прикупи и припреми за деј-

²⁸ АВИИ, к. 39, бр. 1.

²⁷ АВИИ, к. 42, бр. 17. — Бреме је узето према бугарској телеграфској станици, а оно је за један час раније од српског.

ства. На ово је начелник штаба Врховне команде наредно да Рилска дивизија изврши добивену заповест, с тим што ће даље радити у смислу дате директиве. Наглашено је да се наступање Царевог Села и Кочанима изврши у циљу привлачења непријатеља, али да се притом сувише не излаже, како усамљена не би била потучена.²⁸

У исто време је командант Рилске дивизије примио поред наређења српске Врховне команде и команданта II армије, и наређење бугарске Врховне команде, које гласи: „Док српска армија не разбије при првом сусрету турску армију, стално треба чврсто да стојите на Осоговској планини и да штитите сигурно операцијски правац који води долином реке Струме преко Дупнице за Софију.“²⁹

За прелазак границе и почетак операција командант Рилске дивизије је 17. октобра у 22.15 издао заповест по којој су њена дејства имала да отпочну 18. октобра у 7 часова. Она је, као што је речено, имала да заузме Горњу Цумају и Царево Село, дејствујући у три колоне, и то:

— десна [два батаљона 26 (Перничког) пука са командантом пука и 4 митраљеза, једна брдска батерија, хелиографска станица и одговарајући део муницијске колоне] наступа ка Побиееном камену са задатком да га заузме и утврди; лево одржава везу са средњом колоном, а десно са српским 14. пешадијским пуком;

— средња [2. пешадијска бригада: 14 (Македонски) и 22 (Тракијски) пук — 8 батаљона и 8 митраљеза, 6 пољских брзометних и 4 брдске брзометне батерије, један коњички ескадрон, једна пионирска чета, једна бригадна болница и одговарајући део муницијске колоне] наступа ка Царевог Селу, са задатком да га заузме;

²⁸ ВМБТ. VI 99.

²⁹ ВМБТ VI 98. — Важност правца долином Струме несумњива је, али је за његову одбрану била позвана бугарска Врховна команда а не Рилска дивизија која је била у саставу српске војске и није смела бити везана за тај правац без сагласности српске Врховне команде.

— лева [3. резервна пешадијска бригада: 49. и 50. пук — 8 батаљона и 8 митраљеза, 6 пољских спорометних и 2 брдске брзометне батерије, један коњички ескадрон, једна пионирска чета, мостовни трен, телеграфски вод, једна бригадна болница и одговарајући део муницијске колоне] наступа долином Струме са задатком да заузме Горњу Цумају, затвори северни излаз из Кресненске клисуре и ухвати везу са Родопским одредом који наступа долином Месте ка Разлогу.³⁰

— Дивизијска резерва [1. пешадијска бригада: 13. (Рилски) пук и два батаљона 26 (Перничког) пука — 6 батаљона и 4 митраљеза, 3 пољске спорометне батерије, 2 брдске батерије, телеграфски вод, инжињеријски парк, једна бригадна болница и одговарајући део муницијске колоне] остаје у рејону с. Кадин Мост.

— Штаб дивизије код с. Кадин Мост.³¹

Осамнаестог октобра изјутра Рилска дивизија је прешла границу.

Десна колона се прикупила и предузела наступање правцем с. Предел — Сива кобила — Побиеен камен, али је услед рђавих путева једва избила до 18.30 на границу — на Сиву кобилу — и тамо заноћила.

Средња колона је наступала правцем с. Ваксово — с. Црварица — Царево Село (Делчево). Турска погранична стража, ојачана једним батаљоном низама, давала је јак отпор те су се, поред артиљерије, морале употребити ручне бомбе. Царево Село је заузето тек у 16.30 и колона је заноћила на линији с. Бигла — Царево Село — с. Звезгор. Бригада је имала свега 7 рањених војника.

Турски заштитни делови са границе повукли су се ка с. Калиманци. Чим је обавештен о томе командант турског 5. корпусу наредио је команданту 16. низамске

³⁰ Родопски одред јачине око 28.000 људи образовала је 2 (Тракијска) дивизија за дејства у области Родопских планина. Његов је састав био: 4 пешадијска и 2 артиљеријска пука, 1 ескадрон коњице, 1 пионирски батаљон и остали делови.

³¹ Бројно стање Рилске дивизије на дан 17. октобра износило је: 565 официра, 2961 подофицир, 38.562 војника, 10.239 коња, 2.002 вола, 63 мазге, 1.195 кола и 108 топова.

дивизије да поврати Царево Село, пошто је бматрао да јачина непријатеља не износи више од једне здружене бригаде. Међутим, командант дивизије није поступио по томе, пропустио је време па је зато и смењен.

Борба код Горње Цумаје и Царевог Села

Лева колона — 3. бригада — наступала је долином Струме ка Горњој Цумаји. Према прикупљеним подацима, Турци су ту имали 4 батаљона, 3 батерије и 6 митраљеза. У току ноћи 17/18. октобра примљен је извештај да су Турци са једним батаљоном, 4 митраљеза и 4 топа посели пољакај јужно од бараковског моста на Струми. Препостављајући да су турске главне снаге поселе косу Добраву, командант бригаде је организовао наступање у три колоне десна [1 ескадрон, 1 батаљон и 1 брдска батерија] десном обалом Струме преко села Бучино са задатком да нападне леви бок турске снага на Добрави; главна (3 батаљона, 6 спорометних батерија и 3 вода пионира) имала је да нападне косу Добраву с фронта, а лева (2 батаљона на 2 брдска топа) упућена је у обухват турског десног крила преко огранка планине Риле и засеока Мигало Махале у правцу села Церова са задатком да пресече непријатељу одступницу ка Крупнику. У резерви су задржана 2 батаљона.

Главна (средња) колона је прешла границу у 7 часова и после угорне борбе код села Пороминова успела је да одбаци два непријатељска батаљона, док су они непријатељски делови који су посели село и висове код с. Баракова продужили борбу све док није ступила у акцију бугарска артиљерија. Тако су трупе тек у подне стигле до главног пољакаја и продужиле напад на Добраву.

Лева колона, која је била упућена преко огранка Риле планине, задоцнила је услед тешко пролазног земљишта и јаког непријатељског отпора на граници, те није ни учествовала у борби. Зато је командант упућује један батаљон из резерве (доцније је овај ојачан са још две чете) да обухвати турско десно крило, док су остале две чете из резерве упућене на турско лево

крило где су се и Турци груписали. Развила се јака борба ватром, и тек када је око 16.30 дошло до изражаја дејство батаљона упућеног ради обухвата турског десног крила, Турци су се у нереду повукли ка Кресни.

Десна колона 3. бригаде прешла је границу у 7.30 Турска погранична чета повукла се и посела пољакај код касарне у с. Бучину, а у 14 часова прешла је на десну обалу Струме и запалила мост. Тако су заузети висови код тог села са којих је батерија отворила ватру на лево крило непријатеља на добравском пољакају и принудила га на повлачење. После тога је колона продужила ка засеоку Виљамзитно (сада с. Селиште) и прекинула везу Горња Цумаја — Царево Село.

У 17 часова су бугарске трупе ушле у Горњу Цумају, али због мрака нису предузеле гоњење непријатеља већ су заноћиле у борбеном поретку јужно, а артиљерија на пољакају северно од вароши.

У борбама за Горњу Цумају поинуло је на бугарској страни 14 војника и 1 официр, а рањено 24 војника. Заробљено је око 20 турских војника и заплењена 3 брдска топа са доста муниције, док су четврти топ Турци бацили у Струму.

Овога дана (18. октобра) увече јединице Рилске дивизије задржале су се на заузетим пољакајима утврђујући их, и то: лева колона — 3. бригада — код Горње Цумаје; средња — 2. бригада — северно од Царевог Села са предстражом код с. Калиманаца (Висока тт 803) и код с. Вирче (ј-и од Царевог Села); десна на Сивој кобили, а резерва — 1. бригада — остала је код с. Калин Мост.

Командант армије похвалио је Рилску дивизију овим речима:

„Честитам Вам прве успехе и молим да објавите моје поздраве 2. и 3. бригади са ватреном жељом да и убудуће само успех прати дејство дивизије за славу и величину Врховног команданта и Отаџбине. Поздрављам их са: Ура, хероји дивизије!“³²

Сутрадан, 19. октобра, у штаб армије стигао је командант Рилске дивизије генерал-мајор Георги Тодос

³² АВИИ, к. 42, бр. 35.

ров са начелником штаба да би лично упознао команданта армије са радом дивизије протеклог дана, као и да би добио упутства за даљи рад. Овом га је приликом обавестио да је у Горњој Цумаји и Царевом Селу поставио војне команданте и наредио да се турско становиштво разоружа, напомињући да ће се позадинска служба организовати доцније, а дивизијски штаб прећи ове вечери на Црну скалу, којој ће се примаћи и дивизијска резерва.

У вези с тим командант армије наредио је да се трупе Рилске дивизије задрже и утврде на заузетим положајима, како се не би сувише изложиле почесном тучењу. О раду те дивизије командант армије је обавестио Брховну команду.

У исто време је командант Рилске дивизије примио непосредно и наређење бугарске Врховне команде: „Ваше операције треба свакако да буду у вези са савезничком армијом, која од Егри Паланке и Куманова треба да олакша ваше дебушовање кроз теснац као и да угрожава позадину турских одреда који су заузели Осоговску планину. Не увлачите се и дејствујте сагласно са савезничком II армијом“.³³

Командант 2. бригаде наредио је 20. октобра да се обезбеђујући делови избаце напред на линију: Висока (тл 803) — Чавка (тл 1538) — село Трабовиште — караула Хасан-паша, како би се обезбедили правци који воде ка Царевом Селу.

Код Високе је 20. октобра упућен 1. батаљон 22. пука (три чете) са једном пољском брзометном батеријом који су посели положај према Кочанима, док је 4. чета са брдском батеријом упућена јужно од с. Грлена. Ове вечери са Високе су се виделе многе ватре у правцу Калиманаца, а од извиђачких делова сазнало се да у том селу има, наводно, око 3000 Турака са две батерије. Стога је исте вечери упућена на сам врх Високе чета са батеријом.

Док је заузимање ових тачака извршено без икаквих тешкоћа, на југу је дошло до борбе код села Вирче где су Турци, јачине око 2500 људи са 700—800 добровољаца, посели околне висове код Трабовишта и

³³ ВМБТ, VI 102.

карауле Хасан-паша. Бугари су наступали у борбеном поретку, али је ноћ прекинула борбу која је настављена сутрадан.

Рилска дивизија се задржала 19. и 20. октобра на заузетом положају, док јој је резерва била ешелонирана између Црне скале и Царевог Села.

Због густе магле, а и због тога што српске трупе нису још биле прешле границу, десна колона није успела да 19. октобра заузме вис Побијен камен. Задржавши се на Сивој кобили, она у томе није успела ни следећег дана, већ је заноћила у с. Косевици.

У току ноћи 20/21. октобра командант дивизије примио је заповест команданта II армије из које се види да ће 21. октобра и Тимочка дивизија прећи у наступање. Према тој заповести Рилска дивизија је имала да остане на достигнутим положајима, извиђајући нарочито у правцу Кочана и одржавајући везу са српским трупама на Царевом врху.

У вези с тим командант Рилске дивизије наредио је 21. октобра у 8 часова: да десна колона, која је била упућена на Побијен камен и заноћила у селу Косовици, извиђа ка Кочанима и одржава везу са српским деловима на Царевом врху; да средња колона (2. бригада) извиђа ка Кочанима и Пехчеву и одржава везу са десном и левом колоном, а лева (3. бригада) да извиђа у правцу Кресне и одржава везу са Родопским одредом и средњом колоном.

Средња колона је продужила 21. октобра борбу код с. Вирче и око 11 часова заузела то село и Трабовиште, а око 15 часова и караулу Хасан-паша на самој граници, при чему су се Турци повукли у великом нeredу ка Пехчеву. Губици Бугара били су: 2 погинула и 8 рањених војника.

И код Високе (тл 803) на друму Царево Село — Кочани вођене су борбе. У свануће видео се турски бивак на око 4 км у правцу Калиманаца. На њега је око 8 часова отворила ватру бугарска пољска батерија са удаљења од 4500 м. Изненађени Турци су у почетку напустили логор, али су се убрзо вратили. Под заштитом јаке артиљеријске ватре турска пешадија је кренула преко северозападне косе ка Високој. Бугари,

који су били појачани са две чете, успели су да је задрже. Борба се водила целог дана и тек у току ноћи Турци су се повукли ка Кочанима.

Губици Бугара: 1 погинуо и 9 рањено.

ТИМОЧКА ДИВИЗИЈА ПРЕЛАЗИ ГРАНИЦУ

Над Царевог врха

Двадесетог октобра је 14. пук продужио наступање са Рујена према Царевом врху. Непријатељ се повукао не сачекавши напад, те је пук око 11 часова избио на Царев врх једновремено са својим 2. батаљоном, који је претходног дана био упућен да пресече везу Крива Паланка — Царев врх и садејствује пуку при нападу на Царев врх. Заробљена су 2 турска војника. Овде је затечена солидно изграђена касарна са више одељења, а испред ње су били стрељачки заклони за посаду до два батаљона. У касарни су нађени пуни цакови брашна, шећера, пиринча и сувог грожђа, а у пећи тек испечен хлеб.³⁴

Заплењена храна добро је дошла пуку који је у њој оскудевао. Наиме, она је врло тешко дотурана због високопланинског земљишта. Пошто је пук добио хлеб само за 18. октобар, то је командант наредио да се користи резервни оброк. До овога је дошло и зато што пук није у свом саставу имао довољно товарне стокe.

*Заузеће Криве Паланке*³⁵

20. октобра

Као што је већ изнето, 1. батаљон 13. пука заноћио је 19. октобра на Деве бајру, али услед кише и магле

³⁴ Међутим, Бугари (ВМВТ 1912/13, VI, 98—99) изнесе да су Царев врх заузеле три устаничке македонске чете потпомогнуте четом добровољаца — Македонаца и са пола чете војника преобучених у комитско одело.

³⁵ О заузећу Криве Паланке и Страцина писац је опширније изнео у Ратнику, децембар 1930, под насловом: „Борба код села Трновца 1. батаљона 13. пешадијског пука 1 позива 8 (21) октобра 1912“ и за јануар 1932. под насловом: „Понов о борби

није могао одмах да приступи утврђивању. Сутрадан су пионири отпочели израду редута³⁶ на В. китки и Деве бајру, потпомогнути по једном четом пешадије, а поподне је упућен један вод пионира за оправку пута ка Кривој Паланци.

Овога дана је на заузетом положају владао мир. После подне је примљен извештај чиновника Миловоја М. Николића да је у 15.10 стигао у Криву Паланку и да тамо нема Турака — повукли су се ка Страцину — али је настало пљачкање и лично разрачунавање и моли да батаљон одмах сиђе у варошицу и успостави ред.³⁷

Са овим је извештајем упознат командант пука коме је предложено да заузме Криву Паланку. Пошто се овај није сложио из непознатих разлога, командант батаљона га је обавестио да одлази са батаљоном на своју одговорност и умолио га да на његово место упути један од осталих батаљона ради смене.³⁸ Како се у

код села Трновца 1. батаљона 13. пешадијског пука...“ Сада је рад допуњен подацима из Операцијског дневника 13. пука 1 позива, који је пронађен приликом сређивања архиве у Војноисторијском институту ЈНА.

³⁶ Затворено пољско утврђење.

³⁷ Били смо не мало изненађени када су се овог јутра појавили на Деве бајру командант армије и командант дивизије, драћени својим начелницима штабова. Док се командант армије бавио на положају недалеко од штаба 1. батаљона и осматрао положаје на непријатељској страни, команданта батаљона је замолио војни чиновник Миливоје М. Николић, који је прошле ноћи стигао из Неготина да прими благајну пука, да са патролом сиђе напред до стражара и види шта има тамо, што му је овај радо одобрио.

Силазећи са патролом Николић је сазнао да су Турци напустили Криву Паланку и тамо се упутио. Овде га је дочекао бугарски војвода Трајко Павлов, звани Памук, из села Псаче, који је изјавио да код тог села има око 2000 турских војника. Одмах је о томе послао писмени извештај по сељаку Марку Јовановићу из села Жедилова команданту 1. батаљона да га прочита и достави команданту пука. — Ратник, децембар 1930, стр. 66, прим. 2.

³⁸ Потпуковник Милош Ђ. Станковић, иначе добар војни теоретичар, схватио је значај овог подухвата али је био неодлучан и спутан канцеларијском стегом (готово је све време про-

близини налазила у резерви 3. чета, она је одмах кренула и стигла у Криву Паланку у тренутку када је један пљачкаш просуо петролеј и запалио нову зграду поште и телеграфа, а у сумрак је стигао и командант батаљона са остале три чете. Одмах су предузете мере за обезбеђење, а у 19.15 послат је извештај команданту пука да је батаљон заузео Криву Паланку. У току ноћи прикупљени су подаци о непријатељу и достављени пуку.³⁹

О заузећу Криве Паланке командант 13. пука није обавестио команданта дивизије.

Заиста, у Кривој Паланци је настала пљачка, коју су отпочеле како бугарске комите и мештани, тако и они из околине. Командир 2. чете, капетан I класе Ђорђе Владисављевић, одмах је, као командант места, успоставио ред и очистио варошицу од нежељених гостију. За то је време у Стамболијску Махалу (с. Конопница) упућена 1. чета да обезбеди правац ка Куманову, док је 4. упућена ка Крагову, а 2. и 3. су задржане у резерви код цркве.

НАСТУПАЊЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ

Командант армије је, у духу наређења Врховне команде (од 20. октобра) издао 20. октобра у 21.30 команданту Тимочке дивизије ову заповест:

„1. — Тимочка дивизија I позива (без 14. пешадиског пука) са хаубичком батеријом прећи ће границу 8 (21) овог месеца у 6 часова пре подне, заузети Криву Паланку и продужити наступање ка Страцину, старајући се да са предњим деловима вео ван трупе). Због таквог рада предложен је 14. октобра за смену и код Једрена одређен за команданта места у Веран Текеу.

³⁹ Према прикупљеним подацима, поред осталих и од Васе Илића, лиферанта хлеба за турску војску, на страцинском положењу налазио се одред јачине око једног ескадрона, једног пука пешадије и две до три батерије (Ратник, децембар. 1930. стр. 67), што би одговарало важности и величини подлогаја. Одред готово исте јачине споменут је и код мајора Али Хаира (Први балкански рат стр. 585), али са једном батеријом.

избије на линију село Петраљица — село Псача,⁴⁰ тражећи везу помоћу четника са левокрилним одељењима I армије.⁴¹

2. — 14. пешадиски пук са брдским артиљеријским дивизионом оставиће на Султан Тепеу довољна осигурања на правцима од Кочана, и по паду Криве Паланке наступаће на правцу ка Крагову, старајући се да се одржи на истој висини са Тимочком дивизијом; одржавати непрекидну везу са Тимочком дивизијом. У случају јачег непријатељског отпора код Криве Паланке, потпомоћи ће дивизију у заузимању ове варошице, па тек онда предузети наступање ка Крагову.

3. — 7. Рилска дивизија остаје на својим положајима.
4. — Извештаје слати у Ђуђецево (железничка станица) где ће сутра доћи и армиски штаб.⁴²

На основу ове заповести команданта армије, командант Тимочке дивизије издао је 21. октобра у 1.45 своју заповест. У то време се још није знало да је Крива Паланка већ заузета. Заповест гласи:

„Главна турска војска коју ћемо имати пред собом концентрише се у околини Скопља, Овчег Поља и Велеса. Њена предња одељења на тој страни држе Егри Паланку, Страцин и Рујен.⁴³

I армија наступаће правцем на Куманово, на линију Четирице — Нагоричане.

Тимочка дивизија има да пређе границу данас, 8 (21) овог месеца у 6 часова јутра, и да настуна преко Криве Паланке и Страцина за Крагово, старајући се да предњим деловима избије на линију село Петраљица — село Псача.

⁴⁰ Не зна се шта је дало повода команданту армије да одреди линију докле треба да стигну предњи делови дивизије. Вероватно бојазан од догађаја код Криве Паланке. Довољно би било да је одређен само маршевски циљ, у овом случају Страцин.

⁴¹ У штаб дивизије стигао је артиљеријски капетан Михаило Ристић да помоћу четника организује сталну релејну везу са левим крилом I армије, али се у томе није успело услед краткоће времена.

⁴² АВИИ, к. 39, бр. 1.

⁴³ Од команданта Рилске дивизије добијени су ови подаци о непријатељу: на Царевом врху налази се до 100 турских војника; између Царевог врха и Криве Паланке две чете; код Крацова један батаљон; од пре неколико дана утврђују се положеви између Криве Паланке и границе, као и на Страцину; код Криве Паланке налази се један, а код Страцина 5 батаљона; код Кочана има 9 батаљона и 2 ескадрона; код Царевог Села 5 батаљона, а код Г. Цумаје 5 батаљона; код Царевог долини Биначке Мораве, код Гњилана, има 5 батаљона; у Прешева 2 батаљона, 2 батерије и 2 ескадрона.

НАРЕЂУЈЕМ:

1. КОЊИЦА

Тимочки дивизијски коњички пук

Свега: 2 ескадрона и 4 митарљеза

1. Коњица прелази границу са Деве Бајира у 6 часова јутра и настула друмом ка Кривој Паланци и даље, са задатком да избије на фронт село Лобница (Љубинце) — Градац — Бјелина а јужно Султан Тепе — Кра-тово.

Рејон извиђања северно Градац — Бјелина, а јужно Султан Тепе — Кратово.

Јужно ухватити везу са 14. пешадским пуком који ће са Султан тепе наступати ка Кратову, а северно сред-ством комита ухватити везу са мобилним деловима I армије.

Једно одељење коњаника дати команданту 13. пешадског пука.

Релејну везу са армиским штабом укинути.

2. — ДЕСНА КОЛОНА

Командант потпуковник

Гаврило Јевтић

1/2 вода коњице

15. пешадски пук

1 полска батерија

1/2 чете пионира

1 вод болничара

1 хелиографска станица

Свега: 4 батаљона, 4 топа, 1/2 вода коњице, 1/2 чете пионира, 1 вод болничара и 1 хелиографска станица.

3. — СРЕДЊА КОЛОНА

А. ПРЕТХОДНИЦА

Командант потпуковник

Милош Станковић

1 одељење коњаника

13. пешадски пук

2 дивизиона Тимочког артиљериског пука

1 чета пионира

1 вод болничара

Свега: 4 батаљона, 12 топова,

1 одељење коњаника,

1 чета пионира и вод болничара.

В. ГЛАВНИНА

Командант потпуковник

Јов. Угриновић

телеграфско одељење

20. пешадски пук

1. и 3. дивизион Тимочког

артиљериског пука

1 хаубичка батерија

4 вода болничара

Свега: 4 батаљона, 28 топова,

1 телеграфско одељење,

4 вода болничара.

4. — ЛЕВА КОЛОНА

Командант потпуковник

Коста Кнежевић

1 вод коњице

14. пешадски пук

2 брдске батерије

1/2 чете пионира

1 вод болничара

1 хелиографска станица

Свега: 4 батаљона, 8 топова

1 вод коњице, 1/2 чете пи-

онира, 1 вод болничара и 1

хелиографска станица.

Средством јаче побочнице одржавати везу са 14. пешадским пуком преко Узема, Костура, Влахара, Стрмоша и даље на коту 1050 и 1000.

Б. — Главнина се прикупља на Деве Бајиру и настула за претходницом на 1500 м.

С обзиром на велику дубину артиљеријске колоне између дивизиона дати по 1 чету пешадије.

4. — Лева колона оста-виће на Султан Тепе довољно осигурање на правцима од Кочана и по паду Криве Паланке наступаше право ка Крагову, старајући се да се одржи на истој висини са средњом колоном са којом одржава непрекидну везу.

У случају да средња и десна колона наиђу на јачи отпор код Криве Паланке, потпомоћи средњу колону у заузећу ове варошице, па тек онда продужити наступање ка Кратову.

5. — Борбени део I степена колонске коморе има се кренути из свога бивака у 5 часова јутра и наступити друмом за Деве Бајир, где ће се задржати и чекати мој налог.

Са мном бити у сталној вези.

6. — Група комора свију части (делова) прику-

2 пољске болнице,
санитетска колона

пла се на друму поред свог бивака и долази челом својим позади борбеног дела I степена колонске коморе на један километар отстојања. Командир групне коморе, капетан Велимир Аврамовић, уредиће ову комору по реду како јединице марширају, то јест на челу комора дивизијског штаба, па јединице из претходнице, па 14. и 15. пешад. пука, па јединице главнине.⁴⁴

7. — Остатак I степена колонске коморе, као и II степен колонске коморе спреми за полазак остају на својим местима до даљег наређења.

8. — Пред полазак издати кувану храну, а полуна коморе биће из новообразованог слагалишта у Ђујевцу.

Ја ћу бити на челу главнине.⁴⁵

Основна идеја плана дејства обе заповести — команданта армије и команданта дивизије — сводила се на то да се изманеврује одбрана Кривоаланачког теснаца који је задавао тешке бриге. Теснац је дуг око 22 км, од границе (Деве бајир) до с. Псаче, са много паралелних коса које се спуштају, с једне стране са Осоговске планине, а са друге, са планине Биљин (Стража тт 1547), Ђерман (тт 1388) и Козјак (тт 1284), и веома су погодне за упорну одбрану. Пошто је командант армије претпостављао да се код Криве Паланке може наићи на јачи отпор, наредио је команданту леве колоне да у том случају прво потпомогне главну колону дивизије, а потом да продужи ка Кратову.

⁴⁴ Ова је тачка опширнија само због тога што комора (коњска кола) 14. и 15. пука није могла да прати своје пукове услед беспутног планинског земљишта.

⁴⁵ АВИИ, к. 82, бр. 1.

Дакле, ни командант дивизије па, према томе, ни командант армије нису били благовремено обавештени о заузећу Криве Паланке. Због тога се дивизији даје као први маршевски циљ Крива Паланка. Да је командант дивизије био благовремено обавештен, сигурно не би образовао десну колону, јер би било довољно само бочно обезбеђење. Али, ако би се он ипак решио на то, несумњиво је да она не би била упућена на Криву Паланку већ на село Петраљицу са циљем да изобије у котлину Славиште и даље.

1. — Наступање десне колоне

Десна колона (15. пешадијски пук), која је пошла из села Жеравина (од цркве), прешла је границу у 8.30. Она се није упутила преко села Киселице, као што је то било одређено заповешћу команданта дивизије, већ, вођена путовођом, преко села В. Црцорије ка селу Дубровници, где је стигла у 11 часова. За везу са средњом колоном упућен је 1. батаљон са карауле Жедилово у правцу с. Киселице.

Код Дубровнице колона се задржала због сувише тешког кретања 1. пољске батерије (капетан Миленко Арсовић) по испресецаном и беспутном земљишту. Ово је наступило, вели командант колоне, како услед великог пењања и спуштања, где висинска разлика достиже од 200 до 500 м, тако и због уских прелаза који на многим местима нису шири од 0,80 м. Поред војника, за исправку пута употребљени су и мештани. Топови су се често морали спуштати конопцима нагибом 50—60°. Ово пењање и спуштање трајало је све до 15.30 часова. На коси југоисточно од Дубровнице морао се градити пут на превоју на коме је постојао само траг пута, сав пролокан и испресецан оштрим стенама. Због тога је кретање јако успорено тако да се од 15 до 17.45 часова могло прећи једва 1,5 км извлачећи топове са највећим напрезањем. И спуштање у Криву Паланку било је дуго и мучно, без пута.⁴⁶ Овоме треба додати ноћ и несигурне путовође

⁴⁶ АВИИ, к. 134, бр. 1.

Тако је колона долином Лучке реке и Киселице стигла у Криву Паланку око 22 часа, јако заморена, и сместила се у бивак крај југоисточне ивице варошице. Несумњиво је да би замора било мање да је уместо пољске батерије упућена брдска. То није учињено због важности правца преко Осоговске планине.

2. — Наступање средње (главне) колоне

а — **Борба Тимочког коњичког пука.** Пук је око 6 часова прешао границу код Деве Бајра и продужио за Криву Паланку, са задатком да избије на линију с. Љубинце — с. Каваклија — Кратово. По преласку Криве Паланке пук је продужио ка Страцину, иако је код села Градац вођена јака борба између Турака и мештана.⁴⁷ Кад је око 10.45 главнина пука стигла код с. Псаче, његов 2. ескадрон је упућен преко с. Каваклије са задатком да ухвати везу са 14. пуком, док је главнина продужила до линије с. Љубинце — с. Каваклија. Око подне је претходница (1. ескадрон) избила на косу између Ранковачке реке и с. Ветунице, где је дочекана ватром са Мале чуке (на северној ивици с. Ветунице). У то је време горело село Ранковце. Претходница ојачана митраљезима успела је око 13 часова да одбаци непријатеља и продужи ка Страцину.

Око 15.30 стигао је код команданта пука помоћник начелника штаба дивизије, мајор Велибор Требишњак, са наређењем да пук заузме положај на Страцину и задржи се на коси између реке Будичице и Дринче, с тим што ће га потпомагати 1. батаљон 13. пешадијског пука и артиљерија. На око 3 км источно од грена — положаја на Страцину, пук је „почео да трчи јаку ватру са више страна од противничке пешадије и два вода коњаника, који су се налазили на гребену. Јужно од пука вршио је напад 1. батаљон 13. пешадијског пука“.⁴⁸

⁴⁷ Становници овог села су под вођством мештанина званог Нака, и учитеља Милана Атанацковића, дочекали једно турско коњичко одељење са Страцина и нанели му осетне губитке. Турци су се морали повући ка Страцину, пошто су запалили с. Ранковце. У овој борби рањен је учитељ Атанацковић.
⁴⁸ АВИИ, к. 151, бр. 2.

Борба је трајала све до 17.20 када је пук добио наређење команданта дивизије да се одмах повуче на преноћиште код с. Псаче (код Клопате Махале, 10 км западно од Криве Паланке), где је стигао до 20 часова.

За то време 2. ескадрон, који је наступао преко с. Каваклије, ступио је код с. Крилатице у борбу са једним турским батаљоном који се кретао друмом од Кратова ка Страцину. Непријатељ је био изненађен. Главнина батаљон се зауставља и његов командант на коњу осматрао је у правцу Страцина где се већ водила борба. Два граничара родом негде из Рашке (који су били одлични стрелци) узели су на нишан команданта и његовог коња, а ескадрон је одмах отворио брзу палбу. Код изненађеног непријатеља настало је растројство, али му је убрзо потом стигла резерва и отворила брзу палбу, те се ескадрон морао привремено повући. Но, пошто се ускоро и непријатељ повукао, ескадрон се вратио на раније место, а затим се повукао у састав пука, где је стигао после 20 часова.⁴⁹

Као што се види, 2. ескадрон није успео да ухвати везу са 14. пешадијским пуком. Ни вођа десне даљне официрске патроле није успео да ухвати везу са 1. армијом, услед борбе између четника и Турака код с. Градац.

Пук није имао губитака, док је непријатељ имао 5 погинулих војника.

б — **Борба претходнице.** Коњички пук је већ био прошао Криву Паланку када је командант 1. батаљона 13. пешадијског пука, сада командант предње трупе претходнице, примио у 8.30 заповест команданта пука за покрет.⁵⁰ Њему је дат рејон извиђања северно: с. Градац — с. Петраљица — с. Љубинце — Седларци (заселак с. Љубинце), с тим да одржава везу са предњом трупом претходнице десне колоне, а јужно: с.

⁴⁹ Милутин В. Жулањевац „Дивизијска коњица у прошлим ратовима“, Коњички гласник 1932—1933. год. Жулањевац је био тада командир овог ескадрона.

⁵⁰ По овој заповести су у састав предње трупе претходнице ушла три коњаника а требало је да уђе и пионирска чега која нити је стигла нити се јавила команданту батаљона.

Мартиница — с. Конопница — с. Борово — с. Псаца. У Кривој Паланци се команданту батаљона јавио вођа извиђача Тимочког артиљеријског пука, поручник Павле Каримановић, и извиђач 2. дивизиона, потпоручник Јован А. Бранковић.

Батаљон је у 9.30 кренуо наступним маршем друмом ка Страцину. Када је око подне стигао у близину с. Каваклије, чула се јача пушчана вагтра са правца с. Крилатице, а после 10 минута и митралеска вагтра код Тимочког коњичког пука. Стога се командант батаљона решио да нападне непријатеља у правцу друма обухватом његовог десног крила и да га одбаци на север ка коњичком пуку. Командант батаљона је обавестио команданта коњичког пука да ће га потпомоћи. О томе је обавестио и команданта свог пука:

„Стигох са целом главине код Кавакли Чифлика. Коњица води борбу са башибозуком од 200 до 300 људи на Страцину (на друму). Потпомоћи ћу коњицу и развиће се јужно од друма ка Страцину“.

После пола часа маршевања, кад је батаљон стигао код воденице на Ранковачкој реци, видели су се неки војници како се крећу десном обалом Криве реке, греном Гноишта (тг 625), ка Страцину, али се од ситногорнице није могло распознаги чији су. За заштиту с те стране био је упућен најпре вод, а потом и 3. чета, и то ближе Кривој реци. После 10 минута чула се турска труба, коју су војници и раније чули, само нису знали чија је и шта значи. Турци су с тог гребена давали и знаке махањем белим барјаком. Била је то турска побочница која је штитила повлачење својих група и избеглица од Кратова друмом преко Страцина за Куманово.

Чулм је вођа извиђача поручник Каримановић утврдио догледом да су то Турци и да у правцу друма, бар засад, нема јачег непријатеља, командант батаљона је решио да ову побочницу нападне и не допусти јој да се дохвати Страцина. Стога је наредио: да 4. чета одмах крене трчећим кораком, нападне непријатеља с фронта и по сваку цену га задржи; 2. чета да крене такође трчећим кораком у правцу друма, нападне непријатеља

у леви бок и пресече му пут ка Страцину; да 1. чета буде у резерви за десним крилом, а 3-ој, која се ломила преко неких урвина близу Криве реке, послато је наређење да похита батаљону. О овоме је у 14.42 извештен командант пука:

Нападам на Страцин; 1. батаљон 15. пука ушао је у састав свога пука. Засада помоћ није потребна. У два маха чула се пешадијска вагтра (јединачна брза) јужно.⁵¹

Настала је трка ко ће се пре дохватити страцинског положаја — Турци или 1. батаљон. Четврта чета је успела да задржи непријатеља, који је одмах посео камену ограду око винограда Пинђур Мале (к. 643) у селу Трновцу. У 15.15 отпочела је борба. Непријатељ је, пошто се на његовом левом крилу и боку убрзо појавила 2. чета, отпочео да се повлачи ка југу, али скретањем овог батаљона са друма тај је правац остао незаштићен. Стога је командант 13. пука, по наређењу команданта дивизије, упутио у 16.30 свој 3. батаљон у правцу друма да појача 1. батаљон и избије код карауле на Страцину,⁵² а 1. батаљону је наредио да напада Страцин.

Ово је било ватрено крштење 1. батаљона. Били смо одушевљени али без ратног искуства. Услед тога је било и пометње. Многи се нису снашли, те су наступили и тешки тренуци. И сам се командант батаљона нашао у једном тренутку у таквом положају.⁵³

У току борбе командант батаљона је у 17.15 наредио да резерва (1. чета) приђе стрелачком строју ради извршења јуриша. На дати трубни знак „јуриш!“ све је полетело ка непријатељу па чак и вођа извиђача,

⁵¹ АВИИ, к. 128, бр. 1.

⁵² Караула је била поред самог друма код цркве у Страцину.

⁵³ У релацији команданта батаљона стоји: „Ордоначи коњаници (било их је тројица) разбегли се: ађутант, наредник — питомац Славко Јанковић, одушевљен борбом, повео је прво једну десетину а после вод 2. чете, гонио наше заостале у борби и лично убио 1—2 турска војника, те ме је тако и он оставио. Једино је остао трубач 1. чете Димитрије Митић и заједно са мном гонио изостале, преносио заповест и свирао јуриш“. — АВИИ, к. 128, бр. 3.

артиљеријски поручник Павле Каримановић, са карабином у руци, и неколико извиђача. Бачени у Пинђуров дол (код Пинђур Мале) и сатерани у јаругу Лисицковац, Турци су били принуђени да се под борбом повлаче.

За даље гоњење није било снага, јер 3. чета још није била стигла. Стога је командант батаљона прикупио 3. вод 2. чете и 2. вод 4. чете и кренуо гребеном поред друма позади десног крила (где је била 1. чета) у циљу пресецања одступнице ка Куманову.

За време гоњења примљено је и друго наређење команданта пука да батаљон настави напад на Страцин.

Убрзо је примљено саопштење од артиљеријског извиђача (потпоручника Бранковића) да је командант коњичког пука примио наређење од помоћника начелника штаба дивизије, мајора Требињаца, да још вечерас заузме седланце између речице Будчице и Дринче, на путу за Куманово, с тим да га у томе потпомогне 1. батаљон.⁵⁴

Гоњење је настављено све до подножја страцинског положаја, одакле су одмах упућене патроле на сам положај, а батаљон се задржао да се прикупи и среди. Био је потребан и краћи одмор, јер се целог дана јурило. Људство је било преморено и под тешким утисцима прве борбе, а целог дана се није ништа окусило — ни воде ни хлеба.

Док је овај батаљон водио борбу, 3. батаљон (који је био упућен у правцу друма) стигао је после краћег пушкарња у сумрак у висину коњичког пука који се прикупљао у рејону с. Ранковца и спремао за одлазак на преноћиште. При даљем покрету 3. батаљон је без губитака избио код цркве села Страцина, у висину 1. батаљона, где је затекао напуштени турски логор и ту заноћио.⁵⁵

Кад је примљено наређење команданта пука да се 1. батаљон повуче и да са 3. батаљоном образује стражу на десној обали Ранковачке реке, већ је насту-

⁵⁴ АВИИ, к. 128, бр. 1.

⁵⁵ У логору је заглањено 28 великих шагора, 2 сандука санитарског материјала, сандук резервних делова за пушке и друго.

шила ноћ са месечином. У то је време на фронту владао потпун мир. У правцу севера и запада није се чула ниједна пушка, а у правцу Кратова, према изјави заробљеника, није више било непријатеља. Наређење о напуштању страцинског положаја на који је требало само изићи, посети и бранити, командант 1. батаљона није могао да схвати па га зато није ни извршио. Ово уколико пре што се једино држањем тог положаја омогућује дивизији да избије из теснаца, док за батаљон није постојала никаква опасност. Стога је батаљон са две чете посео положај Вучин чука — Високи рид (к. 844), ухватио везу десно са 3. батаљоном и одмах отпочео утврђивање. Тако се и заноћио.

У овој је борби батаљон утрошио око 6500 пушчаних зрна; потпоручника Владимира Ђекића лако је рањено један турски војник који је у том тренутку давао знак да жели да се преда.⁵⁶

Није позната јачина турских јединица које су учествовале у овој борби. Но, изгледа да је било око 2 чете низама, а било је и редифа. Начелник штаба дивизије мисли да је било око 300 добровољаца (башибозука) и 600 низама, који су дошли из Крагова (4. батаљон 89. пешадијског пука). Турски губици: 62 погинула и 28 заробљених, док су рањени однети. Међу заробљенима је био и један официр, али је бацио све знаке и само се по шињелу препостављало да је капетан. Заплењено је преко 110 пушача, 4 сандука муниције и друга опрема. Много материјала разграбили су мештани.

Пало је у очи да су турски војници гађали доста високо, да су доста често белим барјацима давали знаке да се предају, а потом су отварали ватру, да су довикивали на српском језику као да су наши, да не пуцамо, и слично.

Били су то тренуци који вечно остају у сећању учесника... Одмах по преласку границе људи су постојали некако озбиљнији — нестало је оне раније веселости, бучног смеха, шале и задиркивања. Завладао је некаква мирноћа као пред буру. Осетили смо да

⁵⁶ Врховна команда скренула је пажњу 19. октобра да Турци и Шиптари често у борби истичу беле заставе у знак предаје, па када им се приђе, изненада отворе ватру.

идемо у сусрет нечем новом, непознатом, можда и у смрт, па ипак нас је нешто вукло напред. Било је то осећање дужности, поноса и чести... Питали смо се: где смо, да ли нас иза оног грма или камена не вреба непријатељ чија пушка може планути сваког тренутка...

Гледам те обичне, мале људе, али велике по срцу и осећању дужности. Многи дотле непознати одједном су постали вољени и хваљени, док су многи, за време мира осинони и уображени, остали непознати...⁵⁷

Пролазимо поред села Петраљице. Оно се уздиже десно — суро, голо и суморно. Његова страшна кула — каракол (турска стражара) диже у небо своје шкрбаве и нагореле зидове. Пред нашим очима искрснуше ликови див-јунака, четничких војвода Бране Јовановића и Богдана Хајнца, ранијих официра. Они су се овде, 12. јуна 1905. опколењени од Турака, борили до последњег мелка. Кад су Турци успели да запале зграду у коју су се склонили, продужили су борбу све док нису пали изрешетани зрнима и изгорели.

Ова прва борба, први успеси код села Трновца, остали су дубоко у сећању учесника. Са колико су се љубави и осећања дужности борили потомци неумрлог Хајдук-Вељка!...⁵⁸

в — Наступање главнине. — Док се код коњице и предње трупе претходнице водила борба, главна трупа претходнице је наступала друмом ка Страцину. Командант дивизије се за време марша налазио између претходнице и главнине и, када је видео да је Крива Паланка заузета без борбе и да су предњи делови избили на линију с. Петраљица — с. Псача, дакле, да је постигнут маршевски циљ, наредио је да и главнина

⁵⁷ Похваљени су: наредник Владислав Ристић, поднаредник Димитрије Драгу, редови: Флора Н. Крстић, Јован Т. Јовановић, Јаков Кековић, питомац подофицирске школе, Петар Дуђић, Михаило Радуловић, Илија Николић, Милан Јовановић, Илија Симоновић, Ђура Николић и Његоје Николић.

⁵⁸ Први рањеник био је каплар Лазар Милосављевић из с. Штубика, који је као неспособан отпуштен кући, али је касније сам дошао на Једрене и борио са као добровољац.

избије на ову линију. Пошто непријатеља није било ни западно од те линије, наредио је да се Страцин узме у току овог дана.⁵⁹

Главна трупа претходнице (13. пешадијски лук) продужила је марш друмом, прешла Ранковачку реку још за време дана и почела да се пење уз страцински положај. Око 17 часова стигла је отприлике код Мале чуке. У то је време код команданта претходнице стигао капетан I класе Гргур Ристић (на служби у штабу дивизије), који му је саопштио наређење команданта дивизије да се врати. Овај је преко њега замолио команданта дивизије да му се дозволи да заноћи тамо где је стигао, али му је молба одбијена, те се главнина претходнице повукла друмом до леве обале Ранковачке реке, где је до 18 часова поставила бивак. Ни ту није остала, како каже командант дивизије, само услед рђаво пренете заповести. Пук је у 20 часова са два батаљона кренуо из бивака и преко с. Псаче избио око 24 часа на друм у висину с. Петраљице где је и заноћио.

За ову одлуку командант дивизије наводи као разлог да је дивизија „на свршетку овога дана, стицајем прилика била веома разбацана, тако: 20. пешадијски пук са артиљеријом и коњицом код Псаче, 14. пешадијски пук са дивизионом брдске артиљерије код села Мушкова, на левој обали Криве Реке, 15. пешадијски пук са једном батеријом, услед веома тешко пролазног земљишта, није могао да изврши марш даље од Криве Паланке. Услед овога је и било наређено да се претходница повуче нешто уназад у циљу бољег груписања. Но, батаљони на Страцину нису добили заповест за повлачење, те ову важну тачку нису напуштали“.⁶⁰

Међутим, на разбацаност дивизије није могла утицати лева колона, која је упућена другим правцем и са

⁵⁹ За време наступања главне колоне телеграфско одељење је оправљало државну телеграфску линију и већ у подне отворена је станица у Кривој Паланци и успостављена веза са Ђустендилом. Сутрадан, 22. октобра, отворена је у 10 часова телеграфска станица на Страцину, а у поноћ 23/24. у с. Трновцу.

⁶⁰ АВИИ, к. 82, бр. 1. — Командант 1-ог батаљона је добио ово наређење, али се није повукао.

другим циљем, већ једино десна која је погрешно и одређена и упућена, због непознавања претходних догађаја. Зато командант дивизије није требало да мења своју ранију одлуку да се заузме Страцин јер је главна трупа претходнице могла избити у току можда једног часа на страцински положај, док јој је за повратак до с. Петраљице било потребно више од четири часа. Главнина колоне (20. пук) могла је стићи до страцинског положаја па ту и остати у резерви, док би десна колона стигла рано сутрадан.

На тај би начин дивизија избила из Кривопапаначког теснаца, стала чврсто на непријатељско земљиште и обезбедила једину комуникацију, одакле би имала слободу рада ка Куманову и Скопљу или Овчем пољу. То би унело спокојство и у Врховну команду те не би бринула за безбедност левог бока I армије, већ би слободно је одлучивала о извођењу маневара. Јер, кад је Врховна команда примила 22. октобра поподне извештај да су заузети Страцин и на Косову Приштина, то јој је дало повода да нареди I армији скок унапред, на положај јужно од Куманова.

Дивизија је заноћила позади линије с. Петраљица — с. Псача. У заповести за преноћиште наређено је: да се коњички пук повуче са места на коме је и дође на раскрсницу путева северозападно од Клопате Махале, а 13. пешадијски пук код с. Петраљице, обезбеђујући предстражом простор од Криве реке преко села Петраљице до изворног дела Петраљичког потока; да 20. пешадијски пук преноћи позади села Псаче, обезбеђујући се од Криве реке до изворног дела Псачког потока, а 15. позади 20. пешадијског пука; да се артиљеријски пук и хаубичка батерија пребаци на простор између друмова, а пионирски полубатаљон (сем пола чете која је код 14. пешадијског пука) позади артиљеријског пука; лево од њега на истој висини да се постави болничарска чета.

За обезбеђење бокова на преноћишту наређено је да 13. пешадијски пук упути једну чету на Градац, где ће помоћу комита ухватити везу са левокрилним одељењем I армије, а 20. пешадијски пук да упути једну чету за обезбеђење левог бока на Лисцу, с тим да

ухвати везу са 14. пешадијским пуком који дејствује ка Кратову.

У случају непријатељског напада борба се имала примити на линији предстраже.⁶¹

Пошто је 13. пешадијски пук заодно, ова заповест није могла ни бити извршена у потпуности, па је 20. пук образовао предстражу на целом дивизијском фронту.

3. — Наступање леве колоне

Колона је наступала са Царевог врха ка Кратову гребеном Осоговске планине, пошто је на Царевом врху оставила две чете са једним брдским топом за одбрану правца од Кочана и везу са Рилском дивизијом.⁶² Наступање је било споро и тешко јер је на правцу кретања постојао само један и то слаб колски пут. Маршovalo се колоном простих редова (по два), често колоном по један. Колона није стигла до Кратова не само зато што је наређење за покрет примила доцкан (у 9.45), већ и због кувања ручка, и што су многе јединице биле упућене у извиђање, те је покрет почео тек у 11 часова.⁶³ Она је око 17.40 стигла преко виси Ретки буки (лт 1781) и Лопена код с. Мушкова и тамо заноћила, на десетину километара изнад самог Кратова, истуривши на предстражу 2. батаљон који је патролом извиђао ка Кратову.

За време покрета није било везе са средњом — главном колоном, иако је према њој још у 7 часова упу-

⁶¹ Потпуковник Драгомир Цветковић: Тимочка дивизија I позива народне војске у Српско-турском рату 1912—1913. (рукопис), стр. 56, цит. Цветковић, 56.

⁶² Остале су: 4. чета 1. батаљона и 2. чета 3. батаљона са једним брдским топом под командом капетана I класе Војислава Бумбаширевића. Оне су одржавале везу са бугарским 26. пуком на Сивој кобили.

⁶³ Пуковник Велимир Белић, тада командант 1. батаљона, вели да је пук кренуо тек у 13 часова. Међутим, у примљеној заповести командант дивизије изричито пише да „одмах, по пријему ове заповести и по изричитој заповести команданта II армије има да продужи марш ка Кратову...“ Ни ручак, ни упућене јединице не би били разлог да се не поступи по заповести.

ћена једна патрола, а друга кад је колона стигла код с. Дренка. Уместо патрола требало је послати десетину, ако не и вод, с обзиром на удаљеност и тешко пролазно земљиште.

Командант армије био је сувише спутан у свом раду. И док је Рилска дивизија била истакнута и усамљена, за Тимочку није постојала никаква опасност тако да је могла одмах, по објави рата, да се пробаци кроз Кривопаланачки теснац и дохвати страцинског положаја и тиме обезбеди себи слободу у раду ка југу или западу.

У одређено време (20. октобра) Тимочка дивизија је прешла границу и од 7 часова прагнито ју је погледом и командант армије. Он је извесно време чак и ишао с њом. Али ни командант дивизије ни командант армије нису били обавештени да је 1. батаљон 13. пука још претходне вечери ушао у Криву Паланку и тамо заонио. Стога је дивизији и дат као оперативни циљ Крива Паланка па се зато и могло десити да командант армије каже у свом извештају од 21 (8) октобра упућеном Врховној команди: „Тимочка дивизија заузела је данас пре подне Криву Паланку без борбе и продужила наступање ка Страцину“.⁶⁴

У време пријема извештаја команданта 1. батаљона из Криве Паланке (у 1 час), командант 13. пука се са штабом налазио на Деве бајиру, удаљеном од дивизијског штаба на железничкој станици Ђујешево око 3 км. Зато је овај нарочито важан извештај могао стићи у

⁶⁴ АВИИ, к. 128, бр. 1. — Да је Крива Паланка пала 20. и да је командант 13. пука примио о томе извештај од свог команданта батаљона, види се из оригиналног Операцијског дневника 13. пука I позива, пописаног од стране команданта пука, потпуковника Милоша Ђ. Станковића. У њему стоји да је 8 (21) октобра у 1 час примио извештај команданта 1. батаљона из Криве Паланке, писан претходног дана у 19.45, „којим јавља да је 7 (20) октобра у 5.30 по подне, обезбеђујући радничко одељење за оправање пута за Криву Паланку, ушао у ову и енергично предузео мере да заведе ред у овој и спречи пљачку и мародерство од околних сељака“. (АВИИ, к. 41, бр. 18.) То се види и из заповести команданта 13. пука за прелаз границе, Обр. 43 од 8 (21) октобра у 4 часа (АВИИ, к. 128, бр. 1) у којој стоји и ово: „Први батаљон 13. пука без борбе ушао је 7. т. м. у 5.30 по подне у Криву Паланку где је зановио сопственим обезбеђењем.“

дивизијски штаб до 2 часа 21. октобра, дакле, баш када је командант дивизије потписао заповест за прелазак границе.

Пошто је између дивизијског и армијског штаба постојала и телефонска и телеграфска веза, то је и командант армије у Ђустендилу могао имати овај извештај нешто после 2 часа. Значи да су до 6 часова, тј. до преласка границе, и командант армије и командант дивизије имали времена да изврше потребне измене и допуне у својим заповестима.

Међутим, командант 13. пука није известио из познатих разлога. Та је грешка омила дивизију да још у току 21. октобра избије из Кривопаланачког теснаца, дохвати се страцинског положаја и тиме обезбеди марш за Кратово. Зато се задоцнило и за заузећем Црног врха, а ранија појава дивизије на њему не би остала без утицаја на ток битке код Куманова, на повлачење Вардарске армије преко Велеса и на рад Рилске дивизије код Царевог Села...

ИЗБИЈАЊЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ НА ЛИНИЈУ СТРАЦИН — КРАТОВО

Долазак на страцински положај 22. октобра. Положај код с. Страцина има веома важан географско-стратегијски значај. То је широка планинска греда која се спушта са планине Козјака на југ, прелази друм Крива Паланка — Куманово и завршава се на Кривој реци висом Видим (тт 825) код села Доње Куклице. Лежи на правцу Ђустендил — Крива Паланка — Куманово и затвара све комуникације које воде из Криве Паланке и Кратова ка Куманову. Преко њега прелази једини колски пут на целом граничном фронту од врха Патарица на тремећи (Србије, Бугарске и Турске) и до Брегалнице (Црна скала). Овлађивањем овим положајем грози се десном боку и позадини непријатеља код Куманова и хвата се веза са трупама које оперишу са севера ка Куманову и Скопљу.

Фронт положаја према истоку, од с. Дренка преко с. Страцина до с. Г. Куклице, износи око 10 км и са по-

годним предњим положајима доминира котлином Славишта до излаза из Кривоалачког теснаца. Има доволну дубину и погодан је за маневровање са више заштитничких положаја све до реке Пчиње. Иначе је пролазан и употребљив за све родове војске. Тада није био ни утврђен ни поседнут јачом снагом.

За дејство на овом правцу командант армије издао је 21. октобра у 22.50 команданту Тимочке дивизије заповест која гласи:

„Тимочка дивизија продужиће сутра, 9 (22) т. м. наступање ка Страцину и заузети га, при чему имати у виду дејствовање I армије на фронт: Четирци — Нагоричане и потребу обезбеђења свог левог бока.

Са 14. пешадским пуком безусловно постићи везу, јер је иста неопходно нужна за сигурност левог бока дивизије при наступању од локушаја непријатељских од Кратова.

Старали се да се боље сазна стање борбе на Градцу, да се са коњичким официрским патролама дође у везу са левим крилом I армије.

Команданту 14. пешадског пука послати следећу моју заповест: „да продужи наступање ка Кратову, заузме га, и осигурава дивизију од покушаја противничких од стране Кочана, јер и ја немам од њега никакав извештај.

Извешћа слати у Ђујешеву до мога доласка код дивизије.“⁶⁵

Командант дивизије издао је 22. октобра у 5.30 своју заповест којом се, поред осталог, наређује:

— да Тимочки дивизијски коњички пук (2,5 ескадрона и 4 митраљеза) крене у 7 часова изјутра правцем ка страцинском положају, с тим да приликом наилаaska на јачи отпор сачека долазак пешадије, а потом се повуче на лево крило дивизије дејствујући у непријатељски десни бок и позадину. Преко села Милутинице на село Криви Камен да упути јачу патролу која ће безусловно доћи у везу са левим крилом I армије; везу са 14. пешад. пуком који ће дејствовати ка Кратову одржавати;

— да лева колона (14. пешадијски пук са брдским дивизионом — 4 батаљона, 8 брдских топова, 4 митраљеза и др.) одмах по пријему ове заповести продужи

⁶⁵ АВИИ, к. 42, бр. 26.

марш ка Кратаву, заузме га и осигура дивизију од непријатељских покушаја од стране Кочана;

— да претходница Десне колоне (20. пешадијски пук са 1. пољским дивизионом и четом пионира — 4 батаљона, 4 митраљеза, 12 топова и др.) крене од моста на Кривој реци у селу Псачи у 8 часова пре подне друмом ка Страцину где да се задржи до даљег наређења, одржавајући везу са 14. пешадијским пуком правцем Лисец⁶⁶ — Талашманце — Трновац;

— да главнина Десне колоне (14. и 15. пешадијски пук са два пољска дивизиона и једном хаубичком батеријом — 8 батаљона, 24 тона, 4 хаубице, 8 митраљеза и др.) и једном четом у заштитници крене за претходницом на 1500 м истим правцем.⁶⁷

— борбени део I степена колонске коморе у покрету друмом требало је да се задржи код карауле јужно од с. Љубинце, а остали део овог стелена код раскрснице друмова северозападно од Клопате Махале, док се II степен колонске коморе имао прикупити у Кривој Паланци.

Тимочки коњички пук кренуо је у наређено време и око 9 часова избио на страцински положај код цркве, а када је затим продужио друмом, дочекан је ватром са косе између река Будчице и Дринче. Око 12.45 успео је да одбаци ове непријатељске делове и дохвати се те косе, где се задржао до 16 часова, а потом се повукао ка с. Ранковцу. Њему је у 13.30 наређено да преко с. Каваклије и Крилатице ухвати чврсту везу са 14. пуком код Кратова и да једну официрску патролу одмах упути преко Страцина и јужних огранака Козјака како би обезбедио везу са I армијом.

Претходница Десне колоне избила је на страцински положај око 13 часова, где је сменила 1. и 3. батаљон 13. пука и посела предстражни положај на линији с. Страцин — с. Трновац, а за то се време под њеном заштитом прикупљала цела дивизија. Претходници је наређено да са одељењем коњаника, које ће добити

⁶⁶ Коса између Криве реке и Повишнице (карта предрадног издања 1:150000) обележена као пл. Лисец.

⁶⁷ АВИИ, к. 39, бр. 1. — По преласку границе средња колона је постала десна колона.

од коњичког пука, и својим патролама, извиђа правце који воде ка Куманову и Кратову, а у случају непријатељског напада, дивизија ће примити борбу на предстражном положају.

Лева колона (14. пук) је у 7 часова продужила марш ка Кратову и кад је стигла близу тог места, командант је упутио 2. батаљон на Понику (тл 1298) са задатком да заштити леви бок колоне и осигура правце: с. Добрево — Крагово и с. Приковци — с. Шлегово — Крагово. Како је у 11.35 Крагово заузето без борбе, командант колоне је, пошто је успоставио ред после ужасне пљачке од стране бугарских комита, оставио ту само једну чету да одржава ред и прикупља храну, а колона је наставила марш за с. Крилатицу где је и заноћила (на око 5 км од дивизијског штаба који је био у с. Вегуници).

За то је време његов 2. батаљон настукао ка Поники. У борби коју су бугарске комите водиле са турским жандармима који су се били затворили у караулу на путу Крагово — с. Добрево, командант је потпомогао комите најпре 4, а доцније и 3. четом, али без успеха. Зидови караула били су дебели око 1,5 м, а имала је и пушкарнице.⁶³ Тада је командант леве колоне наредио да се 2. батаљон врати у састав пука, а да остане само једна (3) чета која ће пазити на пут који води у село Приковце. Сутрадан је упућен један брдски топ који је око 17 часова разрушио караулу. Нађено је 11 турских лешева, док је батаљон имао 5 погинулих и 9 рањених војника. Да је то учињено прошлог дана не би било толико жртава.

*

Командант 13. пука забележио је у свом Операцијском дневнику за 21. октобар да команданти 1. и 3.

⁶³ Сви покушаји командира 4. чете, поручника Александра Околичаџија, који се са једним капларом и четири редова привукао самој караули, остали су без успеха. Околичаџију је пушчаном зрном пробиле шињел и целулоидну торбицу на два места.

батаљона нису на страцинском положају примили наређење да се повуку на Ранковачку реку и поставе предстражу, јер их нису нашли курири.⁶⁹ Само зато, дакле, што командант дивизије није знао да су на страцинском положају остала два батаљона 13. пука на предстражи, који нису ни поменути у заповести команданта дивизије, ова је и наступала врло обазриво у потпуном маршевском поретку са осигурањем. Тиме се изгубило драгоцено време, а јединице су се замарале без икакве потребе.

Сем тога, командант леве колоне није поступио по изричитој заповести команданта армије да заузме Крагово и осигура дивизију са правца Кочана. Он је напустио Крагово без икаквог разлога и отишао код села Крилатице где је и заноћио. Тако је правац од Кочана остао потпуно незаштитен те су била могућна изненађења. На срећу до њих није дошло због неактивности Турака али се изгубило драгоцено време за повратак ка Кратову.

Тога дана поподне успостављена је, после толиких напора, веза са I армијом. У штаб II армије стигао је ордонанс-официр команданта Коњичке дивизије, поручник Миодраг Стефановић, и дао потребна обавештења команданту армије који је обилазио страцински положај, као и команданту патрола Тимочког коњичког пука да ступи у везу са деловима I армије — челицима код с. Криви Камен. Исто тако је и левокрилна коњичка официрска патрола успела да у 15 часова дође у везу са 14. пуком код села Нежилова.

Одржавање везе са I армијом било је тешко јер су све депеше из Криве Паланке за Врховну команду и Рилску дивизију задржаване у Бујешеву. Шеф станице се правдао неисправношћу линије за Ђустендил. Због тога му је из армијског штаба скренута пажња на тешке последице које могу произићи из таквих поступака. Да би се веза са I армијом успоставила, командант II армије је тражио од команданта I армије да јави правац своје леве колоне и веже се са телеграф-

⁶⁹ Наређење је примио командант 1. а не и 3. батаљона.

ском станицом на Страцину, али на ову молбу није уопште добио одговор.⁷⁰

Одлазак дивизије код Крагова. По обиласку страцинског положаја командант армије је у 17 часова издао команданту Тимочке дивизије наређење да на страцинском положају остави један одред (баталјон са једном батеријом и водом коњице), а са осталим деловима дивизије да 23. октобра продужи наступање ка Крагову, с тим да пошто тамо стигне повуче у састав и свој 14. пешадијски пук. У исто време наређено је да одред на страцинском положају ухвати везу са Дунавском дивизијом I позива, чији делови дејствују у правцу Старог Нагоричана.

На основу овог наређења командант Тимочке дивизије је, по повратку са страцинског положаја, издао у 23.30 (О. бр. 267) заповест за наступање дивизије у току 23. октобра ка Крагову, којом је, поред осталог наређено:

— да Тимочки коњички пук (два и по ескадрона) наступи 23. октобра друмом Страцин — с. Трновац — с. Куклица ка Крагову, с тим да се задржи на линији с. Ђеленово (Кетеново) — Кртично, положај на десној обали Криве реке (где ова прави лакат), „затварајући правац (друмове) од Куманова и Кочана“. На тој линији пук ће остати док 20. пешадијски пук не заузме свој предстражни положај. Рејон извиђања западно од реке Будчице на Шопско Рударе и коту 1115 (Црни врх), а источно на с. Крилатицу, Талашманце, Крагово; — да претходница десне колоне: 20. пешадијски пук са две батерије 3. дивизиона (3 баталјона, 8 топова, пола чете пионира, вод болничара, хелиографска станица) крене у 7 часова за Тимочким коњичким пуком с тим да се по доласку код раскрснице где се од друма Куманово — Крагово одваја друм за Кочане задржи и постави предстражу на линији: положај на углу између Повишнице и Криве реке — друм за Кочане (заључно са котом 1115), „затварајући правац од Куманова и Кочана“.

⁷⁰ Командант се 25. октобра морао обратити и Врховној команди речима: „Молим да се I армија што пре веже за моју телеграфску станицу на Страцину“.

— да се главнина десне колоне: 13. пешадијски пук, 1. и 2. артиљеријски дивизион, хаубичка батерија, чета пионира, чета болничара и хелиографска станица, креће за претходницом на 1500 м, с тим да 13. пук преноћи (23/24. октобра) код села Железнице, а артиљерија између Крагова и к. 682;

— да се лева колона (15. пешадијски пук са получетом пионира) креће путем с. Каваклија — Крилатица — Крагово с тим да се задржи на преноћишту западно од Крагова (на левој обали Кратовске реке);

— да 14. пешадијски пук са две брдске батерије и придатим деловима остане код Крагова. с тим да постави предстражу на линији Пониква — с. Приковци, где ће се везати са предстражом 20. пешадијског пука кад се ова буде поставила.

Даље је наређено баталјону 20. пука који је за једном батеријом остављен на страцинском положају да по сваку цену спречи напад са те стране, нарочито док дивизија врши бочни марш ка Крагову, хватајући везу са деловима Дунавске дивизије I позива у правцу Старог Нагоричана.

Ујутру 23. октобра командант Тимочке дивизије примио је следеће наређење команданта армије:

„По доласку у Крагово осигурајте се са југа... организујте власт и за команданта места у Крагову стављам вам на расположење пуковника Стевана Рекалића.

Сву комору попутите потребама.

Постарајте се да што пре добијете тешњу везу са I армијом и чим ово постигнете оставите на Страцину само једну чету са десет коњаника.“⁷¹

У 6 часова кренуо је Тимочки коњички пук десном обалом Криве реке поред села Куклице и до 9 часова стигао код с. Ђеленова где је остао у осматрајућем положају све до 13 часова, када га је сменио 20. пук, а он је продужио за Крагово.

Истог дана је и командант турске Вардарске армије Зеки-паша упутио један коњички пук ка Крагову да извиди: да ли с те стране грози каква опасност десном крилу армије? Све до увече командант није примио никакав извештај.

⁷¹ АВМ, к. 42, бр. 7.

Десна колона дивизије није могла маршовати за коњичким пуком пошто на том правцу није било пута, иако је на карти учртан. Стога се колона кретала преко с. Трновца и Талашманца. Пошто је и лева колона упућена на Талашманце сеоским путем преко с. Каваклије и Крилатице, дошло је до укрштања. И лева колона је продужила истим путем, али позади артиљерије десне колоне. Због рђавог пута командант леве колоне је вратио 4. батерију која му је била додељена, као и коњска кола, упугивши их за десном колоном.

Претходница десне колоне морала је застати код моста на Кривој реци који су Турци већим делом порушили још 21. октобра при повлачењу из Кратова ка Куманову. Јединице су морале да прелазе реку преко брвана или да је газе, услед чега је дошло до застоја и задржавања.⁷²

Претходница је стигла, око 13.30, у висину с. Живалева, одакле је командант 20. пука упутио 1. батаљон (без једне чете која је остала у Кривој Паланци) да заузме предстражни положај (борбено осигурање) на линији Црни врх (од кочанског пута до реке Повиштице) и затвори правце од Кочана и Штипа. Са остала два батаљона и митралеским одељењем продужио је преко с. Живалева и стигао око 14.30 код с. Тополовник (на секцији Тополовићи) али без артиљерије. Други батаљон је одмах посео предстражни положај од ушћа Кратовске реке до р. Повиштице, 3. је задржан у резерви, а 4. је остао код Страцина. Са овако разбацаним батаљонима на брдовитом и беспутном земљишту мало се шта могло учинити.

⁷² У свом делу „XV пешадиски пук „Стеван Сифелић“ у рату против Турака 1912—1913 године“, Београд, 1913, стр. 60, капетан Милутин Јовановић (цит. Јовановић) командир чете у 15. пуку, овако описује прелаз: „Почиње да нас прати ситна хладна јесења киша. Преко Криве Реке порушен мост и војници газе до појаса. Иако је хладно и влага пробија до костију на реци урнебесни смех и плускање воде, смеју се онима који нису хтели да загазе већ за пола таина појашли неког друга и омакли се са њихових леђа. Киша већ плушти... Склањамо се у страну, крај пута. Пролази наша артиљерија. Топови и карте загладају до главчина, коњи обучени у пену очајнички замињу. Из колоне се издвајају чете и извлаче топове на вис...“

Док је дивизија маршовала ка Кратову, кретао се и 14. пук у том правцу. Он је кренуо у 6 часова из с. Крилатице правцем с. Талашманце — Кратово и до 10 часова стигао код с. Шлегова. Ту се убиваковао северно од села, док је његов 2. батаљон, који је био у претходници пука, избио око 13 часова на Поникиву и посео предстражни положај. Предстража је те вечери појачана једним батаљоном 15. пука на Буковцу (тг 1424), са задатком да затвори правце од Кочана.

Командант армије је у 8.35 примио извештај од команданта Тимочке дивизије да се, према извештају команданта 14. пука, од Кочана и са Овчег поља ка Кратову крећу неке турске снаге знатне јачине и да је командант 14. пука предузео мере за обезбеђење Кратова од пљачке.⁷³

Тим поводом је командант армије обавестио у 9.30 команданта дивизије да је I армија била 21. увече на линији с. Табановце — Карабичане и да тамо треба тражити блиску везу правцем Кратово — Куманово. Стога му је наредио да убрза кретање дивизије ка Кратову и да га заузме (Рилска дивизија наступа ка Кочанима), како би обезбедио своје комуникације за Криву Паланку и Страцин. А према Кочанима и Св. Николи да упути официрске патроле ради осветљавања ситуације на тим правцима, а јединице са Царевог врха да се повуку у састав дивизије.

Према овоме је командант дивизије наредио у 17.10 часова да коњички пук упути две јаке коњичке патроле: једну преко с. Злетовога ка Кочанима, а другу правцем с. Приковци — с. Барбареве — с. Стројисовци — с. Орел ка Светом Николи, са задатком да што пре осветле тамошњу ситуацију. Побочници на Страцину наредио је да ухвати везу са I армијом на правцу Страцин — Куманово.

За време марша ка Кратову чула се грмљавина топова од Куманова. Увече је примљен извештај команданта батаљона са Страцина, да се око 11 часова пре подне чула грмљавина топова у правцу Куманова, а одмах затим чула се и пешадијска вагра. Борба која је узела снажан замах трајала је све до 5 часова попо-

⁷³ АВЛИ, к. 39, бр. 1.

дне и то, по мишљењу команданта батаљона, у правцу Чегирци — Куманово. Са Страцина се видело једно село испред Куманова (вероватно Младо Нагоричане) у пламену. Око 13.30 часова стигла је на Страцин једна коњичка подофицерска патрола, коју је упутио командант 2. коњичког пука мајор Чолак-Антић, да обавести команданта на Страцину да ће се данас напасти Куманово.

Киша је и овога дана стално падала те је, према извештају команданта дивизије од 22.30 часова, пут „којим се данас дивизија кретала тако тежак и исцврелен од села Трновца да су се артиљерија и возови заглавили и остали на путу“. Од Кратова за Куманово нема пута — реком иде само стаза. Исто тако и пут од Кратова за Кочане, који је обележен на карти као крчаник, непролазан је и нема ниједног пута од Кратова за Кочане којим би се возови могли кретати. Пољска артиљерија се не може употребити а још мање хаубичка. Услед страховито тешког земљишта исхрана је посве рђава; комора није у стану да прати јединице, „војници за сутра немају хране“. Замор код људи и стоке је толики, да је неопходно да се сутра (24. октобра) да одмор. На крају извештаја додао је да је због оваквог стања главнина артиљерије остала код села Талашманци, мада су је при извлачењу помагали 15. пук и 4. батаљон 13. пука.

Због оваквог стања командант армије је наредио команданту дивизије да се пут што пре оправља, употребавајући за то инжињерију и становништво, а капетану Гавриловићу (на Страцину) да са батаљоном и батеријом остане и даље на Страцину, као и то да и 13. пук са две батерије буде у приправности да се врати на Страцин, док се борба код Куманова не реши. Даље је наређено да се положај за дивизију утврди, да се организује снабдевање реквизицијом и колонском комором докле она може да стигне, а одатле товарном.⁷⁴

Док се артиљерија на маршу борила са огромним тешкоћама, 20. пешадијски пук је заузимао предстражњи распоред и поседао одређени положај. Његов 1.

⁷⁴ АВВИ, к. 39, бр. 1.

батаљон, који је био упућен на Црни врх, стигао је на Попову главу где се задржао на преноћишту, док је његова 2. чета продужила марш са циљем да поседне Црни врх, али у томе није успела. Зашто се командант батаљона, иначе одличан официр, задржао на Поповој глави, а није продужио на Црни врх који је представљао тактички кључ положаја, тешко је сада рећи. Вероватно само услед преморености војника. Међутим, тај пропуст нас је скупо стао.

Друга чета је избила на Црни врх али је убрзо одбачена и „растројена“, јер су у то време стигли делови 15. низамске дивизије.⁷⁵ Турци су убрзо одбацили ову чету и бугарске четнике и посели Црни врх са наслоном десног крила на Горун (к. 744) где су поставили артиљерију.

Командир 2. чете, капетан Душан Урошевић, овако описује борбу своје чете на Црном врху:

„Ја сам са четом маршовао напред као предња трупа претходнице и кад сам стигао код реке Повиштице, где престаје пут обележен на карти за Кочане, даг ми је правац тт 1115 Црни Врх, где су се већ налазиле бугарске комите.

Целог овог дана падала је киша а војници гладни и преморени тешко су се кретали преко беспутног земљишта обрађеног трновитим жбуњем. У то време непријатељ се већ приближавао нашем положају и зато су нам комите довикивале да пожуримо. И заиста, кад смо избили на Црни Врх комите су већ водиле борбу са Турцима и виделе су се њихове резерве како наступнају у густим стрељачким стројевима, као и неки коњички делови како јуре пољем. Пошто је положај био велики, то сам морао разврати сва чегирци која су устрељачки строј, у који су ушле и комите (око 30), верујући да ће убрзо стићи командант са батаљоном, коме сам већ послао извештај и молио га да похита.

Наступила је тешка ситуација: снага недовољна, земљиште планисно и покривено, војници збуњени првом борбом, а патроле упућене за везу са суседима не враћају се. Непријатељ све јаче притискује. Убрзо је пао и мрак и везу нисам имао ни лево ни десно. Било је код нас и рањених и погинулих...

Оставши овако усамљен, борио сам се отприлике до 20 часова, кад сам се са четом повукао код команданта батаљона на Попову Главу, где сам стигао око поноћи. Тада сам сазнао да он није ни примио мој извештај са Црног Врха“.

⁷⁵ Командант пука каже у својој релацији да је чета била „растројена“, док командант дивизије тврди да је била само „изненађена“, а то није исто.

Пошто се око 16.30 чула јака пешадијска ватра на Црном врху, командант 20. пука је наредио да се из резерве (3. батаљон) упути једна чета 1. батаљону са водом митраљеза на Попову главу, али је она кренула тек сутрадан.

Дивизија је заноћила код Кратова, и то: коњички пук у кругу турске касарне, а 15. пешадијски пук северозападно од вароши у виноградама, на левој и десној обали Кратовске реке, пошто је упутио 1. батаљон 14. пуку; 13. пуку код с. Железнице а 14. код с. Шлегова; претходничка артиљерија стигла је до Кратовске реке, а главнина артиљерије остала је код с. Талашманца; 1 степен колонске коморе задржао се код с. Трновца, а II код Клопате Махале.

*

О тешкоћама због нетачних карата и њиховом утицају на правилно извршавање наређења већ је било речи. То се нарочито осетило приликом борби за Црни врх, јер је ова важна тачка погрешно обележена и когирана.

Пада у очи да ни командант армије ни командант дивизије не спомињу правце ка Штипу и Велесу. Међутим, ти су правци били врло опасни за дивизију јер је, захваљујући погодном земљишту, непријатељ могао ту да се брже креће и маневрује.

Задатак 14. пука за 23. октобар да осигура дивизију од непријатељских покушаја од стране Кочана, био је доста сложен. Требало је одржавати везу са Рилском дивизијом, а с друге стране, омогућити својој дивизији наступање ка Кратову и слободу дејства у њеном даљем раду.

Према дивизијској заповести 14. пуку је имао да постави предстражу на линији с. Приковци — Пониква, „где се везати са предстражом 20. пешадијског пука кад се ова буде поставила“, дакле, позади Црног врха. Али ни помена нема о томе кад ће стигћи 20. пуку. До тога је дошло вероватно само зато што је командант дивизије веровао да је 14. пуку код Кратова (где је требало по заповести и да буде), да је обезбедио све правце и да је сада потребно само да одреди одсеке јединица.

Међутим, баш та неизвесност требало је да утиче на команданта 14. пука да обрати пажњу на суседни одсек, на Црни врх, ради безбедности свог десног крила, бока и позадине, пре но што је и добио извештај да се непријатељ знатне јачине креће са Овчег поља и Кочана ка Кратову. Ово уколико пре што је командант пука лично видео да је Црни врх природно јак положај који доминира целом околином, и то како долином Кратовске тако и Злетовске реке (то је написао и у свом оперативском дневнику).

ДЕЈСТВА РИЛСКЕ ДИВИЗИЈЕ У ДОЛИНИ СТРУМЕ

БОРБА КОД СЕЛА ИЗВОРИТЕ (СИМИТЛИ) И ОРАНОВА
(22. октобра)

Командант армије је упутио 21. октобра команданту ове дивизије следеће наређење:

„Тимочка дивизија заузела је данас без борбе Криву Паланку и заноћила на линији Петраљица — Псача (карта 1:210 000). Сутра, 9 (22) овог месеца, продужиће наступање Страцину и заузеће га, а потом наступати ка Кратову.

7. Рилска дивизија продужиће извиђање са својих положаја а нарочито интензивније извиђање ка Кочанима и послати ми извешће о стању напред а поглавито о стању у Кочанима.“⁷⁶

Рилска дивизија се у току 22. октобра углавном задржала на заузетим положајима. Десна колона је заузела Побјиен камен (тл 1180), док према Пехчеву и Кочанима није било никакве промене. Трећа бригада је код села Оранова посела једним батаљоном 50. пука десну, а са остала три леву обалу Струме, док је код села Церова задржан 49. пуку. Изјутра 22. октобра командант бригаде је обавештен да Турци наступају обема обалама Струме, и то од с. Крупника ка с. Изворите (Симитли) и од с. Брежана (Србинова) ка с. Оранову. Да би обезбедио везу између десне и леве обале Струме, упутио је 2. батаљон 49. пука да поседне мост.

Користећи се малом Турци су успели да се неопажено привуку десном обалом Струме до на један км

⁷⁶ АВИИ, к. 39, бр. 1.

од с. Изворите и да изненада отворе ватру и заузму село. Но, убрзо су одбачени ка Крупнику. На левој обали Струме Турци су стигли до Градевске реке, одакле су такође отворили ватру. Били су дочекани јаком ватром, те су се око 15.20 повукли ка с. Брежани. Бугари су имали свега 2 погинула и 4 рањена војника.

У штабу Рилске дивизије ценило се да Турци имају: код Кресне око 3500 војника (рачунајући ту и артиљерију) а позади 11 батаљона од којих код Криве ливаде један батаљон (ту је непријатељ попалио сва села и засеке); у Пехчеву 2 до 4 батаљона и 1 батерију; између с. Вилице и с. Грлана 3 батаљона и 2 батерије, а између Пехчева и Струмице сматрало се да нема трупа. Увече 22. октобра стигла су из Штипа у Кочане око 3 батаљона, тако да је у Кочанима било тада око 9 турских батаљона.

БОЈ КОД КОЧАНА 23. И 24. ОКТОБРА

У току ноћи 22/23. октобра командант Рилске дивизије примио је наређење команданта армије у коме га овај обавештава да је Тимочка дивизија заузела Страцин, ухватила везу са I армијом и да ће 23. октобра продужити наступање ка Крагову да би га заузела. У исто време командант армије, у вези са директивом српске Врховне команде, наређује Рилској дивизији да крене јачим снагама према Кочанима и заузме га 23. октобра, да се обезбеди према Штипу, а снаге према Пехчеву и Горњој Цумаји да и даље задржи на тим правцима.

За извршење овог задатка командант Рилске дивизије издао је заповест за 23. октобар по којој:

— 3. бригада ојачана 7. долунским пуком (1 ескадрон, 12 батаљона, 8 митраљеза, 9 батерија и 1 пионирска чета), обезбеђује правац Дупница (Марек) — Горња Цумаја и одржава везу са Родопским одредом који је заузео Мехомлију и 22 (Тракијским) пуком;

— 22 (Тракијски) пук (4 батаљона, 3 батерије — 1 пољска и 2 брдске и 1/2 ескадрона) обезбеђује правац Црна скала — Пехчево и одржава везу са 3. бригадом;

— 1. бригада, ојачана са два батаљона 14 (Македонског) пука (1 1/2 ескадрон, 9 батаљона, 8 митраљеза, 6 пољских и 4 брдске батерије и 1 пионирска чета) заузима Кочане и обезбеђује правац ка Штипу;

— 14 (Македонски) пук без два батаљона (2 батаљона, 4 митраљеза и 2 батерије) остаје у дивизијској резерви у Царевом Селу;

— штаб дивизије остаје до 11 часова на Црној скали, а потом прелази у Царево Село.

У току 23. октобра непријатељ је напао 3. бригаду, али без успеха.

Иако је 22 (Тракијски) пук примио наређење да остане на дотадањем положају, он је после савлађивања слабијег турског отпора заузео Пехчево (једном четом заузео је прелаз на граници Цами тепе, тт 1803, источно од Пехчева) и тако се појавио на боку турских трупа у долини Струме код Кресне.

Када је командант армије примио извештај о заузету Пехчева, скренуо је пажњу команданту Рилске дивизије да није требало истицати групе чак до Пехчева и наредио му да прикупи што јачу снагу и одсудно дејствује према Кочанима.

Кочане је бранила 16. низамска дивизија са много добровољаца, и то: код Црновеца 3 батаљона са брдском батеријом; на висовима источно од с. Оризара, на десној обали Брегалнице, 4 батаљона, док су се 3 батаљона налазила на маршу од Штипа ка Кочанима.

Пошто је 1. бригада била разбацана на великом простору, то је командант дивизије наредио накнадно да се напад одложи за следећи дан, с тим да се бригада у току дана прикупи на друму југоисточно од Високе (у њен ће састав ући и десна колона са Побитоног камена) и припреми за напад. Прикупљање бригаде извршено је до 16 часова. Око 17 часова командант бригаде је био обавештен да су Турци, јачине 3 батаљона са митраљезима, коњицом и артиљеријом, поселили положај источно од с. Оризара (3 км источно од Кочана) и зато је одлучио да бригада крене сутрадан у 2 часа.

Борба код села Пресеке. — На Побитоног камену се налазио 26 (Пернички) пук са два батаљона, митралеским одељењем и брдском батеријом, док је пред-

стража (од 3 чете) избачена код с. Пресеке (на левој обали Оризарске реке, 12 км североисточно од Кочана). Око 11.30 часова 23. октобра беснела је олуја са провалом облака, после чега је пала густа магла. Командант пука је примио наређење да са своја два батаљона и придатим деловима уђе у састав 1. бригаде која ће 24. октобра напасти Кочане. Пошто му је препоручено да се без наређења не упушта у озбиљнију борбу, наредио је предстражи да се у случају јачег турског притиска повуче на главни положај.

Истог дана упућене су и турске трупе из с. Оризара да поседну положај Црновец и обезбеде леви бок главниог турског положаја. Њихов су долазак открили бугарски четници. Баш у то време су код бугарске предстраже (код Горнице) стигле две чете упућене за смену, те је њен командант известио команданта пука да су Турци заузели Црновец и да њихова батерија већ креће ка положају, па је предложио да пук крене напред и заузме положај код предстраже.

Када је командант пука примио овај извештај, дигла се магла те се могао уверити да је положај код предстраже заиста много погоднији. Он је у 14 часова кренуо резерву ка Горници (тг 1187). Међутим, док је резерва стигла до положаја удаљеног око 7 км од Побитног камена, турска је батерија већ заузела положај на Црновцу и отворила ватру на Горницу са даљине од 3500 метара. Зато су у стрелачким заклонима остали само стражари, док су се остали делови повукли иза грена да не би трпели губитке.

До 16.15 Бугари су били распоређени: 4. батаљон западно, а 3. са митраљеским одељењем источно, док је позади 3. батаљона, у близини тригонометријске тачке, постављена батерија која је у 17.10 отворила ватру и дејствовала све до 19 часова.

Око 19 часова командант пука позвао је потчињене да им изда заповест. Међутим, командант 3. батаљона, потпуковник Банов Пејо, упутио се са 11. четом и два вода 9. да заузме турски положај Црновец. Добро прикривени позади камених и земљанхи заклона, Турци су осетили Бугаре, сачекали их да приђу на 20 метара и тада отворили паклену ватру. Бугари су без колебања

упали у положај са узвиком „Ура!“ После пола часа борбе прса у прса Турци су били одбачени, али су се задржали недалеко од положаја.

После четврт часа Турци су са три стране јурнули на положај са узвиком „Алах!“, тако је ситуација за Бугаре постала критична. У том је стигла и бугарска 16. чета. Чим је чуо узвик „Ура!“, њен је командир, поручник Здравев, кренуо чету по сопственој иницијативи, известивши о томе свог команданта батаљона. Појава ове чете приморала је Турке да се повуку, али су око 20.30 поново предузели напад. Тада је стигла и бугарска 12. чета, опег по иницијативи свог командира, те су Турци били и овог пута одбијени. При том је рањен командант 3. батаљона, потпуковник Банов, иницијатор целог подухвата.

После тога се приступило утврђивању положаја.

Не знајући шта се напред одиграва, командант пука се упутио тамо са пуковском резервом — једном четом. Отприлике на један км од Црновеца примио је извештај у коме се тражи помоћ. Зато је око 23 часа упутио појачање (пола чете) које је стигло на време, јер су Турци већ око 23.30 поново покушали да поврате положај. Одбијени ватром Турци су се задржали на положају испред Попове чуке. Ради сваке сигурности командант пука је упутио још 2 чете са 2 митраљеза. Ватра, час јача час слабија, трајала је готово целу ноћ.

У свануће се развила јака пешадијска ватра с обе стране. Турске снаге које су покушале да се по групама и под заклоном магле приближе положају Црновец и изврше напад, застале су услед дејства бугарске брдске батерије која је отворила ватру чим се око 8.30 дигла магла. Око 13 часова Турци су, вероватно услед неуспеха код Кочана, почели постепено да се повлаче. Гоњење није одмах предузето због тога што се очекивао 1. батаљон 26. пука са батеријом, који је имао задатак да одржава везу између овог одреда и главне колоне код Кочана. Он је стигао тек око 15.30 и његова је батерија одмах отворила ватру, после чега је цео 26. пук кренуо напред. Турци су напустили положај и повукли се, оставивши два топа са много муниције. Пук је без борбе стигао до Кочана. У току ових борби

Бугари су имали погинулих 2 официра и 36 војника, а рањених 97 војника, док су Турци на бојишту остали 60 лешева.

Пад Кочана. — Командант 1. бригаде, у чији је састав ушао и 26. пук, донео је одлуку да 24. октобра нападне главном снагом турски положај код с. Оризара, на друму за Кочане, са обухватом оба крила. План је био да коњица (1½ ескадрон) крене друмом за Кочане са задатком да извиђа непријатеља на правцу свог кретања; да 1. батаљон 26. пука (са батеријом) наступа правцем с. Дулица са задатком да одржава везу између главне колоне и главнине 26. пука код с. Пресеке; да главна колона — 13. пук (3 батаљона), 2 пољска брзометна дивизиона и 1 брдска батерија — наступа друмом за Кочане са задатком да нападне непријатеља код с. Оризара; да лева колона — 1½ батаљон 14. Македонског пука са брдском батеријом — наступа на фронт с. Вилица — Леска са задатком да обухвати турско десно крило. За обезбеђење правца Пехчево — с. Блатец — Кочани одређена је једна чета а за заштиту коморе такође једна чета из 14. пука. У општој резерви за главном колоном задржана су два батаљона (2. батаљон 26. и 1. батаљон 13. пука). Наступање је отпочело 24. октобра у 2 часа.

Наступајући друмом коњица је скренула ка Вилици где је дочекана јаком ватром турских доброволјаца, услед чега се повукла позади левог крила леве колоне.

За коњицом је наступала главна колона — 13. пук са артиљеријом. У претходници је био 2. батаљон 13. пука са 7. брдском брзометном батеријом која је око 5 часова стигла код с. Истибање. У то је време била густа помрчина са маглom, а о непријатељу није било извештаја. Стога се главна колона зауставила док се ситуација не разјасни. Да би се избегла евентуална изненађења претходници је упућен још један батаљон.

Када се око 7 часова дигла магла, видели су се турски положаји на десној обали Брегалнице. Појава Бугара је без сумње изненадила Турке који су убрзо напустили бивак код Оризара, по групама заузеле по-

ложај и отворили ватру на претходницу која је у борбеном распореду стигла до Брегалнице. Тако је отпочела борба код Оризара.

Турци су покушали да пређу у напад. Њихове две чете упутиле су се ради обухвата десног крила претходнице, али се 3. батаљон 13. пука који је раније претходници да појача претходницу развио десно и спречио овај турски подухват. Ватра се све више појачавала. Сви покушаји Бугара да крену напред нису успели. Ускоро је стигла и бугарска претходничка (7.) батерија и отворила ватру. Да би покренуо први борбени ред, командант бригаде је појачао лево крило 4. батаљоном 13. пука из резерве. Али ни то није много допринело, јер су Турци давали јак отпор. Успеха није било ни када је упућен из резерве још један (1.) батаљон 13. пука.

Тада је командант наредио да у дејство ступи артиљерија из главнине. Челна батерија успела је, и поред великих тешкоћа, да заузме положај и да око 9.20 отвори ватру на турске стрелачке заклоне. Убрзо су стигле још две батерије и отвориле ватру. Слабо утврђени Турци нису могли да издрже ову ватру и од 10 часова почели су да се постепено повлаче. Бугарска пешадија која је наступала под заштитом ове ватре заузела је око 12.30 турски положај, али је са правца Кочана дочекана веома јаком ватром једне турске батерије. Пешадија се овде задржала да се уреди и сачека долазак артиљерије. Чим је стигла 7. пољска брзометна батерија, одмах је заузела положај југоисточно од Оризара, отворила ватру на турску батерију код Кочана и брзо је неутралисала. Убрзо су стигле и остале батерије.

Пошто су добили појачање из Штипа, Турци су покушали да се задрже код Кочана и поседну положај. Међутим, благодарећи ангажовању артиљерије која је била надмоћнија од турске, као и активности бугарске пешадије, Турци су били принуђени да напусте положај и да одступе у највећем нeredу, при чему је заплена и батерија код Кочана.

Бугарске групе су ушле у Кочане у 17 часова.

Због паничног бекства Турака, пут од Кочана ка Штипу, у дужини од 20 км, био је, како каже командант Рилске дивизије, посејан војничком опремом: шаторима, ашовима, медицинском и апотекарском опремом, карама, муницијом (шрапнелима и гранатама), војним картама и другом опремом.

Лева колона (1½ батаљон Македонског пука) стигла је код засеока Јахимово (северно од с. Винице), напала Виницу и после кратке борбе заузеле је око 11 часова. Даље наступање под артиљеријском ватром од Кочана и преко пиринчаних поља било је веома тешко и зато је колона стигла код Кочана тек око 17.30. За све време коњица на левом крилу борбеног распореда грозила је турској одступници.

Бугарски губици: погинуло 12 војника и рањено 1 официр и 52 војника. Турски губици нису тачно познати; на положајима је избројано 160 лешева, док је заробљен 1 официр и 120 војника.

Дивизија је зановила у распореду: 1. бригада код Кочана, 2. — Царево Село, с. Трабатовиште и Пехчево, а 3. у долини Струме.

Када је сутрадан, 25. октобра, командант армије примио извештај команданта Рилске дивизије о заузећу Кочана, упутио му је ово наређење:

„Честитам дивизији успех. Осигурајте се од евентуалности. Извиђајте ка Штипу и ступите у везу са Тимочком дивизијом у Кракову. Наредите реконосцирање пута Кочане — Пехчево преко пл. Голек и преко пл. Плачковице за Струмицу. Јавите ми одмах колико имате брдских батерија код Кочана. Проучите подизање телеграфа до Злетова и известите ме о могућности извршења. Даљи налог следоваће.“⁷⁷

НАПАД ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ НА ЦРНИ ВРХ

Први дан напада (24. октобра)

Код Крагова су се јасно оцртавале две линије положаја: јужна, Црни врх (тг 1115) — Пониква (тг 1298) фронтном према Овчем пољу и Штипу, где се веровало да се концентрише главна турска снага, и западна,

⁷⁷ АВИИ, к. 39, бр. 1.

према Куманову Црни врх — Страцин, где се још војдила борба. Пошто лежи на испадном углу, Црни врх служи као ослонац (пиво) за обе линије положаја. Иначе, он са Градиштем затвара правац Штип — Страцин (одатле ка Кривој Паланци) и брани приступ са североистока Овчем пољу, а у исто време се са њега грози комуникацијама које воде са Овчег поља за Скопску котлину. Овај положај удаљен је око 15—20 км од комуникационог правца 5. корпуса (на десном крилу турске Вардарске армије). Сем тога, са њега се грози боку и позадини турских трупа код Штипа и Кочана.

Црни врх и Пониква су две одличне осматрачнице. На Поникви се, каже командант 15. пука, јасно „чула канонада са бојишта код Куманова и могли смо видети бојиште северно од Куманова, као и блесак и дим артиљеријске паљбе и црне линије које су означавале поједине колоне обе војске — српске и турске.“

У тактичком погледу Црни врх господари целом околином, те је са њега непријатељ могао да прати сваки покрет Тимочке дивизије и да користи ватру до највећих даљина, што је Тимочкој дивизији причињавало велике тешкоће и то тим више што је услед краткоће времена било немогуће извући пољску артиљерију и припремити напад.

Сам Црни врх је купастог облика и топографски и тактички веома јак, како с фронта тако и на крилима. На његовом темењу су, како износи командант 14. пука, „три групе високих стена са много малих пећина, дупља, расцела... веома угодних за поседање... На многим местима (ових) стена може се веома поволно користити двокатна и трокатна ватра.“⁷⁸ Страна окрета Поникви обрасла је густим и готово непроходним жбуњем (зеленика), дивља је, каменита и испресецана сувим потоцима и јаругама које још више отежавају кретање. Стрми нагиби достижу и до 60°. Подножје је исто тако тешко приступачно услед оштрог стењака, а пошто је земљиште испред положаја већим делом било покривено бодљикавим жбуњем, пролазност је

⁷⁸ АВИИ, к. 132, бр. 1.

била ограничена, док је одржавање везе, вођење јединица и командовање било веома отежано.⁷⁹ „Турци су посели врх и камење на њему, али тако да их са наших положаја нисмо никако могли видети, каже командант 15. пука, иако смо целог дана ми, официри, гледали двогледима да бар какво одељење видимо.“⁸⁰

Црни врх је одиграо своју улогу. Он је омогућио повлачење турских трупа из долине Брегалнице и главне снаге Вардарске армије са Куманова преко Велеса за Битољ.

Овог дана је командант II армије обавестио команданта Тимочке дивизије: да је I армија водила у току 23. октобра јаку борбу с Турцима на линији Куманово — Слатина и да је Дунавска дивизија на левом крилу I армије, јужно од Слагине, одбила турски напад и прешла у наступање, као и да се у долини Пчиње налази Коњичка дивизија заједно са око 500 четника. Везу са I армијом Тимочка дивизија ће успоставити источно од Слагине.

Изујутра 24. октобра командант дивизије добио је од ађутанта 2. коњичке бригаде, капетана I класе Јована М. Јовановића, који је ноћу 23/24. октобра стигао код батаљона на Страцину, извештај, у коме, поред осталог, каже и ово:

„Ја сам уписао начелника штаба, потпуковника Милана Тудаквића, шта и како он цени ситуацију... Он ми је рекао да је то тешко рећи, али мисли да су Турци морали имати према Дунавској дивизији бар једну јаку дивизију и да су Турци изгледа намеравали да на целом фронту I армије изврше један офанзивни покрет, нарочито парирајући крајње лево крило Дунавске дивизије.“⁸¹

Ситуација 24. октобра била је тешка и нејасна. „По добивеним и прикупљеним извештајима у току ноћи,

⁷⁹ Тадањи поручник Стојмен Цветковић, учитељ, водник у 20. пуку каже: „Између Градишта и Црног Врха је једна провалија (урвина) која је са северне стране према Црном Врху неприступачна. На западној ивици Градишта налази се камени криш члје су стране прави зидови, као да их је људска рука зидала. Између ових стена било је усека одакле су наши војници гађали Турке на Црном Врху.“

⁸⁰ АВИИ, к. 134, бр. 1.

⁸¹ Цветковић, 66.

10/11. (23/24), — која су сва доцкан примљена због прекида телефонске везе која се није могла одржати због бугарских комита, којих је било и у служби Турака“, а писмени извештаји су доцкан стизали због удаљености и беспутности те је ситуација била тешка и нејасна. Пошто Црни врх није заузет у току претходног дана, командант дивизије је решио да предузме енергичније мере. У том циљу је у 7 часова наредио: да 15. пук одмах крене на Поникву и да је по сваку цену задржи у својим рукама; да коњички пук крене уз Повиштицу преко с. Ђетенова ка с. Барбареву ради што потпунијег извиђања непријатеља коме, како изгледа, пристижу појачања из Велеса, додајући да је непријатељ заузео Црни врх, али је 14. и 20. пуку наређено да га поврате; да 14. пук ступи у тесну везу са 20. пуком, коме је послато наређење тек у 13.05, да Црни врх заузму заједно и утврде га, а да 13. пук буде спреман за покрет, како би се могао употребити тамо где буде потребно.

Плашећи се непријатељевог дејства од Кочана, командант Тимочке дивизије је у 10.40 послао 15. пуку сво наређење:

„Кому 1050 [сада тт 1115] од јутрос су Турци заузели, наређено је да се поврати са 14. и 20. пуком.

Чим избијете на положај Карадаг [сада Пониква] имате га по сваку цену задржати у својим рукама. На томе положају да буде ваш цео пук а чете из 14. пука вратите у њихов пук. Положај да се одмах утврђује.

Извиђање што даље, обавештавати ме што чешће.“⁸²

Пошто су ова наређења за напад примљена касно, напад је отпочео тек око 10 часова. Коњички пук је кренуо преко с. Сакуљице ка Барбареву. Од упућених патрола командант је сазнао да је непријатељ посео

⁸² Цветковић, 67. У делу Први балкански рат стр. 770, став I тврди се, да покрети 13. и 15. пука нису у вези са задатком 20. и 14. пука и да 15. пук није упућен да смени 14. пук, како би овај могао цео да напада Црни врх. Међутим, из наведеног наређења види се да је 15. пук упућен на Поникву баш са задатком да смени делове 14. пука, како би овај могао цео напасти на Црни врх.

Црни врх са 500 до 600 војника и да су 23. октобра увече стигла у с. Горњи Стубол два непријатељска батаљона, као и да се западно, у с. Кокошињу, налази један ескадрон српског 4. коњичког пука. Од патроле, упућене претходног дана ка Кочанима, пук је сазнао да у с. Турским Рударима нема непријатеља, а да је Злетово у рукама бугарских комита; затим, да у околини нема непријатеља и да, по причању сељака, у с. Кундину има неколико хиљада Турака.

Командант 14. пука одредио је за напад на Црни врх два батаљона — 3. и 2. Само два батаљона одредио је, вели, зато што је постојала опасност да ће Турци, привлачећи пешадију и артиљерију у међупростор између Плешанаца и Кундина, извршити пробој, чије би последице биле много осетније.⁸³

Напад овог пука отпочео је у 10.35. Текао је врло тешко и споро, јер су сав предтерен тукли турски стрелци заклоњени иза високих стена. Само, пак, земљиште било је обрасло трновитим жбуњем и необично тешко за кретање. Под таквим условима старешински кадар, који је иначе био недовољан, тешко је могао одржати људство у руци, тако да су поједине чете биле готово растројене; требало их је целе ноћи прикупљати.⁸⁴

Па ипак су батаљони 14. пука успели да под непрекидном борбом подиђу положају на Црном врху до на 300 м, при чему су углавном дејствовали по сопственој иницијативи. Никог није било да обједини рад, услед чега је дошло до растројства јединица. Несхватљив је став команданта 14. пука по питању помоћи и садејства 20. пука у заузимању Црног врха. Он каже да се 23. и 24. октобра није више трудио да помогне 20. пуку само зато што му је „наглашено да је средиште одбране Карадаг (Пониква) источно од села Приковца...“, иако га је 23. октобра појачао 15. пук једним батаљоном. Оваква пасивност 14. пука не може се правдати, тим пре што он у то време није имао непријатеља пред собом. Још мање га је у томе смело слугавати тешко

⁸³ АВИИ, к. 132, бр. 1.

⁸⁴ Цветковић, стр. 67—69.

пролазно земљиште и евентуалне друге тешкоће другог степеног значаја.

Што се тиче држања Карадага (Поникве) подаци из релације се не слажу. Док командант 14. пука тврди ово, докле командант његовог 2. батаљона, мајор Живан Грбић, који је са батаљоном био на предстражи, тврди у својој релацији од 25. октобра да није постојала велика „збѣна“ од Кочана и да овом батаљоном није наређено да мора безусловно да заузме и кошто-пошто одржи положај Поникву, већ да су 23. и 24. упућене на Црни врх бар две чете да садејствују комитама у борби против Турака, којих тада није било више од 500 до 600, до касније борбе не би, по његовом мишљењу, ни дошло. Међутим, ми сматрамо да би до борбе ипак дошло само, можда, у за нас погоднијој ситуацији.

Напад батаљона 14. пука потпомогале су обе брдске батерије постављене на Чакалишту, али без успеха, јер је непријатељ био заклоњен иза стена. Тек око 16 часова једна турска батерија, постављена отворено на коси која се спушта са Црног врха преко с. Кундина фронтот ка 15. пуку, отворила је ватру на 3. брдску батерију, али и она без успеха.

Борба је трајала до 20 часова, када су се 2. и 3. батаљон повукли позади Чакалишта код с. Шлегова, а 4. батаљон заузео предстражни положај испред с. Приковца.

Чим се разданило, командант 1. батаљона 20. пука који је прошле ноћи зановио на Поповој глави, схватајући правилно значај Црног врха, решио је да нападне непријатеља. Напад је требало да почне у 9 часова, о чему је обавестио и команданта предстраже (2. батаљона) 14. пука који је требало да га подржи. Али, пошто је овај имао изричито наређење да држи само свој положај, није му изишао у сусрет.

И поред оваквог одговора, командант батаљона, чим је од пука добио чету са водом митраљеза, одмах ју је упутио на Градиште да с те стране нападне Црни врх. Једну своју чету послао је лево да од Чакалишта обухвати Црни врх, док је са остатком батаљона кренуо

преко Гарина да га нападне с фронта. Када је стигао на Гарине кренуо је у напад и 14. пук. Услед покривеног земљишта 3. батаљон 14. пука погрешно је правац и појавио се десно од 1. батаљона 20. пука. Тако је батаљон продужио напад садејствујући 14. пуку, а кад се овај повукао и он је отишао на Попову главу где је и заноћио.

За све ово време командант 20. пука није знао шта се одиграва код Црног врха. „Како до 12 часова нисам имао никакав извештај о нападу наших трупа“, каже командант 20. пука, „то сам упутио једног официра са два ордонанса команданту дивизије и молио за извештај: шта ћу ја са мојим пуком да предузмем. По истом официру добио сам извештај да морам остати на том месту где сам, пошто безусловно морам држати и чувати одступницу наше дивизије и тај правац“.⁸⁵

⁸⁵ Релација команданта 20. пука (АВИИ, кут. 138, бр. 1). У делу Први балкански рат 1912—1913, стр. 770, стоји да се овај официр вратио „с наређењем команданта дивизије да пук мора остати“ и да „безусловно мора чувати одступницу дивизији и тај правац“. По томе излази да је овај официр нашао команданта дивизије (или начелника штаба) и од њега примио ово наређење. Међутим, у релацији команданта пука не стоји да се официр вратио „с наређењем команданта дивизије“ већ са „извештајем“. У релацији се не види ни од кога је извештај примљен. Јер, чињеница је да се у времену када је официр из штаба 20. пука (с. Тололовник) стигао у штаб дивизије (Кратова), командант дивизије (са начелником штаба) налазио се на осматрачници код 3. дивизиона (код с. Тураљева), где се у близини налазио и 13. пук. Према томе није могао ово наређити. А још мање је могао наредити да пук „мора чувати одступницу дивизији“, јер по заповести команданта дивизије од 23.30 часа прошлог дана овај пук је имао да затвара правац „од Куманова и Кочана“, а ни одступни правац дивизије није водио преко с. Тололовника, већ преко Кратова. Значи, да је овај официр водио некакав разговор у штабу дивизије са неким лицем које није било упућено у тадању ситуацију и да се зато тај разговор не може примити као наређење нити доносити какви закључци, као што је изнето на стр. 773—774 поменутог дела. Наиме, ту се наводи као да је командант дивизије „предвидео могућност повлачења целе своје дивизије“ и да је зато „све до иза поднева био неодлучан у погледу напада на Црни Врх“, а да је тек око 13.50, подстакнут обавештењем из штаба своје армије о успеху I армије... а и пошто је „осматрањем померања ватре могао закључити да је I армија однела превагу“ наредио овом 20. пуку да крене напред. Међутим, наре-

Командант 20. пука примио је тек у 17 часова наређење (од 13.05 часова) да потпомогне и садејствује 14. пуку.⁸⁶ Стога се са остатком пука — 2. и 3. батаљоном (7 чета) и водом митраљеза — упутио на Градиште. Но, услед краткоће времена није могао благовремено да потпомогне 14. пук. Ноћу је било тешко прећи пут од с. Топаловића (Тополовника) до Градишта, тим пре што је терен био непознат и тежак, тако да је пук тек око 21 час стигао до подножја Градишта (к. 789) где се прикупљао све до 23 часа. Даље је пук ишао колоном по један, али је заостајање појединих војника ноћу реметило ред, што се преносило на позадње делове. Међутим, ред је убрзо успостављен и пук је заноћио код Илијиног крста (грећи ћувик на Градишту до Црног врха).⁸⁷

Трећи пољски дивизион, који је имао да потпомаже напад 20. пука, успео је да до 11 часова извуче две батерије на положај у висини с. Тураљева, на левој обали Повишнице, али је дејство било без успеха, како због велике даљине (услед врло тешко пролазног земљишта батерије се нису могле ближе привући), тако

ђење 20. пуку послато је у 13.05, а обавештење из штаба армије примљено је, како је у поменутом делу наведено, око 25 минута доцније, што значи да је командант дивизије издао наређење по сопственој иницијативи пре обавештења из армије. Још мање је командант дивизије могао осматрањем померања ватре код Куманова донети неки закључак, кад то нити је видео нити записао. Удаљење између Кратова и Куманова износи око 35 км ваздушне линије, а тадашњи догледи су имали до 8 км корисног осматрања.

⁸⁶ Зашто је командант дивизије тек у 13.05 послао наређење команданту 20. пука за напад, а не у 10.40 кад и 14. пуку, нема података. Да је заиста командант дивизије предвидео напад на Црни врх и са 20. пуком, види се из његовог напред наведеног наређења команданту 15. пука од 10.40, у коме изричито стоји да ће и 20. пук напасти, а то стоји и у оперативском дневнику кољичког пука за 24 октобар (АВИИ, кут. 82, бр. 1), где је после навода да је заповест команданта дивизије примљена у 11.30, додато: „Јавља, да су Турци посели жоту 1050 Црни Врх и да је наређено 14. и 20. пуку да исту заузму“.

По нашем мишљењу, ово је случајно пропуштено, можда и зато што је један батаљон 20. пука већ напао Црни врх па се изгубило из вида да је то био само батаљон а не пук.

⁸⁷ АВИИ, к. 128, бр. 1.

и због недостатка ма какве везе између пешадије и артиљерије која није знала докле је пешадија стигла. Сем тога, и непријатељеве пољске батерије биле су тако далеко да се нису могле ни добацити.

У 9.40 часова командант 13. пука примио је наређење да са пуком дође у резерву код села Тураљева (нешто источније), као и да одмах ухвати везу са трупама које су пред ним.⁸⁸ Око 11 часова пук је стигао код Тураљева и ухватио везу с 1. батаљоном 20. пука помоћу релеја, а после једног часа прешао је на косу између Тураљева и Шлегова и ухватио везу и са 14. и 15. пуком.

Око 14.30 командант је примио наређење команданта дивизије (од 13.30 часова) у коме га овај извештава да су према извештају команданта 14. пука Турци на koti 1115 и да се јужно од те коте виде већа турска одељења која се повлаче, наређујући му у исто време да буде спреман да са пуком помогне напад на коту 1115 (у оригиналу погрешно стоји одбрана) и предузме гоњење непријатеља. У 23 часа наређено му је да са пуком остане на положају где је, с тим да предстражом обезбеди артиљеријски дивизион.⁸⁹

Тако се напад на Црни врх, рђаво организован и без јединственог дејства, завршио неуспехом.

Командант дивизије који је још од јутра био обавештен да су Турци на Црном врху, послао је у 16 часова команданту II армије овај извештај о стању на Црном врху:

„Црни Врх је заузет од стране непријатељске пешадије без артиљерије. Јачина му се цени на један пук. Дивизија напада са 14. и 15. пуком и 1. батаљоном 20. пука. Брдске батерије ступиле су у дејство, пољске две излазе на положај, остала артиљерија је назад. Коњица је упућена у обилазак левог крила. По непровереним подацима упућена су од Велеса Турцима знатна појачања. Од патроле упућене на Клисели (Св. Никола) немам извештаја, а од патроле упућене на Кочане имам извештај, да је вођа патроле дошао до села Древено, али није ништа сазнао о непријатељу.“⁹⁰

⁸⁸ АВИИ, к. 128, бр. 1.

⁸⁹ АВИИ, к. 128, бр. 1.

⁹⁰ АВИИ, к. 39, бр. 1.

За време овог боја командант дивизије се налазио код 3. дивизиона (код Тураљева), а око 16 часова стигао је на крајње лево коило, код 14. пука, где се, према речима начелника штаба, лично уверио у немогућност заузећа Црног врха због врло стрмог, покривеног и испресецаног земљишта. Стога је наредио команданту 14. пука да у току ноћи нападне Црни врх и у том циљу му је ставио на располагање 15. пук, без једног батаљона који је имао да остане на положају. Али је и од овога одустао и после 20 часова наредио команданту 14. пука:

„Куманово је пало, наша га је војска заузела. Турци се повлаче. Није потребно да се ноћним нападом узима непријатељски положај излажући се знатним губицима у људству. Наређујем да се борба прекине. За сутрашњи дан командант ће добити заповест.“⁹¹

Ситуација је у току овог дана заиста била нејасна, није се знало стање код Куманова. Стога је командант армије скренуо пажњу команданту дивизије да се колонска комора сувише не истиче. Командант дивизије је тада наредио да трупа комора остане на садањем положају; да I степен колонске коморе не прелази Криву реку, а ако је прешао да се врати; да се II степен задржи код села Псаче, а команданту места Кратово да са месним становништвом предузме оправку пута од Кратова до Криве реке и да реквизицијом обезбеди људску и сточну храну.

Дивизија је зановишла у овом распореду: коњички пук код с. Шлегова, с тим да осматра фронт с. Стубол — Злетово, 15. пук на Поникви, 14. код с. Шлегова, 20. на Градишту, 13. код Тураљева а артиљеријски пук код с. Талашманаца.

Заузеће Црног врха 25. октобра

У току овог дана се у штабу Тимочке дивизије знало да је Ибарска војска прошлог дана заузела Нови Пазар, III армија Приштину и Гњилане, а Рилска дивизи-

⁹¹ АВИИ, к. 39, бр. 1.

зија Кочане. О I армији се нису имали поплунији и детаљнији подаци. Знало се да је Куманово заузето 24. октобра и да I армија подилази Скопљу, док се њена левокрилна дивизија (Дунавска I позива) креће преко с. Зубовца, а коњичка дивизија правцем с. Довезенце — с. Пезово — с. Градиште — Овче поље, и да Турци одступају у нареду ка Скопљу.

Према најновијим подацима могло се закључити да се извесне турске снаге налазе око Скопља и Овчег поља и да им пристигну појачања из позадине; да се око с. Клечевца и с. Шуљег Камена (на утоку Криве реке у Пчињу) налазе веће турске снаге састављене из свих родова војске,⁹² као и да се око с. Стубола, с. Стрмоша и с. Плешинаца такође налазе јаки турски делови.

Као што се види, ситуација је на вардарском војништу била 24. октобра увече повољна по Србе на свим деловима фронта, само је неуспех Тимочке дивизије из протеклог дана задавао велике бриге. Било је потребно по сваку цену заузети Црни врх, сазнати шта се позади налази и обезбедити с те стране операције у долини Вардара. Стога је Врховна команда наредила 25. октобра (у 20.30) команданту армије да Тимочка дивизија заузме још у току следећег дана Црни врх и утврди га, поглавито фронтом ка Кочанима.

После напада од 24. октобра који се карактерисао слабом организацијом и почесним залагањем снага, постало је јасно да се фронталним нападом Црни врх тешко може заузети. Напад, пак, на крила, бокове и из позадине давао је много више изгледа на успех, како због лакше пролазног земљишта, тако и због погоднијих нападних праваца. Да је то покушано прошлог дана, можда би га непријатељ напустио још прошле ноћи.

Командант дивизије издао је у 7.30 следећу заповест:

1. — Коњлица се одмах креће из свога бивака преко села Филиповци дејствујући у бок и позадину непријатеља на Црном Врху. Извиђати у правцу села Стрмоша, где се нарочито уверити има ли непријатељских трупа. Доћи у везу са трупама I армије.

⁹² Извештај војводе Довезенског (АВИИ, к. 39, бр. 1).

2. — 14. пешадијски пук са три батаљона 15. пешадијског пука напада Црни Врх обухватајући га својим левим крилом. Напад овај потпомоћи ће брдски дивизион. Командант 15. пешадијског пука одмах, најкраћим путем ставиће се на расположење команданту 14. пука са своја три батаљона а један батаљон оставља на Карадагу (Пониква), затварајући правце према Кочанима (село Елизанци).

13. пешадијски пук (без једног батаљона) да напада лево крило Црног Врха обухватајући га. Овај напад потпомоћи ће 3. дивизион Тимочког артиљеријског пука.

Тесну везу при овом нападу одржавати са 20. пешадијским пуком.

20. пешадијски пук, који се са своја два батаљона налази јужно од коте 1115 има обухватним нападом потпомоћи заузеће Црног Врха.⁹³

3. — Батаљон 20. пешадијског пука који се налази код 14. пука да се повуче одмах на положај нешто источно од села Тураљева, где ће командант 13. пешадијског пука оставити један свој батаљон, те да оба образују резерву под командом старијег команданта батаљона.⁹⁴

4. — Командант Тимочког артиљеријског пука упутиће одмах један дивизион и доћи на положај десно од 3 дивизиона.

5. — Напад има отпочети једновремено, зашта сачекати обухватни покрет 13. пешадијског пука.

6. — Завојиште код Крагова.

7. — Колонски возови остају где су.

8. — Обраћама пажњу командантима да се на одржање везе нарочито пажња обрати; послужити се свима средствима која командантима стоје на расположењу.

9. — Ја ћу бити код 3. дивизиона.⁹⁵

Рад коњичког пука. Кренувши у 9.30 преко с. Филиповаца пук је стигао код с. Сакуљице, где се задржао у осматрању за све време боја, извиђајући у правцу с. Стрмоша. Услед тешког и непролазног земљишта, као и релативно слабих снага, није могао дејствовати у бок и позадину непријатеља, како је то заповешћу било предвиђено. За такво дејство коњице није постојала ни потреба, јер се на том правцу већ налазила пешадија Тимочке дивизије. Поље дејства

⁹³ Ово показује непознавање ситуације; 20. пук је зановио 24/25. октобра на Илијином крсту (Градиште) северозападно од Црног врха.

⁹⁴ Пошто 1. батаљон 20. пука код Попове главе није примио заповест, то је у резерви, поред 4. батаљона, задржан и 2. батаљон 13. пука.

⁹⁵ АВИИ, к. 151, бр. 2.

коњице била је позадина Црног врха, где је и земљиште погодно за њено дејство.

Преко упућених патрола коњички пук је дошао у везу са Коњичком дивизијом западно од Црног врха, код с. Кутлибегачији је један ескадрон зановио у селу Кпшање. Од патрола се сазнало: да се између с. Горњег Стубола, Барбарева и Стројисоваца налази непријатељска пешадија и артиљерија, што је потврдио и одржач везе из I армије (ађутант 2. коњичке бригаде); да су Турци од Куманова одступали целе ноћи и да их гоне четници; да се код с. Павлешенаца чује пуцњава и да у селима око Злетовске реке — Рагавици, Неокази и Бучиште — нема Турака, а села су попаљена.

У 17.35 пук се повукао на преноћиште код с. Шлегова. Командант дивизије није одобрио ово повлачење те је наредио да се пук сутра зором врати на напуштени положај.

Рад 20. пука. Овај пук је сходно заповести команданта дивизије од претходног дана кренуо са преноћишта код Илијиног крста косом Градишта ка Црном врху. Кад се осматрањем утврдило да на последњем ђувику до Црног врха нема непријатеља, пук га је посео (са једним батаљоном у првом борбеном реду, а другим у резерви за левим крилом), где је дочекан slabом непријатељском пешадијском ватром са самог Црног врха. Командант пука каже да је „непријатељски положај такав да је само лево крило могло да дејствује“.

Око 11 часова је командант пука приметио покрете неких трупа са своје југоисточне стране. Иако је претпостављао да су то делови 14. пука, ипак је упутио патроле, прекидајући једновремено ватру. Међутим, патроле се нису вратиле, наводно услед јаке пешадијске ватре тих трупа у правцу чета првог борбеног реда. Одмах, затим, командант пука је примио и поменуту заповест (издану у 7.30) команданта дивизије из које се видело да напад врше 14. и 15. пук. Истовремено је добио и наређење команданта дивизије по коме је требало да пук остане на положају где је зановио пре покрета ка Црном врху. „Али, пошто је заповест за

напад издата 20. пуку после наређења да остане на положају где је зановио, то је пук кренуо напред и посео положај“. Затим је пук, како каже његов командант, добио артиљеријску ватру са правца одакле је наступало 14. пук, тако да су се шрапнели распрскавали више војничких глава, тукући ђувик где се налазио пук. Исто тако почела су падати пушчана и митраљеска зрна са правца одакле је долазио 14. пешадијски пук, вероватно мислећи да је то непријатељски положај. Једна чета је од ове ватре претрпела знатне губитке. Стога је командант и слао патроле у том правцу и давао знаке да се обустави ватра, али ова није престала.

Тек кад је примио извештај од команданта 14. пука, у коме га извештава да 14. и 15. пук врше обухватни напад и да 20. пук не треба да дејствује док се овај подухват не изврши, команданту пука је ситуација постала јаснија. Али, пошто је 20. пук био, по речима његовог команданта, тучен унакрсном ватром од наших и непријатељевих трупа, а десно крило овог пука није имало против кога да дејствује (ту су биле сопствене трупе), то је командант пука, плашећи се губитака од ватре наших трупа и на наваљивања команданта батаљона и официра са десног крила, повукао пук иза положаја. На левом крилу је остао само један вод на највишем ђувику, који се утврдио у камењару и даље дејствовао против непријатеља на Црном врху. О влачењу пука командант је обавестио команданта дивизије и молио да се нареди артиљерији да не туче сопствене трупе.⁹⁶

По пријему овог извештаја командант дивизије, који се налазио код Туралјева, послао је у 16 часова команданту пука категоричко наређење „да се 20. пук крене напред и да поново заузме положај, а да је 13. пук упућен да са њим ухвати везу.“ У исто време је командант дивизије наредио да дивизијска резерва буде спремна да прихвати 20. пук, али је у то време 14. пук већ заузео Црни врх.

За све ово време 1. батаљон 20. пука борио се заједно са 14. пуком, без наређења и везе са својим пуком.

⁹⁶ Релација команданта 20. пука (АВИИ, к. 138, бр. 1).

Рад 13. пука. Око подне је 13. пук (1. и 3. батаљон) кренуо из Тураљева преко Филиповаца за с. Сакуљницу. У претходници се налазио 1. батаљон. Кад је предња трупа претходнице стигла код засеока Николеваца (села Сакуљице), застала је ради оријентације и ту је наишла на бугарске комите који су баш ручали. Одједном су почела да фијучу пушчана зрна са Црног врха у правцу 20. пука. Зачуо се у више махова и трубини знак „прекини паљбу“ и „назад“. Убрзо су читави стрелачки стројеви 20. пука избили са Градишта и повукли се његовом западном падином поред претходнице 13. пука. При томе су изјавили да их туче српски 14. пук и артиљерија, а да Турака нема. То је потврдио и један официр, али је командант претходнице 13. пука сматрао да ово није тачно и да је то само изговор за извлачење из борбе. Покушаји претходнице да држи ове војнике нису успели и она је продужила напред поред Градишта да би избегла губитке. Мало доцније, негде после 15 часова, наишао је командант 20. пука, потпуковник Јован Угриновић, који је све ово потврдио, и додао команданту претходнице: „Скло-ни батаљон да узалуд не трпиш губитке“. Зато се претходница и повукла до своје главнине, где је стигло наређење команданта дивизије, послато у 16 часова по куриру, да команданти 13. и 20. пука заузму по сваку цену Црни врх и на њему се утврде.

Командант претходнице био је непријатно изне-нађен кад је сазнао да су Турци још на Црном врху, тим пре што је претходница избила у висину Градишта, и то на његов јужни део до самог Црног врха. Зато је претходница понова кренула напред самим гребеном Градишта и око 18 часова избила на највиши врх и заузела предстражни распоред, док се главнина задржала позади ње. Одмах су упућене патроле у правцу непријатеља и за везу лево.⁹⁷

⁹⁷ Пошто је земљиште испред и са стране платоа на коме се налазила пољорница било стрмо, то су се патроле морале повући нешто уназад да би пронашле стазу и њом избиле на Црни врх. Патролу поднаредника Димитрија Драгуа командант је могао доста дуго да прати погледом како пажљиво наступа. Одједном је нестала у тами. Сутрадан изјутра вратиле су се патроле и поднаредник Драгу је известио да се кретао одребе-

Рад 14. и 15. пука. План команданта 14. пука за напад на Црни врх био је да један (4.) батаљон напада фронт турског положаја на Црном врху, а два батаљона 14. и три батаљона 15. пука, са два брдска топа (упућена је цела батерија), имали су у почетку да наступају фронтално на турски положај с. Кундино — с. Плешинци, који су бранила два турска батаљона с пољском батеријом. По овлађивању овим положајем имали су да, обухватајући непријатељево десно крило, дејствују у бок и тиме потпомогну заузеће Црног врха. У резерви је имао да остане 2. батаљон 14., а за осигурање Поникве 3. батаљон 15. пука. Напад су имале да потпомажу обе брдске батерије.

Код 14. пука је на десном крилу наступио 4. батаљон, одржавајући десно везу с 1. батаљоном 20. пука, а лево, преко Чакалишта, 1. батаљон 14. пука, док су 2. и 3. задржани у резерви. Борба је отпочела у 11.50. У току подилажења непријатељском положају батаљони су дочекани веома јаком пешадијском ватром већ на 1000 метара испред Црног врха, нарочито приликом извршења скокова, те су наступали споро и пажљиво, како би у исто време сачekali да се испољи предузети обухват непријатељевог десног крила.

Напад је, како каже командант 14. пука, предузет на „природан зид посут каменом и шибљем, што је до немогућности отежавало напад, дејство и вођење... Непријатељ је био тако добро заклоњен да се тешко могао уочити и двогледом“.⁹⁸ Само, нашим борцима та ватра није наносила нарочите губитке, пошто су се при сваком застанку одмах укопавали, а и земљиште је пружало довољно заклона. Наступање је успешно потпомогала 2. брдска батерија, капетана Тодора Ристића, постављена на Чакалишту.

Када се, око 14.30, пришло на 400 м испред турског положаја, осетило се да непријатељева ватра малаксава и да се он повлачи. Тада је командант 1. батаљона наредио да се прикупе сви значари (трубачи и доборним правцем, да је прошао кроз предстражу 14. пука и да га нико није задржао, као и да се јавио команданту батаљона, који је тиме био непријатно изненађен.

⁹⁸ АВИИ, к. 132, бр. 1.

шари) батаљона и даду трубни знак „јуриш!“, а командиру 2. брдске батерије послао је наређење да, чим чује тај знак, пренесе ватру и туче позадину положаја.

Тако су у 18.20 оба батаљона, 1. и 4., кренули на јуриш са узвиком „Ура!“, а то је прихватила и војна музика. О том јуришу командант 1. батаљона каже:

„Војници су се пели као козе по камењу не престајући понављати „Ура!“ од чијег се еха није ни чула непријатељска ватра. Кад сам са батаљоном избио на ивицу положаја Црни Врх видео сам пред собом још један положај који је само нижи и који је одвојен дубоком јаругом. Сад је требало прећи и ту јаругу и освојити понова и овај задњи положај. Но, срећом, већи део посаде који је бранио положај Црни Врх, напустио је и тај позадни положај и није нас сачекао.“⁹⁹

Угрожени нападом 14. пука с фронта и појавом 15. пука у правцу с. Кундина и јужније, Турци су напустили Црни врх и повукли се у нeredу, те су 1. и 4. батаљон 14. пука убрзо избили на њега и заузели га. Заслуга припада, вели командант дивизије, енергији команданта 1. батаљона 14. пука, мајору Велимиру Белићу, и заступнику команданта 4. батаљона, капетану 1. класе Љубомиру Недељковићу.

Заробљена су 3 војника. Губици 14. пука: 23 погинула, 54 рањена и 10 несталих. Нађено је 25 погинулих непријатељевих војника, док су рањени однеги.

Петнаести пук је око 11 часова кренуо са 3. брдском батеријом и, кад се око подне спустио са Поникве, прешао је у еволуциони поредак и упутио се ка десном непријатељевом крилу, на фронт с. Кундино — с. Пробиштип. Наступајући по кишовитом времену преко каменитог и глиновитог земљишта, пук се око 15 часова дохватио неке косе удаљене око 2 км од непријатељског положаја и развио се у борбени поредак, и то: у првом борбеном реду 4. и 1. батаљон, а у другом за левим крилом 2., док је 3. остављен за одбрану Поникве. За правац је служио 4. батаљон који је нападао на с. Кундино, док је 1. нападао лево од њега.¹⁰⁰

⁹⁹ АВИИ, к. 132, бр. 5.

¹⁰⁰ Овај је пук имао једну чету 2. батаљона у Крагову, а једну чету 3. батаљона за осигурање муницијске колоне.

Напад је предузет без митраљеског одељења које се претходног дана налазило у саставу 14. пука. Од вода коњице, упућеног на лево крило ради осигурања и извиђања, није био примљен никакав извештај ни овог ни следећег дана.

Непријатељ је посео косу са чистим предтереном која се спушта са Црног врха на Горун (к. 744). Испред ње је, као предњи положај, посео косу која се паралелно спушта од Црног врха преко с. Кундина, а која је била потпуно чиста и неутврђена. Са ове косе, испред које је била дубока јаруга, дејствовала је, као и прошлог дана, једна непријатељска пољска батерија под заштитом пешадије (до 3 чете), али се око 15.40 погинула.

За време наступања овог пука непријатељ је дејствовао фронталном, а нарочито бочном пушчаном ватром са Црног врха. Његова је артиљерија гађала тачно али, благодарећи наисправности муниције (шрапнели се нису распрскавали), није наносила готово никакве губитке. Ради обухватања непријатељевог десног крила наређено је команданту 1. батаљона да резервом (4. четом) продужи своје лево крило, услед чега му је упућена једна чета из резерве.¹⁰¹ Тако је борба вођена све до 18 часова, када је непријатељ напустио положај и повукао се.

За све ово време је 3. брдска батерија пратила и потпомагала напад пешадије, мењајући трипут борбени положај (последњи пут око 17 часова када је тукла непријатељеву пешадију и артиљерију која је од ње била удаљена 1800 до 2000).

Губици су били: 4 погинула, 34 рањена и 2 нестала војника.

Пук је зановио код с. Кундина. Један од учесника, тада поручник Драгољуб Миливојевић, водник 2. батаљона 15. пука, записао је у свом личном дневнику:

¹⁰¹ Док командант 15. пука заиста описује обухват непријатељског десног крила онако како је и било, докле командант дивизије вели да је левокрилни батаљон 15. пешадијског пука имао да дубље обилази у непријатељски бок, али није означен правац, а начелник штаба да је пук упућен преко с. Добрево.

„Освануо је леп дан. Од раног јутра од рике топова и распрокавања граната ори се планина. Код Црног Врха кључа као у паклу. Прве турске гранате почеше да падају. Место одакле долазе насмо могли да учимо, али се доцније јасно видело да нате експлодираше, неке нису, што нас мало окуражи и увери да су наша зрна много боља и да сва експлодирају.

Полуковник Коста Кнежевић, командант 14. пука, и мој командант, полуковник Гаврило Јевтић, осматрају ток боја са врха Карадота (Пониква). Били су у мојој непосредној близини. Војници су лежали позади ивице гробена и посматрали исто тако. Непријатељске гранате су прелетале преко наших глава, а официри су мирно стајали дајући тмне пример, док су војници осећали неку неадекватност, те их је већина прилегла на земљу. Фијук граната у првим тренуцима није био пријатан. То је било прво ватрено криштење. Сетио сам се речи мога оца, официра, борца из минутих рагова: „Прва је борба најтежа, док се човек не навикне на барут, а после иде лакше.“

Од 8 часова борба се појачава, а око 11 часова мој пук крену напред. Крегање је било по четама, једна за другом. У трку смо прелазили преко видног простора на гробену и котрљали се преко стрме падине да се у подножју прикупимо и у реду кренемо према турској артиљерији која је постављена на платоу. За време прелажења и клизања непријатељ је свом силином бацао гранате на нас, али су оне имале слабо дејство.¹⁰²

Кад смо стигли на отстојање да можемо отворити ватру развили смо стрелачке стројеве. Крегање је било у реду. На многим местима су нас задржавале овце — читави чопори (стада) од хиљаде и хиљаде оваца... То су приметили Турци те су бацали масу шрапнела. Кад смо прошли кроз овце мислили смо да је прошла и незгода, али овце оставши саме кренуле су за нама, што је дало повода Турцима да наставе са палџбом, која је највише шкодила сиротим овцама.

Мој батаљон је у даљем наступању појачао први борбени ред угурањем и наступао на фронт село Кундино — село Пробитица, с тим да одржава везу са 1. батаљоном који је нападао лево од нас. Лево од мене био је са 3. четом капетан Војислав Костић.

Први турски меци фијукали су поред наших ушију. Некако ми није било угодно, артиљеријска ватра ми се чинила достојанственја и мање опасна, али ови невидљиви меци из пушка много су опаснији. Командовали смо и ми отварање

¹⁰² О слабом дејству непријатељских артиљеријских зрна један учесник из 3. брдске батерије каже: „Зрна су падала као киша, но били смо такве среће да ниједно зрно није експлодирало, већ како које зрно падне ту остане. Редов 3. батерије Драгути Радовановић, кад које зрно падне осврне се и узме га да види како изгледа. Дневни лист „Мали журнал“, Београд, 28. јануар 1913.

ватре и отпоче борба. Помешала се рика топова и клокот пушача и митраљеза. Дан је био тако леп!

Наша (3) брдска батерија је уз сам стрелачки строј и бије као луда. Туче оно неколико турских топова на платоу пред нама и не да им ока отворити, а камоли да гађају у миру. Отстојање је око једног километра и лепо се види рад турских артиљераца како износе неке нове топове на положај. Све ово лепо види капетан Вуковић и наређује поглоричнику Јеремији Шестовићу да отвори ватру. Овај отвара ватру и лично рукује једним топом, нишани а потом опали. Топ рикну, граната зви-зну и експлодира поред десног топа и његовог предњака који — лепо сам видео — отскочи и окрете се за неколико степен¹⁰³. Ово је одушевљиво војничке и они се кренуше напред. Турци осуше брзу палџбу на нас.

У даљем наступању до на 300 метара пред турским положајем наишли смо на једну дубоку јаругу кроз коју је протигао неки поток и то нас је мало задржало. Али на другој страни јаруге ми смо се сачекивали и одахнули.

Дан је полако одмицао и сумрак се хватао. Осетили смо да турска ватра малаксава и да артиљерија више не дејствује. Врло је вероватно да су Турци напустили положај, али се лепо види њихова артиљерија са предњацима на положају постављена у правилном реду.

Наређен је покрет са највећом опрезом и ми смо се полако примикали. На падиницама брдаца на коме су турски топови најбосмо на рањене Турке који нам рекоше да су њихови отступили. И заиста, кад смо стигли на положај Турака није било.

Запленили смо шест топова са карама и много муниције коју смо сутрадан по нечијем наређењу закопали.¹⁰⁴

Колико је био јак непријатељ не знамо, само смо нагађали. Како је била јака борба а тако мало губитака! Било је троје лако рањено и један нестао. Из целог батаљона погинуло и рањено само шест војника. Посматрам ове јунаке како мирно леже последњи пут међу својим друговима! Моја је чета утросила 6000 пушчаних зрна.

Фронт турског положаја износио је око два километра и раздвојен је благим седлом. Једна батерија од четири топа са предњацима била је постављена на самом врху и тако видно, да није чудно што ју је она граната лако нашла. Око топова нашла смо око шест стотина које граната које шрапнела. Нису се ни утврђивали ни маскирали, јер за то ваљда нису имали времена. Код десног топа зјали рупа коју је начинила она граната из Вуковићеве батерије. Један масан фес ено га тамо на земљи, без господара!

¹⁰³ Један од учесника вели да је око 15 часова и Сима Милојевић, кашлар нишаница код 2. вода, погодио у турски левокрилни топ који се одмах „срзао доле“.

¹⁰⁴ По наређењу команданта 15. пука.

Позади положаја леже заглибљени у благо пет турских топова и једна кара. У једној реткој младој шумици наишли смо на два леша без главе. То су били сељаци, Турци су их посекали и главе однели. Село позади положаја изгорело је.¹⁰⁶ Једна млада девојка са једним дететом тражи родитеље. То су била она два несрећника без главе.

Небо се замрачило, само је осветљен хоризонт према северу. Тамо далеко, у правцу Куманова, горе читава села. То је био јасан знак да су Турци изгубили битку и да су се повукли.

На једној падини код села Кундино зановио је 1. и 2. батаљон. Облачно небо донело нам је преко ноћи кишу. На претстраји је било мирно. Послате патроле јавиле су да нису наишле на непријатеља до само на остављене шаторе и у њима неке намирнице.“

Тако је најзад Тимочка дивизија заузела Црни врх и зановила на њему, осигуравши се бојним предстражама, и то: 13. пук на Градишту, 20. позади њега, 14. на Црном врху, а 15. код с. Кундина; пољска артиљерија код с. Тураљева, 2. и 4. батаљон 13. пука (дивизијска резерва) источно од тог села, а коњички пук код с. Шлегова где се осигурао сопственом предстражом и улутлио патроле у правцу Д. Стубола и Стрмоша.

Командант дивизије је наредио: да пукови утврде положаје и одржавају што тешњу везу, да се вежу са дивизијском хелиографском станицом која се налази код Тураљева, да се још у току ноћи изврши попуна муницијом, да се ноћни напади не предузимају, али да се напади Турака одбију и положај безусловно одржи.

За време боја на Црном врху у Тимочкој дивизији је: погинуло 42, рањено 182 и нестало 38 — свега 262 војника; погинуо је потпоручник Борисав Годоровић (20. пук), а рањени су резервни поручник Радисав Лекић и резервни потпоручник Чедомир Трифунац (14. пук). Утрошено је: 238 573 пушчана и 6900 митралеских зрна, 748 шрапнела и 53 разорна зрна за брдску и 334 шрапнела и 8 разорних зрна за пољску артиљерију. На положају је нађен један непријатељски погинули официр и 70 војника, док су рањени готово сви однети. Заплењено је: 12 нових топова „круп“ без затварача, 21 кара, 25 муницијских и 37 разних кола,

¹⁰⁶ Односи се на село Плешинце.

2280 шрапнела, 91 сандук пешадијске муниције, знатан број већих и мањих шатора, рањеничких носила и друго.¹⁰⁶

Исте вечери, по паду Црног врха, командант II армије известио је Тимочку дивизију да је Рилска дивизија после оторчене борбе 24. октобра, заузела Кочане и наредио да Тимочка са њом ухвати везу. У исто време наредио је да две чете са Царевог Врха крену за Злетово, заузму га, утврде и ухвате везу са Рилском и Тимочком дивизијом.¹⁰⁷

О заузећу Црног врха командант армије је обавестио Врховну команду и Рилску дивизију, а коман-

¹⁰⁶ У току боја видно су се истакли, по мишљењу команданта 1. батаљона 14. пука, шатомац наредник Војне академије Тодор Милићевић и каплар — значар Сава Матић; из 15. пука потпоручник Димитрије Н. Јовановић, наредник Милан Митић и поднаредник Благоје Голубовић и из 20. пука мајор Милорад Јовановић, капетан Светолик Николић, наредници Михаило Ђорић и Никола Јанковић и поднаредник Атанасије Ђогић. Потпоручник Јовановић је 25. октобра пред зору кренуо са патролом од 8 војника ка североисточној падини Црног врха и успео да се приближи непријатељевом положају. Он каже у извештају: „Један противнички батаљон заузео је гробан на десном крилу положаја Црни Врх и ту се утврђује. Југозападно од села Кундино, а према десном крилу пешачког утврђеног положаја, планирана је једна турска батерија од 4 топа.“ Командант 2. батаљона 15. пука, мајор Филип Ковинић, каже да се лично уверио о дивној храбрости наших командира чета: из 1. батаљона капетана Костића (Војислава), Валенте (Бранислава) и Живковића (Живка); из 2. батаљона капетана Милосављевића (Милосава) и Марка Павловића, и из 4. батаљона капетана Тошића (Светолика) и Савића (Живојина). Њих сам својим очима гледао, како иду уз саме стрелачке стројеве с пушкама у руци и својим четама довикују: „Само напред, јунаци!“ — (Јовановић, стр. 76).

¹⁰⁷ Овај је полубатаљон са једним топом остао на Царевог врху до 26. октобра. Овог се јутра Бумбаширевић обратио команданту армије: „Добио сам налог од команданта пука и дивизије да се крећем ка Злетову а од команданта армије имам писмени налог да и даље ту останем, па не знам шта да радим. Пошто је Кочане пало, то сам се решио да идем ка Злетову са целом снагом...“ Бумбаширевић је, као што се види, примио два противречна наређења. Оба су потекла од команданта армије: прво преко команданта дивизије и пука, а друго непосредно (због краткоће времена) пошто је командант армије био обавештен од бугарских комита да, наводно, близу Царевог врха, има турских трупа. А то није било тачно.

данту Тимочке дивизије упутио је сутрадан честитку ове садржине:

„Честитам Тимочкој дивизији прву победу. Дубоко благодарим официрима, подофицирима и војницима на уложеном труду да се разбије та капија Македоније, јер ће сада моћи као лавови да раскидају непријатељске колоне и извојују коначну победу.“¹⁰⁸

Осврт на рад

У дивизији се увек задоцњавало са издавањем заповести, јер се чекало да се оне потпуно разраде по прописаном шаблону. Због тога је овај напад могао отпочети тек између 11 и 12 часова (заповест је издата тек у 7.30 истог дана), а то се негативно одразило на ток борбе (јединице су у сам сумрак избиле на Црни врх те је тако изостало гоњење). Уз то ни заповест за напад није била ни јасна ни потпуна. Пропуштено је, на пример, да се у њој означи цео положај који држи непријатељ (не само Црни врх); 20. пуку се наређује да „има обухватним нападом потпомоћи заузеће Црног Врха“, али се не види како и којим правцем да се то изведе, (13. пук је имао да нападне лево крило Црног врха „обухватајући га“, те је изгледало као да треба да се изведу два обухвата, ближи и даљи); у заповести даље стоји да се 20. пук налази јужно од Црног врха, а тамо је био непријатељ, док је пук био у ствари на Градишту. Грешка је несумњиво настала услед нетачне карте. У кратком извештају о боју овога дана, упућеном команданту армије, командант дивизије извештава да је 13. пук напао положај с фронта, а 20. пук обухватао лево крило, док је у ствари било обратном.

Нарочито пада у очи да правац долином Злетовске реке, којим се обилази Црни врх и долази у везу са Рилском дивизијом, уопште није ни улазио у разматрање и коришћење, иако је припадао овој дивизији, а то је велики пропуст.

Наређено је да напад отпочне једновремено, али се не каже са које линије нити у које време. Затим, у

¹⁰⁸ АВИИ, к. 82, бр. 1.

заповести стоји да се сачека „обухватни покрет 13. пешадиског пука“ (у операцијском дневнику пише: „Сачекати јединице што врше обухватање“), али не стоји како то да се координира.

Што се тиче самог извршења, коњичком пуку је стално додељивана борбена улога која је превазилазила његову снагу (пук је имао два detaшована вода — један на Страцину, а други код 14. пука). Он би више користио да је развио јачу извиђачку мрежу ка Овчем пољу где се претпостављало да се налази главна турска снага, него што је био упућен у борбу на планинском земљишту.

После избијања на Црни врх и по завршетку борбе пукови су се ту задржали и нико није ништа предузео у погледу гоњења. Тако је изгубљен сваки додир с непријатељем, што је био велики пропуст. Образложене команданта дивизије да је гоњење изостало због мрака и великог замора војника не може се прихватити, јер су јединице у борби готово увек заморене и психички и физички те, ако би се на то сувише обазирало, ретко би дошло до експлоатације победе. Чак ако би се ови разлози донекле и примили, они не би важили за дивизијску резерву која није учествовала у борби. Међутим, услови за гоњење били су повољни пошто су Турци, према извештају команданта Тимочког коњичког пука од 26. октобра, бежали ноћу 25/26. октобра у највећем нeredу остављајући дуж пута много оружја и опреме.

Изгледа да после боја није вршено ни блиско извиђање. Јер, када је сутрадан командант дивизије обилазио трупе на положају, видео се неки турски логор испред једног пука, само се није знало шта тамо има. Тек су доцније патроле известиле да је то евакуисано турско превијалиште.

Што се тиче борбе 20. пука како је представљена у релацији његовог команданта, сматрамо да је овај погрешно што је напустио положај и допустио Турцима да се некажњено извуку. Он се правда да је пук био тучен унакрсном ватром, и од 14. пука и од Турака.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Начелник штаба ове дивизије пише о овоме: „Командант 20. пешадиског пука шаље извештај команданту дивизије да је принуђен на отступање, јер га ватром туче 14. пук и због

Како је командант дошао до овог закључка тешко је сада рећи, пошто у његовој релацији изричито стоји да се патроле „нису вратиле услед јаке пешадиске ватре“. Само, то не значи да није требало и даље слати патроле, све док се не утврди право стање. Што се, пак, оне нису брзо вратиле, узрок није непријатељева ватра, већ страховито испресецано земљиште.¹¹⁰ Томе треба додати да није било ни одржача везе између пукова, нити је за то коришћена сигнализација.

Овакве појаве нису ретке у рату. Командант 20. пука је правилно поступио што је одмах обавестио о свему команданта дивизије те је предузето све како би се овај неспоразум између пукова отклонио. Само је делове са левог крила, који су били под овом ватром, требало пребацити на десно, остављајући тамо само осматраче бојног поља (сам командант 20. пука износи да његово „десно крило није имало на кога да дејствује“), а не одмах одступати. На ову одлуку није смела да утиче ни појава дивизијске артиљерије, а још мање је командант смео да буде под таквим утицајем својих потчињених.¹¹¹

тога даје трубом знак „прекিনি паљбу“ и „назад“. Погледа ли се на растојање и места ових двају пукова, на конфигурацију терена, биће јасно да су наводи да је 14. пук пукао 20. апсурдни. Први несигурни извештаји из I борбеног реда 20. пука пријављени су одмах без икакве личне провере или провере од стране одаслатих официра... Но енергијом официра 13. пука, а нарочито I батаљона тога пука, овај се пук брзо зауставио, уредио и кренуо напред.“ — Цветковић, стр. 72. и 88.

¹¹⁰ Када је 24. октобра упућена једна чета 20. пука са Гарином на Градиште, била су јој потребна пуна два часа да пређе тај простор иако није водила борбу.

¹¹¹ Ево шта о томе каже тадањи водник 20. пука, резервни поручник (учитељ) Стојмен Цветковић: „1-ва чета 3. батаљона 20. пука упућена је 24. октобра као појачање 1-ом батаљону па је водила борбу и сутрадан на његовом десном крилу, на Градишту, када су око 10 часова стигли 2. и 3. батаљон. Десно од моје чете развио се 2. батаљон, али су Турци опазили долазак и отворили пушчану и митраљеску ватру, а убрзо и артиљерију. Како су чете 2. батаљона биле на чистини, то су претрпеле знатне губитке. Но и поред свега тога 2. батаљон је све више заламао своје десно крило ради обухвата, те је положио Турака постајао све тежи. У то време командант пука, потпу-

Сем тога, командант 20. пука погрешно се оријентисао на земљишту. У његовој релацији изричито стоји: „Око 11 часова примећени су покрети неких трупа са југоисточне стране и оценио сам да ће то бити један део 14. пука који врши обухват.“ Међутим, југоисточно су били Турци на Црном врху, а 14. пук је био источно и нападао фронт Црног врха, док је заједно са 15. пуком обухватао десно крило које он није могао да види. Сем тога, лево од њега био је његов I. батаљон с којим је требало да буде у вези (а није био) те је, према томе, искључено да га је гађао 14. пук.

Треба још једном напоменути да у штабу дивизије није много учињено на прикупљању података о непријатељу. У релацији команданта 14. пешадијског пука¹¹² пише: „Са турске стране учествовао је пук који је дошао из Штипа (43) са две полске батерије, које су вероватно наше најновије, чији су превоз Турци забранили, јер су шрапнели наши „А“.¹¹³ Командант одреда је био Исмаил-паша. Како су паше (генерали) командовали дивизијама (бар у почетку рата), вероватно је Исмаил-паша овде био на осматрачници.

Тадањи начелник штаба ове дивизије забележио је да је Црни врх посела „турска здружена бригада (45. и 55. пешадиски пук са једним полским брзометним дивизионом)“. Значи да је масив (к. 1115) посео 43, а јужно вероватно 44. или 45. пук

ковник Јован Угриновић, дошао је на неки начин до уверења да нас гуче наш 14. пук и његова артиљерија, па је дао трубни знак за прекид ватре и наредио повлачење. Командирима чета ово није било право, али кад им је преко ордонанса чети да се повуку, они су наређење извршили. Војници се нису повлачили постепено, него се повлачење претворило у право бекство, те су се чете убрзо нашле у подножју Градишта.“

¹¹² АВИИ, к. 132, бр. 2.

¹¹³ То је унето и у релацију команданта Тимочке дивизије (АВИИ, кут. 83, бр. 4) од 16. (29) октобра. Заиста су Турци запленили 52 српска полска топа и користили за одбрану Цариграда, али не и 12 хаубица као што се износи са бугарске стране (том IV стр. 174), јер су оне тада још биле у Француској. Командант места из Кракова послао је команданту дивизије овај извештај: „По извешљу капетана Плесничара (Милана) нађено је 12 топова и 20 кара без предњака, 2 кола са лограма, 1 омнибус без прозора, 2 округла нова шатора и 78 топовских зрна. Голови су без затварача. Све је ово предао команданту места“.

(55. пук је припадао 19. низамској дивизији у Скопљу) из састава 15. низамске дивизије.¹¹⁴

Од турских извора могли смо доћи само до написа команданта Вардарске армије Зеки-паше (Ратник, август 1926) у коме за 24. октобар, 1. дан боја, каже: „Положај дивизије која бејаше ступила у борбу са непријатељем јужно од Крагова, према добijenим извештајима, није давао разлога за страх.“ У истини тако је и било. А за други дан боја: „15. дивизија у близини Злегова изгубила је све своје топове.“

Према изнегом, линију Црни врх (к. 1115) — Горун (к. 744) бранила је 15. низамска дивизија са задатком да штити десни бок и позадину Вардарске армије код Куманова и да обезбеди правац долином Злетовске реке којим се обилази Црни врх. Према томе, њен распоред је вероватно био: одсек (масив) к. 1115 посео је 43, а одсек од к. 1115 — Горун 44. или 45. пук. Остатак је задржан, уколико није употребљен за обезбеђење Злетовске реке, као резерва негде између Горњег и Доњег Стубола.¹¹⁵

За појврду нашег мишљења наводимо следеће:

1. — Командант Вардарске армије знао је да се једна српска дивизија налази у близини Криве Паланке (Зеки-паша стр. 37), и да отуда прети опасност боку и позадини његових снага код Куманова, па је стога морао обезбедити правац Крива Паланка — Крагово одговарајућом снагом. Зато је, по нашем мишљењу, недовољан само један пук са две батерије противу једне српске дивизије.

2. — Плашећи се и даље за правац Крива Паланка — Крагово за време битке Зеки-паша (стр. 42) вели: „У циљу извјашња бејасмо послали један коњички пук у правцу Крагова да нас извести: да ли нашем крилу отуда прети опасност од какве акције. Тота дана до увече нисмо могли примити никакав изв-

¹¹⁴ Састав 15. низамске дивизије: 43, 44. и 45. пешад. пук (по 3 батаљона), 15. стрелчацки батаљон, 15. пољски арт. пук (два дивизиона по 3 батерије), пионирска и пола телеграфске чете, понтонирско одељење, пољска болница с болничком четом и дивизијска комора.

¹¹⁵ У споменутом делу *Први балкански рат* (стр. 784—785) каже се да је Црни врх бранио само 43. пук са две батерије. Ово тврђење заснива се на релацији команданта 14. пеш. пука који је нападао на северозападни део масива Црног врха, на фронт око 2 км, а не и на цео борбени фронт који је износио око 6 км. Зато налазимо да се навод команданта 14. пука о јачини непријатеља односи само на нападни фронт његовог пука, а не и на цео положај.

штај“. Ово показује колику је важност Зеки-паша придавао Крагову и опасности која би му студа могла грозити за време битке.

3. — Као што смо већ споменули, за први дан боја код Крагова Зеки-паша каже: „Положај дивизије која бејаше ступила у борбу са непријатељем јужно од Крагова, према добijenим извештајима, није давао разлога за страх“, а за други дан: „15. дивизија у близини Злегова изгубила је све своје топове.“

4. — Најзад, ако би био тачан навод у релацији команданта 14. пука да је 43. пуком командовао Исмаил-паша, а паше (генерали) су командовали дивизијама а не пуковима, то би значило да се на koti 1115 налазио и сам командант дивизије на осматрачници.

Све ово наводи на закључак, да се у рејону Црног врха налазила цела 15. низамска дивизија, као што износи командант турске армије Зеки-паша, а не као што се износи у делу *Балкански рат 1912—1913*. само један пук са 2. батерије. Зеки-паша је једино и позван да каже да ли је тамо била дивизија или само један пук а не командант 14. пука.

Напослетку треба подвући да су ово биле почетне операције, и да су се водиле под тешким околностима, услед чега је и долазило до грешака.

Овде смо дужни да поменемо жалосну појаву пљачке и убиства које су вршиле бугарске комите. Командант дивизије је известио да су, поред осталог, комите готово уништиле два топа и једну турску болницу. Тим поводом је командант армије упутио команданту Рилске дивизије депешу ове садржине: „Бугарске комите из Криве Паланке а нарочито из Крагова веома су недисциплиноване и врше разне злочине. Молим наредите да се сви прикупе и употребити их по вашем нахођењу у рејону дејства ваше дивизије.“¹¹⁶

БОРБЕ РИЛСКЕ ДИВИЗИЈЕ У ДОЛИНИ СТРУМЕ

(25. и 26. октобра)

Командант бугарске 3. бригаде намеравао је да у долини Струме нападне непријатеља код села Крупника на улазу у Кресненску клисуру, али је фронтални напад, услед тешког приступа турском положају, пружао мало наде на успех. Обавештавајући о томе коман-

¹¹⁶ Операцијски дневник II армије.

данта дивизије, он је замолио да 22. пук упути један батаљон са једном брдском батеријом ка мосту Сали Ага на Струми (код с. Брезнице) ради напада у позадину непријатеља, а то исто да учини и Родопски одред из Разлога.

Командант дивизије одобрио је овај предлог те је командант 22. пука (Тракијског) упутио овог јутра 2. батаљон са једном батеријом на Цами теле (тг 1803). Пошто командант батаљона на Цами телеу није чуо борбу код с. Крупника, ту је и зановио. Исто тако није стигао код моста Сали Ага ни упућени батаљон са батеријом из Родопског одреда услед тешко пролазног земљишта преко Пирин планине.

Да би обезбедио бок и позадину батаљона упућеног преко Цами телеа, командант 22. пука је решио да заузме Берово. У том циљу је истог дана у 5 часова кренуо цео пук у три колоне: десна, један батаљон са митраљеским одељењем, правцем Бејаз теле (тг 1346) — с. Умлена — Берово; средња, један батаљон са пољском батеријом, правцем с. Трабовиште — Берово и лева — један батаљон са брдском батеријом — правцем Чингине Кале (тг 1748) — Берово. У току наступања све до Берова није се наишло на непријатеља, али је јужно од тог места, на путу Берово — Струмица, непријатељ у јачини једног батаљона посео положај Беровско присоје да би омогућио повлачење турских избеглица. Чим је бугарска артиљерија отворила ватру, Турци су напустили положај и повукли се преко с. Ратево ка Струмици.

Код Крупника на десној обали Струме Турци су посели положај југозападно од с. Изворите (Симитли), на једном одвојеном гробену, чија је страна према Бугарима стрма, изобразана и делом обрасла храстовом шумом; доста ниже десно крило ослањало се на Струму, док се лево, много више, завршавало веома стрмо. Уназад и западно на 2 км уздиже се вис који доминира овим положајем. На левој обали Струме непријатељ је посео гробен северно од Качеве Махале који се спушта са тг 649 (тада означено као к. 938) и завршава на Струми. Десно крило наслања се на високу шуму коју је било лако обити. Турци су имали северно од Кру-

пника 3 батаљона и 12 топова, на десној обали Струме пешадију познате јачине, као и на Ала Буруну (тг 1606, Безаци Мезар).

Командант бригаде који је овог јутра у 4 часа примио заповест за напад, овако га је организовао:

— десна колона, два батаљона (2) 49. и 1 (50. пука), 2 митраљеа и једна брзометна батерија, наступа десном обалом Струме правцем: Докатичево — к. 850 — с. Сушница — Ала Бурун (тг 1606) — с. Брезница, са задатком да нападне непријатеља у бок и позадину и покуша да му пресече одступницу;

— средња колона $2\frac{1}{2}$ батаљона 49. пука, митраљеска чета, 1 спорометни дивизион и $1\frac{1}{2}$ чете пионира — наступа десном обалом Струме друмом и напада непријатеља на положају северозападно од с. Крупника;

— лева колона — 3 батаљона 50. пука, вод митраљеа, 2 брдске брзометне и једна пољска спорометна батерија и вод пионира — наступа левом обалом Струме правцем: с. Брежани — с. Мечкул — с. Кресна са задатком да нападне непријатеља, тежећи да му пресече одступницу.

У бригадној резерви задржане су две чете из 49. пука.

Напад десне колоне није уопште дошао до изражаја; командант је није повео одређеним правцем већ преко села Докатичева и даље преко Видрена (тг 1194) — Руена (тг 1500) — Цами телеа (тг 1803), тако да је она, услед стрмог пута, стигла увече на Цами теле код 2 батаљона 22. пука и ту зановила.

Средња колона је кренула око 10 часова од гвозденог моста код с. Докатичева и то: два батаљона у првом, а $1\frac{1}{2}$ батаљона са митраљеским одељењем у другом борбеном реду, док је спорометни дивизион заузео положај северозападно од с. Симитли (Изворите) и отворио ватру. Турска је артиљерија одмах одговорила и ватра је трајала до подне, а потом је ослабила. Пошто је одстојање било веће од 5 км, бугарски дивизион је пренео ватру на турску пешадију. Када је бугарска пешадија стигла у подне на око 1800 метара од турског

положаја, турска пешадија је отворила на њу веома јаку ватру, која је због удаљености била потпуно безуспешна. Пошто јој ни турска артиљерија није наносила осетне губитке, бугарска пешадија је продужила наступање и заузела једну малу косу испред турског левог крила, на коју су се били упутили и Турци, и отворила веома јаку ватру.

Како је командант колоне веровао да пред собом има јаче снаге и да фронтални напад неће успети, уколико пре што се десна колона није ни појавила, упутио је I. батаљон 49. пука, са митраљезима, да преко Видрена (т т 1194) заузме вис источно од њега (тада означен као к. 850), у позадини непријатеља и да оданде нападне Турке. Услед тешко пролазног земљишта батаљон је једва стигао до 18 часова на Видрен, заузео бочни положај у односу на распоред Турака и ту се по мрачној ноћи преморен задржао. За то време на фронту није ништа предузимано јер се очекивало дејство батаљона упућеног на к. 850. Окуражени слабиим снагама средње колоне, Турци су покушали да крену напред, али су дочекани јаком ватром. Једна њихова батерија наступала је од Крушника и око 14 часова посела отворен положај, али ју је за непуних 10 минута ућуткала централна ватра бугарских батерија са удаљености око 3300 м. Доцније, око 16 часова, Турци су покушали да обухвате бугарско десно крило, а око 17 часова и лево, али у томе нису успели. Овоме су много допринеле батерије леве колоне код с. Оранова.

Колона је заноћила пред турским положајем. Имала је 15 погинулих и 30 рањених.

Командант леве колоне који је насилним рекогносцирањем претходног дана сазнао да се код с. Брежана (Србинова) налазе знатне непријатељеве снаге, наредио је: да 4. батаљон 50. пука са једном брдском брзометном и једном пољском спорометном батеријом остане приремено код Оранова и одржава везу са средњом колоном; да 2. батаљон са водом митраљеза северно од Махале Качево наступла у правцу Качево Махала — с. Брежане и нападне непријатеља где га нађе, а 3. батаљон, са 4. брдском брзометном батеријом и две комит-

ске (добровољачке) чете, да наступа преко виса т т 649 у бок и позадину непријатеља.

Око 8.30 часова 2. и 3. батаљон отпочели су покрет. Батерије код Оранова отвориле су ватру на Турке који су се кретали и концентрисали северно од Крушника, али је ватра убрзо обустављена услед велике даљине. На ово је једна турска батерија отворила ватру на 4. батаљон код с. Ораново, но и то је, услед велике даљине, било безуспешно, поготову што се бугарска пешадија брзо и солидно утврдила. Други батаљон, који је наступао на фронт турског положаја, дочекан је око 11 часова са косе северно од Качево Махале веома јаком пешадијском и митраљеском ватром, али је ипак наставио покрет и заузео један вис на око 800 м испред турског положаја и отворио ватру која је трајала све до мрака.

Трећи батаљон је са батеријом успео да око 10 часова заузме једном четом вис т т 649. У исто време ка овој koti је наступао и један турски пук са митраљезима и брдском артиљеријом, али се, видећи да је kota заузета, задржао на вису и гребену југозападно од ње и отворио врло јаку пешадијску, митраљеску и артиљеријску ватру. При том је покушао да крене напред, али га је у томе спречила бугарска ватра.

Везу између 3. и 2. батаљона одржавала је једна (12) чета 3. батаљона која је наступала у правцу Качево Махале. Кад га је једна коњичка патрола обавестила да Турци настоје да заузму један оштар гребен северно од Качево Махале, командир чете је наредио да се оставе раници, убрза покрет и заузме тај гребен. Одмах потом Турци су сасредили на тај гребен најјачу пешадијску, митраљеску и артиљеријску ватру, а кад су почели и да га обухватају са десног крила, чета се неутврђена и остављена сама себи, морала због застојања 2. батаљона повући, претрпевши осетне губитке — око 30 погинулих и рањених.

Пошто је ситуација на фронту 3. батаљона постојала све тежа, он је појачан са две чете из 4. батаљона 7. допунског пука, који је тада стигао из Дупнице, а остатак пука је задржан у бригадној резерви. Борба је трајала све до мрака.

Колона је имала 19 погинулих, једног официра и 20 војника рањених и 5 несталих.

Командант 3. бригаде остао је и даље при својој одлуци да сутрадан продужи напад, рачунајући на помоћ Родолског одреда и 22. пука. Зато им је упутио у сусрет коњичке патроле са наређењем да похитају.

И сутрадан је 3. бригада наставила борбу код с. Крупника. Командант десне колоне на Цами тепеу примио је у 3 часа хелиографским путем од команданта 3. бригаде наређење да енергично наступа у позадину непријатеља, пошто на фронту бригаде Турци имају јаче снаге, услед чега је њен положај угрожен. Командант ове колоне ставио је под своју команду и батаљон 22. пука са батеријом, па је са колоном кренуо у правцу Али Бурун — с. Брезница. Кретање овим путем било је необично тешко. Пошто је прешла 3 км колона се упутила јужно на вис Чингине кале (тл 1748), где је њена претходница стигла око 12.30 и посела га, док се главнина прикупила позади.

Одмах по избијању колоне на Чингине кале пала је густа магла од које се ништа није видело. Кад се, после једног часа, магла нешто проредила, видело се како са истока, од стране Брезнице, наступају ка овом вису два турска батаљона. Командант бугарске колоне је развио батаљон 22. пука и добровољце у први борбени ред, а батаљон 49. и 50. пука са митраљезима и батеријом задржао у резерви. Када су се Турци приближили на 700 м, отворена је ватра. У 14 часова почала је да дејствује и артиљерија, те је непријатељ задржан. Убрзо је магла поново покрила већи део бојног поља, због чега су Турци око 15 часова прекинули ватру и отпочели да се повлаче. У то је време дошло до страшне олује са кишом, а потом и до провале облака која је трајала све до 17 часова, када је отпочео да пада снег. Зато се овде остало и напад је одложен за следећи дан.

Трећи батаљон 49. пука (из средње колоне) који је био упућен у обилазак и заноћио на Видрену, успео је да се приближи непријатељу на око 1000 м. Према извештају његовог команданта, један турски батаљон, са неким мањим деловима, повлачио се пред фронтом ба-

таљона ка с. Крупнику. Сматрало се да непријатељ има на фронту један батаљон, а према овом батаљону око две чете са митраљеским одељењем на левом крилу. Осетивши долазак батаљона, Турци су отворили врло јаку пушчану и митраљеску ватру и постепено продужили своје лево крило ка југу, а када су загризили бугарском десном крилу, батаљон је стао.

Средња колона (4. батаљон 49. пука), која је претходног дана нападала непријатеља с фронта, кренула је у 7.30 напред, али је морала стати услед врло јаке ватре непријатеља. Када је око 11 часова примљен извештај да Турци одступају, батаљони су кренули понова напред, али су опет дочекани врло јаком ватром и задржани на одстојању од 300 до 350 м испред турског положаја. Борба је вођена све до 13 часова, када је услед страшне буре и провале облака прекинута. Користећи се невременом, Турци су се око 15 часова повукли на следећи положај.

Док се ово одиграло на десној обали Струме, лева колона (на левој обали Струме) била је приморана услед много јачег непријатеља да пређе у одбрану. Већ од сванућа отпочела је јака обострана ватра, која је трајала све до 15 часова, када су Турци на левој обали Струме почели да се повлаче. Тада је прешла у наступање и лева колона и у сумрак заузела непријатељски положај.

Тек у 17.30 стигао је и батаљон са батеријом из Родолског одреда, па како је био преморен, напад је одложен за сутрадан. Међутим, већ у току ноћи Турци су се повукли на југ.

*

Овог дана (26. октобра) командант Рилске дивизије известио је команданта армије о распореду своје бригаде са 2 брдске и 6 пољских батерија; да се пук из Царевог Села не може упутити у Кочане јер је упућен за чување бивака муницијских колона и осталих установа у Царевом Селу, као и за посаду у с. Звегор, засеоку Голек (ј-з од Царевог Села) и другим,

из којих одбегли и наоружани Турци нападају транспортне и стварају неред,¹¹⁷ да се један (20) пук налази у Пехчеву где је на граници посео вис Цами тепе, према коме има 4—5 турских редифских батаљона и, најзад, да се у долини Струме, према бугарској 3. бригади, налази 6—7 турских батаљона са 6 батерија.

Командант армије је одмах по пријему овог извештаја наредио да се снаге у Кочанима, које су биле недовољне за предстојећа дејства, ојачају деловима Рилске дивизије, с тим што ће их у позадинској служби заменити ополченци, комите и друге јединице (за чување возова, етапну службу, борбу против турског становништва и др). У исто време тражио је извештај колико се бугарских трупа може концентрисати у Кочанима за предстојећа дејства, како би о томе оријентисао Врховну команду.¹¹⁸

Међутим, на ово је командант Рилске дивизије одговорио (примљено у 18.45): да су код Цумаје одређена два батаљона из 22. (Тракијског) пука као ојачање, пошто је тамо стање озбиљно, и да се засада од дивизије не може ништа издвојити, пошто се може очекивати напад и од Пехчева, где се располаже само са шест батаљона; затим да је са Кочанима веза тешка (становништво и комите непрестано кваре телеграф); да се у том рејону налази само једна комитска чета која је упућена да извиди какве се турске снаге налазе у Петричу, али се сада не зна где се та чета налази; да је сада овде стигао један ополченски пук који ће бити распоређен за заштиту транспорта и телеграфске линије до Кочана.¹¹⁹ О овоме је командант армије известио одмах Врховну команду.

Догађаји код Рилске дивизије задавали су велике бригаде команданту армије, јер су се развијали противно жељи Врховне команде, а он није био у могућности да их прати и утиче на њих услед слабе везе. Зато је још 25. октобра наредио команданту Тимочке дивизије да проучи питање постављања телефонске линије до

¹¹⁷ АВИИ, к. 39, бр. 1.

¹¹⁸ Позадње бугарске установе нису биле наоружане, а од ових турских препада било је 4 погинула и 8 рањених војника.

¹¹⁹ Исто.

Злетова, а 29. октобра тражио је од команданта Рилске дивизије извештај о могућности успостављања сигурне телеграфске везе између штаба Тимочке дивизије и команданта 1. бригаде. На ово је 30. октобра командант Рилске дивизије одговорио да за израду телеграфске везе између Кочана и Кратова не располаже потребним средствима, а сматра да ће веза са штабом армије бити за извесно време најсигурнија преко Ђустендила.

ЗАВРШНА ДЕЈСТВА НА ВАРДАРСКОМ ВОЈИШТУ

Утврђивање Црног врха. — Командант Тимочке дивизије примио је 26. октобра у 3.25 наређење команданта армије да се дивизија утврди што јаче на свим заузетим положајима, а нарочито на коти 1115 и то у првом реду према Кочанима.¹²⁰

У вези с тим командант дивизије је наредио: да коњички пук извиђа у правцу села Горњи Стубол, Стрмош, Злетово и Кочани и ухвати везу са I армијом преко с. Кокошиња (око 13 км западно од Црног врха), као и са Рилском дивизијом; да 13. пешадијски пук што јаче утврди Градиште, уз помоћ 20. пука, коме је враћена заштитница са Страцина; да 14. пук предузме утврђивање Црног врха, а 15. пук, пошто се прикупи ближе 14. код с. Кундина, да предузме такође утврђивање заузетог положаја. Пионири нису употребљени за утврђивање, пошто су још од 24. октобра поправљали мост преко Криве реке и тек су овог дана завршили рад.

За ово време је прављен и пут за артиљерију. Било је покушаја да се батерије извуку на сам Црни врх, али су и поред силних напора у току овог дана и ноћи 26/27. октобра извучене само две батерије, и то на седло између Црног врха и Чакалишта. Том се приликом сурвала једна кара, а утинула су 3 коња.

Вођа коњичке официрске патроле која је била упућена ка Кочанима за везу са Рилском дивизијом, извештао је да му је у Кочанима командант 1. бригаде Рил-

¹²⁰ АВИИ, к. 82, бр. 1.

ке дивизије, пуковник Митев, лично рекао да Турци формирају у Серезу једну армију која би била упућена преко Дупнице за Софију и мисли да је зато задржан на кочанским положајима. Друга официрска патрола, упућена за везу са Рилском дивизијом, известила је да у селима Лесново, Злетово, Рударе (Турско Рударе) и код манастира Свети Пантелеј (код Кочана) нема непријатеља (Турци су се повукли ка Штицу). Патрола је ухватила везу са Рилском дивизијом (5. коњичким пуком) код с. Бање, на путу Штип — Кочани. Вођа гређе патроле, упућене ка Светом Николи, известио је: да Турака има у селима Стројиманци, Павлешенци, Кокониње и Стањевци; да је од мештана чуо да су се Турци од Куманова повлачили у великом нeredу преко с. Кучкарева и Стањеваца и да су се чак међусобно тукли код с. Горобинаца, као и да се, према извештају једне патроле Коњичке дивизије код Светог Николе, чује јака пуцњава и верује да се у селима Горобинци, Солот и Трстеник боре четници.

Коњички пук је заноћио код с. Филиповаца, а остали пукови на полагају.

Одлазак Тимочке дивизије у Бугарску 27. октобра

Командант II армије примио је 26. октобра увече ово наређење Врховне команде:

„На освојеној тачки 1050 (сада 1115) код Кратова оставите један пук пешадије са једном брдском батеријом, водом болничара и пионира, да ову тачку утврде фронтом ка Кочанима. Сем тога упутите једну брдску батерију у Куманово команданту стана Дунавске дивизије I позива на службу, а нека је спроведе до Куманова једна чета пука код Кратова, која затим треба да се врати у своју команду.

Све остале трупе Тимочке дивизије I позива нека дивизијар врати преко Етри [Крива] Паланке у Ђустендил и одатле стави се на расположење Врховној команди бугарске војске. Ово да се изврши сутра. Ви ћете остати засада и даље на саданем свом месту и управљати покретима Тимочког пешадијског пука код Кратова и Рилске дивизије по познатој нам директиви. Доцније, чим буде погодна ситуација, упутиће вам се у Етри Паланку још једна дивизија а вероватно и једна коњичка бригада. Ви ћете тада преузети команду над нашим обадвема дивизијама, ући у састав бугарске војске и бити под њом.

Врховној команди бугарске војске саопштиће се ово данас одавде. О извршењу молим известите нашег Врховног команданта.¹²¹

Сутрадан у 3.10 је командант армије обавестио о својем команданта Тимочке дивизије наредивши му: да дивизију упути 27. октобра преко Криве Паланке у Ђустендил, а да пук код Кратова (на Црном врху) остане под његовом непосредном командом. Уз то је наредио да у Кратову остави телеграфску станицу и целу телеграфску линију од Страцина до Кратова, с тим да се дивизија при пролазу кроз Криву Паланку пуним овим материјалом и људством из армидског телеграфског одељења.

На Црном врху је остао 14. пук са једном брдском батеријом (друга је упућена за Куманово) са по једним водом коњичке, пионира и болничара, као и одговорачким делом муницијске и профијантске колоне.

Дивизија је 27. октобра предузела покрет. Коњички пук је кренуо у 10.20 преко с. Рударе десном обалом Криве реке и заноћио код с. Ветунице. Пионирски полубатаљон је на челу колоне кренуо друмом за Криву Паланку, а за њим 20, 13. и 15. пук и артиљерија. Ове јединице, заједно са дивизијским штабом, заноћиле су у с. Трновцу. На зачелу колоне кретала се трупа комора, док се I степен колонске коморе вратио и заноћио поред друма према с. Ветуници, а II степен источно од Криве Паланке. Болничарска чета остала је у Кратову ради евакуисања болнице.

Следећег дана, 28. октобра, коњички пук је стигао источно од Криве Паланке према манастиру Свети Јоаким где је и заноћио. Остатак борачких делова дивизије кретао се овим редом: 20. па 13. пук, артиљерија, 15. пук и пионирски полубатаљон. Ови су делови заносили с једне и друге стране Криве реке у висини Клопате Махале. Пошто је упутио санитетску колону у Кратово за пренос рањеника, I степен колонске коморе кренуо је у 4 часа испред борачких делова дивизије и заноћио источно од Криве Паланке, према селу Крклји, а II степен, који је кренуо у исто време, стигао је на

¹²¹ АВИИ, к. 42, бр. 7.

преноћиште у Ђујешеву. Штаб дивизије занеожио је у Кривој Паланци.

Покрет је настављен 29. октобра истим редом и дивизија се истог дана увече прикупила на просторији: с. Грлено — с. Скакавица — Ђујешево, где је и занеожила.

За 30. октобар наређен је покрет истим редом од Ђустендила, али до покрета није дошло, јер је дивизија из Ђујешева транспортована железницом за Мустафа Пашу.

Рад Рилске дивизије од 27. до 31. октобра

Осматрањем са положаја Чингине кале утврђено је 27. октобра изјутра да се јужно од моста Сали Ага на Струми (код с. Брежнице) налази турска бивак и да се једна турска колона, наводно јачине око једне дивизије, повлачи ка југу. Очекујући наређење, десна колона 3. бригаде остала је на овом положају, док су средња и лева продужиле наступање ка јужном излазу из Кресненске клисуре не наилазећи на непријатеља. Обе су се ове колоне задржале код с. Кресне, код износелог моста на Струми.

Командант Рилске дивизије је 27. октобра известио команданта армије да, према подацима прикуљеним од шилпских курира и грађана, у Штипу нема Турака, да се становништво дохватило турских магацина оружја и напало Турке који беже из вароши, и да је бугарска патрола, која се приближила Штипу до на 3 км, чула паљбу и констатовала одсуство Турака.¹²²

Када је командант Рилске дивизије обавестио 28. октобра команданта армије да је после дневне борбе, 27. у 16 часова, заузета Кресна, и замолио да му се трупе код Кочана ослободе ради енергичнијег дејства у правцу Сереза, овај га је одмах упитао: да ли је ово истицање учињено по наређењу бугарске Врховне команде. Одговор, који је примљен тек сутрадан, 29.

¹²² Командант Рилске дивизије извештен је 26. октобра из Штита да су мештани обили војне магацине, формирали и наоружали три чете и моле да им се упуте официри који ће им командовати. — ВМБТ 1912—1913, VI, 121.

октобра, гласио је: „Заузимање Кресне је учињено због рада противника који је прешао у наступаше и загрозио 3. бригади, као и Родопском одреду у Разлогу — Мехомији. Родопски одред је садејствовао при одбацивању противника и упутио делове на бок прогивника, који је одступао на југ. 3. бригада се користила тиме и заузела клисурџ до Кресне.“¹²³

Обавештавајући 28. октобра команданта II армије о победи код Куманова и стању непријатеља на вардарском бојишту, Врховна команда је наредила да се 14. пешадијски пук код Крагова упути и стави под команду Рилске дивизије која ће заузети Штип и коњницом пресећи, негде у околини ушћа Брегалнице, одступницу турским снагама ка Прилепу.¹²⁴

У вези са овим командант II армије обавестио је команданта Рилске дивизије о стању на вардарском бојишту и наредио му да са групама из Кочана, као и осталим које се ту могу концентрисати, нарочито коњницом, хитно наступи ка Штипу старајући се да га узме још у току сутрашњег дана 29. октобра. По заузећу Штита да хитно пошаље коњицу да пређе Вардар негде око утока Брегалнице, и да турским групама из Велеса спречи повлачење ка Прилепу, а са осталим групама да га држи и осигура од евентуалних напада. У истом наређењу наглашено је да отпада могућност да се све снаге Рилске дивизије оријентишу на долину Струме, ради дејства ка Серезу, које је тражио њен командант,¹²⁵ да трупе код Пехчева и код Кресне остану у одбрани и да извиђају; да је 14. пуку Тимочке дивизије са придатом брдском батеријом наређено да наступи са коте 1115 (Црни врх) путем за село Уларци

¹²³ АВИИ, к. 39, бр. 1.

¹²⁴ Исто. — ВМБТ, VI, 122.

¹²⁵ Исто. — У извештају команданта Рилске дивизије бр. 2423 каже се да се из добијених писама из Солуна види да хоће по цамијама позивају свакодневно турско становништво у војску и да их шаљу у Серез. Услед опасности која отуда грози моли да му се ставе на располагање за долину Струме и групе из Кочана, како би операције на Серез имале што одлучнији карактер. Додао је да „пробацивање тих трупа ка Струми изискује много времена и операције ће да задоче, што није у интересу општих операција.“

(на путу Кочане — Штип) и стави се око подне 29. октобра под команду команданта Рилске дивизије. Наглашено је да се обрати пажња како забуном не би дошло до сукоба између српских и бугарских трупа.¹²⁶

Рилска дивизија је зановила 28/29. октобра у следећем распореду: 1. бригада у Кочанима, 2. — један пук у Царевом Селу а други у Пехчеву, 3. код с. Кресне. Сутрадан је у 8 часова 1. бригада кренула у Штип, пошто је њен командант раније упутио коњицу (1^{1/2} ескадрон) ка ушћу Брегалнице у Вардар, а две чете бугарског 13. пука преко виси Цамија (тл 1569) на Плачковици (јужно од Кочана) са наређењем да заузму Радовиште и одатле успоставе везу са бригадом у Штипу. У близини с. Коцали овај полубатаљон је био обавештен да се у Радовишту налази око 200 турских војника са 1 брдским топом и са 200—300 добровољаца. Стога се задржао у рејону с. Коцали и о свему известио команданта бригаде.

Овог дана у 7 часова пошао је и српски 14. пук са Црног врха и у с. Крупиште стигао у 13.40. Ту се ставио под команду команданта 1. бригаде, док је у Штип ушао у 20.20 и зановио код касарне.

Истог дана је командант Рилске дивизије известио команданта армије: да су Турци запалили мост на Струм, западно од Кресне, али је он наредио да се мост поправи; да преко Плачковице и Голека нема путева, сем стаза; да о непријатељу из Петрича и Демир Хисара још нема података, а да је, према извештају команданта 1. бригаде, у Штип стигла једна коњичка патрола српског Дунавског коњичког пука I по-

¹²⁶ (АВИИ, к. 39, бр. 11). Око 16 часова 27. октобра дошло је неспоразумом до сукоба између српских и бугарских коњичких патрола. Према извештају команданта Рилске дивизије, једна његова коњичка патрола изненада се нашао непосредно пред водом српског 2. коњичког пука, поручника Радовића, код села Мустафина, између Штипа и Светог Николе, и то на међусобно удаљењу највише пет корака. Том је приликом наводно Радовић командовао да сјачи и отвори ватру, иако се бугарска патрола јавила. Бугари су имали губитака. Поручник Станимир В. Радовић је стварно био у патроли али када су његови извиђачи отворили ватру, и то на одстојању 300—400 м (а не на 5 корака), наредио је прекид ватре чим се догледом уверио да су то Бугари.

зива која се распитивала о непријатељу. Речено јој је да још нису прикупљени подаци.

Међутим, догађаји на планини Плачковици заједно са команданту Рилске дивизије велике бриге, јер су Турци показали активност само од Радовишта. Полубатаљон бугарског 13. пука, који је наступао за Радовиште преко с. Коцали и у њему зановио, напали су 30. октобра код самог села турски добровољци потпогнути од мештана из околних села. Пошто је био слабији и готово окружен са свих страна, бугарски полубатаљон је био принуђен да се у нареду повуче.

Чим је командант бригаде примио извештај да у Радовишту има турских снага, упутио је 30. октобра у 10.30 часова 4. батаљон бугарског 13. пука са брдском батеријом да потпомогне овај полубатаљон. У исто време је упутио и коњичке патроле ка Криволаку и с. Хаџи Јусуфли (на утоку Брегалнице) да извиде непријатеља и мостове на Вардару. По пријему другог извештаја у 17 часова наредио је да се полубатаљон из с. Коцали повуче ка вису Цамија и ту задржи док не стигне појачање. Међутим, полубатаљон се већ био повукао ка Штипу. У исто време је командант упутио и 1. батаљон бугарског 13. пука ка Радовишту. Батаљони су зановилили: 4. код с. Шопур, а 1. у селу Шешеварли.

Док се ово одиграло код 1. бригаде, командант дивизије добио је обавештење у Царевом Селу да јаче турске снаге (око 2000 војника) наступају од Радовишта ка Кочанима.¹²⁷ У то време су у Кочанима биле само 2 чете пешадије са 2 чете четника. Зато је командант бугарског 14. пука из Царевог Села хитно упутио ка Кочанима три батаљона са једном брдском батеријом како би спречио долазак непријатеља, док је 4. батаљон са водом митралеза послао да заузме вис Цамију.

Чим је била обавештена о ситуацији код Радовишта, Врховна команда је наредила да се против твр-

¹²⁷ Извештај команданта Рилске дивизије од 29. октобра, упућен команданту армије, гласи: „Сељаци из села Почивало (северозападно од Радовишта) саопштавају да је јуче око 14 часова дошло до Струмичке 4000 аскера од којих је 2000 отишло у правцу Плачковице, а 2000 ка вароши Штипу.“ АВИИ, к. 39, бр. 1.

ских трупа које од Радовишта напредују према северу упути бугарска бригада из Штипа, пошто 30. октобра стиже у Штип Дунавска дивизија I позива. У вези с тим је командант армије упутио 31. октобра у 7.15 команданту Рилске дивизије одобрење да I бригаду може упути ка Радовишту против турских трупа које наступају са тог правца на север. У исто време му је одобрио да може кренути унапред и трупе из Шехчева и Кресне, ако сматра да би тиме допринео успеху I бригаде, али под условом да се те трупе не излажу како не би биле почесно тучене.

План команданта Рилске дивизије за напад на Радовиште био је, да са I бригадом и српским 14. пуком настула из Штипа са задатком да нападне непријатеља с фронта и крила, а батаљон бугарског 14. пука са виси Цамије да нападне позадину непријатеља.

Обавештавајући 31. октобра команданта армије о ситуацији, командант дивизије је замолио да I бригаду помогну српске трупе. О томе је командант армије обавестио Врховну команду и замолио да ову акцију потпомогне I армија. Сем тога, молио је да му се одобри да пређе у Штип, пошто је руковођење операцијама из Криве Паланке веома отежано, или да се руковођење повери I армији, у ком би се случају 14. пук вратио у своју дивизију. На ово му је Врховна команда наредила 1. новембра у 20 часова:

„Идите одмах у Штип, примите команду над Рилском дивизијом и Тимочким пешадиским пуком. Дунавској дивизији наређено је да вам стави на расположење један пук пешадије а по потреби и јачу помоћ, да би могли Турке снажније одбити.“¹²⁸

Међутим, до напада на Радовиште није дошло. У току ноћи 30/31. октобра командант дивизије примио је извештај да од Радовишта настула ка Кочанима око 8000 Турака. Одлучивши да ову колону нападне у бок и позадину, наредио је I бригади да крене 31. октобра из Штипа за Кочане, а командантима I и 4. батаљона 13. пука, који су били упућени ка Радовишту, да крену ка Кочанима и образују побочнице.

¹²⁸ АВИИ, к. 39, бр. 1.

Док је бригада усиљеним маршем хитала ка Кочанима, командант бугарског 14. пука утврђивао је вис Високу на путу Царево Село — Кочани наредивши да се и 3. батаљон, који је био на Цамији повуче, ако буде приморан, ка Високој. Око 11 часова је командант пука примио извештај од свог 3. батаљона да су нетачни извештаји четника и избеглица да од Радовишта настула 12 турских батаљона, већ да тамо има само добровољаца.

За све ово време је бугарски 22. пук остао у Пехчеву и Берову, а његове коњичке патроле, које су биле упућене ка Струмици, известили су да није примећено да се тамо групишу неке веће непријатељске снаге. У 13 часова је командант пука примио телефонском наређење команданта дивизије да одмах упути један батаљон у Царево Село у сусрет једној турској дивизији која настула из Радовишта. И поред уверења команданта пука да се ради само о нешто низама са добровољцима а не о дивизији, начелник штаба дивизије остао је при своме. Стога је овај упутио тамо 4. батаљон са пола ескадрона и једном брдском батеријом.

У 12.10 часова примљена је телефонским путем директива бугарске Врховне команде да бугарске трупе из Штипа заузму Струмицу, где да остане српски 14. пук и шгити правац Струмица — Ђевђелија, а остале трупе да продуже ка Петричу и даље. Сутрадан је командант дивизије примио телефоном наређење помоћника бугарског врховног команданта да се лично јави телефоном из Горње Цумаје где је дочекао престолонаследника Бориса и његовог брата кнеза Кирила у пратњи генерала Рача Петрова, министра Д. Станчева, дворског маршала, и професора др. Киркова.

Одлазак Рилске дивизије у Солун 1. новембра

Командант армије кренуо је 1. новембра у 8.30 преко Кратова у Штип, али је у Кратову примио од команданта Рилске дивизије овај извештај:

„Према заповести штаба Дејствујуће војске [бугарске Врховне команде], 7. дивизија треба одмах усиљеним маршем да настула ка Демир Хисару и да се постара да га заузме до сутра

после подне. Наредио сам одмах дивизији да пође: 3. бригада долином Струме ка Демир Хисару, 2. пешадијска бригада од Пехчева ка Петричу, 1. пешадијска бригада од Кочана за Струмицу, 14. српски пешадијски пук за Радовиште. Бригаде су опиле још сада на извршење добијених задатака.¹²⁹

О одласку Рилске дивизије командант армије одмах је обавестио Врховну команду и додао да је његов одлазак у Штип бесциљан.

Нови задатак Рилске дивизије види се из овог наређења њеног команданта:

„Када се заузме град Струмица, 1. бригада са 14. (Македонским) пуком и 1. пољским артиљеријским дивизионом да продужи наступање без икаквог задржавања ка Дојрану. Желели је да сутра до 6 часова увече стигне на реку Козлу дере. Циљ је да се што пре стигне до Солуна и да се тамо предухитре Срби. 3. бригада, пошто заузме Демир Хисар, продужиће ка Солуну и ући у састав 2. ешелона позади 1. и 2. бригаде. 22. пук да креће без задржавања ка Петричу, како би садејствовао при заузећу Рупела и Демир Хисара.“¹³⁰

Овим је завршена улога и рад Рилске дивизије у саставу српске II армије.

ОСВРТ НА РАД ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА ВАРДАРСКОМ ВОЈИШТУ

Српска Врховна команда имала је оправданог разлога да верује да се битка може очекивати на Брегалници, јер је главни извор турске снаге био у Малој Азији, где се ова имала мобилисати и оданде довести на вардарско војиште. За превоз је постојала свега једна железничка пруга која је на ушћу Марице била угрожена од стране Бугара и Грка, док се превоз морем није могао користити, пошто је нимае господарила грчка флота.

Немачки генерал Колмар фон дер Голц обишао је, после великих турских маневара 1910. код Једрена, будуће ратиште које би дошло у обзир у случају напада Србије и Бугарске, и на основу оцене услова једне

¹²⁹ АВИИ, к. 39, бр. 1.

¹³⁰ ВМВТ VI, 128.

и друге стране предложио је да се концентрација турске војске изврши даље од границе, на Брегалници. То је било познато српској Врховној команди, а одговарало је стању и реалним могућностима турске војске.¹³¹ На томе је почивао српски почетни оперативски план и због тога је у почетку Врховна команда суревниво пазила и није дозвољавала ништа ван тог плана, што је несумњиво имало и неповољног одјека.

Том плану одговара и додељена улога II армије према изнетој директиви Врховне команде. Према њој требало је прво олакшати I армији у овлађивању рујанским положајем, што се постиже заузимањем страцинског положаја и даљим продирањем. О томе је било напред говора. Међутим, напомињемо да многи сматрају да је за време битке код Куманова требало упутити Тимочку дивизију са Страцина у десни непријатељски бок. То би одговарало начелу „ићи на пуцањ“ а њена појава и рад без сумње би у тадашњој ситуацији много допринели. Међутим, српска Врховна команда је другим споразумом, који је био саставни део уговора између Србије и Бугарске, била обавезна да обезбеди правац Крива Паланка — Ђустендил. Зато се Тимочка дивизија и није могла без сагласности бугарске Врховне команде употребити у кумановској битци, јер би правац Кратово — Крива Паланка остао отворен. Независно од тога, овакав поступак био би противан примљеној директиви, јер ми сад знамо (али не и тада) да се турска Вардарска армија прикупљала код Куманова за одсудну битку.

За рад који је предвиђен у директиви као „други случај“ било је потребно заузети Кратово, дохватити се Црног врха и избити на Овче поље. Само тако би се могла разјаснити ситуација на Брегалници, што је било веома значајно за даље одлуке Врховне команде, заузело би се позадини турске армије и успоставила се непосредна веза са Рилском дивизијом. Зато је рад

¹³¹ Генерал фон дер Голц је, као генералштабни мајор у мисији генерала Келера, први пут био у Турској 1883., а од 1886. је инспектор турских школа, потом представник немачке војне мисије до 1896. и најзад је до рата радио на реорганизацији турске војске — трупа, школа и генералштаба.

Тимочке дивизије морао бити много бржи и енергичнији, без обзира на замор трупа, временске прилике, услове снабдевања и остале тешкоће другостепеног значаја. Међутим, у раду се огледала несигурност, шаблонисање и колебање у извршењу како код команданта дивизије тако и код команданата пукова, док је код Рилске дивизије било обратно.¹³²

За време кумановске битке командант II армије уочио је да се на Куманову одиравају крупни догађаји и покушао да на неки начин потпомогне I армију, наредивши Тимочкој дивизији другог дана битке код Куманова, 11. (24) октобра, да припреми једну колону јачине пешадијски пук, брдски дивизион и коњички пук са задатком да сутра, 12. (25) октобра, рано пође у насилно рекогносцирање од десног крила дивизијског положаја правцем к. 1000 — планина Градиште.¹³³

О томе је у 10.45 послао Врховној команди овакав извештај:

„Код I армије још траје бој. Трупе Тимочке дивизије стоје распоређене по извештају Пов. О Бр. 114. Налазим, да би ма и насилно рекогносцирање једног дела Тимочке дивизије у правцу планине Градиште било веома корисно за олакшање операције I армије и намеран сам да наредим да се ово изврши сутра 12 (25) ов. м. рано са једним пуком пешадије, брдском артиљеријом и коњицом. Молим да ми се за времена јави ако би ово реметило намере Врховне команде, те да обуставим извршење.“¹³⁴

Врховна команда није ово одобрива, те је командант армије обуставио извршење поменутог наређења за дејство ка Велесу.¹³⁵

Ова је акција команданта армије могла дати повољне резултате за време битке код Куманова, а можда и веће у позадини турске војске. То је, по нашем ми-

¹³² Командант армије непосредно је командовао само Тимочком дивизијом, што је, по мишљењу начелника штаба, штетно утицало на рад и одлуке команданта дивизије. Међутим, сматрамо да се ово не би могло узети као разлог за слаб рад ове дивизије.

¹³³ АВИИ, к. 39, бр. 1.

¹³⁴ АВИИ, к. 39, бр. 1.

¹³⁵ АВИИ, к. 42, бр. 7.

шљењу, спадало у делокруг рада армије и није било потребно да се командант II армије обраћа Врховној команди. Вероватно да је то учинио због тога што није знао шта се одиграва код Куманова, и поред свих покушаја да дође у везу са I армијом. Наиме, у то су време и Врховна команда и I армија биле исувише узете битком код Куманова, а на садејство II армије мање се вероватно рачунало. Томе треба додати и непредвиђене сметње на телеграфској линији преко Густендила и Софије са српском Врховном командом.

У погледу командовања Рилском дивизијом командант II армије имао је великих тешкоћа. С обзиром да је она стављена на располагање српској II армији, на њу се могло с правом рачунати. Међутим, та је дивизија имала два „господара“ па отуда и једновремено два задатка: један који јој је одредила српска Врховна команда у директиви II армије и други, који јој је поставила бугарска Врховна команда без знања и сагласности српске Врховне команде чије је наређење гласило: „Док српска армија не разбије при првом сусрету турску армију, стално треба чврсто да стојите на Осоговској планини, а да штитите сигурно операцијски правац који води долином реке Струме преко Душнице за Софију.“¹³⁶

Бугарска Врховна команда није на ово имала право, према другом споразуму између српског и бугарског Генералштаба од 15. (28) септембра 1912. којим је (тачка 3, став 2) предвиђено да, ако српска војска одбаци Турке са линије Скопље — Велес — Штип и предузме напредовање ка југу, Бугари ће моћи да се послуже дивизијом за ојачање војске на маричком војшту, пошто оставе на македонској граници ополченске трупе.¹³⁷ Овај споразум се није могао мењати без сагласности друге стране. Сем тога, правац преко Ду-

¹³⁶ ВМВТ, VI, 98.

¹³⁷ По повратку бугарског генерала Болева (инспектора војних школа) из Цариграда, где је требало да провери стање турске у војном погледу и њену способност за рат, закључен је на молбу Бугарске други „Споразум српског и бугарског Генералштаба“ од 15. (28) септембра 1912, који гласи:

„На основу чл. 4 Војне Конвенције између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, њихови одређени делегати — на-

нице имале су, према наведеном споразуму, да осигурају друге бугарске снаге, а не Рилска дивизија. Зато је њен командант обратио главну пажњу на други задатак — заштиту Софије, што је могло имати озбиљних последица у реализацији плана српске Врховне команде.¹³⁸

челници респективних ђенералштабова, пошто су разгледали пројекте за офанзиван рат против Турске, по узајамном саглашењу узели следеће решење:

1) Цела Српска војска дејствоваће на Македонском војништу са обавезом да обезбеђује оперативски правац Егри Паланка — Ђустендил.

2) Цела Бугарска војска дејствоваће у долини реке Марице, пошто остави за прво време једну дивизију на линији Ђустендил — Дупница. За одбрану Дупнице оставиће се специјалан гарнизон.

3) Једна српска дивизија I позива биће превезена железницом у Ђустендил и са бугарском дивизијом састављаће у прво време једну армију, која ће да кооперише са Српском главном војском.

Ако српска главна војска сузбије Турке са линије Скопље — Велес — Штимље (Штил) и напредује на југ, онда ће Бугари моћи да се послуже својом дивизијом за појачање своје војске на Маричком војништу, пошто оставе на македонској граници ополченске трупе.

4) Организовање транспорта биће на овај начин: линија Пирот — Цариброд — Софија — Ђустендил ставља се на расположење српском Гл. ђенералштабу још од петог дана мобилизације. Транспортници ће се вршити српским возовима, пошто ће у то време бугарски возни материјал бити заузет.

5) Исхрана српске дивизије обезбедиће се у прво време од стране бугарског војног Министарства. Позајмљена храна вратиће се у природи од српског министарства војног.

6) Споразум међу начелницима респективних Гл. ђенералштабова од 19. јуна 1912 потписан у Варни остаје у снази и у свој комбинацији.¹³⁹

¹³⁸ Док је бугарска Врховна команда овако радила, српска Врховна команда је у сличној ситуацији код Једрена поступила потпуно исправно. Она се у рад српске II армије под Једреном није мешала. Тако Алан де Пененрун, који се у току опсаде Једрена бавио извесно време и у штабу бугарске 2. армије у Мустафа Паши, каже: „Српске дивизије ушле су у састав оспадне армије (као да су бугарске трупе) до те мере, да су се штаб 2. армије и лично генерал Иванов стално налазили у Мустафа Паши, иако тамо није било никаквих бугарских трупа“. (Alain de Penenrun, brevete d'Etat-Major, La Guerre des Balkans-en 1912. Campagne de Tirase, Paris 1913, стр. 40. — Cf. Penenrun).

Ово двојство у командовању се брзо осетило. Већ 24. октобра, другог дана кумановске битке, командант Рилске дивизије извештава команданта II армије „Да му је телеграфисао начелник штаба Дејствујуће војске (бугарске Врховне команде) да се у Серезу концентрише једна турска армија за дејство долином реке Струме и захтева да се Рилска дивизија држи концентрисана за противдејство. Зато неопходно тражи да се пукови који су данас водили борбу на Кочанима врате у Царево Село, па моли за наређење у том смислу.“¹³⁹ Додао је да су 23. октобра 3. бригада у долини Струме и Родопски одред нападнути на линији Тросково — Ораново — Разлог и да су напади одбијени, али има извештаја да су око Кресне пристигле неке трупе. Турско наступанье ка Горњој Цумаји компромитовало би, вели, рад II армије.

На ово је командант армије одговорио да је Рилској дивизији издата наређење (на основу наређења српске Врховне команде) да одсудно дејствује на Кочане и он као командант армије није овлашћен да то мења, те тражи да она уложи све своје снаге да се Кочани заузму. „Ако начелник штаба Дејствујуће армије наређује што друго, нека се обрати српској Врховној команди, те да ми она нареди поступак.“¹⁴⁰

Бојећи се, пак, евентуалног напада из долине Струме, одакле је опасност претрела и Србима, а за чију су одбрану Бугари имали само „специјалан гарнизон“, српска Врховна команда је наредила да командант Рилске дивизије одмах поступи по наређењу своје Врховне команде. У вези с тим командант армије упутио је Рилској дивизији ово наређење:

„За концентрацију дивизије против војске из Сереза поступите одмах по наређењу начелника штаба Дејствујуће војске. Напазим, да у Кочанима треба оставити најужнију посаду, појачану ополченцима и комитама за одбрану места и шта по овоме будете урадили известите ме да оријентишем Тимочку дивизију.“

¹³⁹ АВИИ, к. 39, бр. 1. О јаким турским снагама извештава и бугарски војни аташе у Берлину, али сматра да су те вести лажне, убачене у циљу обмане.

¹⁴⁰ АВИИ, к. 39, бр. 1. ВМБТ, VI, 109.

Пошто су вести да се у Серезу концентрише нека бугарска армија биле неистините, то је после споразума између српске и бугарске Врховне команде ова прва део сутрадан, 25. октобра, наредила: „Рилска дивизија није добила наређење за одлазак у Царево Село; ако је ош у Кочанима, нека тамо и остане, ако није вратите се и наредите да поново заузме Кочане, она је дакле потпуно на нашем расположењу. О извршењу овога известите одмах“.¹⁴¹

Доцније, код Једрена, 3. фебруара 1913, командант II армије је захтевао да му командант Рилске дивизије достави релацију о свом раду док је дивизија била под његовом командом, па је 4. марта то и поновио преко бугарске 2. армије. То је било потребно да би се у изношењу рада ове дивизије избегле све

¹⁴¹ АВИИ, к. 39, бр. 1. Међутим, у делу *Први балкански рат*, стр. 292—293, тврди се да је Рилска дивизија „била унапред предвиђена да се ангажује на брегаличком и струмском правцу“, као и да је предвиђена „да брани бугарску престоницу“.

За овакво тврђење не постоји основа у споразуму између српског и бугарског генералштаба, као једином меродавном документу за решење овог питања. Српска војска је била обавезна да обезбеди само операцијски правац Крива Паланка — Бугарстандл, а за одбрану струмског правца предвиђен је специјалан бугарски гарнизон код Душнице.

Из чињенице да је, према тач. 3 поменутог споразума, Рилска са Тимочком дивизијом образовала армију (коју Бугари зову савезна армија), произилази да је ова бугарска дивизија чинила саставни део II армије и да је само командант те армије био овлашћен да јој одређује задатке. Да је бугарска Врховна команда желела да јој Рилска дивизија брани струмски правац и престоницу, то би било унето и у споразум.

Пада у очи да је изнето мишљење потекло из наређења бугарске Врховне команде која су издавана непосредно команданту Рилске дивизије без знања и мимо команданта II армије, односно српске Врховне команде, што није ни поменуто у делу *Балкански рат*, иако је то од битног значаја за ово питање.

Да бугарска Врховна команда није имала на то права види се из протеста команданта II армије и одговора српске Врховне команде команданту II армије, где је за Рилску дивизију подвучено: да је „потпуно на нашем расположењу“. Такође је мишљење изнето и у званичном бугарском делу (ВМБГ, том VI, стр. 6): „Савезна армија била је потчињена српској Врховној команди, а Родолски одред — бугарској“.

Према овоме, мишљење изнето у делу *Први балкански рат* противно је мишљењу и српске врховне команде и бугарском званичном делу.

непопуности, нејасноће или грешке, које свакако и постоје. Сем извештаја примљених путем телеграма, за које се не може рећи да су без грешке, постоји у Историјском институту ЈНА само један документат „Поход 7. Рилске дивизије на Солун 1912“ који се води као релација, али не на бугарском већ на српском језику, у преводу В. Артаманова (рђав превод).¹⁴² У њему се, после кратког увода, говори само о походу на Солун, што нема никакве везе са радом Рилске дивизије у саставу српске II армије. Ово је учињено можда зато што би се морала унети и сва наређења која су усмено и писмено примљена од бугарске Врховне команде мимо српске II армије.

У уводу те релације командант Рилске дивизије наводи да му је командант II армије наредио да не прелази јужно од планије Пехчево — Кресна на којој да остане у одбрамбеном положају. Упркос ове заповести 3. бригада ове дивизије продрла је јужно од Горње Думаје, а 22. јуна је својим предњим деловима стигао на планину Огражден, где је заузео Берово, Пехчево и вис Цами. Када је командант Рилске дивизије замислио да ради „одрешених руку“ и дивизију упути у долину Струме, командант армије је то одбио „наређујући“ да трупе, а нарочито коњицу, упути према ушћу Брегалинице ради прецепања Турцима одступнице према Прилегу. Упркос овом наређењу команданта савезничке армије, делови 3. бригаде под командом генерала Сп. Георгијева спуштали су се према Југу и 26. октобра стигли до села Крупника.

Кад је командант српске II армије 28. октобра обавештен да је заузета Кресна, „одмах ме је запитао“, каже командант Рилске дивизије „да ли је заузимаче Кресне дошло до заповести бугарске Врховне команде. Одговорио сам да се бугарска команда није мешала у те операције дивизије и да је бугарска Кресне дошло као последица једног противнапада, наиме: да су Турци напали 25. октобра на 1. бригаду, те је ова, пошто их је сузбила, заузела у гоњењу Кресну, али да даље не може да иде“.

Међутим, у званичном, пак, делу бугарског Министарства војног стоји онако како смо ми изнели, а то је било противно наређењима српске Врховне команде. То се у извесној мери свакако одразило и на ефикасност дејства II армије као целине.

¹⁴² АВИИ, к. 44, бр. 4. Генерал Виктор Артаманов, био је за време царизма руски војни изасланик (аташе) у Београду, а после Октобарске револуције остао је и даље као избеглица запослен у нашем Ратном архиву.

Други део

ДЕЈСТВА ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА МАРИЧКОМ ВОЈИШТУ

СТАЊЕ КОД ЈЕДРЕНА ПРЕ ДОЛАСКА СРПСКЕ ДРУГЕ АРМИЈЕ

Бугарски операцијски план предвиђао је да се за рат против Турске образују три армије које су се имале концентрисати: 1. у долини Струме, 2. у долини Марице, а 3. у долини Тунце. Али се после другог споразума српског и бугарског Генералштаба од 28. (15) септембра 1912. и бугарска 1. армија концентрисала у долини Тунце. Према том плану, заштита концентријске просторије од реке Струме до Црног мора поверена је бугарској 2. армији која је привремено ојачана Коњичком дивизијом, Родопским одредом и 1. бригадом 3. (Балканске) дивизије.

Сутрадан по објави рата, 18. октобра, 1. армија је наступала источно од Тунце, са задатком да рапчишти терен између Једрена и Лозенграда (Кирк Килис), водећи притом нарочито рачуна о свом левом крилу, због јаких турских снага код Лозенграда. У исто време 2. армија је наступала обема обалама Марице према Једренској тврђави са циљем да изврши опсаду око те утврђене тачке и неутралише утицај њеног гарнизона, обезбеђујући на тај начин операције бугарских главних снага на линији Једрене — Лозенград.¹ Бугарска 3.

¹ Директива бугарске Врховне команде бр. 1 од 17. октобра (ВМБГ, V, 57).

армија је у почетку остала на располагању Врховној команди.

Према овоме, 2. армија је наступала у следећем распореду: 9. (Плевенска) дивизија са 1. бригадом Балканске дивизије левом обалом Марице, преко села Енија и Соуцака (Суцак), 8. (Тунцанска) дивизија левом и десном обалом Марице, преко Мустафа Паше, села Мезека (15 км ј-з од Мустафа Паше) и Карабаа, а Хасковски одред из Хаскова правцем за град Крџалију, док је коњичка бригада одржавала везу између овог одреда и Тунцанске дивизије. Армија је заноћила: Плевенска и Тунцанска дивизија на линији: с. Хаској (20 км северно од Једрена) — Мустафа Паша — с. Мезек; коњичка бригада код с. Урумкеј (22 км ј-з од Мустафа Паше), док је Хасковски одред избио на границу и заноћио код с. Ајдогмуш (20 км ј. од Хаскова).

Деветнаестог октобра је 2. армија наставила покрет. Било је нешто заштитничких борби само на десној обали Тунце код с. Фикела (25 км с. од Једрена). Турци су ту били посели положи са два батаљона и једном пољском спорометном батеријом, али су убрзо одбачени у нареду. Армија је заноћила на обема обала Марице: Плевенска дивизија на линији с. Фикел — с. Хаској — с. Михалич; Тунцанска на линији с. Кара Агач — с. Карабаа, док је 1. армија заноћила на левој обали Тунце, на линији с. Провадија — с. Чешмекеј.

По наређењу бугарске Врховне команде све три армије су се задржале и то: 2. — 20. и 21. октобра на заузетом положају где се утврђивала, 1. (21. октобра) на линији с. Чешмекеј — с. Бјжели, а 3. по преласку границе, северно од Лозенграда, на линији с. Карамза — с. Алмачик.

Бугарска Врховна команда доставила је 21. октобра увече командантима армија директиву бр. 3 по којој су Турци концентрисали у околини Визе један корпус од три дивизије ради обухвата бугарског левог крила. За сутрадан (22. октобар) наредила је да 2. армија остане на заузетом положају и утврђује се, да 3. армија нападне Лозенград и заузме га, а 1. да буде спремна за дејство где то буде потребно.

У току ноћи 21/22. октобра Врховна команда је примила од команданта 2. армије извештај да су Турци 20. октобра, после боја код Булдуркеја и Кадикеја, одступили ка Једрену у коме влада паника, да је Хасковски одред водио 21. октобра борбу са непријатељем, али се не зна резултат и, најзад, да су по извештају једног Грка бегунца Турци упутили јаку војску из Једрена на запад ка вароши Ортакеју. Тај је извештај повећао неспокојство у штабу Врховне команде и она је скренула пажњу команданту 2. армије на опасан положај његовог десног бока и наредила да предузме нове мере обезбеђења.

Око 2 часа 22. октобра стигао је и извештај Хасковског одреда из Крџалије да је одред процлолог дана у 16 часова заузео ову варош и да је непријатељ одступио у нареду.² Извештај је одмах достављен Врховној команди и он је унео извесно спокојство у погледу правца Крџалија — Хасково.

У току истог дана бугарска Врховна команда је примила извештај из Берлина да је немачки Генералштаб обавештен из Цариграда да Турци имају у вароши Димотиги два корпуса, а у области Крџалије једну дивизију, и да ће те снаге бити упућене против бугарског десног бока.

Иако овај извештај није био сасвим аутентичан извор, начелник штаба Дејствујуће армије (Врховне команде), генерал Фичев, одлучио је да измени директиву бр. 3 и нареди повлачење свих армија.³ Међутим, после извесног колебања одустало се од повлачења, али је у 10 часова наређено команданту 2. армије (телефоном као допунa инструкције бр. 3) да упути једну пешадијску бригаду са дивизионом артиљерије код села

² Турци (делови Крџалијског одреда јачине 9 батаљона са 4 митраљеза и 8 брдских топова) потпуно су потучени и у нареду одступили остављајући велики плен: манаџине са оделом, храном и оружјем, 300 великих шатора, 1000 сандука пешадијске и 80 сандука артиљеријске муниције. Путеви су били закрчени од бегунаца. После слабијег отпора овај се корпус предао 27. новембра. Заробљено је 252 официра и 8879 војника, а заробљено 2 митраљеза, 8 брдских топова и око 1000 коња.

³ ВМБТ V, 166.

Јунус и Пандакли, јужно од Трново-Сејмена, а коњичку бригаду код села Корашли за везу са Хасковским одредом.

Командант 2. армије није се слагао са овим наређењем јер се према извештајима коњичке бригаде и Тунџанске дивизије радило само о појави незнатних делова, па се обратио начелнику штаба Врховне команде са питањем: „На основу каквих се података о противнику дају команданту 2. армије овакве безусловне заповести“? Одговорено му је да сем извештаја који је штаб 2. армије послао о одласку трупа из Једрена за Ортакеј и Димотику, штаб Врховне команде има сигурне податке да се ка Крџалији креће велика турска колона. Зато се заповест дата као допуна директиви бр. 3 има буквално извршити.⁴

Овог дана, 22. октобра, дошло је до борбе (код Тунџанске дивизије) на десној обали Марице. Турци су предузели напад на фронт село Јуруш — развалина Кујунли, вероватно да би повратили положаје код села Кадикеј и одстранили опасност која је с те стране претила Једрену. Јачина Турака ценила се око 9 батаљона, 2 митраљеска одељења и 2—3 пољске батерије.

Борба предњих делова Тунџанске дивизије отпочела је око 9.30. Око 11 часова 10. (Родолски) пук наступио је са једним брзометним дивизионом у борбеном распореду између села Јуруш и развалине Кујунли, док је 30. (Шејновски) пук са једним брзометним дивизионом настукао ка развалини Кујунли, пошто је претходно посео извесним деловима село Еспетли. У резерви је задржан 51. пук са једним спорометним дивизионом позади левог, а 55. пук позади десног крила борбеног распореда. Гардијски коњички пук (два ескадрона) упућен је у долину реке Арде да наслоном на

⁴ Н. Ивановъ, Действијата на II армия, обсада и атака на Одринската крепостъ, София 1924, стр. 57 (цит. Иванов, 57). Трвења су настала поред осталог и због тога што је генерал-мајор Фичев, италијански ђак, био млађи од команданата II и I армије, руских ђака, који су се држали „изразите Лерове офанзивне стратегије, смеле немачке ратне доктрине“ те због тога став Фичева за обазриво наступање није могао да дође до изражаја (генерал Војин Максимовић, „Ултицај стратегијских доктрина...“, Политика, 4. новембар 1937).

село Еспетли извиђа просторију између пута Ортакеј — Димотика и Марице.

Турци су главни напад управили грбеном између села Јуруш и развалине Кујунли, а помоћни (2—3 батаљона) поред саме Марице, користећи земљиште да би обухватили бугарско лево крило. У то је време 30. (Шејновски) пук успео да испред развалине Кујунли обухвати турско лево крило, док је једна батерија, југозападно од те развалине, отпочела да туче турски положај бочном ватром.

Турски батаљони, који су били упућени поред Марице у обухват, веома су смело наступали и стигли на око 100—150 м од бугарског положаја. У то су време делови Плевенске дивизије на левој обали Марице стигли до с. Кемал. Чим су уочили овај маневар, једна је њихова батерија одмах отворила ватру и приморала Турке да се повуку.

Бој је трајао све до 17.30 кад су се Турци повукли прегрешки знатне губитке. Пало је у ропство 2 официра и 160 војника, док су Бугари имали око 10 погинулих и 200 рањених. Заноћило се на положају.

Описујући ток овог боја, генерал Иванов вели да је и Палаз теле могао заузети да му није изрично наређено да положај армије буде ван домета турских градских оруђа где је имао да се задржи.⁵

Борба је вођена и код 1. армије на левој обали Тунџе. Турци (око 3 пука пешадије, 6 батерија и неколико ескадрона) су наступали са линије форова (од стране с. Арнауткеј) у правцу с. Софулар и Кајпа, али их је Балканска дивизија убрзо одбацила те су се повукли на полазни положај.

Врховна команда је наредила 24. октобра да 1. бригада уђе у састав своје Балканске дивизије на левој обали Тунџе, а Хасковски одред у састав Тунџанске дивизије, пошто у Крџалији, који је заузет 21. октобра, остави одред од 2 батаљона са дивизионом брдске артиљерије. Сутрадан је наредила: да Тунџанска дивизија упути две бригаде на десну обалу Арде ради образовања застора према Димотици и тврђави Једрене, а на њихово место ће стићи 6 допунских батаљона и опол-

⁵ Ивановъ, стр. 63.

ченци, као и опсадна артиљерија из Софијског и Шуменског градског пука; да коњичка бригада такође пређе на десну обалу Арде, извиђа у правцу Димотике и разруши железничку пругу јужно од Једрена; да Плевенска дивизија остане и даље на линији с. Кемал — с. Фикел, с тим да упути једну бригаду са једним пољским брзометним дивизионом на леву обалу Тунце (та ће бригада привремено ући у састав Балканске дивизије).

Међутим, ово се наређење није могло одмах извршити, јер преко Арде још нису били подигнути мостови, а коњичка бригада код с. Корашли имала је да пређе пут дуг 50 км да би стигла до прелаза на Арди. Сем тога, пребацивање пешадијских бригада било би опасно пре но што се пребаци обезбеђење прелаза (коњичка са делом пешадије). Зато је командант армије наредио 26. октобра да коњичка бригада, ојачана гардијским пуком и једним батаљоном, пређе Арду најдоцније 27. октобра и установи каква је ситуација у рејону Једрена, вароши Ортакеја и Димотике, рушећи по могућству железничку пругу јужно од Једрена. Коњичка бригада је прешла 27. октобра на десну обалу Арде, док се на леву обалу Тунце пребацила 3. бригада Плевенске дивизије са једним дивизионом, с тим што је њен одсек посела делом 11. дивизија која се тек формирала у Мустафа Паши,⁶ а делом јединице Хасковског одреда, који је по преласку Марице задржан 20. октобра у дивизијској резерви код с. Возгача. Тако је 11. дивизија добила одсек од пута Возгач — чифлик Екмекликеј до Тунце.

На Арди су 28. октобра подигнута два понтонска моста и преко њих је истог дана прешла на десну обалу Арде једна бригада Тунчанске дивизије а сутрадан и друга. Коњичка бригада успела је да разруши железничку пругу јужно од Једрена на једанаест места.

По наређењу Врховне команде требало је 29. октобра да се пребаци на леву обалу Тунце још једна бригада (1. Плевенске дивизије) која би са осталим једи-

⁶ Ова дивизија, формирана од догунских јединица и ополченца, била је рђаво опремљена и снабдевена. Генерал Иванов је често у свом делу назива „зборна“ (комбинована) дивизија.

ницама (3. бригадом 9. и 1. бригадом 3. дивизије) обухватила Једрене и с те стране, све до пута Једрене — Хавса. Међутим, у томе се није успело. Турци су у зору извршили снажан испад на одсеку с. Кемал — развалина Кара Булат и то у време када се 1. бригада Плевенске дивизије припремала за одлазак на леву обалу Тунце, а њене делове је смењивала 2. бригада исте дивизије. То је и по јачини и по начину извођења био најјачи испад за све време опсаде потпомогнут градском артиљеријом.

Нарочито је тешко стање било код 34. (Трајанског) пука код с. Кемала, где су се Турци приближили стрелачким заклонима и само захваљујући помоћи артиљерије испад је одбијен. Командант 2. бригаде Плевенске дивизије вели да је у испаду учествовало 5 редифских пукова као и 11. пољски артиљеријски пук. Ово се углавном слаже и са извештајем извиђача са бугарског авиона, по коме се позади чифлика Кадинкеја види 18 група јачине по један батаљон.

Бугарски би губици били без сумње много већи да су Турци упутили на с. Кемал низамске групе, а коњичку између Марице и друма Једрене — Мустафа Паша, у моменту кад је на путу нагомилана опсадна артиљерија журила ка положају без потребног обезбеђења. То би свакако изазвало панику и у Мустафа Паши.

Истог дана, 29. октобра, Турци су напали и 3. бригаду Тунчанске дивизије (на десној обали Марице) на одсеку с. Јуруш — развалина Кујунли. Захваљујући само помоћи Хасковског одреда који је стигао прошле вечери, Турци су били одбијени те су се повукли ка Палас телеу.⁷ У овом су испаду турски губици били велики, али ни бугарски нису били мали — око 1200 погинулих и рањених.

Пада у очи да је до овог дана операцијама 2. армије руководила Врховна команда и тако у оперативном смислу спутавала сваки рад команданта армије, што је

⁷ Командант дивизије каже да је у овом испаду учествовала 10. низамска дивизија са 2 пука 11. низамске дивизије, што не одговара извештају са авиона, по коме су ове турске снаге биле слабије него оне код Кадинкеја.

често доводило до несугласица и објашњења. Тек у наређењу Врховне команде од 29. октобра (од 11.45 часова) стоји да је командант 2. армије у раду потпуно самосталан и да сноси пуну одговорност за даље операције.

Целог дана, 30. октобра, коњичка бригада је водила борбу на десној обали Марице јужно од Једрена, код вароши Димотике коју је најзад успела и да заузме.

Стражујући за северозападни сектор (на левој обали Марице и десној обали Тунце), командант 2. армије вратио је једну бригаду Тунцанске дивизије са десне обале Арде на лево, а 31. октобра наредио је да се врати и друга бригада и да се расклопе мостови како би, у случају потребе, могао потпомоћи Плевенску дивизију на левој обали Марице. Коњичкој бригади је наредио да се повуче и задржи на десној обали Арде код с. Сименли и извиђа у правцу Једрена, Димотике, Орлакеја и даље ка западу. Крдалијски одред имао је да продужи догађањи рад.

*

Крдалијска област је била веома погодна да се из ње најудобнијим и најкраћим правцем изврши упад у Бугарску, у позадину бугарских армија, и то на фронту Хасково — железничка раскрсница Трново-Сејмен.

Сама област налази се на око 100 км западно од Једрена, у горњем току Арде, испуњена северисточним Родопима. Земљиште, и на турској и на бугарској страни, тешко је пролазно и беспутно. Насељено је искључиво Помацима (потурчени Бугари), борбеним људима, способним за партизански начин ратовања. У тој области је још за време мира припремљено 10 000 пушака „мартини“, а за време рата требало је да се концентришу, према турском ратном плану, две дивизије и један низамски пук поред добровољаца (укупно 21 батаљон са 2 брдске батерије) и образују Крдалијски корпус.

Овај корпус је имао да по објави рата брзо и изнегада пребе турско-бугарску границу и упути се у правцу Хаскова или Трново-Сејмена са задатком да

разруши железничку пругу и привуче на себе што јаче бугарске снаге, не упуштајући се у одсудне борбе, како не би овако истурен претрпео пораз.

Да ће у крдалијској области бити прикупљена јака снага било је познато и бугарском Генералштабу, а о томе се говорило и на цариградској Генералштабној академији. Зато је образован Хасковски одред који је ушао у састав 2. армије. Њега је командант 2. армије упутио да заузме варош Крдалију, центар крдалијске области, пошто је сматрао да ће ту, на реци Арди, најбоље заштитити и свој бок и своју позадину. Од одреда се захтевао брз и енергичан рад, како би омео и разбио сваки покушај турског организованог упада. За везу одреда са Тунцанском дивизијом одређена је коњичка бригада.

Иако је оваква улога Хасковског одреда одговарала ситуацији, бугарска Врховна команда је смаграла да је његово истицање опасно по десни бок и позадину армије са правца Крдалија — Хасково. Зато је 20. октобра око 5.30 наредила команданту 2. армије: да врати коњичку бригаду код села Корашли ради везе са Хасковским одредом, затим да се тај одред не истиче много и да се два батаљона упуте назад код села Индели како би са одређеном артиљеријом контролисали путеве који воде са Арде ка Трново-Сејмену.

Командант бугарске 2. армије примио је још 20. октобра извештај од 7. пограничног батаљона да Турци концентришу код вароши Крдалије јаке снаге како би у Бугарској пресекли најближу железничку пругу. Пошто је наредио да се извештај провери, обавестио је и Врховну команду.

После два дана (22. октобра) из Старе Загоре је стигао курир Врховне команде и донео ову поверљиву инструкцију (бр. 429), упућену на личност команданта бугарске 2. армије:

„По неким подацима изгледа да, када наша главна група — I и III армија — предузму напад на Лозенград и наступање ка Југу, Турци могу предузети наступање знатним снагама десном обалом Марице и са Арде, и да нас одсеку од основице.

Имајући то у виду *смаграм* за потребно да по заповести Врховног команданта, дам следећу инструкцију:

1. — Потребно је да се обрати нарочита пажња на десни бок армије, да не би био компромитован и да се не би отежало одступање 8. (Тунцанске) дивизије.

2. — Да Тунцанска дивизија одступа постепено десном обалом Марице, старајући се да задржи непријатеља што дуже на висовима код села Јарџели.

3. — Две бригаде Плевенске дивизије да одступају левом обалом Марице у правцу Трново-Семена, а бригада која је остала од ове дивизије и бригада 3. (Балканске) дивизије да одступају правцем Соудак — Кавакли — Јавуз Дере, где да се задрже по сваку цену и да на тај начин омогуће I армији да одступи ка Казал Агачу.⁸

4. — Хасковски одред да одступа ка Кајацику и брани тај прелаз. При наступању слабих непријатељских снага да се не упушта у упорну борбу, већ да дејствује демонстративно.

Циљ поверене вам армије у овом случају треба да буде одбрана Трново-сејменског утврђеног положаја, да би обезбедила десни бок и позадину Дејствујуће армије.⁹

МОЛБА БУГАРСКЕ ВЛАДЕ ЗА ПОМОЋ

Догађаји од 22. октобра имали су веома јаког утицаја и на бугарску Врховну команду. Тај је утицај јачан извештајем бугарског војног аташеа из Берлина, по коме „Последњих дана из Цариграда и Солуна јављају да армија од сто хиљада наступала преко Скопља — Бустендила за Софију“. Иако је војни аташе напоменуо да се ова вест вероватно намерно шири, било да се тиме прикрије да су снаге у Скопљу слабе, било да се скрене пажња са правца где се заиста наступа,¹⁰ већ сутрадан, 23. октобра, бугарска влада је решила да се обрати српској влади за помоћ и за то је одредила нарочитог делегата.

О томе тадашњи српски посланик на бугарском двору пише:

⁹ Варош Кавакли налази се у Бугарској на левој обали Марице, 15 км северно од Сакар глашине, а село Јавуз Дере северно од ње око 8 км, док се село Казал Агач налази на левој обали Тунце у висини села Јавуз Дере.

⁸ ВМБТ V, 167—168; Иванов 57. Питање да ли је овом инструкторском генерал-мајору Фичев, начелник штаба Врховне команде, изменио директиву бр. 3 или не, изазвало је полемику између Иванова и Фичева.

¹⁰ ВМБТ V, 320.

... „Када је почетком октобра 1912. завршена мобилизација српске и бугарске војске, краља Фердинанда је одједаред обузела прозичка збна, не толико за исход рата колико за судбину његове престонице. Сва је бугарска војска била концентрисана на јужној граници Бугарске, тако да је правац Бустендил — Софија остао потпуно отворен и без икакве заштите. Евантуална диверзија турских војних одреда у том правцу угрозила би бугарској престоници и пореметила би све стратешке планове бугарске Врховне команде. Испуњена стрепњом пред тако опасном перспективом бугарска влада је одмах одлучила да се обрати Србији за хитну помоћ.

Најспособнији међу бугарским државницима, Тодор Тодоров, тадањи министар финансија, био је одређен да испуни лично ту мисију. Обавештен о свему од стране Гешова, и ја сам телефоном известио Београд и састанак Тодорова са Пашићем био је утврђен за 24. октобар у Нишу. Уочи тога дана посетио ме је доцкан увече генерал Марков, први ађутант краља Фердинанда, и замолио ме, по налогу свога суверена, да и ја отпутујем са Тодоровом ради што успешнијег резултата поверене му мисије. Није ми крио да се у двору нарочито полаже на моју заузимљивост“...¹²

Када су сутрадан, 24. октобра по подне, Спалајковић и Тодоров на нишкој железничкој станици очекивали долазак председника српске владе, Тодоров је примио вест из Софије о бугарској победи код Лозенграда.

Следећег дана је српска влада решила да се Бугарској упуте две дивизије као помоћ. Већ 26. октобра је командант српске II армије примио наређење, а следећег је дана Тимочка I позива отишла преко Криве Паланке за Једрене, док је 31. октобра кренула и Дунавска II позива.

Међутим, 1. новембра је командант Рилске дивизије примио наређење своје Врховне команде да хитно крене преко Демлр Хисара (Валовиште) ка Солуну, са задатком да предухитри Србе, а у исто време да и Родошки одред крене ка Серезу. Истог дана у 11.40 часова бугарска Врховна команда је обавестила команданта 2. армије о доласку Тимочке дивизије I позива.

¹¹ Иван Гешов, председник бугарске владе.

¹² Српски посланик у Софији Мирослав Спалајковић, „Тајна седница у београдском двору, на којој је 26. фебруара краљ Пелар потписао српско-бугарски споразум“, Политика (Београд) од 5. (18) новембра 1937.

ЈЕДРЕНЕ И ЊЕГОВ ЗНАЧАЈ

Једрене¹³ носи име свог оснивача, императора Адријана (117—138 год.), Адријанопољ. Лежи на левој обали Тунце, на самом њеном ушћу у Марицу. Оно је 1912. године имало без бегунаца око 76 000 становника, од којих 35 000 Турака, док су остали били Грци, Јевреји, Јермени и Бугари. На десној обали Марице налазило се предграђе Карагач, а на десној обали Тунце предграђа Илдирм и Сарак Мегдан. Карагач је европски крај, удаљен од Једрене око 3 км, где се налази и железничка станица.

Кроз рејон тврђаве протичу реке Марица, Тунца и Арда. Марица је широка око 250—300 м, а за време летњих и јесењих месеци, при ниском водостају, широка је код села Мараш и Боснакеј једва 50 до 60 м. Дубина је од 0,70 до 2 м, а у пролеће и до 3 м. Обале су јој ниске, те често плави околину. Брзина речног тока износи 0,5 до 1,5 м/сек. дно је равно и песковито, а при ниском водостају образују се многа острвца. До села Мараша има газова, а даље не.

Тунца је широка око 40 а дубока 1—2 м (у пролеће 3,5 до 5 м). Узводно од села Хавараса постоје газови, а низводно је прелазак могућан једино преко мостова, којих је у захвату тврђаве било 7 (2 дрвена и 5 камених).

Арда је у рејону тврђаве широка за време лета око 50, а кад надође и до 700 м. Лети је дубока око 0,5, а кад надође и 3—4 м. Услед ниске обале, песковитог дна и веома променљивог водостаја, у рејону тврђаве не могу се подизати мостови на стојним потпорима, већ само на пловним (понтонски).

Једрене лежи на око 40 км од бугарске границе, на општерацијском правцу Пловдив — Једрене — Цариград и затвара долину Марице. Оно је са утврђеним Лозенградом требало да створи потребно време за концентрацију турске војске која се морала доваљати из Мале Азије, и да омогући подизање нових линија за одбрану Цариграда, јер је концентрација турске војске трајала много дуже од бугарске. Једрене је иначе представљало чврст ослонац за сваки подухват било ка северу (Дунав) било ка западу (Вардару). Оно је и важна раскрсница сувоzemних путева са запада и најважнија тачка на железничкој прузи Софија — Цариград, која везује Запад са Истоком и која је била од животног значаја за снабдевање бугарске војске код Цариграда. Оно утолико више што се ка Цариграду наступало преко узаног и слабо насељеног појаса између Црног и Мраморног мора, а довоз потреба колима у јесен и зими, по слабим и разливеним путевима, представљао је често врло тежак проблем. Овоме треба додати да је Једрене имало велики историјски, политички, верски и економски значај, а истовре-

¹³ Бугарски Одрин, турски Едирне.

мено је било и центар пољопривредно-виноградарске области са прилично развијеном индустријом млечних производа.¹⁴

У рату 1912/13. године Једрене је одиграло значајну улогу. У бугарском ратном плану од 1908. године оно је означено као чвор „најбољше комуникација које воде из јужне Бугарске за Цариград, утврђена тачка и највећи војни центар на ратишту“. По овом је плану задатак бугарске војске на јужном ратишту „да разбије Једренску турску армију, заузме или обиђе Једрене и наступи ка Цариграду“.¹⁵

Према плану од 1910/11. године, улога бугарске 2. и 3. армије била је да наступалу обема обалама Тунце у сусрет турској армији. Ако турска армија не буде још концентрисана, ове две бугарске армије напаће је тамо где је нају, обезбеђујући се према Једренској тврђави.

Напоследку, у последњем плану од 1912. године основна идеја је била: офанзивни рат, с тим да се судар са главном турском снагом изврши тек када се на Тракијском војишту концентришу главне снаге и пошто се осигура од стране Једрена.

Важност Једрена за Турке види се из директиве Абдулах-паше, команданта Источне армије, коју је упутио команданту Једренске тврђаве:

1. — 10. низамска дивизија, 4. стрељачки пук и редифске дивизије Баба Ески, Гјумурдина и Једрене, који чине пољску војску за одбрану града, упућени су и већ су прикупљени. Ускоро ће Вам се послати и предвиђена резерва у артиљеријском људству.

¹⁴ У прошлости је Једрене одиграло велику улогу. Ту су вођене крваве борбе за круну римске и византијске империје, а велики је значај имало и за време крсташких ратова. Њега је 1360. године заузео султан Мурат и то је била прва престоница турске царевине од 1363. па до пада Цариграда (29. маја 1453.) и постало жариште за ширење ислама.

На левој обали Марице, на 25 км северозападно од Једрена, налази се село Черномен (турски Чирмен), познато по поразу српске војске која је 26. септембра 1371. под краљем Вукашином и његовом браћом, Угљешом и Гојком, ноћним препадом 4000 турских коњаника уништено.

У Једрену су живеле Оливера, ћерка кнеза Лазара, удата за султана Бајазита и Мара, ћерка деспота Ђурђа Бранковића, удата за Мурата II. Овде су, 8. маја 1441. ослењена оба Маририна брата Гргур и Стеван.

У ближој прошлости Једрене су заузели Руси 1829. и у њему је потписан мир по коме је Грчка добила независност, а Србија, Влашка и Молдавија аутономију. Руси су га други пут заузели 1878. године.

¹⁵ ВМБТ, V, 41.

2. — Задатак Једренске тврђаве јесте да привуче на себе што може више непријатељску снагу, да стално грози боковима и позадини противника и тиме да му не дозволи слободу у раду.

3. — Да спречи слободно кретање непријатељским колонама источно од Тунце и између ове реке и Марице. Неопходно је исто тако да се задржи противник који би покушао да пређе реку Арду и наступа ка Димотици.

4. — Пољска војска тврђаве при повлачењу пред непријатељским претходницима да делује енергично и спречава противника да обиђе или окружи тврђаву.

5. — При извршењу ових задатака једренска пољска војска да делује енергично, но веома обазриво, да не би била почесно потучена а тврђава лишена свога гарнизона и своје резерве. За то треба да се делује разумно, да би се избегли озбиљни бојеви са противником.

6. — Једренска тврђава има велики значај: она олакшава рад пољске армије и помаже супротстављању непријатељским нападима. Зато она треба озбиљно да се бори, користећи сва средства и предузимајући све одбрамбене мере.¹⁶

СТАЊЕ ЈЕДРЕНСКЕ ТВРЂАВЕ

За команданта Једренског утврђеног логора одређен је Мехмед Шукри-паша, који је стигао на пет дана пре објаве рата.¹⁷ То је био, каже пуковник Мондезир, човек спреман и храбар. Живео је међу својим војницима, служићећи за пример скромношћу и савесним вршењем дужности. Његов се утицај као команданта осећао до последњег тренутка, а наређења су му била

¹⁶ Исто.

¹⁷ Шукри-паша је рођен 1857. у Ерзеруму (Мала Азија). Свршио је Војну академију у Цариграду као први у рангу и 1885. одлази у Немачку. Служио је у 2. гардијском артиљеријском пуку и о њему се цар Виљем I, у писму упућеном султану Абдул-Хамиду, веома похвално изражава. По повратку постаје наставник математике и балистике у Војној академији, а у исто време и султанов ађутант. Када су 1903. избили немири и устаници, прикупљени у околини Визе, намеравали да нападну Једрене, он их је предухватио. А када су 1908. у Битољу избили немири, упућен је да испита узроке. Био је сирог у вршењу дужности. Са положаја инспектора I војне инспекције (Цариград) упућен је за команданта Једренског утврђеног логора. По паду Једрена провео је у ролству у Софији сто дана. „У нашој каталографи за време балканског рата, његова одбрана била нам је утеха“, каже се у делу „Знаменити Турци“ од Ибрахима Алаетина (Цариград), стр. 372. Умро је 1915.

конкретна и одмах извршавана, што се може видети по многобројним испадима у току највеће кризе. Може се рећи да је команда утврђеног логора била поверена сигурним рукама. Познати немачки војни писац Имануел вели да је Шукри-паша важио за одважног, ваљаног и способног команданта.

Старшински кадар је био у погледу спреме разнолик. Артиљеријски официри били су различите спреме зависно од тога да ли су прошли кроз школу немачких инструктора или не.

За турског војника пуковник Мондезир такође вели да је познат као храбар, издржљив и отпоран, али недовољно спреман и извежбан, што важи нарочито за редифске трупе, од којих већина није ни служила војску.

Јачина посаде на дан 21. октобра 1912. била је следећа:¹⁸

Назив	Официра	Војника	Прла Примедба
4. стрељачки пук	36	2323	182
10. низамска дивизија	240	12 327	1565
11. низамска дивизија	137	7315	1172
2. коњички пук	15	200 (?)	? 200 сабаља
Бабаескијска редифска дивизија	124	9200	
Једренска редифска дивизија	102	7212	
Гјумурџинска редифска дивизија	65	7381	
Градска артиљерија и остало	280	6000	
СВЕГА:	999	51 958	2919

Међутим, пошто веза Једрена са спољним светом није на источном сектору била прекинута све до Дола-

¹⁸ Генерал Ремзи Јигитиден: Аскери Мецгуа: 1912—1913, Балкан Харбинде. Едирне Кале Мухаребелери — Борбе око тврђаве Једрена у балканском рату 1912—1913, Цариград 1937, свеска I, стр. 66 (Цит. Јигитиден, I, 66).

ска српске II армије, то се бројно стање стално повећавало. Тамо је стигао, поред Дедагачког и брусанског батаљона, и 12. коњички пук (пет ескадрона) под командом пуковника Азис-беја.

Низамске дивизије су биле састава: 10. дивизија, командант Хисаметин-паша, 28, 29. и 30. пешадијски пук, 10. стрелачки батаљон и 10. артиљеријски пук — 6 брзометних батерија (свега 10 батаљона и 24 топа); 11. дивизија, командант Ибрахим Един-паша, 31, 32. и 33. пешадијски пук, 11. стрелачки батаљон и 11. артиљеријски пук — 5 брзометних батерија (свега 10 батаљона и 20 топова). Пукови су имали по 3 батаљона са по једном митраљеском четом. Обе дивизије представљале су маневарску снагу тврђаве. У касарни Јаник, на десној обали Тунце, смештена је 10. дивизија са 32. и 33. пешадијским и артиљеријским пуком 11. дивизије, док је по касарнама код Карагача смештен остатак 11. дивизије и 4. стрелачки пук, уколико није био на поножају.

Реке Марица, Арда и Тунца деле тврђаву на четири природна сектора (фронта): северозападни, источни, јужни и западни.¹⁹

Северозападни сектор, између Марице и Тунце, посела је Једренска редифска дивизија, командант Азис-паша (јачине 9 батаљона) и то: Димотички (99) пук од чифлика Кадинкеја до Марице, Кошукавски (102) Шејтан Тарла — чифлик Екмекчијеј, а даље до Тунце Једренски (97) пук. Дивизија је имала и два радна батаљона.

Источни сектор, између Тунце и Марице, посела је Бабаескиска редифска дивизија, и то: Бабаескиски (98) пук од реке Тунце, закључно са фором Ајваз Баба; Чорлу (106) пук закључно са фором Ајду Јолу, затим Кешан (104) пук, а до Марице Киркларели пук. Батаљони су носили обично месне називе својих седмашта. Дивизији је био додељен један радни батаљон.

¹⁹ Са турске стране подела је извршена на 3, а не на 4 сектора (фронта): источни — према нашем источном, јужни — наш јужни и западни, и западни — наш северозападни сектор. Ми смо се држали бугарске поделе.

Јужни сектор, на десној обали Марице и Арде, посела је Гјумурџинска редифска дивизија, и то: Султаниери пук од Марице до Памук дере (дере, поток), затим Гјумурџински (100), па Искече (105) пук. И овој је дивизији додељен један радни батаљон.

Редифски пукови нису имали митраљеске чете, али их је у саставу тврђаве било 5 и оне су додељиване по потреби.

Западни сектор, на десној обали Марице и левој обали Арде, посео је 4. стрелачки пук од 3 батаљона са митраљеском четом, који је појачаван батаљонима редифа.

Сем ових, у саставу тврђавске посаде били су: пioniрски батаљон, телеграфска, железничка, рефлекторска, балонска и ватрогасна чета и остале санитетске и интендантске установе.

Фортификациско уређење. За једренски утврђени логор генерал Иванов, командант бугарске 2. армије и командант опсаде, каже да није представљао првокласну тврђаву према тадањем степену развоја фортификације. Али, кад се узме у обзир да је вероватан иницијател била Бугарска, која није располагала довољним средствима за опсаду и напад, може се рећи да је он одиграо улогу првокласне тврђаве.

По ранијем турском пројекту требало је подићи цео систем утврђеног четвороугла: Једрене — Лозенград — Баба Ески — Узун Кјупру. Међутим, остало се само на пројекту и операцијски правац Лозенград — Баба Ески остао је отворен.

Иначе, Турци су Једрену посвећивали довољно пажње и утврђивали га. Форове су повремено поправљали и саображавали их савременим принципима. И пред рат 1912. године рад на модернизовању у типу сталне фортификације био је у току. Само, у томе су задоцнили.

На источном сектору, на левој обали Тунце, на фронту ширине око 16 км, било је 11 форова и 20 сталних батерија; на јужном (ширине око 10 км) налазило се 5 форова и 13 батерија, а на западном, између Марице и Арде (ширине око 5 км), није било форова

сталног типа, већ само два врло солидна пољска утврђења. На северозападном сектору (ширине око 15 км) било је 5 форова и 24 сталне батерије. Тако је форовска линија тврђаве имала 26 форова полусталне фортификације али застарелих (сем линете на Казан тепеу). Пошто је 5 старих форова напуштено, остао је 21 на појасу од око 37 км дужине.²⁰

Главну линију одбране на северозападном сектору чинили су линета Казан тепе (тепе, вис), фор Карађоз табија (табија, утврђење), и редут Јасу тепе. Они су удаљени од средине вароши 6—7 км и подигнути на гребену потпуно голом, без икаквог растиња, као што је и сама околина.

Једино модерно утврђење код Једрена била је линета на Казан тепеу са фасом (чеоном страном) дужине 55 м и фланкама (бочним странама) на оба крила дужине око 10 м. Ватрена линија била је над хоризонтом 1,50 м, а испред ње су изграђени бетонски заклони за стрелце. На сваких 8—9 м израђене су мале траверзе од кеса (чакчића) напуњених земљом. На оба испадна угла била су места за митраљезе. На страни гркљана подигнута је касарна од бетона за пола чете. Испред линете је подигнута мрежа од жице у пет реди.

Друга отпорна тачка редут Казан Кјутру (јаче затворено пољско утврђење од земље) подигнута је на ћувику и уређена за пешадијску борбу, док су напред, на предњем нагибу, били стрелачки заклони за клеџи став са два митраљеска гнезда.

Фор Карађоз старог је типа, направљен са нешто сниженим бедемом и траверзама, а гласијом удешеном за пешадијску борбу. Напред, у рову троугластог профила (као код Казан тепеа), била је мрежа од 1 до 7 реди бодљикаве жице.

На Карађоз Тарли изграђен је један пољски редут на Јасу тепеу, а један је пројектован на Ешил тепеу.

Сувише рељефни форови као отпорне тачке видели су се издалека, услед чега су представљали погодне мете за артиљерију. Они су, као и батерије, били

²⁰ Форови су обележени римским бројевима. Порušени су: на источном сектору VIII Башу Факи, IX Ташлик Алта и XVIII Какаржа, а на северозападном II Чатал Јолу и III Чај Тепе.

везани железницом уског колосека (дековил), па се ту (на северозападном сектору) налазио и депо железничког материјала.

Друга линија постојала је само на северозападном сектору са форовима: Ајналли, Кемер и Вацјук, а језро (редви) је чинио фор Хадарлак, са кога се видео и могао да прати рад на свим секторима. Сем главне прудобрана, удешеног за пешадијску и артиљеријску одбрану, у фору се налазио кавалрију (редви) као последње упориште удешено за пешадијску и артиљеријску одбрану — са два постоља за артиљеријска оруђа. Испод кавалира израђени су казамати од цигала за 300 до 400 људи и у једном од њих налазио се и командант тврђаве са штабом.²¹

Сталне батерије избачене су из форова у међупросторе те су на овај начин ,образовале главни борбени положај у вези са одбрамбеним линијама за пешадију и непреком од жица. У овом случају, стари форови су служили за блиску одбрану отпорних тачака, те су зато топовска места у њима направљена за дејство пешадијом и митраљезима.²² Батерије су биле укопаног профила, а било их је три типа: од земље, од земље са бетонираним топовским постољима и од земље са бетонираним топовским постољима и бетонским облогама. Ових последњих било је само на северозападном и јужном сектору.

Између свака два оруђа налазиле су се траверзе од земље и у њима склоништа (блиндажи) за људе и ручни магацини (нише) за муницију израђени од бетона и гвозђа са зидовима 0,45 м дебљине. Батерије су биле без штитова и дејствовале су отворено преко грудобрана и толарница. За време опсаде рађене су привремене батерије.

Испред линије форова, не даље од 200 м, подигнута је линија стрелачких заклона обезбеђена мрежом од

²¹ Фор Хадарлак (Илдирм), како га Бугари зову, често се у ортоској званичној претписци назива Хадарлук, Хадирлик итд., док га Турци зову Хидирлик. Ми смо задржали бугарски назив Хадарлак.

²² Никола Аранђеловић: Опсада Једрена 1912—1913 године, Београд 1935, стр. 17 (цит. Аранђеловић, 17).

жице; она је са форовима и батеријама чинила главни борбени положај, који није дошао до планираног изражаја.

Сем овога, Турци су и предњи положај код чифлика Кадикеј и Екмекчикеј утврдили у типу пољске фортификације и обезбедили га мрежом од жице ширине 4 м; њих је успешно бранила не само градска већ и пољска артиљерија. Исто тако је била утврђена и коса Јуч Тепелер стрелачким заклонима и одлично маскирана.

Тако су Турци „сву тежину одбране пренели на ову предњу организовану линију одбране, која је одиграла готово потпуно улогу главне линије одбране за све време опсаде тврђаве“.²³

Стрелачки заклони су углавном правилно прилагођени облику земљишта. Они су подигнути за стојећи став са ниским грудобраном (0,20 м), а и без њега, са надстрешницама против шрапнелских куглица и траверзама међусобно удаљеним 1 до 1,5 м. У самом грудобрану израђена су склоништа за стрелце, а позади стрелачких заклона била су склоништа за резерве, везана саобраћајницама за ове прве.

Нарочита је брига поклоњена изради мреже од бодљикаве жице на твозденом галванизираном кољу које је било на бетонској подлози.²⁴ На ово је утрошено око 450 000 кг жице и око 220 000 кг коља. Било је две врсте коља — од 1,56 до 1,68 м и од 2 до 2,30 м, тако да је висина над земљом износила 1,15 до 1,20 и 1,60 до 1,80 м. Мрежа је била особито брижљиво подигнута на северозападном сектору са шест, а на извесним местима чак и са осам реди коља, са одстојањем између редова 2 м, и то испред стрелачких заклона не даље од 50 м.

Од 5 нађених рефлектора енглеског система „кромптон и комп.“, пречника 60 и 90 см, три су била на северозападном сектору (на Караџоз табиги, код Казан Кјупруа и батерије бр. 17), четврти на Султан-Селимовој цамгији у самом Једрену, а пети на источном сектору (на Кавказ табиги).

²³ Аранђеловић, 23.

²⁴ Гвоздено коље било је позиционирано да не рђа.

Турци су имали и један привезани балон за осматрање, који се ретко дизао услед оскудице гаса, а за везу са Цариградом имали су бежичну станицу. Али, пошто је она била јача и са већом таласном дужином него бугарска код Мустафа Паше, ова друга није могла да је спречи у раду (Једино је била у стању да хвата и унеколико јој омета пријем радиограма).

Артиљеријско наоружање. Код Једрена је према генералу Јиптигену било 77 батерија, од којих 57 сталних, са укупно 430 оруђа, и оне су до краја фебруара 1913. утрошиле 40 000 зрна. Међутим, само се за 13 батерија може рећи, каже он, да су имале успеха. Располагали су следећом артиљеријом:

- 11 батерија пољских брзометних топова (44 оруђа) калibra 75 мм;
- 2 батерије старих спорометних топова (8 оруђа) кал. 80 мм;
- 30 батерија старих спорометних топова (180 оруђа) кал. 90 мм — сталне батерије;
- 3 батерије пољских брзометних топова (18 оруђа) кал. 105 мм;
- 3 батерије заплењених дугачких грчких топова (12 оруђа) кал. 105 мм — сталне батерије;
- 6 батерија спорометних топова (36 оруђа) кал. 120 мм — сталне батерије;
- 2 батерије спорометних топова (12 оруђа) кал. 150 мм — сталне батерије;
- 13 батерија дугачких топова на санкама (78 оруђа) кал. 150 мм — сталне батерије;
- 1 батерија спорометних хаубица (6 оруђа) кал. 120 мм — сталне батерије;
- 3 батерије тешких брзометних хаубица (18 оруђа) кал. 150 мм;
- 2 мерзерске батерије (12 оруђа) кал. 150 мм — сталне батерије;
- 1 мерзерска батерија (6 оруђа) кал. 210 мм — стална батерија.

Свега 77 батерија са 430 оруђа.²⁵

²⁵ Према бугарском званичном делу „Војна между Бугарија и Турција 1912—1913“, том V, стр. 795, било је 89 батерија са 459 оруђа. Разлика у броју батерија свакако се односи на привремене батерије рађене за време опсаде.

Сталне батерије биле су груписане по пуковима, од којих су 8. и 9. били на северозападном сектору, 6. и 7. на источном и 10. пук на јужном и западном сектору.

Са муницијом Турци су стајали прилично слабо. Када је 23. новембра Шукри-паша примио извештај команданта источног сектора да је непријатељ отворио веома јаку артиљеријску ватру и да је стално појачава, услед чега се стање на сектору јако погоршава, наредио је да сваки командир батерије тачно испита стање својих топова и количину муниције којом располаже и тако је распореди да буде најбоље искоришћена, имајући на уму да је нема довољно. У вези с тим наредио је да и руковоаци магацина тачно распореди муницију водећи рачуна и о потребама других сектора.

Исхрана. Ово је питање задавало много бриге Шукри-паши. Стање намирница пред саму опсаду Једрена било је, по Јигитидену, следеће:

Врсте намирница у килограмима	Потребно	Било у Једрену	Добијено из Цариграда
Со	123 800	30 950	881 610
Брашно	1 228 096		111 420
Двопек	1 228 096	463 330	183 224
Пиринач	619 000		
Масло	61 900	160 канти	800 канти
Пасуљ		308 262	
Наут (леблебија)		47 044	
Јечам		2 547 400	
Петролеј	12 380		1219

Прорачун потреба извршен је под претпоставком да ће опсада трајати 50 дана, а пошто се она продужила на 160 дана, следовање је убрзо смањено на 650 грама хлеба дневно. Већ је 10. децембра Шукри-паша известио министра војног да хране има само месец дана, а 17. децембра је следовање хлеба поново смањено на 450 грама. Баш у то време је, према закљученом примирју,

прошао први бугарски воз са храном преко Једрена за Цариград, што је још више утицало на пад морала и код војске и код грађанства, јер су бугарски војници бацали из воза хлеб, шећер и остале намирнице.

На захтев министра војног да се нађе начин како би се с храном издржало до краја фебруара 1913, Шукри-паша је позвао 1. фебруара на саветовање све команданте и органе надлежне за исхрану. Пошто се није нашло заједничко решење, ово је питање имао да реши сам командант. Морало се приступити даљем смањењу следовања хлеба за борце на 400, 350, па и 300 грама. При том нису много допринеле ни реквизиције ни претреси станова код грађанства.

Тако је хлеб постајао све мањи и црњи, јер је брашно било мешавина свих житарица, па се додавало и сирково (од метле) семе. Наравно, клала се и стока, па и коњи, да би се смањило издатак у јечму, али је настало соли, те је хлеб мешан са пресолцем или расолом, а такав се са расолом готово није могао јести. Лекари су, истина, покушали да добију со испирањем земље испод магацина где се раније со држала и топила, али је то било безначајно. Тако је храна спала дневно на 100 до 120 грама сира, који се покаткад кувао са неком травом при чему је долазило и до тровања. Владала је оскудица и у шећеру, петролеју, свећама и ђумуру.

ДОЛАЗАК ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА МАРИЧКО ВОЈИШТЕ

ДОЛАЗАК КОМАНДАНТА АРМИЈЕ

Командант II армије примио је 30. октобра у Кривој Паланци наређење Врховне команде да тамо са чека даљи налог Врховне команде и долазак Дунавске дивизије II позива, која ће се ускоро упутити у Бугендил преко Криве Паланке. По доласку у Бугендил командант дивизије треба одмах да се јави бугарској Врховној команди и да чека од ње налог за даљи рад.²⁶

²⁶ АВИИ, к. 39, бр. 1.

У Кривој Паланци се командант армије задржао све до 4. новембра када је од Врховне команде добио наређење да прими команду над нашим дивизијама (Тимочком I и Дунавском II) које ће бити употребљене за блокаду Једрене и да се стави на располагање бугарској Врховној команди.²⁷ Он је 5. новембра кренуо са својим штабом у Ђустендил, где је стигао у 11 часова, а у 16.10 продужио возом за Мустафа Пашу где је стигао 6. новембра у 14 часова и одмах се јавио генералу Иванову, команданту бугарске 2. армије, који је опсађивао Једрене.

У пратњи свог начелника штаба и команданта инжињерије, командант српске II армије обишао је 10. новембра положај Тимочке дивизије и утврдио се са распоредом и стањем. Доцније, 13. новембра, командант опсаде издао је заповест по којој су извршене поделе на секторе, одређени команданти и извршено посетање положаја (на којима су се наше трупе већ налазиле или су пристизале).

Командант јужног сектора, између десне обале Арде и десне обале Марице, био је командант (8) Тунцанске дивизије, генерал-мајор Кирков, са својом 1. и 3. бригадом; командант источног сектора, између леве обале Тунце и леве обале Марице, био је командант 11. дивизије, генерал-мајор Велчев, са три пука 11. дивизије, 2. бригадом Тунцанске, 3. бригадом Плевенске дивизије, гардијским коњичким пуком и коњичким пуком Тимочке дивизије,²⁸ а командант северозападног и западног сектора, између леве обале Арде и десне обале Тунце, био је командант српске II армије, са обе српске дивизије и бугарском опсадном артиљеријом која се тамо затекла.²⁹

²⁷ АВИИ, к. 39, бр. 1.

²⁸ Команду над 11. дивизијом примио је 6. фебруара 1913. генерал-мајор Вазов, генерални инспектор инжињерије и гувернер Лозенграда.

²⁹ У штаб армије слигао је и дописник пресбиоа Врховне команде, др Драгољуб (Дража) Павловић професор универзитета, а за везу са бугарском 2. армијом упућен је у њен штаб водник 20. пешад. пука, резервни поручник Милутин Јовановић, чиновник Министарства спољних послова.

На основу ове заповести командант српске II армије издао је 14. новембра у 14.15 ову диспозицију:

За распоред II армије на блокадном северозападном и западном фронту од реке Арде до реке Тунце, против Једренског утврђеног логора

НАРЕЂУЈЕМ

1. ЗАПАДНИ СЕКТОР
Командант, генерал
Михајло Рашић
Дунавска дивизија II позива
(без трупа означених под 3 и 4).

1. Од леве обале реке Арде до десне обале реке Марице.
Штаб дивизиски биће у
Кадикеју.

Опсадна артиљерија:³⁰

2 батерије 15 см Д/30 по 3 оруђа = 6 оруђа
2 батерије 12 см Д/30 по 3 оруђа = 6 оруђа
2 батерије 120 см Д/25 по 3 оруђа = 6 оруђа
1 батерија 15 см Д/12 хаубичка = 4 оруђа

2. СЕВЕРОЗАПАДНИ СЕКТОР

Командант, пуковник
Владимир Кондић

Тимочка дивизија I позива
(без 14. пешадиског пука и без трупа означених под 4) са дџунским батаљонима: 13, 15. и 20. пешад. пука.
Опсадна артиљерија:

2 батерије 15 см Д/30 по 3 оруђа = 6 оруђа
2 батерије 12 см Д/30 по 2 оруђа = 4 оруђа
1 хаубичка батерија и 55 пешадиски пук 11. бугарске дивизије.³¹

6 батерија 12 см Д/28 по 4 оруђа = 24 оруђа

3 батерије 15 см Д/12 хаубице по 4 оруђа = 12 оруђа

3 батерије 12 см Д/12 спорометне хаубице по 6 оруђа = 18 оруђа

³⁰ Из Шуменског градског батаљона.

³¹ У то време је била цела 1. бригада 11. дивизије са 55. и 56. пуком.

3. — 7 пешадиски пук II позива који је у селу Дуваница и два батаљона 9. пешадиског пука II позива у Кадикеју — остаће на мом расположењу у горњим местима.

4. — Коњички пук Тимочке дивизије I позива остаје под командом команданта источног сектора генералмајор Велчева, а Дунавски коњички дивизион II позива ставиће се на расположење команданту блокаде (опсаде).

5. — Команданти сектора нека наставе живо утврђивање рејона, продужујући већ започете радове у том погледу, и нека уреде потребне комуникације за везу.

6. — Снабдевање муницијом вршиће:

Тимочка дивизија I позива и 7. пешадиски пук II позива из магацина у касарни код Мустафа Паше.

Дунавска дивизија II позива из магацина у Кадикеју. Бугарске трупе које су на оба сектора из досадашњих својих магацина.

7. — Снабдевање храном вршиће:

Трупе са територије северозападног сектора — из магацина у Верану, који ће се по доласку колонске коморе средством ове пунити из магацина у Мустафа Паше.

Трупе западног сектора — из магацина у Кадикеју.

8. — Рањенике упућивати у пољску болницу на железничкој станици у Мустафа Паше.

Болесне упућивати у пољску болницу у Мустафа Паше. Болесну сток упућивати у бугарски ветеринарски лазарет у Мустафа Паше, до доласка марвене (ветеринарске) болнице Тимочке дивизије, која затим да се подигне у Мустафа паше, и у њу упућује обонела стока.

9. — Мостови трен Тимочке дивизије I позива чим стигне подићи ће мост на реци Марици код Кадикеја, уз припомоћ материјала који се већ тамо налази.

10. — Командир армиског телеграфског одељења подићи ће телеграфску и телефонску линију и везати армиски штаб са штабовима Дунавске и Тимочке дивизије и штабом II бугарске армије.

Телеграфска линија која везује армиски штаб са штабом Тимочке имаће и телеграфску станицу у селу Дуваница.

11. — Армиски штаб у Мустафа Паше (источни улаз у варош)³²

ДОЛАЗАК ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ I ПОЗИВА

Први воз са деловима 20. пука кренуо је из Ђујешева (Ђујешева) 30. октобра у 13.35 часова. Сутрадан је укrcдан и остатак пука (два воза), а затим и 15. пук. Првог новембра превезао се 13. пук. За њим је сутра-

дан отпочело превожење коњичког пука, инжињерије и једне пољске батерије, а затим и осталих јединица и установа. Није било утврђеног плана превожења, већ се сваког дана јављало колико је возова стављено на располагање. Нарочито је било тешкоћа приликом утовара стоке, јер је станица у Ђујешеву располагала сталном рампом само за шест вагона, а исто тако и покретном.

Због пренатрпаности и честих кварова пруге, превожење је трајало три дана и две ноћи. На појединим станицама чекало се по више часова. Код железничке станице Љубимец уништена је скретница, те су два батаљона наставила пут пешке за Мустафа Пашу. Тако су се на станици Новоселци сустигли 2, 3. и 4. ешелон 15. пука и остали ту цело после подне. 20. пук стигао је на станицу Мустафа Паша 1. новембра, следећег дана је стигао 15. пук, а сутрадан 13. Тако су се поступно прикупиле и остале јединице. Оне су са железничке станице на десној обали Марице одлазиле у варош Мустафа Пашу на левој обали Марице, удаљену од станице око 4 км, и тамо се одмарале у кантонману.

Тимочки коњички пук стигао је у Мустафа Пашу после два дана превожења, одморио се и 7. новембра продужио на источни сектор (заноћио је у селу Ђтапкеј) и сутрадан стигао у село Оглу Паша, где је ушао у састав бугарске 11. дивизије. Овде је са бугарским гардијским пуком (два ескадрона), полуескадром 4. коњичког пука и два батаљона 54. пука образовао здружени одред под командом мајора Дудункова, ко-манданта гардијског пука, за заштиту левог бока дивизије у долини Марице. У саставу одреда остао је све до пада Једрена.

Какав је утисак учинила Тимочка дивизија по доласку у Мустафа Пашу види се из дописа Бурлеја Бенета (Burleigh Bennett), ратног дописника енглеског листа „Дејли телеграф-а“ у штабу бугарске 2. армије:

„Официри и војници били су стасити људи, живи и добро опремљени као најбоље групе у Енглеској. Српска коњница је одлична; коњи добро однеговани и врло добро оседлани. Видело се да су српски коњаници много бољи од бугарских. Њиховој артиљерији, најмодернијег модела, није ништа недоста-

³² АВИИ, к. 39, бр. 2.

јало. Опрема је била одлична и многобројна све до ранаца, чутурица, ашова, шаторских крила итд.

Што се тиче њихове коморе, санитарског материјала и других потреба, све је било спремно најмодерније, а поготову исто онако добро као и код нас. Коморска кола била су лака и издржљива, солидно израђена, са врло добром заштитом и кадра да извучу најтежи терет. То нису била тежурова и спора бугарска воловска кола са точковима која врло често нису имала гвоздених шина, већ брижљиво однеговани коњи и добра, јака кола, која су могла сваког тренутка да полете и у касу. У контроли и управљању целог одреда изгледа да ништа није недостајало.⁸³

Долазак дивизије изазвао је, сасвим разумљиво, пријатно расположење код Бугара. Заповест команданта бугарске 2. армије за 3. новембар бр. 17 гласи:

„Војници 2. армије!

Долазе наши мили и драги гости. Тимочка дивизија бугарске нам савезничке српске војске улази у састав 2. армије, којој је намењен славан задатак: да покаже подлом и малодушном непријатељу да га ни тврђава Једрене неће спасти од нашег уништавајућег ударца...

Та чињеница братског уједињења и једнодушности у борбама против заједничког нам вечитог непријатеља исто је толико велика колико и наше свето заједничко дело, завештано историјом; та чињеница испуњава радошћу и задовољством срца свију нас, буди наш понос и деје нам подстрека за славне подвиге ради извршења велике дужности.

Војници савезничке војске код 2 армије!

Велики је тренутак, узвишено је и свето наше дело!

Ми сви, Срби и Бугари, једнокрвна браћа, почињемо ђвај рат за слободу и човечанску правду наше поробљене браће. Општа је наша дужност да наши напори буду заједнички, како би сломили непријатеља ма где се он налазио.

Дочекајте један другог у загрљај, пружите братски руке, раме уз раме у борби стално одушевљени братским такмичењем, сломите снажним ударцем отпор непријатеља и раскините ланце ропства. Узајамним напорима и славним подвизима испишите најсветлије стране историје Словенства, докажете непријатељу да за њега нема више места у светој словенској земљи Балканског полуострва. Наше братске размирице у ранијим

⁸³ „Српски војник под Једреном“, Политика, Београд, 27. март 1913.“

столетима дозволиле су непријатељу да скрнави вековима нашу заједничку отаџбину; нека сада братском једнодушномшћу исправимо грехе наших прадедова и протерамо непријатеља онамо одакле је дошао...

Нек' одушевљено сазнање наше заједничке највише дужности, буде путоказ у борби!

Напред! Једренска тврђава неће моћи да се одупре нашим удруженим ударцима“...⁸⁴

Српска армија је стигла код Једрена кад је бугарска војска извршила шире окружење Једренске тврђаве и када је требало приступити ужем (на 3 до 4 км од главног тврђавског положаја). На појасу ужег окружења требало је поставити опсадну артиљерију и обезбедити је пешадијом, спремном за напад. Само, обезбедити артиљерије није вршила пешадија на линији прихватница, као у пољској војни, већ на линији потпорница, где је јаче загарантована сигурност.

Међутим, групе српске II армије нису биле ни припремљене ни снабдевене потребним материјалом за опсадну војну, јер у ближњем суседству Србије није било сличних утврђених логора. Уз то се веровало да према северном суседу можемо бити само у одбрани. Стога су за време мира групе спремане само за пољску војну, где операције брзо теку и где се рад пешадије знатно разликује од онога у градској војни.

Пошто је земљиште на положају који је заузела II армија било прегледно, без икаквих заклона, то се рад на утврђивању могао вршити само ноћу и по магли. Оскудица у грађи јакно је ометала утврђивање, јер у ближој околини није било шума, а није се могла користити ни грађа из порушених села, пошто је била узета за бугарску војску.

Северозападни сектор, између леве обале Марице и десне обале Тунце, који је посела Тимочка дивизија I позива, испуњен је ограницама Сакар планине, који се спуштају са бугарско-турске границе и образују низ паралелних брежуљака одвојених потоцима. Ти потоци леги пресушују, док се земљиште постепено спушта ка Југу и прелази у песковиту равницу.

⁸⁴ АВИИ, к. 82, бр. 1.

Само, пак, земљиште (ако се посматра са непријатељске главне линије одбране) благо се слуша ка положају Тимочке дивизије у дужини 4—6 км, све до подножја положаја 15, 13. и 56. пука. Према 13. пуку је равно, без икаквог заклона (нигде ниједног дрвета), док према 20. пуку има мање брисаног простора, али се тамо налазила линета Казан тепе, одакле је сваки покрет стављен не само под фронталну, него и са десне обале Марице, са Палас и Бекчи тепеа, и под бочну ватру. Сем тога, на том земљишту не постоје погодни полазни положаји за припрему напада на турски главни положај који се налазио ван домета пољске артиљерије.

На целом путу од Мустафа Паше до положаја наше су очи биле упрте према Једрену, али га нисмо могли угледати. Пошто се налази у равници, на ушћу Тунце у Марицу, било је заклоњено висовима на којима су се одржавали непријатељски форови и одакле су нам долазили топовски поздрави...

Само поседане положаја отпочело је 3. новембра, када је 20. пук, који је кренуо у 7, а код с. Кемала стигао око 17 часова, сменио бугарски 33. пук. Сутрудан је кренуо и 15. пук који је повео бугарски генералштабни мајор Хумбадијев, стигао на положај око 16 часова и сменио бугарски 34. пук; 5. новембра је кренуо 13. пук који је заноћио у селу Ахркеј и следећег дана продужио на положај код разрушеног села Сарај Акбунар и посео га.³⁵

Дивизија је заузела овакав распоред: на десном крилу је 20. пук посео положај од Марице па закључно са сеоским путем који води из села Кемала за чифлик Кара Смаилче. Штаб пука са резервом сместио се позади затвореног утврђења бр. 3 у бивак, а превијалиште је било у с. Кемал. Пук је задржао дотадањи бугарски предстражни положај (борбеног осигурања) на

³⁵ Од бугарских трупа на том сектору затекли смо до Марице 2. бригаду 9. (Шлеенске) дивизије (33. и 34. пук) са 9. пољским спорометним артиљеријским пуком, а до Тунце 1. бригаду 11. дивизије (55. и 56. пук) са 11. пољским спорометним артиљеријским пуком. Од опсадне артиљерије било је 10 градских и 6 хаубичких багерија (64 оруђа).

левој обали потока Кемал као главни, а предстражни је избио на леву обалу безименог потока који извире код чифлика Кара Смаилче и тече паралелно са потоком Кемал. На његовом је одсеку остао и даље бугарски 9. пољски спорометни артиљеријски пук.

Лево од 20. пука посео је положај 15. пука све до развалине села Кара Булут, са српским 3. дивизионом и 2. хаубичком батеријом, док се штаб са резервом сместио у село Кемал, а доцније је прешао у бивак позади редута бр. 4. За главни положај узео је дотадањи предстражни на левој обали потока Кемал, чији је задњи нагиб био јако тучен турском артиљеријском ватром (сем малог дела на самом подножју). И он је истурио предстражни положај напред на 2 км, на косу која се налази у продужењу предстражног положаја 20. пука. Овде је раздаљина између српских и турских стражара износила 150 до 180 м тако да се на другој страни чуо гласнији разговор.

Док је 20. пук посео предстражни положај једним баталионом, догле је командант 15. пука поделио свој одсек на три дела и сваки је део осигуравала, почевши са десног крила, по једна чета из 2, 3. и 1. батаљона, а остале су три чете задржане на главном положају (ово није одговарало нормама тадање српске Ратне службе). Услед тога нити је одбрана била у једној руци, нити су чете могле бити на време потпомогнуте.

Два батаљона 13. пука, са 2. дивизионом Тимочког артиљеријског пука, посела су предстражни положај развалине села Кара Булут па до развалина села Сарај Акбунар. Предњи делови предстраже избачени су на око 600 м, док је резерва (потпорница) деснокрилног батаљона задржана позади једне могиле на путу село Михалич — чифлик Екмекчикеј, а потпорница левокрилног позади Синчу тепеа. Штаб пука са резервом (остала два батаљона) и превијалиштем сместио се у бивак позади Синчу тепеа на око 3 км.³⁶

³⁶ Удаљење између српских и турских стражара било је 600—800 метара. Ово зато што је земљиште било потпуно равно и прелледно, без икаквих заклона.

Лево од 13. пука па до реке Тунце код чифлика Хамзе остао је бугарски 56. пук из 1. бригаде 11. дивизије са 11. пољским спорометним пуком.³⁷

У дивизијској резерви код с. Возгача био је бугарски 55. пук све до 12. новембра, када је 56. пук са штабом бригаде пребачен на леву обалу Тунце, а 55. посео његов положај. Тада је у дивизијску резерву упућен 2. батаљон 13. пука са једним батаљоном 7. пука II позива (из армијске резерве). Тако је и остало све до доласка допунских батаљона, када су они први враћени у састав својих пукова.

Сл. 1 — Штаб Тимочке дивизије I позива код с. Секлун приликом опсаде Једрена

(Рађ академског сликара Милише Глишића)

³⁷ 11. пољски артиљеријски пук имао је пет батерија: две 87 и три 75 мм система „крут“. Командант пука, потпуковник Пруданов, налазио се са командиром 5. тимочке пољске батерије, капетаном I класе Драгољубом Нешићем, на осматрачници на Карјак тепеу.

Штаб дивизије сместио се у селу Секлун.

Смена није остала незапажена. Тек што је те вечери (4. новембра) око 21 час смењен бугарски 35. пук, нападнута је на левом крилу предстражног положаја 15. пука I чета 1. батаљона и она се повукла на главни положај. Сутрадан, око 6 часова, чета је покушала да поврати положај, али није успела услед бројне надмоћности непријатеља (око три чете). Тек када је појачана са још две чете и подржана бугарским пољским и трима хаубичким батеријама, успела је да поврати положај.

Петог новембра отпочело је код 15. пука померање унапред на нов предстражни положај. Око 16 часова је 1. чета 3. батаљона кренула с центра ка чифлику Екмекчијеј. Тек што се развила и почела да избија на одређени положај, потпомогнута једним пољским бугарским спорометним дивизионом, дочекана је са 300 м веома јаком ватром турске предстраже, као и артиљеријском ватром са фора Караџоз и линете Казан теле. Стога је чета појачана 3. на десном, а доцније и 2. на левом крилу. Тек што се 2. чета почела развијати, рањен је командир 3. чете. „Храбрећи своју чету и дајући јој лични пример пожртвовања, командир капетан I класе Добросав Вуксановић, није хтео да се закљони, већ је ишао од војника до војника и јуначки командир паде са крвљу на устима... То је био први дан кад смо ми осетили шта значи градска борба.“³⁸ Иако су Турци за време борбе осматрали са привезаног балона наше положаје и прагми ток борбе, на њима смо се ипак одржали све до пада Једрена.

Тог дана је погинуло 3 а рањено 27 војника. Сем капетана Вуксановића, рањен је и поручник Јован Пауновић, заступник командира 1. чете 3. батаљона.

Утврђивање. — Чим су смениле Бугаре, трупе Тимочке дивизије одмах су приступиле поправци затечених фортификацијских објеката. Тако је стражарским одељењима наређено да продуже стрелачке заклоне како би се по потреби добио заклон за десетину до вода. Исто је наређено и код мртвих стража, како

³⁸ Јовановић, стр. 89.

би ове могле мењати место и примити евентуална поја-чања. Водило се рачуна и о што јачем утврђивању положаја прихватница, а нарочито потпорница, као главног борбеног положаја, а на најважнијим се тач-кама приступило и изради јачих објеката обезбеђених препрекама.

Утврђивање главне линије одбране објектима пољ-ског типа вршено је по заједничком плану команданта инжињерије Тимочке дивизије и бугарског инжењера сектора. План је одобрио 8. новембра командант диви-зије и одмах се приступило извођењу. У њему је пред-виђено где ће се подизати фортификациски објекти и каквог профила, па је одређена радна снага, врста и количина алата.

За извођење радова одређен је Тимочки пионир-ски полубатаљон и пола чете бугарских пионира, а уз помоћ пешадије. За руководиоца радова од Марице до села Сарај Акбунар одређен је командант пионирског полубатаљона, а даље до Тунце командир бугарских пионира.

Према овом плану пројектован је на десном крилу поло-жаја редут (затворено пољско утврђење) бр. 1 за посаду једне чете, са препрекама испред фаса и фланки. Њега је имала да подиже једна чета 20. пука и пола вода пионира.

Даље лево предвиђена је група утврђења (бр. 2) од два редута за по пола чете и једног стрељачког заклона за везу за посаду једне чете. То су имале да раде две чете 20. пука са једним водом пионира. Препречна средства предвиђена су испред целе групе и на крилима.

Између редута (бр. 1) и ове групе (бр. 2) пројектован је стрељачки заклон са препрекама за пола чете.

Групу бр. 3 имала су да образују два редута за по једну чету, а на крилима стрељачки заклони за по један вод; пре-преке као и код групе бр. 2. За рад ове групе предвиђена је једна чета 20. пука са пола вода пионира.

Две чете 15. пука са водом пионира имале су да израде редуте бр. 4 и 5 за по пола чете, везане стрељачким заклонима за посаду до једне чете; препреке само испред редута.

Редут бр. 6 за посаду једне чете са препрекама испред фаса и фланки имала је да ради једна чета 15. пука са пола вода пионира. Доцније је пројектован и израђен редут бр. 6-бис за једну чету.

На левом крилу сектора имала се подићи група утвр-ђења и стрељачких заклона испред с. Сарај Акбунар на Тау-

шан Куру. Прву групу чине редуту (бр. 7 и 8) за по једну чету и линете (бр. 9 и 10) за пола чете. Другу групу испред Сарај Акбунара чини низ стрељачких заклона за две чете. Препреке су имале да се подигну само испред села, а радове је имао да изводи један батаљон 13. пука и три вода Тимочког пионирског полубатаљона. Две чете бугарског пука и пола вода бугарских пионира имали су да раде групу бр. 11 — два редута за по пола чете везана стрељачким заклоном за посаду једне чете; пре-преке испред целе групе. Група бр. 12 пројектована је за по-саду две чете, а остало као и за групу број 11.³⁰

За прихватни положај предвиђено је с. Кемал и три редута (бр. 13, 14 и 15) код бугарског пука. Село је требало да утврди једна чета 15. пука са водом пионира, а редуте три чете бугар-ског пука са водом пионира. Рад је требало да отпочне тек по завршеном раду на утврђивању главне линије одбране.

Свуда су пројектовани профили, где је то било могућно, за стојећи став са надстрешницама и лаким склоништима (блиндажима) за заштиту од шрапнел-ских куглица, док су траверзе имале да одоле и дирек-тним погоцима граната. Изради склоништа за резерве и саобраћајница приступило би се тек по изради бор-бених заклона. Предвиђено је да се на извесним ме-стима израде лакши заклони, видљиви с непријатељ-ске стране. Довољно се поклањало пажње маскирању, одводу воде, изради саобраћајница и осматрачница. Било је предвиђено и уређење позадине: оправка пу-тева и прелаза, ојачање мостова за прелаз хаубица 150 мм, осигурање телефонског кабла на месту прелаза пута итд.

За време примирја убрзано се радило на утврђи-вању. Образована су и два радилишта сапских корпи и леса од врбовог прућа, једно на Марици (код Веран Текеа), где је до краја децембра израђено 2188 корпи и 218 леса, а друго на Тунци, где је израђено 3950 корпи и 383 лесе. Пуковима је издато по 500 корпи и 100 леса.

Из Србије је добијено 9249 платнених кеса (цак-чића) за земљу, од чега је Тимочка дивизија добила 5294. Од ових је сваки пук примио по 500. Остагак (око 3500 кеса) смештен је у два резервна слагалишта, једно

³⁰ Између овог пројекта и скице постоји извесна разлика која показује колико се урадило до пада Једрена.

на десном крилу код редута бр. 4, а друго код резерве бугарског пука.

Са набавком материјала било је великих тешкоћа. Највећа се оскудица осећала у материјалу за израду стрелјачких заклона или опкопа, склоништа, магацина за муницију и препрека. Поред материјала који јој је припадао, дивизија је добила од Бугара до 14. јануара свега: 304 котура бодљикаве жице, 10,5 м³ кочева, 1369 чамових дасака, 45 гредица разних димензија и 95 кг ексера. За требовани материјал Бугари су одговорили да се не може брзо добити, што су железничке пруге заузеле пречим транспортима. Зато је командант Тимочке дивизије предузео набавку дрвене грађе реквизицијама и од 14. до 19. јануара добио је 12 вагона грађе — дасака и гредица. Начелник армијске инжињерије ставио је дивизији на располагање за израду склоништа шине од преносне (дековил) железнице код Веран Тека, а 7. пук II позива предао јој је сву бодљикаву жицу.

По обиласку тек отпочелих радова командант дивизије није био задовољан. У својој наредби од 18. новембра он каже:

„Утврђивање се врши доста неправилно, нарочито код 15. пука, где нисам видео официре да руководе радовима. Употреба склоништа противу ирапнелских кулици и парчади неправилна је и погрешна. Војници и нижи чиновни, остављени сами себи, отпочели су да праве у опкопима земунџице за становање, те су на тај начин опкопе на главној одбраненој линији претворили у пасивне заклоне.⁴⁰ Сем тога, поједини су заклони изграђени позади војничке ивице и немају брисаног простора више од 100 метара, грудобран није довољно дебело изд⁴¹.”

Овом приликом је командант дивизије наредио: да се утврђивање мора стално вршити — нарочито

⁴⁰ АВИИ, к. 82, бр. 1.

⁴¹ Као што је већ речено, за време мира се обуци у утврђивању поклањало мало пажње. Требало је нарочито одобрење да чета добије за обуку више од 5 ашовчића. Пионирска опрема сматрана је у почетку рата више као терет него као неминовна потреба. Па и оно чиме се располагало није довољно чувано. То нам се љуто осветлило. Војници су у борби копали заклоне ножевима, а често и голим рукама.

ноћу, пред зору и кад је магла; да се заклони појачавају и продубљују за стојећи став и маскирају и да се регулише одвод воде; да се још у току наступајуће ноћи предњи положај појача тако да на њему буде цео баталјон јер ће се, кад буде готов, привући опсадна артиљерија, нарочито на делу који припада 15. пуку.

Даноноћни рад на утврђивању толико је исцрпљивао војнике да је српска Врховна команда одобрила у новембру појачање хране — давање чаја и доручка (250 гр хлеба, 5 гр масти, соли и брашна), као и по 20 гр сапуна.

План везе. — Под Једреном је Тимочка дивизија користила постојећу релејну, телефонску и телеграфску везу, али је одмах приступила успостављању целокупне мреже.

Да би се постигла тешња и сигурнија веза између пешадије и артиљерије, командант дивизије је издао 17. новембра упут по коме су батерије од својих 9 извиђача имале да упуте по 6 на линију стражарских одељења за одржавање везе с пешадијом и својом јединицом. Они су били снабдени сигналним барјацићима и слешим фењерима. Извиђачи су били распоређени тако да су обухватили целу ширину рејона батерије за осматрање и тучење. Имали су да дају знаке о линији стражарских одељења, о тренутку повлечења својих трупа, о тражењу јаче или слабије артиљеријске ватре, о пребачају или подбачају зрна, о преносу ватре десно или лево. Знак за повлачење ноћу био је паљење гужви сена или сламе. Кад су касније (14. марта) примљене ракете, сваки пешадијски пук, односно артиљеријски дивизион, подигао је по три ракетне станице на главном положају — једну на центру и по једну на крилима, а централну на прихватном положају у близини штаба пука.

За везу између Тимочке и Дунавске дивизије наредено је да Тимочки дивизијски мостовни трен (парк) и Прво одељење великог мостовног трена подигну мост на Марици код Веран Тека. Пошто је овде Марица широка око 230 м, а оба мостовна трена имала су материјала за дужину око 160 метара, то је одмах предузето прикупљање разног материјала око Марице и са

њених острва, а на железничкој станици Мустафа Паша нађена су два велика дрвена чамца и 6 гвоздених. Мост је склопљен 17. новембра. Иако је стављен под команду команданта Дунавске дивизије II позива, о њему се старао командант Тимочке дивизије због сла-галашта код Веран Текеа.⁴²

БОРБА ТИМОЧКОГ КОЊИЧКОГ ПУКА КОД СЕЛА КАРА КАСУМ (10. новембра)

По доласку у с. Оглу Паша, пук је предузео извиђање. Тако је 9. новембра добио задатак да извиђа непријатеља у правцу варошице Хавсе и села Кара Касум и шити лево крило пешадије између друма и Марице, затим да спречава Турцима прикупљање хране у долини Марице, да пронађе бродове на Марици и ухвати везу на њеној десној обали са коњичком бригадом и Тунацанском дивизијом. Увече се пук вратио на преноћиште у Оглу Пашу.

Сутрадан је коњички одред мајора Дудункова кренуо ка Марици са истим задатком као и Тимочки коњички пук прошлог дана. Претходница (Тимочки коњички пук) је пошла у 7 часова, пошто је претходно упутила три даљне официрске патроле — једну у правцу села Елчели (на Марици), другу у правцу чифлика Тајакадин и трећу у правцу села Бјујук Татаркеј. Доцније, у 7.30, кренула је и главнина одреда (без пешадије) правцем: чифлик Абалар — село Кара Касум — долина Марице.

Када је око 10 часова предња трупа претходнице (2. ескадрон Тимочког коњичког пука) стигла код чифлика Абалар, командир је сазнао из извештаја вође официрске патроле, поручника Радосава Делића, да један турски батаљон (са комором) маршује из Димотике за Једрене, где је осигуравао железнички мост на Марици, обезбеђен само патролом претходницом, и да га он стално прати. Стога се командир ескадрона, поручник Милутин Жупањевац, реши да га дочека код

⁴² Павле М. Манојловић, Понтонири српске војске у минулим ратовима 1912—1914. године, Ратник, септембар 1939, стр. 64.

с. Кара Касум. Ескадрон је посео положај на коси која се пружа изнад села поред саме реке Сазли дере. Све су припреме за борбу биле завршене кад се око 11 часова појавио турски батаљон у висини положаја ескадрона, на удаљењу од 400 до 500 м, и отпочео да се свиђа из маршевске колоне у смакнути поредак, вероватно ради одмора, док је његов командант на коњу, окренут ка положају ескадрона, нешто осматрао.

Ескадрон је био спреман да отвори ватру, али је командир наредио да прво два поднаредника — ордонанса, граничари из Рашке и одлични стрелци, узму на нишан команданта и његовог коња. И заиста, од првих зрна пали су и командант и његов коњ, а ескадрон је одмах отворио ватру. То је изазвало панику код батаљона, те је настало бежање и бацање оружја и опреме. Но, „присебношћу неког официра“, како каже Жупањевац, „брзо се развила једна чета непријатељске пешадије уз нагиб фронтом према нама и отворила брзу паљбу на мој стрељачки строј. Ово изазва моментано повлачење глава стрелаца са ватрене линије, јер се пред њима дигао облак од прашине ударом непријатељских зрна у тврду земљу“.

У то је време стигао командант Тимочког коњичког пука. Чим је обавештен о ситуацији, развио је на десном крилу свој 1. ескадрон и пола вода бугарског ескадрона, а између њих је поставио митраљески ескадрон. Тиме је остварена ватрена надмоћност. Одмах потом појавио се из Једрена један турски ескадрон код чифлика Паша Чаир и упутио се у помоћ батаљону.⁴³ У сусрет му је изишао бугарски гардијски пук те се овај ескадрон повукао.

Борба је трајала око 35 минута. Турци окренуше леђа и, потпуно растројени, почеше бежати делом на југ, а делом ка Марици. Делови упућени у гоњење нису их могли стићи, пошто се много времена изгубило око преласка Сазли дере, на којој није било моста, а дно је било јако глибовито. Даље гоњење није вршено, како каже командант пука, због тога што му је усме-

⁴³ И. Вълковъ, Източния секторъ при блокадата на Ординската крепостъ, София 1913, стр. 28 (цит. Влков, 28) наводи да су била три ескадрона.

ном заповешћу команданта одреда забрањено, наводећи као разлог да је улога одреда завршена.⁴⁴

Турци су оставили на бојишту 10 погинулих и 40 тешко рањених војника, док су лако рањене однели; заробљено је 14 војника, док је Тимочки коњички пук имао само једног рањеног коња. Заплењено је 40 коња и петора кола са оделом, храном и муницијом.

Исте вечери одред се повукао на преноћиште у село Оглу Паца.⁴⁵

Одред је и даље наставио са извршавањем добијеног задатка.

Тимочки коњички пук је упутио 12. новембра један ескадрон код села Кулели Бургас за обезбеђење железничког моста на Марици, где се састају железничке пруге Софија — Једрене — Цариград и Солун — Цариград. Тог дана су из састава одреда изишли батаљони 54. пука. После два дана враћен је ескадрон у састав пука и одред је прешао у кантонман у село Кара Касум и заузео предстражни положај од леве обале Марице, преко чифлика Бјујук Татаркеј и косе Кара бајир до Сазли дере. Фронт је износио око 7 км. Њега су на смену, свака 24 часа, поседала оба пука. На положају који је маскиран трском и спреда обезбеђен једном великом баруштином постепено су ноћу израђивани стрелјачки заклони за стражарска одељења за стојећи став.

Кантоновање је било удобно. Тимочки коњички пук се сместио у турски део села на десној, а бугарски гардијски пук на левој обали Сазли дере. Снабдевање људском храном било је тешко, па се у оскудици хлеба давало војницима кувано жито с месом. Али је такво

⁴⁴ АВИИ, к. 151, бр. 3.

⁴⁵ Поводом ове борбе мајор Влков (споменуто дело стр. 28 —29) вели да коњички одред већ три дана обезбеђује простор између левог крила источног сектора и Марице и шаље сваког дана велики број патрола у све правце, али је ипак допустио да цео турски батаљон уђе у Једрене готово без тубитака, и поред тога што је с њима био у додиру од 11 до 16.30. Батаљону је требало да пређе 12 км па да стигне до предњих турских положаја, а 18 км да уђе у Једрене. Ово се могло десити само зато што је одред сваке вечери одлазио на преноћиште у Оглу Пацу, напустивши одређени простор ноћу без икаквог осигурања, па чак није слао ни патроле.

стање било и код бугарских трупа. Исхрана коња била је тако исто тешка — није било сена већ само плевне.

Команду над одредом примио је 20. новембра гардијски пуковник Мархолов Генко (штаб у чифлику Тајакадин), а 4. јануара 1913. ушао је у састав одреда и Дунавски коњички дивизион, који се сместио у селу Асатлу.

ДОЛАЗАК ДУНАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ II ПОЗИВА⁴⁶

Чим је 29. октобра командант армије примио наређење Брховне команде да у Кривој Паланци чека на долазак Дунавске дивизије II позива, одмах је наредио команданту места да учини све како би јој се при пролазу могле ставити на располагање све потребе, а у исто време да предузме све мере како би се мостови и друм Крива Паланка — Деве бајир довели у исправно стање.

У ово је време Дунавска дивизија (у саставу I армије) била прикупљена на обема обалама Кумановске реке на самом ушћу у Пчињу, и то: 7. пук на десној обали, 9 позади њега, 8 на левој обали (Мачја глава)

⁴⁶ Дивизије II позива биле су бројно слабије. Састав Дунавске II био је: дивизијски штаб, коњички дивизион (2 ескадрона са 2 митраљеза) 3 пешадијска пука (7, 8, и 9. са по 4 митраљеза и допунским батаљоном), пољски артиљеријски дивизион (3 батерије, 12 толова) пионирски полубатаљон (2 чете) и телеграфско одељење, болничарска чета са завојиштем и 3 пољске болнице, колонска комора (муницијска и профијантска колона и војна пошта).

Полуна старешинског кадра вршена је из луковских окружних команди. Команданти пукова, батаљона и по један командир чете у батаљону били су активни официри, а водници резервни (по 1—2 активна у батаљону).

Пешадија је била наоружана преправљеним пушкама „маузер-кока“ модел 1880, код којих је замењена цев и додат магацин за 5 метака са малодимним барутом. Показале су се негодним јер су се магацини услед лежања на земљи брзо заправоли земљом те су се метци заглављивали.

Од одећа следовала им је само капа (шајкача) и шињел. Бројно стање дивизије: 274 официра, 61 чиновник, 1273 подофицира, 1739 каплара, 19 015 редова, свега људи 22 362; коња 3882, волова 1545, кола 1152, топова 24, митраљеза 18 и пушака 16 278.

очекује даљи налог за рад. Напоменуто му је да укрцавање у возове треба да почне 3. новембра.

Сутрадан, 1. новембра, по кишовитом времену дивизија је продужила покрет и заноћила: дивизијски штаб, коњички дивизион и 4. прекобројни пук у Кривој Паланци; 7. пук са пионирским полубатаљоном код Дубочичког Хана; артиљеријски пук са 8. пуком код Мартинице Мале; 9. пук са болничарском четом код с. Петраљице и Псаче;⁴⁶ I степен колонске коморе код Страцина, а II код Војника.

Дивизија је 2. новембра наставила покрет по хладном времену — снег и вејавица — и заноћила: штаб у Ђујешеву, а коњички дивизион код Ђустендила; артиљеријски и 4. прекобројни пук код Ђујешева; 7, 8. и 9. пук са болничарском четом и пионирским полубатаљоном код Криве Паланке; колонска комора до Дубочичког Хана.

Пут је био доста добар, али се од села Узема пео уз врло јак нагиб на Деве бајир, на дужини преко 2 км; нарочито је тежак последњи део до границе. Раније тешкоће око снабдевања и овај марш учинили су да је у дивизији било 120 онеспособљених коња, те се командант обратио Министарству војном за замену.

Из Ђујешева је 2. новембра командант упутио бугарској Врховној команди у Старој Загори овај извештај:

„Данас стигох са дивизијом у Ђујешево, очекујем заповест. Молим за одобрење да укрцам трупе пре колонске коморе Тимочке дивизије. У противном морам чекати још пет дана.

Ради лакшег издржавања и укрцавања мислим са једним делом да одем у Ђустендил још сутра.“⁴⁹

Предлог је одобрен и командант је у исто време известио и српску Врховну команду да је целом дивизије стигао у Ђујешево.

Укрцавање у возове отпочело је 3. новембра. За укрцавање у Ђујешеву одређена су два батаљона 4. прекобројног пука са трупином комором, потом 8. и 9.

⁴⁶ Тако је записано у дивизијском Операцијском дневнику, док је у пуковском забележено да је заноћило у Кривој Паланци и да је код Петраљице имао само одмор.

⁴⁹ АВВИ, к. 70, бр. 1.

а даље до безменог потока 4. прекобројни пук; штаб дивизије са пољским дивизионом у селу Доброшане.

Тридесетог октобра је командант примио наређење I армије да се дивизија припреми за покрет и крене за Криву Паланку, где ће од команданта II армије добити наређење за даљи рад. Пошто је у то време дивизија унеколико вршила замену преправљених пушака „маузер — кока“ са брзометном лушком, а снабдевала се храном и осталим потребама са кумановске железничке станице, то се комора налазила стално у покрету, што је отежавало припрему.

Дивизија је ојачана 4. прекобројним пуком (I позива) и 2. дивизионом Дринског артиљеријског пука (I позива) те је образован артиљеријски пук од два дивизиона: 1. — Дунавски (1, 2. и 3. батерија) и 2. — Дрински (4, 5. и 6. батерија).

Од три допунска батаљона образован је један од 4 чете, док је вишак људства упућен у одговарајуће пукове, с тим да батаљон буде стална пратња коморе, а по потреби и артиљерије.

Дивизија је кренула 31. октобра у 6 часова преко Куманова.⁴⁷

На маршу се доста развукла, а на путу су пристизали делови колонске коморе који су раније упућени на кумановску железничку станицу. Дивизија је заноћила у следећем распореду: коњички дивизион на друму код Чифте Хана (на друму код села Петраљице); штаб дивизије са телеграфским одељењем и 4. прекобројним пуком код села Страцина (штаб у школи); артиљеријски пук између с. Руџица и с. Страцина; 7. пук са пионирским полубатаљоном и болничарском четом код с. Ораха, а 8. и 9. пук код с. Војника. Смештај је био доста тежак. Од подне је отпочела да пада киша, а није било ни сламе ни дрва.

Овде је дивизија примила наређење команданта II армије да одмаршује у Ђујешево и одатле да се командант јави Врховној команди бугарске војске и

⁴⁷ Командант дивизије је одмах упутио за везу са II армијом једног њака наредника са 5 коњаника са извештајем да му није познато ни где ни зашто иде, што показује колико се хитало са покретом.

пук са пионирским полубатаљоном, а остала два батаљона 4. прекобројног пука упућена су у Ћустендил. Чим је командант дивизије стигао у Ћустендил и уверио се да су ту повољнији услови за укрцавање и снабдевање, наредио је да одмах тамо пређе остатак и 8. пука (уколико није укрцан) са једним дивизионом, и да се артиљерија укрца дању (због коња) а пешадија ноћу.

Сутрадан је у Ћустендил стигао 7. пук са болничарском четом и пионирским полубатаљоном, следећег дана 9. са I степеном колонске коморе, а потом и II степен; они су се сместили у касарну 13. пука и у зграду гимназије. Превожене је ишло споро, те су до 5. новембра укрцана два батаљона 4. прекобројног пука у Ћустендилу, а у Ђујешеву су остала два и већи део 8. пука.

Командант дивизије је са штабом и телеграфским одељењем кренуо возом 5. новембра у 5.15. На путу су биле исте тешкоће као и код Тимочке дивизије. У Мустафа Пашу је стигао 8. новембра у 16.45 и одмах се јавио команданту опсаде, генерал-лајтнанту Иванову.

До 8. новембра стигли су у Мустафа Пашу 4. прекобројни и 8. пук са пионирским полубатаљоном, а сутрадан је требало да буду упућени у помоћ 8 (Тунцанској) дивизији на десну обалу Арде. Пошто је набујала река однела мост код села Седрли, могли су се пребацивати једино чамцима, понтонима и сплавовима, али се од тога одустало и задржали су се код села Еспетли. Овде је стигао и командант дивизије са штабом, па је 10. новембра у пратњи свог начелника штаба и једног бугарског генералштабног официра обишао одређени сектор и упознао се са ситуацијом. Ту је командант размотрио могућност премештања бугарске опсадне тешке артиљерије за 1,5 км напред и наредио команданту Шуменског градског батаљона да предузме израву заклона и дао му као помоћ две чете пешадије.

Када је командант опсаде извршио 13. новембра поделу блокадне линије на секторе, командант дивизије је 15. новембра са штабом прешао из с. Еспетли у с.

Кадикеј, где је стигао и командант српске II армије и у пратњи генерала Рашића и Киркова, команданта 8 (Тунцанске) дивизије, обишао положај.

Дунавски коњички дивизион, који је 15. новембра пре подне стигао у Мустафа Пашу, одмах је стављен на располагање команданту опсаде и по подне упућен у село Еспетли где је преноћио. Сутрадан је прешао Арду код села Сјменли и ушао у састав бугарског Ортакејског одреда (у вароши Ортакеј). Састав одреда: Дунавски коњички дивизион, један батаљон 55. пука, погранични батаљон и једна пољска спорометна батерија, са задатком да гони башибозуке (Добровољце) у Крцалијској области.

Поседање положаја. — Западни сектор између леве обале Арде и десне обале Марице, који ће посетити Дунавска дивизија II позива, испуњен је једним од последњих изданака планине Деспот Дага (Родопске планине), који се у виду клина строго завршава код села Мараш. То је гола коса на којој се уздижу Бела могила, Папас и Бекчи тепе и са које се бочно спуштају ка северу и југу мање косе раздвојене удољима: косе на северу су краће и стрмије, док су ка југу блаже и прелазе у равницу.

Непријатељ је посео источни део главне косе од Беле могиле до Мараша и подигао пољска утврђења обезбеђена са севера стрмом обалом Марице. Кључ овог положаја је вис Папас тепе, на чијем је темењу подигнуто затворено пољско утврђење, опасно мрежом од жице ширине 7 м; напред и улево, на 600—700 м, уздиже се јако утврђена Бела могила, а позади и изнад Мараша, Бекчи тепе, тако исто утврђен.⁵⁰

⁵⁰ У званичној преписци и извештајима се наводи као да је напад вршен на Папас тепе, што је погрешно; вршен је једино на Белу могилу, односно Бели брег или Белу земљу (због беле земље). За време битке командант дивизије је наредио да се Бели брег зове Картал тепе, што је унело пометњу и код Бугара приликом израде њиховог званичног дела, сматрајући да је ово грешка и да се односи на Папас тепе, пошто се Картал тепе налази на десној обали Арде на сектору Тунцанске дивизије. Зато се у овом делу говори само о Картал тепеу на десној обали Арде код Тунцанске дивизије.

Све ове три тачке тешко су приступачне и, што је главно, „све се три међусобно бране да се нападач, ако не заузме бар две једновремено, апсолутно на једној не може одржати...“⁵¹ Штавише, тај је положај брањен и артиљеријском ватром са форова Казан тепе, Мараш, Карагач и једном батеријом 105 мм близу фора Хадарлак. Само земљиште испред свих ових тачака савршено је чисто и равно. У односу на положај Дунавске дивизије „сви су ови положаји доминирајући, стрмих нагиба, с добрим ватреним брисањем и тогово без мртвих (нетучених) простора...“⁵²

Ради смене бугарских трупа (3. бригаде Тунцанске дивизије) упућен је 13. новембра 4. прекобројни пук код развалине села Кујунли да смени 51. бугарски пук који је држао положај од гробена главне косе (који води преко Беле могиле, Палас и Бекчи тепеа) до Марице; 8. пук је имао да смени 52. бугарски пук од овог гробена па до Арде, а 9. коме су стигла само два батаљона, упућен је код развалине Кујунли, у близини бивака бугарског 12. пука, и задржан у дивизијској резерви.^{53а}

Одавде су 4. и 8. пук разведени у току ноћи 13/14. новембра и, уколико смена није извршена те ноћи, продужена је сутрадан. У армијској резерви задржан је 7. пук на левој обали Марице и смештен у селу Дуванци.⁵³ У исто време наређено је команданту пионирског полубатаљона да 14. децембра одмаршује из села

⁵¹ Стеван Рекалић, Пад Једрена, дневни лист „Самоуправа“ од 14. и 21. марта 1913. (Београд).

⁵² Исто.

^{53а} Командант 51. пука, пуковник Христов, налазио се са резервом у селу Јуруш. Кад му је командант 4. прекобројног пука скренуо пажњу да је резерва далеко, одговорио је: „Ви имате наређење да смените мој пук. Нема потребе да пуковска резерва буде ближе предстражи. Турци апсолутно никакву активност не показују, све зависи од држања ваших трупа да ли ће бити пушкарна или не. Већ је седам дана како се не туча на положају. Боље је да се користите кантонманом, а не да су вам сви људи напољу, јер овде имате дозвољније услове.“

⁵³ Једна чета 7. пука задржана је у Мустафа Паши за етапну службу.

Еспетли, убивакује се код 9. пука и одмах предузме оправку пута који одагле води за село Кадикеј.

На основу диспозиције команданта армије од 14. новембра, командант је истог дана издао заповест којом је наређено:

— да 3. пешадијски пук II позива и Дунавски брзометни артиљеријски дивизион (4 батаљона и 12 топова) поседну десни одсек од средине гробена до реке Арде, преко села Елчели, са распоредом какав је и дотад био на том одсеку;

— да 4. прекобројни пук I позива и Дрински брзометни артиљеријски дивизион (4 батаљона и 12 топова) поседну одсек од гробена до обале Марице онако како је одсек и дотад био поседнут;

— да 9. пешадијски пук II позива и пионирски полубатаљон (4 батаљона и пионири) образују секторску резерву која ће се налазити на источној падини котлине, у којој је дотада логоровао 12 (Балкански) пук;

— да 7. пешадијски пук II позива остане и даље у с. Дуванци на левој обали Марице на располагању команданту армије;

— да Шуменски градски (крепосни) батаљон са својим трима олесадним и обе пољске хаубичке батерије остане на дотадашњим или ново одређеним положајима;

— да се дивизијско завојиште образује у Кадикеју, а болничарска чета да по доласку упути по један полувод командантима 4, 8. и 9. пешадијског пука.

Даље је наређено да место штаба дивизије буде у Кадикеју, у ранијој згради штаба 8. дивизије; да на одсеку остану све досадашње телеграфске и телефонске линије, које ће се концентрисати на самом положају код дивизијске станице с тим да се бугарској 8. дивизији да одговарајући материјал за везу; да се смена трупа по одсечима изврши тајно и обавриво; да се продужи утврђивање положаја и то усавршавањем постојећих и изградом нових објеката; да се на положајима држе трупе стално у закљонима ради избегавања изазивања непријатељске ватре; да се, поред својих, осматрају и суседни сектори; да се вагра отвара

тек кад непријатељ дође на сигуран домет пешадијског оружја; да одсеци међусобно садејствују у одбрани; да се набљевање трупа врши са железничке станице у Кадикеју, ради чега простудирати правце за прикривено кретање возова.⁵⁴

Овога дана (14. новембра) око 4.30, пошто је 4. прекобројни пук сменио 51. бугарски пук, привукла су се нека омања турска одељења, вероватно у циљу извиђања и провере података о доласку српских трупа. Када су стигла отприлике на 100 м, отворила су ватру, али су одмах дочекана ватром из стрељачких заклона 4. прекобројног пука. То је трајало готово пун час, а око 11 часова је с обе стране отворена и артиљеријска ватра. У овом препуцавању је 4. прекобројни пук утврдио 32 600 пушчаних зрна, а имао је свега 3 рањена војника. То је дало повода команданту дивизије да скрене пажњу 4. пуку да ни у ком случају не отвара ватру од које неће бити користи.

На десном одсеку, код 8. пука, Турци су, на ватру једне бугарске хаубичке батерије, одмах одговорили ватром. Штавише, непријатељ је овом приликом појачао посаду својих стрељачких заклона, тако да је ватра с обе стране трајала пуна 4 часа (до 13 часова).

У току овог дана стигла је и последња батерија, остатак 9. пука и болничарска чета. Сутрадан, 15. новембра изјутра, требало је поставити на положај 4. и 6. дринску батерију, али је то спречила турска артиљерија која је шрапнеллима обасула целу ту историју.

Командант 3. бригаде 8 (Тунцанске) дивизије, чији су пукови били смењени, желео је да провери да ли је непријатељ још на положају те је замолио да једна бугарска хаубичка батерија отвори ватру. На ово је одмах са левог крила Палас тепеа одговорила једна турска хаубичка, а са десног више пољских батерија, што је изазвало и пешадијску ватру 8. пука и суседног батаљона 4. прекобројног пука. Ватра је трајала све

до 13, а код артиљерије и до 15 часова. Рањена су 2 војника⁵⁵

По смени ове бригаде и одласку на десну обалу Арде, Тунцанска дивизија је посела положај на десној обали потока Емирли: с. Емирли — с. Татаркеј — с. Сименли, и тако прекинула сваку везу са Једреном с те стране.

Чим су Турци били обавештени о доласку Дунавске дивизије II позива и новом размештају, предузели су све како би дошли до што више података и што више ојачали и обезбедили свој положај. Тако је 17. новембра око подне Дунавски пољски артиљеријски пук известио да се једна непријатељска батерија утврђује на десној обали Арде, јужно од гробља код села Доуџорос, чије дејство може бити врло опасно по бок Дунавске дивизије. Стога је командант дивизије одмах наредио бугарској опсадној артиљерији да тако постави извештан део опсадних оруђа како би могао да туче ову батерију, а то исто да уради и бугарска пољска хаубичка брзометна батерија 120 мм. На ово је наређене командант бугарске опсадне артиљерије одговорио да ће учинити све што може. У току ноћи је за дејство према тој новој батерији постављен само један топ из батерије 120 мм Д/30.

Следећег дана, 18. новембра око 10.10, ова је турска батерија отворила ватру на батерије Дунавског дивизиона, фланкирајући готово положај наше пољске артиљерије и бугарске пољске хаубичке брзометне батерије 120 мм. Одмах затим отворила је ватру још једна турска батерија већег калибра, вероватно од 105 мм, која је преконоћ постављена између ове батерије и села Черекеј и тукла стрељачке заклоне десног одсека које је посео 8. пук. Исто тако отвориле су ватру и батерије дугачких топова са фора Мараш и Карагач, као и са Палас и Бекчи тепеа. Око 16 часова непријатељ је

⁵⁵ Око 15.30 је турска артиљерија отворила ватру на село Јуруш, где се налазила комора 4. пука и где је кренула у неред и једна чета 9. пука да би узела сламу и грабу за израду земунца. Турци су их видели и отворили артиљеријску ватру. На село је пало око 50 шрапнела, али је рањен само 1 коморчијски коњ.

⁵⁴ АВИИ, к. 70, бр. 9.

отворио јаку артиљеријску ватру и са Казан тепеа на положај 4. прекобројног пука.

Наше пољске батерије нису биле у могућности да одговоре на ову ватру онако како су постављене, а бугарске опсадне батерије нису узеле у заштиту ове пољске батерије. Стога је командант Дунавског пољског дивизиона затражио преко свог пука помоћ. Тек по наређењу команданта дивизије један топ 2. батерије 120 мм Д/30 отворио је ватру која је трајала од 11.15 до 17 часова. И командир 1. пољске батерије, капетан Лазар Лазиф, установио је тачно место ове друге турске батерије (вероватно од 105 мм) и почео да је гађа. Командант дивизиона каже: „Ја без претеривања тврдим да у миру никад нисам видео тако прецизно гађање. Непријатељска батерија сасвим је ућуткана. Избачено је 79 разорних зрна. Ватра је трајала од 12.10 до 14 часова“.⁵⁶

Обе ове турске батерије већег калибра дејствовале су фугасним зрнима мешајући их покаткад са шрапнелима и разорним зрнима. Оне су постепено обасипале целокупан положај Дунавске дивизије, преносећи ватру са једне тачке на другу. Материјално дејство фугасних зрна било је релативно незнатно, али је зато морално било велико. Било је зрна која су падала близу наших стрељачких заклона, па је једно пало чак у стрељачки заклон 2. чете 4. батаљона 8. пука, што је изазвало велику пометњу па и напуштање заклона. Чим је то видео, каже командант Дунавског пољског артиљеријског дивизиона, „командант 8. пука, потпуковник Симеун Јовановић, ставио се на чело једног батаљона и успео да поврати поколебани морал својих трупа“.⁵⁷

Изгледа да је тог дана бомбардовање положаја Дунавске дивизије имало за циљ да, поред осталог, испита стање и могућност насилног рекогносцирања на фронту 4. прекобројног пука, јер су у сумрак примећени тур-

⁵⁶ АВИИ, к. 146, бр. 1.

За овај су успех командир, капетан Лазар Лазиф, и нишанџија, каплар Младен Младеновић из села Дудовице, срез колубарски, који је својим прецизним радом, хладнокрвношћу и тачним нишањењем највише допринео успеху, предложени за Златну медаљу за храброст.

⁵⁷ АВИИ, к. 146, бр. 1.

ски официри како осматрају наше положаје, а њихови се војници спуштају из позадине и појачавају предње заклоне. У то су се време, према 8. пуку у долини Арде, видели официри на коњима и са колима пуним грабе за утврђивање, на које је у 15.30 Дунавски пољски дивизион отворио ватру.

Због свега овог је командант дивизије скренуо пажњу командантима одсека да непријатељ можда намерава да предузме ноћни напад. И заиста, око 19.20 он је према левом одсеку изишао из заклона, улутгио се ка левом крилу предстраже 4. батаљона 4. прекобројног пука до Марице и отворио јаку ватру коју су убрзо потпомогли и они са положаја, као и артиљерија са Папас тепеа. Стражарска одељења су се повукла ка мртвим стражама и тада је отпочела најпре слабија, а потом брза паљба. Ватру је и десно прихватио 3. батаљон, а потом и суседни 3. батаљон 8. пука.

После 10 минута отворила је ватру на Папас тепе и наша пољска артиљерија, као и бугарска брзометна хаубичка батерија 120 мм. Дејство ове ватре по турским заклонима и позадини било је врло успешно. Пешадијска ватра је убрзо ослабљена, а потом је око 20 часова и престала. За то је време наша 2. пољска батерија тукла средњи гребен и Папас тепе, а 3. пољска батерија Белу могилу и јужни део положаја, док су батерије Дринског дивизиона дејствовале у правцу Папас тепеа са даљина од 2600 до 3800 м.

Иако је била веома јака, турска артиљеријска ватра није нанела теже губитке услед врло рђавог гађања. Било је 6 погинулих и 26 рањених војника.

Чим га је командант 20. пука обавестио о нападу на Дунавску дивизију, командант Тимочке дивизије одмах је наредио артиљерији свог десног крила да отвори ватру на Папас тепе. Пошто је из Дунавске дивизије уочено да на левој обали Марице, југозападно од чифлика Кадинкеј, Турци постављају батерију која ће моћи бочно да туче њене положаје, затражено је од Дунавске дивизије да њена артиљерија потпуногне уништење те батерије.

Да би се могла тући турска батерија код Черекеја, као и пешадијски положај на Папас тепеу, наређено је

да се код села Егчели постави једна пољска батерија. Пошто се услед подводног земљишта није могла поставити цела батерија, командант дивизије је наредио да се постави бар један топ.

Командант Тунцанске дивизије известио је око 21 часа да је једна његова чета продрла до положаја западно од села Доуцорос на коме се утврђивала једна турска батерија и да се после борбе са турском пешадијом у самом селу повукла пред мрак. Тада су се команданти дивизија споразумели да Тунцанска дивизија заузме 19. новембра ово село, с тим да је у томе подржи артиљерија Дунавске дивизије. До овог напада није дошло.

Утврђивање и везе. — Командант Дунавске дивизије је тек 29. новембра издао упут за утврђивање, с тим да се затечени бугарски радови продуже средствима и материјалом који се има при руци или нађе у непосредној околини. На састанку 3. децембра расправљало се са командантима пукова и неколико команданата батаљона о исправљању трасе стрељачких заклона првих линија. Ово се поновило и 12. децембра.

Тек 16. децембра, када је командант 9. пука обишао свој сектор (после више од месец дана по доласку) видело се какав хаос влада. Било је ту стрељачких заклона које су подизали Турци приликом повлачења, Бугари приликом наступања и за време бављења на тим положајима, па и оних које су подизале наше трупе ноћу, те се све то укрстило и испреплетало. Било је појединих коса које су остале неутврђене, док су мање важне тачке и косе биле солидније утврђене. Ти предње линије нису биле спојене са задњим и слично.

О томе је командант 9. пука обавестио истог дана команданта дивизије, који је наредио да се код оба одсека образују комисије у чији ће састав ући дотични командант пука са командантима батаљона и командант пионирског полубатаљона са оба командира чете. Комисија је добила задатак да на основу процене значаја и могућности употребе сваког објекта донесе решење који треба поправити, прерадити или затр-

пати. Затим да се пројектују нова затворена или отворена пољска утврђења; да се израде нове приближнице, склоништа, места за становање и кување јела и да се предвиди потребна радна снага и време, рачунајући на заједнички рад пешадије и пионира.

Све је ово требало што пре извршити, пошто је предстражни положај био у исто време и главни борбени положај дивизије, а полазио је са могиле испред с. Егчели на север до реке Марице, управо према средњем острву (од три већа) на десном рукавцу код села Јуруш. Због тога се одмах приступило појачавању стрељачких заклона, међусобном повезивању предстражних делова и везама са резервама. Рађена су склоништа и магацини за муницију, склоништа за превизијалишта, прошириване су саобраћајнице за удобнији пренос рањеника и сигурније везе са завојшттем итд.

За све време опсаде подигнуто је само једно затворено утврђење на центру положаја, такозвани Звездасти редут, и то је био једини објект испред кога је била мрежа од жице. Испред њега утврђене су предње тачке, и то: испред Звездастог редута на неутралном вису, на коме је подигнут стрељачки заклон у виду ~~заклоних~~ ^{заклона} утврђења, а на левом крилу заклон за објав-

нију. Артиљерија је појачавала своја склоништа, радила лажна топовска места и батерије.

Када је командант армије обишао 21. децембра положај овог сектора, наредио је: да се предузме израда салских корпи и леса у што већем броју, да се припреме средства за рушење препрека и да се израде потребни путеви за кретање артиљерије. Стога је одмах одређено из сваке чете по 50 војника за сечу прућа, а као инструктори за израду корпи и леса дати су пионири.⁵⁸

⁵⁸ Помоћ пионира била је слаба и недовољна, јер је међу њима било редова и подофицира који нису служили у пионирима већ у телеграфској чети, понтоњирима, пешадији, па чак неки од њих нису ни служили у војсци, а уз то је било сувише радова те их, и поред свег залагања, пионири нису могли сами обавити.

Сем тога, пукови су били снабдевени са мало ручног пионирског алата, а пошто је то била дивизија II позива, она није

Турци су такође радили на поправци својих заклона, а концем децембра израдили су близу Арде курјачке јаме дубоке преко 3 м са зашиљеним кочевима на дну који су били потпуно у води. Оне су биле маскиране и покривене грањем.

За турске фортификацијске објекте командант армије је веровао да ће само артиљеријска батрија Дунавске дивизије „самлети у крваву смесу све што се на положајима које је гађала буде налазило... Доцније сам видео да су се Турци могли да сачувају од овог дејства само тиме, што су танке линије дубоких ровова биле добро повучене по терену и поседнуте митраљезима, те нису морали да излажу артиљеријској батрији

имала алатну колону, па према томе ни великог шанчаног алата, док је земљиште било тврдо, местимично са крупним шљунком и веома тешко за рад. (По усменој изјави Кузмановића, тадањег командира чете, у његовој је чети сваки пети војник имао ашовић, док су се радови за време примирја изводили великим ашовима позајмљеним из пионирског полубатаљона). Било је и мало материјала (пужови су имали при себи само по 15 когурова бодљикаве жице, а цела дивизија имала је свега 31 маказе за сечење жице).

У погледу материјала за израду фортификацијских објеката било је истих невоља као и код Тимочке дивизије. Зато је командант дивизије замолио да се 8. луку пошаље 200 комада дасака и толико тредица, 20 кг ексера, 2 тестере, чекић и клешта, а 9. пуку 1500 комада дасака. Добијањем овог материјала и израдом одговарајућих објеката, људство би се унеколико обзбедило од шрапнелске ватре и непогода. Међутим, командант дивизије је известио 13. јануара команданта армије да је примио од Бугара само 4 тестере, 4 чекића, 1 клешта и ништа више. Стога је из штаба армије наређено да 9. пук покупи и користи за кровове гвоздене плочице на железничкој прузи између станице Калеган Андрејево (Кадикеј) и моста на Марици код Веран Текеа, јер овај пук није имао ни покривених заклона ни склоништа.

Командант 9. пука известио је 30. децембра да са радовима иде врло тешко услед оскудице у грађи и недостатка прућа за лесе, да се код потпорнице поправљају склоништа за цео батаљон и да их треба израдити и код прихватнице бар за две чете, наглашавајући да је за склониште за људе потребно што пре набавити грађу, како рђаво време не би ухватило људе без заклона.

За ово је време пионирски полубатаљон израдио и каменометне фугасе и поставио две станице са по једним пиониром и справом за паљење.

гушће и крупније стројеве, које су држали склоњене и заклоњене“.⁵⁹

Сама, пак, телефонска веза на овако малом и прегледном простору није представљала нарочиту тешкоћу и она је добро функционисала.

РАД ДУНАВСКОГ КОЊИЧКОГ ДИВИЗИОНА

Док се ово одиграло код Дунавске дивизије, докле се њен коњички дивизион, у саставу Бугарског Ортакејског одреда Тунцанске дивизије, упутио 17. новембра ка западу, ка селу Кара Тепе, да гони башибозуке (добровољце). Када су његове патроле откриле непријатеља код села Кара тепе и на вису Чобан тепе, дочекане су ватром. Зато је командант дивизиона развио 1. ескадрон, појачан митраљеским одељењем. Борба је трајала око један час. Тек када је стигла и отворила ватру батерија непријатељ се повукао у правцу варошице Кошу Кавак. У гоњењу је ескадрон заједно у Паласкеју, на путу Ортакеј — Гјумурџина, а одред у Демирлеру, док су у суседна села упућене патроле да ухвате вођу башибозука, Селим-беја.

Други ескадрон је 21. новембра заузео варошицу Кошу Кавак, где се сутрадан прикупио цео дивизион. Успостављена је веза са одредом генерала Генева, који је гонио Крцалијски корпус. Командант Тунцанске дивизије наредио је 25. новембра да дивизион дође код дивизијског штаба у чифлик Салтаклу, одакле је 30. новембра прешао у с. Еникеј са задатком да одатле штити крила борбеног распореда дивизије и одржава везу са суседима. Одређене су патроле — 2 на десном крилу да ухвате и одржавају везу са источним сектором, а 2 на левом код с. Доупорос, за везу са западним сектором. Из Еникеја дивизион је прешао 8. децембра у с. Пазарли, где је остао до 4. јануара 1913., када је прешао на леву обалу Марице и на источном сектору ушао у састав коњичког одреда.

⁵⁹ АВИИ, к. 39, бр. 1.

БОЈЕВИ КОД КАРТАЛ ТЕПЕА И БЕЛЕ МОГИЛЕ НАПАД 8. (ТУНЦАНСКЕ) ДИВИЗИЈЕ НА КАРТАЛ ТЕПЕ И БЕЛУ МОГИЛУ

Све до примирја 4. децембра борбе су се углавном водиле на јужном сектору око Картал тепеа. Турци су се трудили да с те стране одрже везу са крцалијском облашћу, док је за Бугаре то био полазни положај за одсудан напад на Једрене и веома погодна осматрачка тачка.

Командант опсаде наредио је 7. новембра, пре доласка Дунавске дивизије, да 8. (Тунцанска) дивизија заузме 8. новембра на десној обали Арде вис Картал тепе, а на левој Папас тепе. У исто време је наредио да 11. дивизија насилним рекогносцирањем привезе непријатеља на источном сектору, а Тимочка да по могућству заузме к. 154 код чифлика Екмекчикеј и изрази заклоне за пољске и хаубичке батерије које би тамо прешле. Тако би се опсадним батеријама омогућило да приђу ближе ради дејства на Шејтан тарлу и фланкирање Јуч тепелера и Карађоз тарле.

Већ су у 8 часова опсадне и пољске батерије Тунцанске дивизије отвориле ватру. Картал тепе је напала 3. бригада: 30 (Шејновски) пук, потпомогнут једним (3. пољским) дивизионом 8. артиљеријског пука и после пет часова борбе успела је да заузме и утврди. Било је 20 погинулих и 92 рањена од којих 1 официр, док су Турци оставили на бојишту око 250 погинулих. Заробљено је 18 војника, а заплењене су, поред осталог, и пољске кухиње.

На левој обали Арде, приликом напада на Белу могилу, Турци нису одговорали на артиљеријску ватру, пошто им није наносила никакве губитке на добро заклоњеним положајима. У исто време су и батерије са северозападног сектора, које су биле одређене за бочно тучење Папас тепеа, отвориле ватру, док су остале биле спремне за борбу с непријатељском пешадијом и артиљеријом на свом одсеку. Пошто су батерије бугарског 9. артиљеријског пука биле спорометне, то је на молбу команданта овог пука упућена једна (3.) батерија

1. дивизиона Тимочког артиљеријског пука на крајње десно крило 20. пука ради дејства на Папас тепе.⁶⁰

У 15 часова је 12 (Балкански) пук Тунцанске дивизије кренуо у напад на Белу могилу, где је задржан врло јаком пешадијском и митраљеском ватром. Према турским подацима, на одсеку Мараш вођене су у току целог дана (8. новембра) крваве борбе и Бугари су борбом прса у прса збачени с положаја. Пук је ипак успео да у сумрак заузме предње стрелачке заклоне на Белој моголи. Даље наступање текло је без икаквог плана, пошто се командант пука (пуковник Спасов) задржао негде у позадини. Услед тога је у току ноћи дошло до мешавине. На несрећу, упућена појачања (два батаљона из 51. пука) нису се могла снаћи и тако се борба водила целе ноћи, те се тешко може рећи колико је то била борба с непријатељем, а колико међусобна.⁶¹

Сутрадан, 9. новембра око 8 часова, Турци су извршили противнапад и одбацили Бугаре са Беле могиле, наневши им тешке губитке.

НАСИЛНО ИЗВИГАЊЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ (8. и 9. новембра)

Чим је обавештен о тешкој ситуацији на западном сектору, командант Тимочке дивизије је телефоном у 10.45 наредио да 15. и 20. пук, после артиљеријске припреме, енергично наступају и привуку пажњу непријатеља, како би се олакшао напад Тунцанске дивизије на Белу могилу.

Оба пука су одредила по два батаљона који су око 13.30 кренули ка непријатељском положају. Батаљони 15. пука (3. и 2.) који су били прикупљени на левом крилу у изворном делу Маслат дереа, развили су се и кренули у правцу чифлука Екмекчикеј и моголе на

⁶⁰ Остале батерије 1. дивизиона упућене су сутрадан (9. новембра) 20. пуку, а бугарски 7. артиљеријски пук са једним дивизионом сменио је 3. дивизион Тимочког артиљеријског пука код 15. пука, док је други упућен у с. Ахркеј. Када је 14. новембра овај бугарски пук упућен у састав своје дивизије, 3. дивизион је понова заузео своје место код 15. пука.

⁶¹ Иванов, 124.

к. 154.⁶² Чим су се појавили на гробену предстражног положаја, обасути су веома јаком ватром са Карађоз табије, Шејтан тарле и Јуч тепелера. Даљине су биле тачно одмерене, те су се шрапнели распрскавали међу самим војницима. Непријатељ није ни обраћао пажњу на нашу артиљерију, мада су напад потпомагале три српске пољске и три бугарске хаубичке спорометне батерије. Зато су се батаљони, по одобрењу команданта дивизије, повукли после 45 минута.

Ову је борбу врло лепо описао учесник, командир 4. чете 3. батаљона, капетан Милутин Јовановић. Он, поред осталог, каже:

„У 14 часова кренула су оба батаљона 15. пука у напад. Вршило дуго и прикривено рокирање и затим се у великом луку појављујемо према боку положаја на коме је фор.

Моја чета је на крајњем левом крилу. Стрељачки stroj као кривоудава сура друга креће се преко поља, које косо пада према фору. Пред нама се у равници бели Једрене...

Идемо опрезно и погнути напред. За нама се црне у колонама резерве.

Одједном испред нас зашишта у ваздуху злокобним звуком. Затим прасак од експлозије — један, други, трећи и испред моје чете зарипсе се неколико граната. Високи стуб избачене земље и црног дима показивали су места где су зрна пала. Турци са Карађоз Табија спазили су нас...

Наредих да стрељачки stroj легне. Почело је огњено крштење моје чете. Испред нас, пред нама и иза нас падало је с треском, праштало и грувало. После експлозије шрапнела у ваздуху, чуло се како по мекој црници пада киша од кулица, које се заривају у земљу.

Прво узбуђење ме је прошло и ја сам посматрао одакле нас бију. То се познавало по огњу који сине из толовске цеви. Дакле, запали смо у унакрсну артиљеријску ватру: туку нас са Карађоз Табије и лево са Јуч Тепелера...

Био сам лако конгузован. Испред мене, на једно десет корака пала је граната и експлодирала дубоко у земљи. Од погresa и земље која ме је засула, пао сам полеђушке и незгодно ударио левим куком на балчак од сабље — отуд онај несносни бол.

Наредило се повлачење. Ми смо свој задатак извршили: на себе смо примили артиљеријску ватру, која је са Карађоз Табије требала бочно да туче Тунџанску дивизију.⁶³

⁶² Могиле су подизане на гробовима старих Хуна. Израђене су од земље, округле, високе 7 до 8 м, са полупречником подножја 8 до 10 м, и врхом у облику јајета.

⁶³ Милутин Јовановић, Са Мораве на Марицу, „Политика“ (Београд) од 21. јануара 1913.

И батаљони 20. пука (1. и 4.), потпомогнути са две бугарске спорометне батерије, кренули су ка чифлику Кадинкеј и Могилати где су дочекали веома јаком и тачном ватром, те су се морали задржати на око 800 м од непријатељских стрељачких заграда. Наступање је 15.40 развила слаба пешадијска ватра. Наступање је било утолико теже што 15. пук, тучен веома јаком артиљеријском ватром, није ни стигао до висине првог борбеног реда овог пука. Ови су батаљони трпели нарочито од бочне ватре са десне обале Марице, са Папас тепеа, те је у том правцу наша артиљерија и била више ангажована. Извршивши свој задатак и користећи сумрак, батаљони су се око 16.30 почели повлачити.⁶⁴

Јачина непријатеља према 20. пуку ценила се на најмање два батаљона пешадије по стрељачким заградима, а целокупна посада до једног пука. Зато командант пука и каже да је напад пешадијом без претходне јаче и дуже артиљеријске припреме веома отежан, управо немогућан.

Овом се приликом сазнало да је непријатељ посео стрељачке заклоне источно од чифлика Кадинкеј, да позади има једно велико утврђење са високим грудобраном, а код Могилате једну пољску брзометну и једну хаубичку или мерзерску батерију, и да се иза села Мараш, на десној обали Марице, види велики логор (шагори), отприлике за једну дивизију.

Губици су били: 16 погинулих, 115 рањених и 14 несгалих војника. Рањен је и капетан II класе Миленко Миљковић.

После овог насилног извиђања, командант Тимочке дивизије наредио је у 23.30 команданту бугарских опсадних батерија, потпуковнику Славчеву, да се иза пешадијских положаја одмах уреде ватрени положаји за опсадну артиљерију, која ће се у току ноћи поставити тако да буде спремна да сутрадан отвори ватру на Шејтан тарлу, као и да фланкира Карађоз тарлу и Јуч тепе-

⁶⁴ После ове борбе, командант 20. пука скренуо је пажњу командирима да војници нису користили лежећи став и пужење у циљу смањења губитака. Сем тога, наредио је да се код чете први борбени ред обележава барјачићима, да би артиљерија знала докле је стигао.

пелер. У исто је време наредио команданту 9. пољског артиљеријског пука да своје батерије одмах привуче ближе пешадијском положају и да се за њих израде заклони, како би могле дејствовати против свих непријатељских испада на фронту 20. и 15. пука; команданту 11. артиљеријског пука (који је био код 56. пука) да тако постави батерије како би могле реаговати на свако непријатељево приближавање и потпомагати своју пешадију у одбијању његовог напада.

Следећег дана, 9. новембра, Турци су око 8 часова напали бугарски 56. пук на левом крилу Тимочке дивизије до Тунце. Још у зору су стражари опазили да су Турци довели неке топове на Јуч тепелер, а око 8.30 појавили су се пред центром пука турски ретки стрелачки стројеви са линије Ири Бјук — Мајмун дере. После десет минута отворила је ватру и артиљерија са Јуч тепелера и Шејтан тарле која је усредеређена на редут бр. 11 и центар, на Ески инџирлик — Таушан куру. У то су време из Мајмун и Ђаур дераа избијали густии стрелачки стројеви (око три батаљона), који су се уз трубне знаке кретали брзо напред.

Нарочито је била убитачна артиљеријска ватра са Јуч тепелера, услед чега је ситуација код 4. батаљона на центру одсека постала веома тешка. Њему су као појачање упућене две чете 1. батаљона, а остале две су имале да обезбеде простор између овог и 2. батаљона код чифлика Хамзе код Тунце. У 9.15 је командант дивизије наредио команданту 13. пука да у случају потребе потпомогне овај бугарски пук. Чим је у 10.20 био обавештен да Турци јако надиру, командант дивизије је наредио да се том пуку упуте из дивизијске резерве (из бугарског 55. пука) два батаљона.

Све до подне водила се јака борба, а око 13 часова појавила су се у долини Тунце и нека коњица и слабија пешадијска одељења која су се убрзо повукла услед дејства пешадијске и ватре опсадне артиљерије. У току борбе, нарочито око 14 часова, осетила се јака непријатељска артиљеријска ватра и на левом крилу код чифлика Хамзе. У то је време отворила ватру и једна турска батерија 105 мм, али је та ватра, услед велике даљине (8200), била без успеха. Међутим, помоћ

бугарских пољских спорометних батерија била је недовољна (и поред снажне подршке 3. батерије бугарског 11. артиљеријског пука). Опсадне су батерије биле тада ангажоване против градских батерија.

Пошто су бугарски 56. пук сачињавале допунске јединице слабог бројног стања, ситуација је једног тренутка постала веома критична. Стога му је хитно упућена са предстраже 13. пука једна чета (за резерву). Али је пук ипак успео да задржи непријатеља који се после 16 часова почео повлачити. У то време су 56. пуку стигла и два батаљона из секторске резерве, тако да је поменута чета враћена 13. пуку, а сутрадан су враћена и оба батаљона 55. пука у село Возгач.

Пук је имао 54 погинула и рањена војника. Погинуо је, поред осталих, и потпоручник Никола Димов, а рањен је командант 4. батаљона, поручник Васиљ Бојчев.

Овом је приликом 13. пук био поштеђен. Само је артиљерија са његовог одсека потпомагала суседе. Поред пољских батерија, са његовог је одсека дејствовала и бугарска градска батерија против турске градске артиљерије и једног вода коњаника на Јуч тепелеру који се разбежао. Тада је једна турска батерија 105 мм обасула ватром ову бугарску батерију, тако да је ова имала 1 погинулог и 2 рањена војника.

Турци су 9. новембра отворили јаку артиљеријску ватру и на предстражни положај 15. пука, а после извршеног рекогносцирања са привезаног балона, кренула је њихова пешадија напред. Напад је одбијен ватром наше артиљерије, при чему се видеело како пешадија бежи из чифлика Екмекчије. О томе извештава и командант 20. пука (у 10.35 часова) наводећи да један турски пук, ако не више, одступа због ватре 1. дивизиона Тимочког артиљеријског пука. То су несумњиво видели и Турци услед чега се око 10.15 поново дигао њихов привезани балон. Турска пешадија се предвече вратила на напуштени положај, али је на њу одмах отворила ватру 5. пољска батерија са одсека 13. пука, тако да се морала поново повући. Вратила се тек у току ноћи.

Око 22 часа турска два батаљона напала су предстражу 15. пука уз подршку јаке непријатељске ватре. Предњи делови предстраже су се повукли, а Турци су дочекани јаком пешадијском и артиљеријском ватром, као и ватром пристиглих појачања те су се морали повући. Борба у којој су учествовале две наше пољске и бугарске опсадне батерије са положаја 13. пука престала је око поноћи.

Око 22.20 непријатељ је напао и предстражу 20. пука, приближивши се на око 150 м од предстражног положаја, али је дочекан снажном пешадијском и артиљеријском ватром те се повукао ка Могилати. Борба је престала око 23.30.⁶⁵

Турци у својим извештајима наводе да је њихове нападе код Картал и Папас телеа ометала Тимочка дивизија нападом у правцу с. Хавараса и чифлика Екмекчијеј и Кадинкеј, и тиме онемогућавала извлачење трупа и њихово упућивање на други сектор.

РАД НЕПРИЈАТЕЉА

Осмог новембра увече командант тврђаве издао је за следећи дан ову заповест:

„1. — У боју који се непрекидно одвијао 8. новембра од јутра до мрака у зони Мараша, непријатељ је пописнут и одбачен борбом прса у прса са положаја који је држао. Сада се непријатељски предстражни делови на северозападном сектору налазе на домаку (Хаварас — Мераја — Екмекчијеј — Кадинкеј).

2. — 9. новембра извршиће се испад на непријатеља у правцу и са снагом како је означено.

3. — Циљ који се очекује од испадних колона јесте да се слабији истакнути непријатељеви делови одбаце, а по могућству и да му се нанесу губици; да се сазна његова јачина, и да се грожењем положајима опсадних батерија добије у времену.

⁶⁵ Овом приликом су се нарочито истакли хладнокрвношћу и држањем команде у својим рукама поручници Велимир Пирућанец и Милован Дамјановић, а од подофицира Митар Пауновић. Командант 3. батаљона 20. пука каже у свом извештају о овој борби да је редов 4. чете Велимир Марковић заостао и није могао да ускочи у ров услед непријатељске ватре, те се борио из лева (рупе) који је начинила турска разорна граната. Виделе су се, према облеску распрснутих шрапнела, четири густе линије турских војника.

4. — Прва колона (2 батаљона и вод пољских топова) избациле још у току ове ноћи своје предње делове што више напред ка Јуч тепелеру. Друга колона (2 батаљона и 1 батерија) избациле своје предње делове на могилу код Екмекчијеја. Трећа колона (6 батаљона, 3 пољске батерије, 1 батерија 105 мм и 1 хаубичка 155 мм) заузеле још ове ноћи косу код Кадинкеја.

5. — Прве две колоне на северозападном сектору и главна испадна колона примиће заповест непосредно од Хисаметин-паше.

6. — И командант северозападнoг сектора саображаваће свој рад раду Хисаметин-паше, уколико се односи на рад прве и друге колоне.

7. — Марашка колона (8 батаљона, 4 пољске батерије, 1 батерије 105 мм и 1 хаубичка 155 мм) дејствоваће ватром са освојеног положаја да би ослабила непријатеља; на заузетом положају утврдиће се и користећи повољну прилику покушаће да наступа.

8. — Јужна колона (3 батаљона и 2 пољске батерије) ће такође избацити предње делове испред Черекеја.

9. — Главна испадна и њене помоћне колоне биће сутра, 9 (22) новембра у 6 часова, безусловно у висини својих предњих делова пре изласка сунца, одакле ће поћи у извршење својих офанзивних дејстава, док ће остале колоне ускладити своје покрете према овој.

10. — Прва и друга колона нарочито су дужне да штите десни бок колоне Хисаметин-паше.

11. — Остали пешадиски и артиљериски делови на секторима слабије ће посетити своје отсеке и биће у сталној приправности.

12. — Неопходно је да на секторима стоје у приправности најмање два батаљона спремна за покрет.

13. — Људство ће понети храну само за један дан, што колоне муниције и ништа више. Ако се дружичје не нареди, колоне ће заузете положаје осигурати слабир деловима, а оне се повући по мраку и после заласка сунца изузев Марашке колоне.

14. — Командант главне као и команданти помоћних колона употпуниће своје колоне користећи сва расположива средства и слободна кола.

15. — Првој, другој, трећој и Марашкој колони да се додели по један хелиограф.

16. — Тврђавска чета за везу поставиће на Ајналибагу и Караџу по једну хелиографску станицу и обезбедити везу са колонама које су снабдевене хелиографима.

17. — Резервна муниција за пешадију и артиљерију смештиће се позади Јасу тепе и Ајналибага као и празна кола за пренос рањеника.

18. — Штаб тврђаве налазиће се у 13 часова у Ајналибагу, где ће остати до 16 часова“.⁶⁶

Сутрадан у 3 часа турска трећа колона, која је била упућена ка чифлику Кадинкеј, једва је успела да ухвати везу са својом посадом. До тога је дошло само зато што се није знало да ли код Кадинкеја има непријатеља или не. Тек у зору се дознало да се тамо налази 3. батаљон 30. пука који је заломио десно крило и утврђивао се. Услед тога су неке батерије задоцниле и отвориле ватру тек кад је свануло. На питање да ли батерије да крену напред, наређено им је да остану и помажу одсек код Мараша. У то су време непријатељски опсадни топови 150 мм отворили ватру на Казан тепе и Ајнали.

Приликом испада код села Хавараса само су делови са Јуч тепелера показали извесну енергију, док је испад на јужном сектору изведен недовољно енергично, тако да одређена одељења нису стигла ни до села Доуџорос. На одсеку код Мараша испад није ни предузет.

Доцније је наређено да се колоне после заласка сунца врате и да код чифлика Екмекчијеј и Кадинкеј остане само по један батаљон низама, а 1. батаљон 29. пука да буде у резерви на коси код чифлика Кадинкеј.

Око 15 часова бугарске снаге са северозападног сектора предузеле су напад, што је код нас изазвало забуну. Ситуација на линији Хаварас — Екмекчијеј — Кадинкеј била је изванредно тешка. Ови су се положаји једва одржавали, те је наређено да артиљерија код Мараша отпочне да дејствује у циљу олакшања ситуације. Код Кадинкеја је 3. батаљон 30. пука покушао да пружи отпор (као и групе код Екмекчијеја), али без успеха. Неки артиљерци су, упркос веома јаке непријатељске ватре, такође покушали да постигну извесне успехе, али ни они нису боље прошли.

Покушаји опсадних (српско-бугарских) група нису остали незапажени, те су ове вечери предузете мере

⁶⁶ Јитигтиден I, 142—143. У заповести код Јитигтидена нема тач. 15, коју смо узели из бугарског дена (ВМБГ V, 373—378). Постоји и омашка у времену, јер у тач. 9 стоји 6 часова по подне, а треба 6 часова пре подне.

да се ти напади зауставе, али без успеха. Тако је око 18 часова прва колона, која је са Јуч тепелера покушала испад, ометена бочним нападом. Ни напад друге колоне са чифлика Екмекчијеј као ни треће код Кадинкеја (која је задржана веома снажним испадом српско-бугарских група) такође није успео.

Покушало се да се неуспех ових напада маскира артиљеријском ватром, али за јаче артиљеријско дејство није било довољно муниције. Сем тога, међу војницима је било и непоузданих елемената (Арапа). Код Јасу тепеа и Ајнали није било довољно артиљеријске муниције.

Турци наводе да је непријатељ (мисле на Србе и Бугаре) у овој борби имао знатне губитке и да су оштећени неки топови, што није тачно.

Ове вечери је у Мустафа Пашу стигла Дунавска дивизија II позива са 4. и 8. пуком, а већ сутрадан су пукови упућени на југоисток и исте вечери су стигли у околину села Еспетли.

Када су Бугари, 8. новембра, напали на јужном сектору делове Гјумурцинске редифске дивизије који су бранили Каргал тепе, Турци су напустили положај не испаливши ни један метак. Чак су оставили и казане за јело.⁶⁷ Тако су Бугари са једним пуком и три пољске батерије заузеле Каргал тепе али га, због ватре градске артиљерије са форовске линије, као и пољских батерија од Памук сарга и хаубичке артиљерије северозападно од села Черекеја, нису поселили већ су само осматрали са утврђених положаја позади, који су се протезали северно од Каргал тепеа па на око 3 км у правцу села Татаркеј.

Схватајући важност Каргал тепеа, командант одбране Једрена наредио је да се 11. новембра изврши напад са 5 батаљона низама, 3 пољске батерије, пола коњичког пука и водом пољских хаубица, ојачаних са неколико батаљона редифа (30. пука). Нападом је имао да руководи командант 10. низамске дивизије. Турци су

⁶⁷ Јитигтиден I, 146. Међутим, генерал Иванов на стр. 123 наводи да је 30 (Шејновски) пук са једним дивизионом пољске артиљерије заузео Каргал тепе после пуних пет часова борбе.

претпостављали да Бугари на Каргал тепеу имају један коњички и један пешадијски пук са две батерије.

Око 6 часова 11. новембра по ситној киши и магли одред је кренуо у правцу села Синекли. Убрзо је почела да пада јака киша, те су пољске хаубице задржане на једној утрини (Паласкеј), с тим да напад подржава само пољска артиљерија. Услед расквашеног земљишта кретање је било веома тешко те су се трупе развиле за борбу тек око подне. У првом борбеном реду били су батаљони редифа који су напустили Каргал тепе. Батаљонима је скренута пажња да ће их, ако се буду повлачили, тући и њихове сопствене трупе.

Борба је отпочела чим се дигла магла. Нешто доцније су бугарске пољске батерије, хаубице 150 мм и пешадија са Кара бајира ставиле већи део бојног поља под ватру. Захваљујући концентрацији артиљеријске и пешадијске ватре на Каргал тепе, 30. пук редифа, потпомнут једном пољском батеријом која је дејствовала са блиског одстојања, успео је да заузме Каргал тепе. Бугарске трупе су се повукле на око 500 м од гребена и приступиле утврђивању. Том приликом су редифски батаљони, који су раније били напустили Каргал тепе, повратили и већи део напуштене опреме.

Киша је падала целе ноћи, те је земљиште било тако расквашено да се није могло ићи. Турци су веровали да Бугари неће у току ноћи покушати неки озбиљнији подухват, али је ипак наређено да офидирске патроле све до зоре стално извиђају и узнемиравају бугарске трупе.

У рану зору 12. новембра борба је настављена. Бугари су посели косе на Орта бајиру и огорчено се борили. Око подне борба је ојачала и Бугари су почели да тучу фор Мараш и западно од њега. Турцима на Каргал тепеу пружиле су велику помоћ њихове батерије које су биле истурене напред. Због енергичног дејства турске пешадије и артиљерије, нарочито једног хаубичког вода, бугарске су трупе биле поколебане те су око 13.45 отпочеле постепено повлачење. До мрака су се повукле делом на југозападне косе код села Та-

таркеј, а делом на косе код села Сименли. Бугари су имали 26 погинулих и 157 рањених војника и 3 официра, највећим делом од артиљерије.⁶⁸

НАСИЛНО ИЗВИЂАЊЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ (12. новембра)

Ни северозападни сектор није био поштеђен. Командант Тимочке дивизије је 11. октобра у 18.10 скренуо пажњу командантима пукова да се по извесним знацима може у току ноћи очекивати напад.

И заиста, већ око 19 часова напале су две турске чете предстражни положај 15. пука. Пошто је на десном крилу непријатељ подишао на око 50 м, предњи делови са тог крила и центра повукли су се привремено. Међутим, и турски делови који су убрзо обасути јаким пешадијском и артиљеријском ватром морали су се повући. Око 21 час борба је престала. Око 19.30 извиђачка одељења, јачине једног до два вода, покушала су да се прикривено привуку предстражи 20. пука, али су откривена и одбијена ватром.

Сутрадан (12. новембра) услед тешке ситуације на јужном сектору, командант дивизије је у 12.30 наредио: да огасадна артиљерија одмах отвори ватру на Казан и Палас тепе, да делови 15. и 20 пука изврше демонстративни напад на Могилату и чифлик Екмекчикеј уз помоћ артиљерије, а 13. и 56. пук да буду спремни за брзо садејство у нападу.

Око 14 часова кренули су 2. и 4. батаљон 20. пука Могилати и када су стигли до косе која се са ње спушта, дочекани су тако јаким артиљеријском ватром да је артиљерија Тимочке дивизије била потпуно немоћна. А пошто се турска пешадија повукла у утврђења позади Могилате, то до јаче пешадијске борбе није ни дошло. И турска артиљерија са десне обале Марице, са Бекчи тепеа, и поред тога што је била тучена бугарском опсадном артиљеријом која је била код Тимочке

⁶⁸ И. А. Русевъ, Осма пехотна Тунджанска дивизия въ войната срещу Турциъ 1912—1913, София 1923, стр. 158 (цит. Русов 158).

дивизије, обасула је оба ова батаљона тако јаком јаким ватром, да су се око 17.30 повукли, користећи сумрак.

Било је веома тешко, дохватити се Могилате, а још теже одржати је, пошто је непријатељска артиљерија обасипала целу ту косу убиственом ватром без икаквог узнемиравања и са тачно одмерених одстојања, те би напад, без јаке артиљеријске подршке, био унапред осуђен на неуспех. „Положај Могилата је на таквом одстојању (3600 м), да је на домањају јаке наше а још јаче непријатељске артиљеријске ватре, тако да је немогуће пешадији и нашој и непријатељској да се на том положају задржи“.⁶⁹

Губици су били: 2 погинула, 19 рањених и 21 контузован. Овом приликом су рањени капетан I класе Душан Урошевић и резервни потпоручници Петар Дрекаловић и Марко Марковић.

Нешто доцније, око 14.45, кренули су у напад I и 4. батаљон 15. пука. Чим су предњи делови избили западно од чифлика Екмекчије, дочекали су тако јаком артиљеријском ватром са утврђења источно од чифлика, да је даље кретање без снажне артиљеријске подршке било онемогућено. Сматрајући да су испунили свој задатак, батаљони су се повукли (1. око 16, а 4. око 18 часова). Овом се приликом сазнало да се позади чифлика налазе у заклону око два турска батаљона.⁷⁰

Ситуација је била тешка и код бугарске 11. дивизије на левој обали Тунце, услед чега је командант опсаде наредио да једна хаубичка батерија 150 мм и 56. пук са штабом бригаде пређу још у току дана на левој обали Тунце. Зато је 55. пук из дивизијске резерве сменио 56, а у дивизијску резерву упућен је један (2.) батаљон 13. пука и један батаљон 7. пука II позива.

⁶⁹ Извештај команданта 20. пука. (АВИМ, к. 138, бр. 1).

⁷⁰ У борби су се истакли великом храброшћу: поручник Живојин М. Савић — личном храброшћу и уменим вођењем чете, и резервни поднаредник Радисав Недељковић из села Ломнице (код Крушевца). Оба су предложена за унапређење. Док су редови Миладин Динић из села Винораче и Илија Јовановић из села Лобике предложени за одликовање.

Изгледа да је бојазан од напада са северозападног сектора нагнала Турке да сутрадан, 13. новембра, између 4.45 и 5.20, нападну предстражу 15. и 20. пука, са око два батаљона, подржана јаком артиљеријском ватром (командант бугарског 9. артиљеријског пука цени да су ту била 3—4 турска батаљона). Пошто је било нападнуто јачом снагом (са око две чете), десно крило 15. пука се повукло преко јаруге у висини чифлика Кара Смаилче. И поред тога, непријатељ је био не само задржан већ је, уз подршку артиљерије и са одсека 13. пука, принуђен на повлачење. Борба је престала око 6 часова.

На покушај препада код 20. пука није успео, јер су патроле благовремено откриле турске делове. Прво се око 4.30 појавио са косе испред предстраже турски стрељачки stroj који је, потпомогнут артиљеријом, отворио брзу паљбу. После кратког времена он је кренуо напред и спустио се у јаругу, а на његово место је дошао нов стрељачки stroj, исте јачине, и отворио га које брзу паљбу, тако да је у два маха ватра била и двокатна. Око 5.30 је код Турака настала пометња. Изгледа да су на то утицали јауци турских рањеника које су носиоци купили и односили. Око 6 часова борба је престала и непријатељ се повукао. Према ширини фронта и јачини ватре изгледа да је непријатељ напао једним батаљоном, а по многим траговима крви видело се да су Турци имали велике губитке.⁷¹

СТАЊЕ ПОСЛЕ ПАДА КАРТАЛ ТЕПЕА

Командант опсаде известио је 15. новембра увече да је бугарска 11. дивизија на левој обали Тунце заузела турски предњи положај Маслак са батеријама бр. 58, 59. и 60. и да одатле бомбардује фор Ајваз бабу и блиске батерије код села Арнауткеј, где је дошло до неколико експлозија. Убрзо је извештено да је наводно положај бугарских трупа постао тежак услед јаког турског притиска, те је командант опсаде наредио да се

⁷¹ У овој се борби истакао командант 4. батаљона 20. пука, резервни капетан I кл. Милован Гавриловић.

са свих сектора предузму озбиљне демонстрације. Стога је командант српске II армије наредио у 19 часова Тимочкој дивизији да, по могућству, заузме на северозападном сектору Могилату, чифлик Екмекчикеј и Јуч тепелер, стављајући јој на располагање армијску резерву.

Командант Тимочке дивизије наредио је у 22 часа да се 16. новембра изврши демонстративни напад, и то 20. пук на Могилату, 15. на чифлик Екмекчикеј, а 13. и 55. на Јуч тепелер. Али, до овога није дошло, пошто је извештај команданта источног сектора био негачан.

Сутрадан, 17. новембра, командант армије је наредио да се, за случај предузимања ноћног напада на Могилату, чифлик Екмекчикеј и Јуч тепелер, проуче положаји и припреме сва потребна средства, како не би дошло до забуне.

Следећег дана је командант опсаде доставио ове напомене и запажања:

За време дејства непријатељске артиљерије по стрелачким заклонима и утврђењима треба да се налазе само осмагачи бојног поља, а посада (прихватнице и резерве) да буде по склопима израђеним на нагибима, све док непријатељ не приђе на одстојање јаке пешадијске ватре; да посада не буде груписана на једном месту, већ по групама према месним прилицима; да стражарска одељења сама одбијају испаде слабијих делова и тек у случају јачег напада да се повлаче на положаје мртвих стража, пазећи да им не заклоне ватру; да се јаш сада осматрају и извиђају непријатељски положаји, како би се уопште знали најпогоднији приступи, начин утврђивања (план и пројекат), где има изграђених покривених заклона (блиндажа) и вештачких препрека; да пешадија при наступу одржава сталну везу са артиљеријом (сигналним барјачићима или телефоном), како би могла да је прати и регулише ватру. Уз то се осврнуо и на извесне пропусте (на пример, док турске пољске батерије отварају ватру на нашу пешадију и док наша опсадна артиљерија дејствује и на најмање циљеве, докле наша пољска артиљерија као да је усвојила правило да ћути и др.).

Пошто су 17. и 18. новембра водиле тешке борбе на Чаталци,^{71а} то је командант опсаде скренуо пажњу

^{71а} Док су бугарска 2. и српска II армија приступале опсади Једрена, докле су бугарска I. и 3. армија успеле да у тродневној бици (29. X — 1. XI 1912) на линији Бабаески — Пинархисар потучу турску Источну армију и одбаце је ка Цариграду, про-

командантима сектора да је потребно појачати опрезу, нарочито на источном сектору, како би се онемогућила помоћ Турака из Једрена. У вези с тим командант Тимочке дивизије наредио је командантима одсека да се предстраже појачају на два батаљона и да у случају озбиљног напада 13. пук помогне бугарском 55. пуку.

НАПАД 8 (ТУНЦАНСКЕ) ДИВИЗИЈЕ НА КАРТАЛ ТЕПЕ (20. новембра)

Губитак Картал тепеа 12. новембра представљао је тежак удар за Тунцанску дивизију. Стога је командант опсаде наредио 19. новембра у 23.30 да Тунцанска дивизија заузме сутрадан Картал тепе уз подршку трупа Дунавске дивизије.

Овог јутра (20. новембра) осетило се и пред фронтом Дунавске дивизије кретање турске пешадије на десном одсеку, код Беле могиле и у долини Арде, те је Дунавски пољски дивизион отворио ватру да би спречио сваку акцију Турака. То је изазвало ватру турске градске артиљерије која је трајала од 4.35 до 5 часова. Пошто бугарска опсадна артиљерија на овом сектору није ни овог пута подржала пољску артиљерију, то је командант артиљеријског пука поводом интервенцисао код команданта дивизије. Тим поводом командант пука

пустивши прилику да је енергичним гоњењем потпуно растроје. Источна армија, деморалисана, гладна и захваћена епидемијом колере, одступала је у неред, налуштајући артиљерију и другу опрему. Велика пометња владала је у Цариграду, пуном изобилица, дезертера и трупа које су пристизале из Мале Азије. Па и у таквој ситуацији Турци су успели да поседну и организују за одбрану положаје позади вароши Чаталце (на око 45 км с-з од Цариграда), на линији: језеро Теркос — језеро Бијикчекмеце, још одржали су били утврдили у типу полусталне фортификације. Ту су дочекали и одбили нови напад Бугара 17. и 18. XI, наравно им велике губитке. (Турци су располагали са око 84 000 људи и 280 оруђа, а Бугари са око 126 000 људи и 550 оруђа). Само бугарска 3. армија имала је 40—50% погинулих, рањених и болесних. Ускоро (у децембру) дошло је до примирја. Када су после примирја Турци предузели офанзиву (5—9. II 1913), успели су да поврате Чаталду и одбаце Бугаре на линију Пондима — Синекли — Силиври.

вели да је официрски кадар бугарске опсадне артиљерије апатичан, поједине батерије имају за командире врло младе, па и резервне официре те и не обраћају озбиљну пажњу на осматрање и коректуру.

Како је пре подне била густа магла то је напад Тунџанске дивизије могао почети тек после подне.⁷² Напад је вршила 3. бригада: десна колона (30. Шејновски пук са 3. батаљоном 51. пука, једним пољским брзометним дивизионом и једном пољском спорометном батеријом) напада на фронт: к. 97 — Плоската височина (плата између к. 97 и к. 123), а батаљон 51. пука задржан је у резерви; лева колона (12 — Балкански — пук са 2 пољске брзометне и 1 спорометном батеријом) напада на фронт: к. 123 — Картал тепе — с. Доуџорос. У резерви је задржана 3. бригада (51. и 52. пешадијски пук), док се 2. бригада налазила на источном сектору. Опсадна батерија 120 мм постављена је 4 км западно од Картал тепеа, са правцем дејства с. Доуџорос — с. Че-рекеј.

Док је одбрану Картал тепеа потпомагала турска артиљерија и са Казан тепеа, догле је напад Тунџанске дивизије потпомагала целокулна артиљерија Дунавске дивизије. Ова је око 17 часова успела да привуче на себе турску артиљеријску ватру не само са свога сектора, већ и са десне обале Арде.

Са почетком напада се задоцнило. Уместо у 13 часова, лева колона се кренула из бивака у 14, а десна у 14.45 часова, те је напад отпочео тек у 17 часова. Десна колона је успела да заузме к. 97 али не и Плоскату височину, а лева све до 19 часова није постигла никакав успех. Кад је командант бригаде у 19 часова лично наредио команданту 4. батаљона 12. пука, мајору Дојчинову, да напада, овај је у 19.40 кренуо батаљон, извршио јуриш и у 20 часова заузео Картал тепе, а мајор Касабов к. 127. Село Доуџорос није заузето.

С обзиром да је ситуација код Тунџанске дивизије постајала све тежа, командант Дунавске је споразумно са командантом Тунџанске дивизије наредио својој

⁷² Командант ове дивизије известио је још пре подне да су нефријатељски положаји у с. Доуџорос заузети, што је било погрешно (Иванов 158).

пешадији да отвори ватру и по могућству крене ка Белој могили; позвао је и команданта Тимочке дивизије да то исто учини. Зато је између 18 и 19 часова и артиљерија са северозападног сектора отворила ватру на турске заклоне у долини Арде.

У 20 часова се генерал Иванов обратио лично команданту српске II армије са захтевом да Дунавска дивизија отвори одмах ватру из својих опсадних топова на Турке који су отпочели напад, те да тиме појача одбрану Картал тепеа. После пет минута понова се обратио команданту армије тражећи да се једна батерија постави у долини Арде, одакле би тукла простор између села Доуџороса и реке Арде, и тиме припо-могла одбрани Картел тепеа.⁷³

Сутрадан, 21. новембра, напад је требало продужити да би Тунџанска дивизија постигла дати задатак — потпуно овлађивање линијом с. Ахркеј — с. Доуџорос. Зато је 1. бригада појачана 51. пуком. Борба је отпочела тек у подне, пошто се дигла магла. Сви покушаји Бугара да заузму Плоскату височину и с. Доуџорос, а Турака да поврате Картал тепе, остали су неуспешни. Према ухваћеном турском телефонском разговору, у борби је учествовало 12 турских батаљона.⁷⁴ Бугарски губици су били: 36 погинулих и 293 рањена војника и 2 официра.

НАПАД ДУНАВСКЕ ДИВИЗИЈЕ НА БЕЛУ МОГИЛУ

(22. новембра)

Двадесет првог новембра ухватила је Тунџанска дивизија на турском тврђавском телефону разговор по коме Турци за сутрашњи дан припремају напад на Картал тепе са 12 батаљона, 4 батерије и 2 ескадрона.

За парирање овог напада командант опсаде издао је 22. новембра у 1 час заповест у којој се, поред осталог наређује да, чим отпочне борба на јужном сектору, трупе западног и северозападног сектора садејствују 8. дивизији, и то: са западног сектора ватром на Папас

⁷³ АВИИ, к. 39, бр. 1.

⁷⁴ Русев, 184.

тепе и у југоисточном правцу ка Карагачу, а ако противник ослаби одбрану на Палас тепеу, да би се ојачао против јужног сектора, искористити прву могућност да се Палас тепе заузме; трупе северозападног сектора да садејствују западном, гађајући Палас тепе као и северозападне линије форова; опсадне батерије са источног сектора да од самог почетка боја бомбардују варош Једрене (ретком ватром са прекидима), а тако исто и у правцу Боснакеј, где ће се вероватно кретати непријатељске колоне.⁷⁵

Према томе је командант Дунавске дивизије у 5.30 наредио: да полска и градска артиљерија буду спремне за дејство на Палас тепе и јужни сектор од 6 часова, и то: Дунавски полски дивизион на десном одсеку да дејствује делом на село Доуџорос (ако ово не буде узела 8. дивизија), топом из с. Елчели на батерију код Черекеја, а остатак дивизиона на објекте испред свог одсека; Дрински полски дивизион на левом одсеку да буде спреман за дејство на трупе на Палас тепеу уколико то буде потребно; да градска артиљерија дејствује по форовима Казан тепеа и Мараша, на Палас и Бекчи тепе, као и по турским снагама на десној обали Арде. (На ове последње имала је да дејствује обема батеријама 120 мм Д/25, батеријом 120 мм Д/30, као и хаубичком батеријом 150 мм која је те ноћи заменила спорометну хаубичку батерију.) Сем тога, наређено је да 8. и 4. пук буду спремни да предњим деловима, уз подршку полске и градске артиљерије, заузму предњи положај, па и сам Палас тепе, а 9. пук да остане у свом биваку у приправности.

На фронту Тунцанске дивизије пушчана ватра није престајала целе ноћи. Она је била час јача, час слабија, али је око 4.40 била врло јака код села Доуџорос. Тек пошто су батерије Дунавског полског дивизиона у 4.45 отвориле ватру испред десног одсека, она је око 5 часова код Доуџороса сасвим престала.

У 4 часа је начелник штаба Дунавске дивизије саопштио преко телефона команданту 4. прекобројног

⁷⁵ Иванов, 159. Верујући у могућности заузећа Палас тепеа, командант армије је ставио Дунавској дивизији на располагање своју резерву.

пука да, чим отпочне борба на јужном сектору, садејствује нападу 8. (Тунцанске) дивизије. У том циљу ће пред зору (после 6 часова) извршити покрет напред и заузети бар предње турске ровове, на којима ће остати и утврдити се.⁷⁶

Већ у 5.55 је Дунавски полски дивизион отворио ватру на предње турске стрелачке заклоне, а Дрински полски дивизион на објекте на свом одсеку и на батерију код Доуџороса. После пола часа отворена је пешадијска ватра на целом фронту. На левом одсеку, према 4. прекобројном пуку, Турци су почели да појачавају предње делове. Примећени су покрети једног батаљона од Бекчи тепеа ка Белој могили који се, дочекан ватром Дринског полског дивизиона, распрштао. Стрелачки заклони на предњој падини Беле могиле били су засути зрнима двеју батерија Дунавског полског дивизиона — шест разорних зрна пало је у саме стрелачке заклоне, услед чега су се Турци повукли у позадину Беле могиле. И јужну косу Беле могиле тукли су топ код с. Елчели и Дрински полски дивизион, одакле су се Турци повукли у позадину. Под заштитом артиљеријске ватре 1. и 4. батаљон 4. прекобројног пука, као и 2. батаљон 8. пука код с. Елчели, успели су да напредују 200 до 300 м.

Обавештавајући суседе о ситуацији, командант дивизије је замолио команданта Тунцанске дивизије да, по могућству, предузме покрет и јави о стању своје дивизије. На ово му је у 10.50 одговорено да је Тунцанска дивизија заузела линију к. 123 — к. 97, да је једном батаљону наређено да заузме село Доуџорос и да се борба сада води северно од ове линије.⁷⁷ Због кише која је ударала у очи и ометала гађање, командант 8. дивизије предложио је у 11.15 да се прекине даље наступање.

⁷⁶ АВИИ, к. 142, бр. 27.

⁷⁷ До 10.50 Бугари нису били заузели на линији к. 123 — к. 97 Плошчату височину; у то време водила се јака борба баш на тој линији. Турци су око 10.30 часова, под заштитом веома јаке артиљеријске ватре, напали нарочито Каргал тепе са 4—6 батаљона уз подршку полске артиљерије (Русев, 188). Плоскату височину Бугари су заузели у 17 часова, а с. Доуџорос тек 24. новембра.

Ватра код Дринског пољског дивизиона престала је у 9.45, а код Дунавског у 10.40, док је опсадна артиљерија целог дана повремено гађала разне циљеве.

Ситуација код батаљона који су кренули напред, нарочито код 4. прекобројног пука, постајала је све тежа. Командант тог пука вели: „Велика близина непријатељских стрелаца и њихови сигурни заклони чинили су, те им је ватра била веома јака, што је онемогућавало нашим стрелицима подизање — копање довољних заклона; поред тога, међу пуковима (4. и 8.) није одржавана веза, јер је 4. пук испео далеко напред, док је 8. заостао већим делом. Услед овога делови који су изашли напред, морали су се увече, под заклоном мрака, повићи на своје положаје. Наступање је вршено по иницијативи погачињених“.⁷⁸

Око 15.30 је код Тунцанске дивизије понова отпочела пешадијска и артиљеријска ватра. Турци су тукли нарочито артиљеријом лево крило, где је на целом фронту наступала пешадија, нарочито код Доуџороса. У 16 часова је командант Дунавске дивизије наредио да артиљерија разруши Доуџорос пошто се, по речима команданта 8. дивизије у њему и око њега налазе густе масе непријатељске пешадије. И командант Дунавског пољског дивизиона је известио да се на око 2 км североисточно од села (1 км источно од Друма) у долини којом води пут из Доуџороса за Једрене, налази једна батерија а северно од ње око 6 батаљона у снажним порецима. Одмах је 1. пољска батерија отворила ватру на Доуџорос, а када је то урадила и опсадна артиљерија, пољска батерија је пренела ватру на поменуту турску батерију. После једног рафала видело се како послуга турске батерије бежи низ долину.

Код Дунавске дивизије су се водиле тешке блиске борбе око Беле могиле, и то на равном и чистом земљишту, са добро утврђеним непријатељем чија је ватра била јака, тачна и вишеспратна. Због тога је обуствљен папад који, по мишљењу команданта 8. пука није требало предузимати без довољно тешке градске артиљерије.⁷⁹

⁷⁸ АВИИ, к. 142, бр. 4 и 5.

⁷⁹ АВИИ, к. 68, бр. 2.

Четврти прекобројни пук борио се са највећим самопегором и храброшћу, о чему сведочи и релативно велики број рањених и погинулих (погинуло је 37 и рањено 203 војника). Од официра рањени су: потпуковник Светозар Радаковић, капетан I класе Драгољуб Баковић, резервни поручник Светомир Станковић и потпоручник Радоје Милосављевић. Командант пука, који се за све време борбе налазио код прихватнице, каже у свом извештају поред осталог: „...овакав начин напада не би требало више предузимати, већ постепеним уколавањем и прављењем приближница нападати онако, како градска војна прописује за напад на утврђене логоре. Доказ је, колико нас је коштао скок унапред при овом демонстративном нападу. Питање је, колико би нас жртва коштало, да смо дошли на сам Папас тепе, који је одлично утврђен и наоружан, да му шрапнелски меци нису могли ништа учинити иако су у маси на њ избачени. И предњи њихови ровови снабдевени су настрешницама и пушкарницама, а цео положај фланкиран са суседних форова“.⁸⁰

Услед великог замора и губитака, смењене су следећег дана јединице прве линије. Два батаљона 9. пешадијског пука који су упућени да смене по један од најзаморенијих батаљона 4. прекобројног и 8. пука, понели су грађу за израду заклона и склоништа. Смењени батаљони упућени су у логор 9. пука у чији су састав привремено ушли.

НАСИЛНО ИЗВИЉАЊЕ ТИМОЧКЕ ДИВИЗИЈЕ

(22. новембра)

Док се овог дана Дунавска дивизија јаче ангажовала, Тимочка се ограничила само на насилно извиљање. Команданту ове дивизије наређено је да слабијим снагама садејствује одбрани Тунцанске дивизије, због чега је командантима одсека наређено да са по једним водом изврше насилно извиљање, и то: 20. пук у правцу Могилате, 15. у правцу Екмекчијеја, а 13. и 55. у правцу Јуч тепелера (али ово тек кад им се нареди). Циљ

⁸⁰ АВИИ, к. 142, бр. 4 и 27.

је био да се утврди каквом снагом располаже непријатељ на назначеним тачкама, како су оне утврђене, има ли батерија и где су им места, као и места препрека.

Писменом заповешћу команданта Тимочке дивизије од 3.30 речено је да ће се са западног сектора отворити ватра на Папас тепе и у југоисточном правцу ка Карагачу, с тим да и северозападни сектор садејствује гађањем Папас тепеа и северозападне линије форова. Групе су обавештене да ће и опсадне батерије са источног сектора, кад почне борба, извршити бомбардовање вароши Једрена (ретком ватром и с прекидима) и правца ка Боснакеју, где су се очекивали покрети непријатељских колона.

Када се око 4.30 чула јака артиљеријска ватра код Тунцанске дивизије, командант Тимочке дивизије поново је наредио да се из 13, 15, и 20. пука, као и бугарског 55. пука, упути по један вод у насилно рекогносцирање одређеним правцима. Али, када га је командант Дунавска обавестио да је Тунцанска дивизија озбиљно нападнута и моли за помоћ, он је у 6.40 преко телефона наредио да се испадни у циљу рекогносцирања изврше са по једним батаљоном, али тек после снажне артиљеријске припреме.

Око 7.15 кренуо је 2. батаљон 20. пука са предстражног положаја у правцу Могилате. Још у покрету дочекан је јаком артиљеријском ватром са Казан тепеа и суседних батерија, а по избијању на косу која се спушта са Могилате и јаком пешадијском ватром, те је даље наступање било онемогућено, нарочито због тога што се није успело са неутралисањем непријатељске артиљерије. Како се није могла ухватити ни веза са суседним батаљоном 15. пука (овај је стигао у висину своје предстраже тек доцније), а батаљон 20. пука је био привукао на себе сву непријатељску артиљерију, то се, око 10.30, повукао на свој ранији положај. Напад овог батаљона потпомагала је и једна бугарска тешка батерија гађајући Казан Кјутру и једну батерију западно од чифлика Кадинкеј.

Батаљон је имао 3 погинула и 19 рањених.

Том приликом се сазнало: да су на левом крилу Могилате, код хумке, изграђени стрељачки заклони,

позади њих редут, а иза редута и десно до две укопане батерије; да је јачина непријатеља на Могилати 2 до 3 батаљона са 1 до 2 полске батерије; да је Могилата јако брањена и са линије форова, те је потребно да опсадна артиљерија приђе ближе да може тући форове и то под условом да је Папас тепе у сргским рудима. Без овога, био би узалудан ма какав покушај.⁸¹

Доцније, око 7.30, кренуо је и 1. батаљон 15. пука у правцу чифлика Екмекчикеј. Чим су се патроле појавиле на прећену где су била турска стражарска одељења, дочекане су ватром мртвих стража. Убрзо су почели избијати и наши стрељачки стројеви који су дочекани веома јаком артиљеријском ватром, те су морали стати. За то време су батерије 3. дивизиона, као и срска и бугарске хаубичке батерије, са великим залагањем подржавале напредовање пешадије, али је све то било недовољно. У 11.30 је командант батаљона издао заповест за повлачење на ранији положај.

Овом се приликом сазнало: да се испред чифлика Екмекчикеј налазе дубоки стрељачки заклони са прекама и снагама јачине једног батаљона, да се артиљерија налази позади чифлика на 2 км и да се са садањих наших положаја не може успешно тући.

У 7.40 кренуо је и 2. батаљон 13. пука правцем Сарај Акбунар — Јуч тепелер.⁸² Наређено је да и артиљерија подржи овај испад. У 8.45 је командант дивизије наредио да батаљон настула у разређеним стројевима али да се сувише не истиче.

Кад је око 9 часова развијен за борбу избио са јужне стране Карјак тепеа и стигао у висину села Сарај Акбунар, дочекан је ватром полске и градске артиљерије са Шејтан тарлеа и Јасу тепеа. Ватра турских полских батерија убрзо је ослабљена дејством српске 6. и бугарске 1. батерије, које су за све време борбе штитиле батаљон, тако да су око 9 часова приморале једну чету да се са неке могиле на Јуч тепелеру повуче ка касарни на Ешил тепеу.

⁸¹ АВИА, к. 138, бр. 1.

⁸² АВИА, к. 128, бр. 3. Јачина батаљона три чете. Њему су придата и два артиљеријска извиђача из бугарске опсадне батерије.

Деснокрилна (1) чета продужила је покрет без икаквог задржавања све до линије наших мртвих стража, док је левокрилна (3) задоцнила. Иако је батаљон дочекан, поред артиљеријске, и јаком пешадијском ватром већ са 900 м, он је и даље наступао благодарећи вештом коришћењу земљишних угиба, истурању ашов-чића за заштиту од шрапнелских куглица и пешадијских зрна, уколавању без наређења, заузимању погодних положаја и ставова и боји одеа. Тако је око 10 часова први борбени ред стигао отприлике на 300 м испред положаја турских мртвих стража. Под заштитом артиљеријске ватре, 1. чета кренула је на јуриш и заузела непријатељске заклоне са надстрешницама, па је убрзо стигла и 3, док је резерва (4. чета) остала са командантом батаљона за све време борбе у закло-нима наше мртве страже.

У 10.45 је команданту батаљона наређено да задржи заузете турске стрељачке заклоне, све док у 11.50 није примљено наређење команданта дивизије да се батаљони постепено повлаче. У исто време обавештена је и предстража да прихвати овај батаљон у повлачењу.

О наређењу за повлачење које је примио у 12.30 командант батаљона каже да је: „било тешко извести а још горе остати на положају тученом унакрсном ватром артиљерије са Шејтан Тарла, из међупросторних батерија и пољских батерија.“⁸³ Повлачење је било тешко извести само зато што је отпочело касно и што га није довољно помагала сопствена опсадна артиљерија. Наиме, командант батаљона се са резервом задржао у заклонима на положају мртвих стража за све време борбе, а његов први борбени ред је отишао напред више стотина метара. Због тога су чете у првом борбеном реду доцкан примениле наређење, те је повлачење отпочело тек у 14.30.

У то време је прва група бугарских топова 120 мм капетана Михаилова, која је потпомагала напад, престала да дејствује иако јој је у 12.10 наређено да потпомаже извлачење батаљона. И заступник команданта пука, аутор овог дела, који је са Синчу тепеа пратио

рад, лично је захтевао око 14.20 да батерије продуже ватру и задрже наступање турске пешадије која је, изгледа, припремала обухватни напад са правца Караџоз табије. Али, све је то било узалуд, помоћи није било. На срећу, 1. батерија из Шуменског крепосног (тврђавског) батаљона непрекидно је потпомагала извлачење батаљона и њој се има умногоме захвалити што је турски испад осујећен.⁸⁴

Чете првог борбеног реда овог батаљона стигле су у бивак око 16.30, а командант са резервом доцније.

За време овог напада је на Јуч тепелеру била слаба турска посада до једног батаљона. Тек у 13.15 појавила су се два батаљона турске пешадије, који су избили из вароши са правца Ешил тепеа, а за то су време хелиографи са Шејтан тарле давали сигнале, вероватно за помоћ. Фронт пешадије са 500 до 600 људи изагребена на задњој ивици Јуч тепелера јасно се оцртавао; главе су вириле, један је официр на белом коњу обилазио фронт, а исто је то радио и други на левом крилу, док се на десном, иза могиле, видело више коњаника (вероватно су то били официри). И са Кемер табије спуштао се ка Јуч тепелеру батаљон пешадије. Он је ишао поред Караџоз табије, затим коритом Маслат даре и даље јаругом. На ову је пешадију сасредила ватру наша 6. пољска батерија.

Од непријатељске артиљерије дејствовала је са Караџоз табије једна батерија 105 мм, једна пољска брзометна батерија западно од Јасу тепеа и једна 150 мм (6 оруђа) источно од Ешил тепеа.

Најтеже губитке наносила је ова последња батерија постављена на 600 до 700 метара источно од касарне (источно од шатора који се сада видео), јер се код топова видео одсева.

„У свима на и у овој борби очито се испољава да се турска пешадија као слабија стално повлачи, да би остала слободно

⁸⁴ Релација команданта 13. пука од 25. новембра 1912, (АВИИ, к. 128, бр. 3).

Група капетана Михаилова од 2 батерије (8 топова кал. 120 мм) била је такође на одсеку 13. пука позади Синчу тепеа (позади 6. пољске батерије). Батеријом Шуменског батаљона командовао је капетан Бојан Божинов.

⁸³ АВИИ, к. 128, бр. 3.

поље за дејство артиљерије. Артиљерија за извесно време ћути, докле нашу пешадију навуче и доспе на извесну линију или просторију, и тада обаспе ватром⁸⁵.

У овој је борби погинуло 4, а рањено 44 војника, али само из првог борбеног реда (резерва није имала губитака), док је непријатељ, према непровереним подацима, изгубио око 100 људи. Пало је у очи да су се турски војници храбро борили, али су рђаво гађали, док им је артиљерија гађала одлично.⁸⁶

Трећи батаљон бугарског 55. пука кренуо је у 8 часова са батаљоном 13. пука у правцу северног дела Јуч тепелера. Њега су потпомагале батерије 11. артиљеријског пука, и то: 1. је гађала стрелачке заклоне на Јуч тепелеру, 2. заклоне јужно од Мајмун дераа, а 3. одвојени врх на Ири бјучу. Када је после 8 часова батаљон стигао до својих предстражних заклона, северно од Ђаур дераа, дочекао је јаком ватром пољских батерија, но, благодарећи бугарским батеријама и батерији Тимочког артиљеријског пука, убрзо је непријатељска ватра осетно ослабила.

Батаљон је наставио наступање. Око 8.30 Турци су са Ешил и Јасу тепеа отворили ватру из по једног градског оруђа на Ески инцирлик, а у 9.08 отворила је ватру и једна батерија источно од Карађоз табије на суседни батаљон 13. пука. Убрзо су 1. и 2. батерија избациле Турке из једног стрелачког заклона са Јуч тепелера, коме се упутила суседна чета 13. пука. У то време дати су неки светлосни знаци са једне намије у Једрену.

Око 10.55 појавиле су се две турске чете из потока Маслат, упутиле се ка селу Сарај Акбунар и поселе неке заклоне. Обасути ватром 1. и 2. батерије, као и бугарском градском батеријом са одсека 13. пука, Турци су брзо одступили, те је у 13.05 левокрилна чета 2. батаљона 13. пука заузела ове заклоне, а батаљон 55. пука задржао се у њиховој висини.

⁸⁵ АВИЛИ, к. 128, бр. 3.

⁸⁶ Овом се приликом нарочито истакао командир 1. чете, капетан I класе Драгиша Ковачевић, који је храбро водио чету под кишом шрапнелских кулида. Истакао се и поднаредник Димитрије Димжић, који је први ускочио у непријатељски заклон, као и многи други.

Пошто се 2. батаљон 13. пука почео повлачити, то је и командант батаљона 55. пука наредио повлачење. У почетку тај батаљон није трпео ни пешадијску ни артиљеријску ватру, али је око 14 часова стигла једна турска пољска брзометна батерија код Јасу тепеа, источно од Карађоз табије, и отворила јаку ватру обасипајући шрапнелима батаљоне 13. и 55. пука који су тада претрпели знатне губитке. Губици би били много већи да је батерија стигла раније но, захваљујући касном доласку и близини наших склоништа, групе су се сачувале од већих губитака. Ватра је престала у 14.30. Било је свега 2 погинула и 15 рањених војника.

Извиђањем се сазнало да непријатељ на Јуч тепелеру не располаже снагом већом од једног батаљона, да се резерва налази позади редута и да је једна батерија од 6 топова постављена између редута и неке могиле.

Артиљерија са овог сектора успешно је потпомагала пешадију западног сектора за све време насилног извиђања. Тако је опсадна артиљерија на десном крилу дивизије још од 6 часова тукла два редута западно од села Мараша, Палас и Бекчи тепеа, као и сам Мараш, а чим је турска артиљерија источно од Казан кјупруа отворила ватру на групе Дунавске дивизије, на десној обали Марице, одмах су батерије пренеле ватру на источну страну Палас тепеа где су се виделе многе групе војника како беже из заклона.

Друга група гађала је градске батерије на Казан кјупруу, као и пољске батерије, а око 9 часова пренела је ватру на Палас тепе. Две опсадне лаке батерије отвориле су ватру на једну пољску батерију 200 м јужно од Јасу тепеа и једну батерију 105 мм на 600 м источно од Карађоз табије, док су хаубичке батерије тукле турску пешадију на Јуч тепелеру. Подржавајући пешадију, артиљерија је имала 12 погинулих и 71 рањеног војника.

Ноћни прелаз (22. новембра). — Командант српске II армије наредио је 16. новембра да се ухвати неки од војника са турске предстраже, како би се добили потребни подаци. Само, ово је било тешко извести код Тимочке дивизије, јер се радило на ограниченом про-

стору и блиском одстојању, на земљишту отвореном и прегледном, а ноћу осветљеном рефлекторима, на коме није било ничега — ни камена нити икаквог растиња; све је збрисано, и равнo као длан.

По споразуму између команданта 15. пука и дивизиона 4. бугарског хаубичког пука, мајора Недељчева, образовано је одељење добровољаца од 15 бугарских и 9 српских војника, под командом бугарског наредника Павла Георгијева.⁸⁷ Мајор Недељчев је имао да организује прелаз тог одељења.

Одељење је прошло 22. новембра око 4.30 кроз предстражу 15. пука и по мраку се упутило ка чифлику Екмекчије. После сваких 8 до 10 корака морало је да прилегне, јер је земљиште осветљавано рефлектором са Караџоз табиге. Када је неопажено стигло до на 150 м од чифлика Екмекчије, где никога није приметило, скренуло је ка хумци на к. 154, прошло кроз неки празан ров и изненада се појавило на педесетак корака од једног стрељачког заклона без грудобрана, који је посела турска мртва стража јачине око 30 људи. Владала је гробна тишина; испред заклона је мирно шетао стражар с пушком о рамену.

Одједном је одељење појурило ка заклону. Чуо се проран глас наредника Георгијева: „Вацајте бомбе!“ а једно време и позив Турцима: „Теслим ол!“ (Предај се!). У том се проломи експлозија бомби и цика пушака. У рову настаде страшна паника: чуло се крклање и запомагање; многи покушаше да се извуку али је ров био дубок. Убрзо се Турци прибраше и отворише ватру, и они из рова и они из суседних заклона, тако да је више наших и бугарских војника рањено у главу.

Поднаредник Голубовић је покушао да извуче из рова првог Турчина до кога је стигао, али није успео. Ров је био дубок, а Турчин тежак и очајно се бранио те је Голубовић морао неког да позове у помоћ. У то време су се ту нашли само Голубовић, наредник Георгијев и још један Бугарин, те је Голубовић позвао Георгијева у помоћ, али му је овај одговорио да их је много у рову и да остави тог Турчина. Тако су се њих тројица повукли не даље од десетину корака и отворили ватру на Турке који су бежали из рова.

Постојала је опасност да буду заробљени. Стога су бацили на Турке још две бомбе и отпочели постепено да се повлаче,

⁸⁷ Из 15. пука учествовали су: поднаредник Благоје Голубовић из Сижирце (парафински срез), каплари Михајло Јовић из Секурића и Вукосав Марковић из Рабеновца (левачки), каплари Драгомир Танасковић из Бунара и Цветко Вељковић из Даништа (белички), редови Јосиф Радивојевић из Вуковца (дрстени-спотовачки) и Божин Јовановић из Велике Дренове (дрстенички срез).

застајкући и отварајући ватру, све док нису стигли до своје предстраже. Тада је било око 5 часова, а цела борба није трајала више од 20 минута.

Два бугарска војника (Илко и Иванов) нису се вратила. Мајор Недељчев каже да је један српски војник видео кад је Илко пробо у рову Бајонетом два турска војника, али је после трећег и сам пао тешко рањен. Први који су одступили носили су га 100—150 корака, а кад је издахнуо, оставили су га. Када је наишао Голубовић и он га је упртио на леђа, али га је убрзо морао оставити јер је био преморен. Од бугарских војника 4 су рањена, а од српских тројица у главу, од којих један теже.⁸⁸

Док се ово одигравало, мајор Недељчев је нестрпљиво очекивао тресак бомби и одмах је отворио ватру на чифлик и позади к. 154.

Овом се приликом сазнало: да су турски стрељачки заклони без грудобрана и зато тешко уочљиви; да су им ровови дубоки и да немају заклона од шрапнелских куглица; да је цео простор, нарочито југозападно од хумке, прошаран лажним стрељачким заклонима и да су им пушке без ножева. За ово дело Голубовић је унапређен у чин наредника, а остали српски војници предложени за сребрну медаљу за храброст, док је командант армије наградио све учеснике, и српске и бугарске, новчано.⁸⁹

Међутим, код Дунавске дивизије било је много теже ово извести услед близине непријатеља. Зато је командант наредио да се по пуковима образују јаче групе до једне чете, које би се могле употребити за насилно извиђање. Те су се групе имале прикупити близу логора 9. пука код развалине Кујунли, да би се под руководством команданта пионирског полубаталјона обучавале у руковању бомбама, као и у нападу на пољска утврђења (која су снабдевена препрекама). У препаду на турске војнике било је и успеха.

ЗАТИШЈЕ

Борбе око преотимања Картал тепеа на јужном сектору и покушаји да се заузме Бела могила и што ближе прибе Папас тепеу на западном сектору, завр-

⁸⁸ Рањени су Јовић, Танасковић и Јовановић.

⁸⁹ АВИИ, к. 41, бр. 15.

шене су с обе стране. Очекивали су се само резултати преговора о закључењу примирја у Цариграду, а за то време предузимане су све мере да се изврши потпуно окружавање тврђаве и прекине свака веза са спољним светом, док су Турци чинили све да би то омели.

Није било никаквог озбиљнијег покушаја да се тврђава заузме одсудним нападом, јер је бугарска Врховна команда била убеђена да за то недостају снаге и средства (нарочито артиљерија), и да их је немогуће узети с фронта, са Чаталце, код Цариграда и са Галипоља. У томе је протекло све време до примирја.

Услед надоласка воде скинут је понтонски мост преко Арде који су Бугари били подигли код с. Сименли те је прекинута веза са Тунџанском дивизијом, а следећег дана, 23. новембра, скинут је и мост на Марици код Веран Текеа и прекинута веза између Дунавске и Тимочке дивизије. Отада је превозење пешадије вршено само понтонима.

Истог дана, 23. новембра, бугарски авион је освојио југоисточно од Казан тепеа логор са око 5000 људи, који је раније био на западној страни села Мараша. Сем тога између Карагача и Марице видели су се с обе стране друма разбацани шатори у највећем нeredу, по чему би се дало закључити да су избеглици.

Наређено је да се варош Једрене бомбардује са источног сектора, и то без прекида, а да се са западног и јужног бомбардују марашке и карагачке групе форова, као и само предграђе Карагач. Касније, 30. новембра, опсадним батеријама на северозападном сектору наређено је да приђу ближе, како би биле у могућности да гађају зону позади линије форова, а опсадне батерије десног одсека да снажним ватром фланкирају Бекчи тепе и источне падине Папас тепеа, како би се приликом напада обезбедило њихово освајање.

У току 24. новембра повремено је на западном сектору отварана артиљеријска ватра с обе стране. Већ око 4.15 су два топа почела да дејствују са правца Бекчи тепеа, тако да је једно зрно пало на метар испред трећег топа 3. батерије, али није нанело никакву штету.

На то су одмах одговориле две бугарске опсадне батерије. У 4.40 је једна турска пољска батерија позади Беле могиле отворила плотунску палбу на наше стрелачке заклоне. Одмах је одговорила једна батерија Дунавског дивизиона, док су остале тукле непријатељске стрелачке заклоне. Ватра је престала у 5.20. На молбу команданта Тунџанске дивизије опсадна артиљерија је у 15.10 отворила ватру на Доуџорос, да би помогла напад на само село. Гађање је прекинуто у 16.30.

Командант Дунавске дивизије примио је 25. новембра у 13 часова наређење команданта армије да потпомогне артиљеријом Тунџанску дивизију која ће настати ка линији Доуџорос — Черекеј. Зато је обавестио команданта Тунџанске дивизије да ће њен напад подржати артиљеријским дејством на Папас тепе те моли да му се јави час почетка напада. На то је добио одговор да је дивизија заузела и утврђује линију: Каргал тепе — к. 123 — к. 97 и да нема намеру даље да напада, сем ако на то буде принуђена дејством непријатеља.

Командант бугарске опсадне артиљерије код ове дивизије известио је 26. новембра да Турци на десној обали Арде, према Каргал тепеу, подижу неке заклоне. Одмах је на њих отворена ватра. Сутрадан је исти командант известио да су око 17 часова примећене две турске колоне у покрету јачине до једног пука пешадије, једна од Черекеја, а друга јужније. Обе су се упутиле према бугарском фронту.

Пошто је било потребно да се ватром јаче притисне фор Мараш, то је командант опсаде наредио 27. новембра да се бар једна опсадна батерија на западном сектору што пре премести напред. Међутим, командант Дунавске дивизије није се с тим сложио. Сматрао је да би даље померање напред постало исувише опасно, нарочито за сопствену пешадију, док би померање пешадије даље напред било скопчано са несразмерним жртвама.⁹⁰

⁹⁰ Када су се 24. новембра два истрањена бугарске опсадне артиљерије распрсла позади пољске артиљерије и 8. пука, скренута је пажња команданту ове артиљерије на правилно темпирање. Одговорено је да узрок привременог распрскавања није у неправилном темпирању; узроци су непознати, те су батерије и постављене на крила положаја (АВИИ, к. 71, бр. 13).

Када је 29. новембра око 16 часова бугарска градска артиљерија 150 мм Д/30 бомбардовала форове Мараш и Карагач, одмах је одговорила турска артиљерија са Казан тепеа, Мараша и Бекчи тепеа. Убрзо затим, у 16.05, отворила је ватру и једна турска пољска батерија источно и позади Беле могиле и обасула шрапнелима наше стрелачке заклоне. На ово је одмах одговорила 3. тимочка пољска батерија и већ после неколико хитаца турска је ватра престала.

У ово је време 3. тимочка пољска батерија са леве обале Марице гађала стрелачке заклоне на Папас тепеу. Пошто је упочетку тукла само крилни део, јављено јој је да продужи путању. После тога је ватра била тако успешна да су Турци, по извештају команданта 4. прекобројног пука, почели напуштати своје стрелачке заклоне.

Тридесетог новембра наређено је да се и са западног сектора бомбардују форови Мараш и Карагач, као и само предграђе Карагач. Бомбардовање је отпочело у 16.15, али је убрзо обустављено услед магле.

Целог дана 3. децембра на западном сектору је владало затишје. Увече је на левом крилу десног одсека отпочела израда склоништа код прихватница, где је упућено и пола пионирске чете. Око 20.15 чула се на десној обали Арде, код Доуцороса, јака пешадијска ватра, а убрзо се исто десило и на левој обали Марице код Тимочке дивизије. После 10 минута отпочео је ватрени двобој и на западном сектору, и то на левом крилу десног одсека. Тамо су слабији турски делови напали наша стражарска одељења, па је убрзо и турска пешадија са Беле могиле отворила најјачу пешадијску ватру која је пренета и на леви одсек, тако да се од лагане врло брзо прешло на брзу паљбу. Пољске батерије су одмах прискочиле у помоћ пешадији.

Командант левог одсека изричито је захтевао од Дринског дивизиона да жестину артиљеријске ватре подешава према брзини пешадијске ватре. Када је за овај захтев чуо командант дивизије преко телефона, спречио је његово извршење и наредио команданту дивизиона да ватру регулише према потреби и сопственој процени. Нешто доцније отворила је ватру и 3. ти-

мочка батерија са леве обале Марице и шрапнелима тукла предње турске заклоне и северне падине Папас тепеа.

Око 20.50 ватра је почела да слаби, али је на десној обали Арде, код Тунчанске дивизије, продужена свом жестином. У то је време и Тимочка дивизија известила Дунавску да су 13. и 15. пук ступили у борбу. После непуних 10 минута ватра се поново распламсала и на одсеку Дунавске дивизије, а тада се у борбу умешала и бугарска градска артиљерија са тог одсека. Она је тукла Папас и Бекчи тепе, а на десној обали Арде фор Мараш, Карагач и батерију код Черкекеја, а преко Марице и Казан тепе.

Јачина ватре почела је око 21 час да малаксава. Продужена је само код 4. батаљона 8. пука где је потпомогнута ватром Дунавског дивизиона. У то је време Тимочка дивизија известила Дунавску да Турци наступају веома опрезно и да у борби учествују предстража 15. пука и целокупна артиљерија. Ватра се на махове распламсавала и јењавала све до 24 часа.

У жељи да се понеко градско оруђе избаци више напред ради бомбардовања Карагача па чак и Једрена, командант Дунавске дивизије се обратио команданту армије с молбом да му се упути командант опсадне артиљерије бугарске 2. армије, пуковник Загорски, ради споразума, пошто се то тиче и јужног сектора.

Сутрадан, 4. децембра, око 1 час, понова је отпочела борба не само на западном већ и на јужном сектору код Тунчанске дивизије, а убрзо и на северозападном код Тимочке, па је око 2 часа престала. За време саме борбе, у 1.35, стигло је обавештење да је закључено примирје.

*

Велики утрошак муниције представљао је тежак проблем (нештедимице су је трошили, нарочито баталјони 9. пука који су тада првипут ступили у борбу) Тако је у току ноћи 3/4. децембра утрошено 118 000 пушчаних зрна; пољска артиљерија, изазвана ватром

пешадије, утрошила је 1308 шрапнела и 60 разорних зрна, опсадна артиљерија 60 разорних зрна. Укупни, пак, губици износили су 2 погинула и 16 рањених, од којих 3 опрљена бугарска артиљерца од црног барута.

Слично се одигравало и код Тимочке дивизије. Тамо су се 25. новембра видели неки митраљеви постављени западно од стрелачких заклона на Јуч тепелеру, док је у Једрену код Султан-Селимове цамије горела велика ватра, а после два дана горело је и село Мараш. Да би могла тући митраљезе и остале објекте на Јуч тепелеру, 4. пољска батерија Тимочког артиљеријског пука избачена је напред и постављена између села Сарај Акбунар и прихватнице, а код с. Возгача постављена су два рефлектора.

Пало је у очи да 27. новембра увече Једрене није било осветљено и видео се једино црвен фењер код неке болнице.

После неколико дана затишја Турци су 1. децембра око 18.30 напали слабим одељењима са Јуч тепелера предстражу 13. пука у правцу Сарај Акбунара, али су после непуне два часа одбијени уз помоћ 5. пољске батерије. Сутрадан је наређено да се обуставе непријатељства све до 20 часова, пошто ће се преко северозападног сектора упутиати парламентар у Једрене.

Међутим, 3. децембра Турци су понова напали. Они су око 20.15 кренули у напад и отворили јаку пешадијску и артиљеријску ватру на предстражу 15. пука; ватра је престала око 20.50, али је у 22 часа поново отворена. Одмах је 1. дивизион Тимочког артиљеријског пука са одсека 20. пука отворио ватру на Панап тепе, док је 3. дивизион са одсека 15. пука обасуо Могилату и чифлик Екмекчикеј. Исто су тако прискочили у помоћ 15. пуку и делови са одсека 13. пука. Док су 4. и 6. батерија тукле Јуч тепелер а 5. Маслат дере, догле је бугарска опсадна батерија код 13. пука тукла рефлектор на Карађоз табији. Убрзо је почела дејствовати и артиљерија са одсека 55. пука. Код 15. пука су се само стражарска одељења повукла до мртвих стража, пошто непријатељ није ни прилазио десном крилу испод 300 м. Око 23 часа све се утишало.

За време борбе турски рефлектор са Карађоз табије осветљавао је положаје северозападног сектора, док су наши код села Возгач осветљавали турске положаје.⁹¹

ПРИМИРЈЕ

ОДМОР И ПРИПРЕМЕ

Неуспеси у рату приморали су турску владу да се почетком новембра обрати непосредно другој страни (Србима, Бугарима, Грцима и Црногорцима) с молбом за примирје. Са бугарске стране одређени су: председник Собрања (Народне скупштине) Данев, генерал-лајтнант Савов и генерал-мајор Фичев, а са грчке: посланик у Софији Панап и војни изасланик Србију и Црну Гору заступали су, по споразуму, Бугари. С турске стране одређени су министар трговине Решид, министар војни Назим-паша и државни саветник Шадам-беј, а као заменик Исмет-паша.

После више састанака закључено је опште примирје, о чему је 4. децембра око 2 часа, примљено ово наређење команданта опсаде:

„Данас по подне (3.) закључено је опште примирје. Стога прекините одмах војна дејства и наредите командантима да на сваком сектору још ове ноћи или сутра ујутру буду извештени о томе и Турци. Трупе да остану сада на својим местима. Сутра, 4. овог месеца, биће назначена комисија која ће заједно са таквом од стране Турака одредити демаркациону линију.“⁹²

Примирје је закључено на неодређено време и одмах су престала дејства. Услови су били:

1. Ратујуће стране ослају на својим положајима.
2. Опседнута тврђава неће се снабдевати ни храном ни муницијом.

⁹¹ За ово време истакли су се: из 15. пука поднаредник 3. чете 1. батаљона Светозар Стевановић и каплар Видоје Гајић; из 1. дивизиона Тимочког артиљеријског пука командир 3. батерије, капетан 1. класе Чедомир К. Јовановић и командир 1. батерије Милево Арсовић.

⁹² АВИИ, к. 39, бр. 1.

3. Бугарска војска снабдеваће се храном и муницијом преко Црног мора и Једрена.

4. Ово снабдевање почеће десетог дана после пописа примирја — 14. децембра.

5. Преговори за мир почеће у Лондону 13. децембра. Детаљи код Једрена регулисани су од стране мешовите комисије састављене од три бугарска и четири турска официра.⁹³

Примирје је примљено с одушевљењем. Јер, од када се стигло под Једрене и укопало стално се борило, трпело и ђутало. Сада се одједном све изменило: оживеше логори, измилеше људи на топло сунце. Прало се, чистило оружје и одело, поправљале се земуннице и лежаји на предстражи, набављала се простирка и уређивали логори.

Предстраже код Тимочке дивизије смањене су по пуковима одмах на половину (по две чете на предстражном и главном положају) с тим што је јачина стражарских одељења остала иста. За остала три баталјона у резерви наређено је да им се тачно одреди улога и место које имају заузети у случају потребе, као и да се смена на предстражи врши пре пада мрака.

⁹³ У комисији су одређени: на сектору Тимочке дивизије I позива: начелник штаба, полковник Драгомир Цветковић, мајори Неделчев и Миливоје Стефановић, и капетан Милован Гавриловић, а са турске стране: бимбаше (мајори) Хајри-беј и Шукри-ефендија, колагаси (вице мајор) Рифат и Абд-ел Кебир и мулазим евел (поручник) Назми-ефендија. На сектору Дунавске дивизије II позива: начелник штаба мајор Живко Ђорђевић, мајори Петар М. Лазаревић и Љубомир Костић, и капетан Хумбаџићев, а са турске стране: бимбаша Зајри-ефендија, јузбаша (капетан) Зулуци-ефендија и мулазим евел Мунир-ефендија.

Она је саставила два протокола. По протоколу бр. 1 предстраже остају на догађашњим местима, а састаници су допуштени само код Палас чесме, на друму Једрене — Мустафа Паша; извиђање пешадијом, коњицом, авијацијом, балонима и рефлекторима забрањено је; фортификациски радови су допуштени, али на предстражама је могло да их обавља само њихово људство; сахрану погинулих могли су да обављају само болничари и ненаоружани војници. У случају продужења непријатељства, обе стране су дужне да се узајамно обавесте на четири часа раније. Протокол бр. 2 говори о демаркационој линији и детаљније регулише извесна питања.

Предузете су мере да се људство и стока што боље заштите од наступајуће зиме, отпочела је поправка свих порушених фортификациских објеката и изградња нових. Пазило се нарочито на фортификациско ојачање предстражне линије како би се припремила за главну одбрамбену. Сем тога, разматрало се где би, при евентуалном нападу, требало подићи паралеле и приближнице, затим места за смештај алата и материјала, зборна места за радничке колоне итд.

У исто време приступило се избору места за постављање артиљерије. На одсеку 13. пука предвиђено је да 6. пољска батерија изиђе напред како би са 4. пољском успешно дејствовала на одсек Шејтан тарле — Јуч тепелер, 5. пољска батерија имала је да остане ради фланкирања чифлика Екмекчикеј а бугарска опсадна да припреми положај на излазу из Сарај Акбунара, како би успешније дејствовала против Карађоз табије и Шејтан тарла. Хаубичкој батерији код 15. пука наређено је да изгради положај јужно од Кара Смаилча где да пређе кад се заузме турски предњи положај.

За сигурнију одбрану утврђеног положаја и првилнију употребу снага којима се располагало, командант Тимочке дивизије је наредио да се групе вежбају у брзом изласку и поседању положаја и фортификациских објеката (дању и ноћу), као и да се изводи остала борбена обука са људством. Држана су и предавања о раду јединица у одбрани и нападу, изношене поуке и искуства стечена за време опсаде и слично.

Код Дунавске дивизије наређено је да десни одсек осигура 8, а леви 9. пук, да предстража буде сталног вида, да се смена врши по подне. Остатак 8. пука који није био на предстражи имао је да се смести у кантонман у с. Епчели и у чифлик Кулаклу, а у случају потребе могао је користити израђене земуннице код до-тадашњих резерве. Остатак 9. пука и пионирски полубаталјон остали су у својим бивацима, док је 4. прекобројни пук прешао у кантонман у с. Еспетли, где је даље вршио предстражарску службу на десном одсеку са 8. пуком. Сем тога, наређено је да се довлачење потреба комором врши само увече или пред свануће.

Пољски артиљеријски пук задржао је код топова половину људства а остало сместио у бивак, док се на осматрачким тачкама дивизиона стално налазио по један официр. Исто је наређено и за бугарску опсадну артиљерију, која је 3. јануара скинута с положаја и упућена на источни сектор.

Нарочита је пажња обрађена на то да се у бивацима одржавају хигијенске мере, па је наређено да се обрати највећа пажња на пијаћу воду.

Командант Дунавске дивизије наредио је још 27. новембра команданту 9. пука да се батаљони који долазе за смену у логор обучавају под руководством команданта пионирског полубатаљона у бацању бомби и савлађивању препрека, а остатак да врши борбену обуку. Обука је вршена свакодневно од 8.30 до 11 и од 14 до 15.30 часова. Ради подизања морала војницима је указивано на успехе наших савезника, на кризе и неуспехе код непријатеља и сл. Обрађана је велика пажња на дисциплину, а с друге стране, организоване су разне приредбе за разоноду војника.

Командант опсаде Једрена одобрио је трупама да користе и кантонмански размештај, али је то одлучно одбио командант Тимочке дивизије пошто је већина одређених села (Кемал, Возгач, Дуванца, Ахркеј, Јускудар, Секјун, Бијук Смаилче, Сарај Акбунар и Хаској) била порушена или заражена тифусом и дизентеријом. Сем тога, та села су била на правцу јаког саобраћаја. Тим су се путевима преносили сви болесни бугарски војници па и колерични, од којих су неки доведени мртви чак и у Мустафа Пашу, а неки остављени по селима. Зато су се унеколико користила искључиво за смештај стоке.⁹⁴

Настала је тешкоћа око набавке грађе за израду земуница. О томе у наређењу команданта српске II армије од 8. децембра, поред осталог стоји: предузете

⁹⁴ Коњи 15. пука смештени су у село Возгач, које је имало 30 до 40 кућа, 1. дивизиона позади Кемала у чифлик Кирпали, 3. дивизиона и 2. хаубичке батерије у село Кара Булут (такође развалине са десетак кућица од бондрука и непечене цигле), а 2. дивизиона и 13. пука у села Вајук Смаилче и Сарај Акбунар. Са коњима су упућени по један официр и најкужнији број војника.

су „мере да се за проширење бивака набави потребна грађа, али командант нека на њу не рачуна, пошто није сигурно да ће се моћи добити, већ нека се сам постара да грађу за ту потребу нађе и биваке што пре прошири и уреди“.⁹⁵

Извршена је попуна пешадијских пукова (по дивизијама) из допунских батаљона, тако да су допунски батаљони 13. и 15. пука Тимочке дивизије имали по 2 чете у селу Возгачу, а 20. пук 4 чете — две у Возгачу, једну за заштиту градске артиљерије и једну у Секјуну за стражу и спровођење заробљеника.

Организована је обавештајна служба која је имала да прати кретање непријатеља, нарочито на источном сектору.

Командант армије и команданти дивизија обилазили су трупе и положаје, а обишао их је и командант опсаде 26. децембра.⁹⁶

И Турци су се утврђивали. Они су на целој линији мртвих стража подизали нове и појачавали старе стрелачке заклоне. Тако су западно од чифлика Кадинкеј подигли стрелачке заклоне, а у чифлику Екмекчијеј посекли су сва дрвета сем једног које им је служило као реперна тачка. Ту су подигли и редут. И код Караџоз табије израдили су стрелачке заклоне. На десној обали Баур дера, према 13. и 55. пуку, израдили су стрелачке заклоне, отргнелике за један батаљон, а на крилима су поставили три митраљеза. Пред неком могилом на Јуч тепелеру подигли су линету, а у позадини се видела једна батерија од 4 топа, обезбеђена мрежом од жица, управљена према селу Сарај Акбунар. Даље ка Тунци Турци су израдили стрелачке заклоне на два места за по једну чету, као и шест реди неправилно постављених журијачких јама (рупа), док су на Ири бјуку подигли редут са 3 митраљеза. Стрелачки заклони подизани су за стојећи став и са надстрешницама.

⁹⁵ АВИИ, к. 39, бр. 1.

⁹⁶ 12. децембра командант дивизије приликом обиласка није био задовољан смештањем војника, нарочито код 13. пука; командант армије обишао је трипут предстражу и главну одбранбену линију 15. и 20. пука.

Турци су изводили радове и на главној одбрамбеној линији: испред Караџоз табиге израђено је затворено пољско утврђење, а између Ешил и Јасу телеа постављена је једна нова пољска батерија, чији су се топови јасно видели и испред које је подигнута мрежа од жиге (три реда коља), коју је доцније гађала градска батерија са одсека 13. пука. Живо су радиле и око редута на Папас телеу где су непрекидно доносили грађу, а на источном сектору видело се са Синчу телеа да се између батерије бр. 40 и 41 подиже нова пољска, а између 43. и 44. једна градска батерија. 31. децембра Турци су изводили и обуку у поседуња положаја.

Стигла је и Нова 1913. година. У честитки о Новој години командант армије каже да је врховни командант бугарске војске, ценећи напоре и јуначко држање трупа српске II армије, подарио војницима Тимочке дивизије 820 и за коњицу још 10 Војничких крстова за храброст IV степена, а за Дунавску дивизију 410. Ова су одликовања код Дунавске дивизије свечано предата 28. јануара. У 13. пуку предата су 26. јануара — одликовано је 90 подофицира и војника.

СТАЊЕ У ЈЕДРЕНУ

За време примирја командант Једрена Шукри-паша, валија и влада из Цариграда, чинили су све да у Једрену одрже дух и подигну морал, како код војника тако и код грађанства. Проносиле су се вести о наводним турским успесима, а о примирју се говорило да је то турска влада великодушно изашла у сусрет Бугарима и Србима који су за то молили. Превожење хране за Бугаре железницом преко Једрена објашњавано је тиме као да ће исто тако ускоро отпочети дотур хране и за Једрене.⁹⁷

Велики везир је повремено давао обавештења о општој ситуацији и похваљивао гарнизон и грађанство за храбро држање. Преврат у Цариграду примљен је с неспокојством, али када се сазнало да је један од

⁹⁷ Јититигден у поменутом делу вели да су бугарски војници три пролазу возом поред Једрена бацали новине, бели хлеб, со, шећер, што је утицало на пад морала код Турака.

главних узрока преврата очување Једрена, светог града за Турке, духови су понова оживели. Нови велики везир упутио је команданту одбране овај радиограм:

„Идржљивост и храброст једренских трупа и становника велики су. Ваше стрпљење и постојаност донеле вам у блиском времену достојан мир. Очеличите и охрабриите групе. Војнике љубим у чело, а вас препоручујем милости божјој“.⁹⁸

Код трупа је отпочела осетна nestaшица хлеба и осталих намирница за исхрану као и других потреба за живот.⁹⁹ Смањивана је количина хране, док се варошка сиротиња све више тискала око полупразних пекара и месарница. Ту је тешко било одржати ред те су се одигравале жалосне сцене. Плач гладне деце био је потресан, мајке су кушиле свакојаке траве, вадиле корење од ширевине и кувале. Немуслиманке су, 16. марта, демонстрирале пред валијиним конаком, вичући да им деца умиру од глади, али су силом растеране.

И сточна храна је била на измаку, те се приступило масовном клању стоке. Осећала се оскудица у соли, а петролеја је још раније нестало, те је варош била неосветљена. Пошто је наступила јака зима, а огрев почео да нестаје, одобрено је вађење винове лозе и сеча воћки.

У тако тешкој ситуацији хоће су упућиване по до-мовима где су препоручивале вернима најстроже по-стове и читање молитве. У томе су и код војника и код грађанства имале успеха.

Кад је настало бомбардовање града, енглески кон-зул у Једрену замолио је своју владу да се заузме за странце у том граду, којих је било 1398, и издејствује неутралну зону, а за оне који желе да оду и слободан

⁹⁸ ВМБГ V, 774.

⁹⁹ Код Дунавске дивизије II позива појавила су се 19. фебруара 1913. четири белунца, међу којима један поднаредник и један каплар. Изјавили су да за 48 часова добијају хлеб који није био тежи од 500 гр. Хлеб је иначе био укусан и леп. Мешитим, капетан Милутин Јовановић износи да су војници из турског 29. пука, који су се предали 21. марта, имали хлегичне од плеве и семена од метле, првене као цигла.

пролаз. Али се у томе није успело и сви су остали до пада Једрена.

О тешком стању код Турака могло се закључити и из разговора са њиховим официрима и војницима. Тако се 10. јануара појавило код предстраже 1. баталјона 4. прекобројног пука шест турских официра. У разговору који се водио на француском језику Турци су се жалили на досаду, желећи да се рат једном сврши. Чули су да ће мир бити закључен у року од три дана и да ће тада кренути за Цариград.

Сл. 2 — На демаркационој линији — састанак српских и турских војника за време примирја
(Рађ академског сликара Милише Глишића)

После три дана јавио се као парламентар један турски официр у пратњи два војника. Њему је изишао у сусрет резервни инжињеријски поручник Миодраг Стаменковић, који је овде био на раду. Турски официр је изјавио протест због радова на утврђивању. То је био само изговор. Он је желео да сазна шта има ново. Питао је где је турска главна снага, јер им њихова команда саопштава да су Турци у Софији, а они виде

бугарске возове где пролазе кроз Једрене за Цариград. Желео је да чује и са наше стране кад ће се мир закључити. Изјавио је да у Једрену има колере и друге болести, али мало, и желео је да сазна како је код нас. Молио је да му се дају стране новине. Стаменковић му је дао стари број једног француског листа (Матен), у коме се говори о српским успесима, па је замолио да му се и убудуће даје, што му је и обећано.

По примљеном извештају о овом састанку командант дивизије је одобрио Стаменковићу да се свакодневно састаје са турским официрима. Тако је 12. јануара Стаменковић известио, после састанка, да је из разговора сазнао као да Турци знају стање на западном сектору.

Поводом учесталог бекства војника Турци су појачали број стражара, па се чуо и пуцањ пушака чија су зрна прелетала преко положаја. Зато је 17. јануара упућен као парламентар резервни поручник Владислав Рибникар (оснивач Политике у Београду) да протестује. На ово је турски официр изјавио да се пуцало на бегунце, али увиђа да то може изазвати ватру и са српске стране и да ће се предузети мере да се то више не понови.

Са састанка 1. фебруара Стаменковић је известио да су турски официри изјавили да знају за прекид примирја и наставак рата, али да немају појма о претврату који су изазвали младотурци у Цариграду, затим да једва чекају закључење мира, а не продужење рата, да су са Једреном раскрстили и рачунају да ће њихова влада 1. или 2. фебруара а најдаље до почетка непријатељства, наћи начина да закључи мир.

И код Тимочке дивизије било је више састанака и на њима већи број официра и с једне и с друге стране. Тако је 23. јануара и писац овог дела разговарао са турским резервним потпоручником Османом, свршеним правником, родом из Сливена (Бугарска), који му је рекао да имају довољно хлеба али немају соли, но њихови се лекари труде да створе замену, користећи и пресолац. На примедбу да бегунци изјављују да беже од глади, одговорио је: „Ако ми дозволите, сад ћу дозвати десет војника и сваки ће имати по три до четири

хлеба. Они који беже Цигани су и њих има сувише, а онај који бежи природно је да ће то износити". Каже да му је општа ситуација позната. Крадом им се с наше стране дотурају новине, а добијају извештаје и из Цариграда, али се не саопштавају свима. За Једренску тврђаву каже да се само пешадијом не може заузети.¹⁰⁰

Командант бугарског 11. артиљеријског пука каже у извештају да је из разговора с турским официјерима сазнао да се преврат који се десио у Цариграду очекивао, али да не знају резултат; да се турски официјери жале да су њихови команданти неспособни и да је већина против обнављања војних дејстава; да се официјери деле на присталице младотурака и старотурака итд.¹⁰¹

Интересантан је извештај од 28. јануара капелана Душана Х. Јовановића из 13. пука који је знао турски. Он каже да је разговарао с једним официјером (младотурчином), неким Асафом, који каже да зна за преврат у Цариграду, за пад Фамиловог кабинета, убиство министра војног и његовог ађутанта,¹⁰² јер је Фамил забављао у енглеску политику и све је слушао што је Енглеска наређивала... Шукри-паша је старотурчин али не мрзи младотурке... Даље каже да је Шукри-паша сувише строг и од грађана Једрена нико му не сме ни да

¹⁰⁰ АВИМ, к. 45, бр. 9. Једног лепог сунчаног дана писац је дошао до Тунице. Није била далеко, раздвајао нас је само бугарски 55. пук. Туца га је подсетила на Велику Мораву у летљивим данима, са ниском обалом образлом врбом. По повратку угледао је испред стражара бугарског 55. пука, отприлике на 50 м, како чучи некакав турски војник. Стражар му објасни да је то турски официјер који очекује намирице. То га заинтересова и приђе му. Био је то поручник Хусеин из Гостивара, стар око 40 година, смеђ, са лицем на коме су ратни догађаји оставили дубок траг. Пожали му се на оскудицу у храни и замоли за састанак.

¹⁰¹ АВИМ, к. 45, бр. 9.

¹⁰² Енвер-беј ушао је, 23. јануара 1913, са 300 богословаца (софта) у Председништво владе (Високу порту) и том приликом погинули су министар војни Назим-паша и његов ађутант, а председник владе, велики везир Фамил-паша, био је приморан да поднесе оставку. За новог великог везира и министра војске дошао је Махмуд Шефкет-паша, а за главнокомандујућег Изит-паша. Ове промене имале су битног утицаја на прекид примирја и даље наставаљање борбе код Једрена.

приђе нити се, пак, дружи са грађанима; побољевање је у вароши и међу војницима унеколико попустило, хране имају, нарочито војници, и не оскудевају у хлебу али немају соли, шећера и петролеја. На крају је додао да је њему и његовим друговима жао што је српска војска овде, јер ће Једрене, ако се преда или га заузмемо, остати Бугарима, а то ће бити од штете за будуће и за њих и за нас.¹⁰³

Истог дана је и писац овог дела разговарао с једним апотекарском који му је рекао да је у Једрену заиста „био покрет, али не и револуција, чим се сазнало за турске недаће. Око двадесет официјера узето је на одговорност, а шта је с њима не зна се, они су били за предају". Иначе, нико не може знати право стање пошто је официјерима тачно одређен круг у коме се могу кретати, и на полагају и по вароши. „Строга је дисциплина код трупа и официјери су код својих војника. Официјери врше тачно своју дужност, али без воље". Војници не знају стање у држави, јер се то од њих крије; забрањено је војницима једне команде да се састају са онима из друге. Организација је таква да у свакој јединици има по један официјер младотурчин.

Хране нема, продавају апотекар, то знам отуда што ја вршим преглед свих намирица. Војници добијају око 120 грама хлеба, нешто меса и сира (до 12 грама), и од тога се справља чорба. Извесне посаде добијају више хлеба, и то форовске до 300 грама... У вароши и међу војницима било је болести: колере, колерине (дролива), тифуса и болести уста (месо са усана и десни се распадало, а зуби испадали). Сад нема — оболелост је нормално. Ноћна борба између 3. и 4. децембра изнемадила је, дошло је до панике код официјера, војника и грађана. Сви су мислили да ће те ноћи Једрене пасти.¹⁰⁴

Слично је било и код 15. пука. Тамо су 7. децембра три турска војника известила нашу предстражу да Асим-беј, који сутра долази на предстражу, жели да се састане са српским официјерима. Пре састанка сахрањено је 12 лешева српских војника нађених испред предстраже који су погинули 8. новембра. По сахрани пришао је Асим-беј који је одлично говорио бугарски, са још два официјера. Никако нису веровали да је паша Куманово, Скопље и цела Македонија, јер су званично обавештени да је шлаб њихове Македонске армије у Нишу.

¹⁰³ АВИМ, к. 45, бр. 9.

¹⁰⁴ Исто.

О овим се састанцима сазнало па су на њих долазили и официри из дивизијског штаба. Референт санигета дивизије, пуковник др Милан Жерајић, састао се на демаркационој линији с турским војним лекаром, пореклом Јерменином, и између осталог сазнао да је у Једрену глад и да хране има за 10, а највише 15 дана. Раније је било колере, али сада нема никакве заразе.

Последњи састанак одржан је уочи прекида примирја.

ПЛАН ЗА НАПАД

За време примирја бугарска Врховна команда одредила је 19. децембра комисију под председништвом команданта опсаде, генерал-лајтнанта Иванова, а за чланове: команданта српске II армије и команданта 11. дивизије, затим инспектора артиљерије и инжењерије (из Врховне команде), команданте пољске артиљерије, опсадне артиљерије и инжењерије (из бугарске 2. армије) и најзад начелника штаба 8. дивизије, са задатком да испита:

1. — може ли се артиљеријским и инжењеријским средствима којима се располаже предузети отворени напад на тврђаву,
2. — ако је овај напад могућан, који сектор даје највише изгледа на успех и колико је потребно снага и средстава (артиљеријских и инжењеријских).

Комисија је отпочела рад 22 а завршила 24. децембра. Према њеном извештају заузеле тврђаве помоћу изненадног напада било је могућно до 23. октобра, али доцније врло тешко због тога што су Турци фортификацијски ојачали предњи и главни положај, обезбедивши их препрекама од бодљикаве жице. Напад, пак, са јаким артиљеријским бомбардовањем захтева велики утрошак муниције и не може довести до потпуног успеха; њега треба синхронизовати са ефикаснијим начиним напада. У садашњим условима и са средствима којима се располаже, једино је могућан насилан напад на источни сектор — његов северни одсек, који је фортификацијски слабије организован, а погодан је, како за артиљеријско дејство тако и за пешадијски напад.

Комисија је даље нашла да садања средства нису довољна за потпун успех. Јер, ни поред највеће економије на осталим секторима, не може се на нападни сектор груписати више од 24 батаљона према 30 турских, а потребно је да нападачеве снаге на том сектору буду бар један и по до два пута веће од турских. Стога је неопходно појачати га једном пешадијском дивизијом, пољском брзометном артиљеријом, са два брдска брзометна дивизиона, пионирским батаљоном и са неколико митраљеских чета.

Упоредивши јачину и распоред артиљерије једне и друге стране, комисија је нашла да Турци на сваком сектору имају по 60 оруђа великог калибра, а на сектору главног напада могли би да концентришу још око 70 оруђа великог калибра из резерве — свега 130 оруђа, док би опсада могла да концентрише 80 оруђа великог калибра и 30 пољских хаубица — свега 110 оруђа, од којих 6 треба оставити за остале секторе. Тај се број може ипак сматрати довољним, с обзиром на положај опсадних батерија које су биле у могућности да туку непријатеља уздужном и леђном ватром, и на познатије тачног распореда и одстојања до непријатељских батерија.

Командант српске II армије као члан комисије поред осталог вели: „За напад је изабран североисточни угао источног сектора: фор Ајваз Баба са суседним форовима. На свим осталим секторима имали су се нападати и заузети предњи положаји, па онда нападати на форовску линију, чинећи непоустљиви притисак, те да се турска снага задржи док се не изврши пробој код Ајваз Бабе...“

Но како је при груписању артиљерије на источном фронту западни сектор остао без градске артиљерије, само са шест пољских батерија, ја сам тада изјавио да се ту, с обзиром на дејство градске артиљерије са Мараша и Казан Тепе, не може постићи никакав успех, због чега смо и одлучили да се на том сектору држи пасивно.

Тако исто изјавио сам сумњу да ће се и на северозападном сектору трупе које заузму предње положаје: Екмекчикеј и Могилату моћи одржати под артиљеријском ватром са тврђаве, пошто им се остављају свега четири градске цеви, и оне су раније, кад је имало више градске артиљерије да им помаже, излазиле на Могилату, па су ипак морале да одступе. Али остао

сам при томе да ће се задатак извршити онако како је напред одређено, пошто се нема више градске артиљерије да се стави на расположење.¹⁰⁶

Када се уверио да западни сектор не може издржати ватру турске градске без помоћи опсадне артиљерије, командант наше армије обратио се 9. фебруара српској Врховној команди за помоћ, тражећи да му јави може ли добити и колико наших градских топова. Одговорено му је 11. фебруара да ће се на молбу бугарске Врховне команде послати одмах десет топова калибра 120 мм са официрима и послугом за три смене, као и да ће се послати и нове хаубице 120 и 150 мм, чим буду монтиране.¹⁰⁶

О овом одговору командант је истог дана обавестио команданта опсаде Једрена.

Од послатих оруђа западни сектор је добио два градска топа и једну хаубичку батерију 120 мм, а све остало упућено је Бугарима на јужни сектор.

РАТНИ САВЕТ

Према току преговора у Лондону видело се да до мира неће доћи. Зато се 15. јануара састао Ратни савет на западном сектору у селу Кара Агачу под председништвом краља Фердинанда. Присуствовали су: цео бугарски Министарски савет, помоћник врховног команданта генерал-лајтнант Михаило Савов, начелник штаба генерал-мајор Иван Фичев и сви команданти армија.

После реферата генерал-лајтнанта Савова о стању на ратишту, дата је реч команданту бугарске 2. армије који је изнео мишљење да рат треба продужити нападом на Једренску тврђаву, како би се укљонила ова препрека која омета правилно снабдевање армија код Цариграда и која је највећа запрека за закључење мира у Лондону. Додао је каква су средства потребна да се у року од два до три дана постигао успех без сувише великих жртава.

¹⁰⁶ АВИИ, к. 44, бр. 39.

¹⁰⁶ АВИИ, к. 45, бр. 2.

Међутим, командант 3. армије, генерал-лајтнант Ратко Димитријев, није делио ово мишљење, износевши не само немогућност напада, већ предвиђајући и неуспех, а можда и катастрофу која ће стати сиљних жртава. Зато је био мишљења да не би требало отворено нападати, већ сачекати да се тврђава глађу примора на предају. На то је командант 2. армије одговорио да се тврђава може глађу приморати на предају, али када? О томе се још нису могли прикупити тачни подаци. Уз то је додао: „Ми смо на таквом одстојању од линије форова да се налазимо у сфери непријатељске ватре и непријатељ може сваког дана помало да нам наноси губитке што на крају крајева чини много.¹⁰⁷“

На основу свега изложеног генерал Иванов се понова изјаснио за отворени напад, који треба да буде први задатак при обнови операција.¹⁰⁸

Краљ је желео да чује и мишљење Министарског савета, нашта је министар председник изјавио да им је тешко да се изјасне кад међу генералима постоји толико противречности.

Иако је краљ делио мишљење генерала Савова и Димитријева, ипак је остало да то питање реши Бреховна команда.

ПРЕГОВОРИ У ЛОНДОНУ

Са припремама за напад на Једрене морало се пожури, јер преговори у Лондону нису глатко текли. Већ је 23. децембра командант II армије наредио командантима дивизија:

¹⁰⁷ Иванов, 227.

¹⁰⁸ По мишљењу генерала Иванова Једрене је требало напастати још у почетку операција, пре Часалце и примирја. То би довело до резултата, само да је напад био потмогнут и дејствима која се примењују приликом освајања оваквих тврђава. А када већ није учињено тада, требало је одмах по прекиду примирја. Тако се не би дочекала сурова зима која је скупо стала опсадне трупе. Међутим, „руководиоци војне политике“ нису могли схватити право стање, што се види и из одбијања предлога Памил-паше за мир. Генерал Иванов сматра да тада „политика и стратегија нису ишле истим путем и истом циљу.“ (Иванов, 316).

„Врло је вероватно да ће војна дејства понова отпочети кроз шест дана, а прекид преговора за мир мрже се очекивати сваког дана. Предузмите најозбиљније мере да будете готови за ту евентуалност.“¹⁰⁹

Пошто је по свему изгледало да до мира неће доћи, то је командант Дунавске дивизије издао 26. децембра ову заповест:

„Из досадашњих преговора о миру очевидно је да наш непријатељ неће да усугли ни столу земље, коју су наше победоносне армије заузеле. Он једним својим логезом лера хоће да потре све оно, што сте ви са вашом палом браћом храбро стекли.

Јунаци! После толиких славних битака, да ли би ви допустили да прође некажњено такво потцењивање наших славних војсача? Напротив, припремајте се за нове победе и са вашим несавадљивим уввиком „Напред!“, докажете понова противнику па и целом свету, да наша Отаџбина заслужује веће уважање.“¹¹⁰

У вези с тим и командант Тимочке дивизије издао је сличну заповест и наредио да се за предстојећи напад што пре заврше фортификациски радови, да артиљеријски пук и хаубичка батерија одмах отпочну израду топовских заклона позади предстражног положаја, како би се на случај покрета напред ови могли посетити. Предузете су и све мере да се прилази овим положајима удесе и осигурају.

Командант опсаде је наредио 28. децембра да се одмах врате са одсуства сви официри, а истога дана је командант Тимочке дивизије издао заповест за премину даљих дејстава. Сем тога, командант дивизије је наредио 2. јануара да се у случају продужења непријатељства одмах поседне досадашњи предстражни положај као главни, и то: 20. пук од Марице до линете североисточно од чифлика Кара Смаилче, а као ослонац да послужи редут бр. 1 са сталном посадом од једне чете; лево 15. пук закључно са редутом на садањем левом крилу који ће носити назив редут Екмекчик; даље лево 13. пук коме је додељен редут 6-бис североисточно од Кара Булута, закључно са групом утврђења пред с. Сарај Акбунар, а до Тунце остаје и даље 55. пук

¹⁰⁹ АВИИ, к. 45, бр. 2.

¹¹⁰ АВИИ, к. 71, бр. 9.

Артиљерији је наређено да остане на досадањем положају. За два топа у куполама додељена 20. пуку наређено је да се израде заклона, како би тукли к. 154 и чифлик Кадинкеј, а за оне код 15. пука да се израде заклона у центру. За вод спорометне батерије 75 мм код Тунце наређено је да се изради заклон позади Таушан куруа, како би са још једном батеријом дејствовао против Јуч тепелера и Ири бјука.

По прикупљеним извештајима и извесним знацима могло се закључити да није искључена могућност да Турци у очајању изврше испад, као што се десило код Скадра, иако се још воде преговори о миру. Зато је командант Тимочке дивизије већ сутрадан (3. јануара) наредио да се предстража појача и да артиљерија буде спремна за дејство. Организована је и специјална осматрачка служба, како би се пратило стање и кретање непријатеља, нарочито на источном сектору.

На овоме се није стало. Командант армије је саопштио 6. јануара да, како изгледа, преговори за мир неће успети и могућно је обнављање ратних акција. Додао је да се располаже подацима, истина недовољно познаним, да Турци намеравају да предузму испад 7. јануара. Зато је командант Тимочке дивизије наредио да се овог дана у зору појачају предстраже још по једним батаљоном и да рефлектор код с. Возгача буде спреман за дејство, али да се избегава изазивање. После два дана јачина предстраже је смањена, да би после четири дана опет била нормална.

У то је време ситуација била врло нејасна. Тако је 13. јануара командант II армије известио да постоји могућност да Једренски гарнизон предузме испад да би себи прокрчио пут било ка Хавси, било на Узун Кјупру или Димогици, а можда и у другом правцу. Зато су предузете све мере предострожности. У том је циљу 7. пуку II позива наређено да буде спреман за покрет, а команданту бивака у Веран Текеу ставио је командант Тимочке дивизије на располагање, за заштиту моста на Марици, допунски батаљон 15. пука и људство дивизијског и армијског мостовог трена.

Тако исто је и командант Дунавске дивизије наредио ноћу 13/14. јануара: да се батаљони на пред-

стражи појачају, а предњи делови да буду на највећој опрези; да 8. пук поседне Звездасти редут и стрелачке заклоне између њега и села Елчели, а испред заклоне да избаци стражарска одељења до близу демаркационе линије, док је батаљон у с. Елчели имао да буде спреман за маневровање; 9. пук са пионирским полубатаљоном да остане у логору спреман за покрет, с тим да 4. прекобројни пук у с. Елчели такође буде спреман за дејство на десном одсеку. Приправност код мртвих стража била је „под оружјем“, а код прихватница „строга“.

Код артиљерије је наређено да сви официри буду на својим местима по батеријама и на осматрачницама, а каменометне фугасе да буду спремне за паљење. Скренута је пажња да ће се у случају напада на другом сектору наредити напад и на овом, па зато треба бити спреман. У том ће случају команданти 8. и 4. прекобројног пука обратити пажњу на велики број вучјих јама у долини Арде.

Тешкоће око преговора у Лондону постајале су сваким даном све веће. 17. јануара је командант армије саопштио да се политичка ситуација све више погоршава, а преговори у Лондону могу се сваког тренутка прекинути, те је понова наредио командантима дивизија да предузму потребне мере за покрет и борбу. Сем тога, наредио је да се одмах позове људство са одсуства.

У то време су велике силе заједничком нотом саветовале Турској да преда Једрене, обећавајући јој моралну и материјалну помоћ. Турска је напоследку пристала на то, истина тешка срца, али због изненадног преврата 23. јануара, генерал Иванов каже да постоји велика вероватноћа за обнављање дејстава, при чему су могућна изненађења. Потребна је опреза и готовост како је то раније и наређено.¹¹¹

Ову вероватноћу изненадног напада појачало је и саопштење команданта опсаде Једрена од 27. јануара,

¹¹¹ Када је 28. јануара командант армије наредио да се створи што јача резерва за дејства у случају покушаја Турака да се пробију, командант Дунавске дивизије је одредио 4. и 8. пук и пионирски полубатаљон са четири пољске батерије.

да армијски штаб има податке о томе како Шукри-паша намерава да разбије опсаду и нападне из позадине буларске трупе код Чаталце. Једновремено с тим нападом Шукри-паше треба, наводно, да предузму офанзиву и турске трупе које се налазе код Галипоља. Стога је од трупа северозападног сектора требало да се образује једна бригада (од два пука по три батаљона) са задатком да осујети евентуалне покушаје пробоја. За ову је бригаду 13. пук имао да да 3 батаљона, 2 митраљеза и вод пионира, 20. пук 2 батаљона са 2 митраљеза и вод пионира, а 15. пук један батаљон. За команданта бригаде одређен је командант 13. пука пуковник Миљко Поповић, а за начелника штаба мајор Гргур Ристић. Бригади је додељен и 2. дивизион (4. и 5. батерија) Тимочког артиљеријског пука. Она се имала образовати само у тренутку потребе, али пошто Турци нису ни покушавали пробој, то до њене употребе није ни дошло.¹¹²

Па ипак, слутње су се убрзо обистиниле. На постављене услове у Лондону да граница буде Енос-Мидија, турски опуномоћеници нису одговорили. А кад је извршен преврат у Цариграду, било је очигледно да до мира неће доћи. Зато су опуномоћени изасланици друге стране упутили турским изасланицима ноту ове садржине:

„Пупномоћници савезничких држава, пошто су и после обрада рада конференције за мир узалудно чекали три недеље одговор отоманских пупномоћника на свој последњи захтев, и пошто им, како изгледа, догађаји у Цариграду не дају наде да ће доћи до закључења мира, принуђени су, на своју велику жалост, да изјаве: да су преговори, који су отпочели у Лондону 13. децембра прошле године, прекинути.“

Тако су 29. јануара прекинути преговори, а 1. фебруара и примирје. Турци су овог дана на источном сектору истакли црвену заставу као знак да се рат наставља. Стога се сутрадан командант армије обратио наредбом јединицама да наставе и доврше започето дело, те да се „овенчани славом врате својим домовима“.

¹¹² Доцније, 22. марта 1913, одређена су свега четири батаљона — два из 13. пука, а по један батаљон из 15. и 20. пука.

РАТ СЕ НАСТАВЉА

РАД ДО БИТКЕ

Командант опсаде је саопштио 2. фебруара да следећег дана у 19 часова понова отпочињу ратна дејства. Бугарска 1. и 3. армија имају да дејствују против непријатеља код Чаталце, 4. против трупа на Галипољском полуострву, а 2. армија, појачана засад 2. бригадом 3. (Балканске) дивизије, против Једренске тврђаве. Подела на секторе и распоред трупа код бугарске 2. и српске II армије остао је исти, с тим што 1. бригада 8 (Тунцанске) дивизије улази у састав источног сектора.

Сектори су имали исте задатке као и раније, тј. да одбију сваки непријатељев испад. У случају да притом буду нападнуте надмоћнијим снагама подржанним снажном артиљеријом, предстражне трупе би се повукле на ближи положај, а непријатељ би се пустио до даљине јаке пешадијске и артиљеријске ватре и тек тада би се отворила ватра. Зато је потребно да се на сваком сектору одреди линија докле треба пустиги непријатеља. Напад јачим снагама према тврђави треба засад избегавати.

У случају да Турци предузму испад целокупном снагом, командант опсаде је даље наредио да трупе на фронту где се врши испад остану на положају, чак ако треба да се за нешто повуку уназад, како би одвукле непријатеља ван дејства тврђавске артиљерије, док би резерве требало да нападну његов бок и не допусте му повратак у тврђаву. Притом су трупе сектора имале да одржавају међусобну везу и узајамно се помажу. Пошто ће се такви испади највероватније предузети против јужног и источног сектора, у јужном и југоисточном правцу, резерве, према наређењу команданта опсаде, треба да буду тако постављене, да делом снага могу одмах прећи Марицу и помоћи суседном сектору. Трупе са та два сектора треба тада да предузму снажан напад и заузму непријатељску одбрамбену линију (ако буде напуштена или слабо опседнута).

Командант српске II армије наговестио је, у вези с тим, да ће у случају јаког испада непријатеља уследити специјално наређење за мобилну резерву, а ко-

мандант Тимочке дивизије је забранио предстражама 13. и 55. пука да у том случају одступе, јер држе главни положај на коме се налази и артиљерија.

Трећег фебруара су нарочито одређене батерије са источног сектора наставиле систематско бомбардовање Једрена, док је са јужног бомбардовано предграђе Карагач и то касарне, слагалишта и други објекти. На свако оруђе за бомбардовање одобрено је по 50 мегака за 24 часа, с тим да зрна буду посејана по целој вароши ради јачег моралног дејства. Бомбардовање је вршено и дању и ноћу, а време и трајање одређивао је командант опсаде.

Приликом бомбардовања Једрена, 6. фебруара, појавио се око 7.45 велики пламен у вароши, десно и лево од Султан-Селимове џамије. У 15.50 отвориле су ватру две турске батерије код Карађоз табије на редут Екмекчи (код 15. пука) где је пало око 40 зрна (8 није експлодирало). Око 16.20 видео се један турски пук са развијеном заставом у покрету са Ешил телеа ка Јуч тепелеру, а око 16.50 Турци су отпочели отворено да се утврђују код к. 154 и чифлика Екмекчије, али их је растерала ватра 7. пољске батерије. Између 17 и 17.30 летела су над турским положајем два бугарска авиона на које су Турци отворили ватру, али без успеха. Око 20 часова су се стражарска одељења 20. и 15. пука померила напред, што је изазвало пушкарање које је трајало и после поноћи.

У току дана, 7. фебруара, уочена су између чифлика Екмекчије и Могилате 4 турска топа који су тукли десно крило 15. пука. Стога је опсадној батерији на одсеку 13. пука наређено да отвори ватру и туче циљеве на просторији позади линије форова и око Мараша. Она је и сутрадан гађала слагалиште опреме 200 м западно од Кемер табије.

Турци су у току ноћи 8/9. фебруара извршили јак препад на трупе источног сектора, северно и јужно од пута Једрене — село Мусубејли. Тај одсек држала је 2. бригада Тунцанске дивизије, и то: 23. (Шипчански) пук пут и северно од њега са утврђењима (бр. 21, 22, 23 и 24), а 10. (Родопски) пук јужно од пута. У току исте ноћи одсек је појачан 29. (Јамболским) пуком који

је требало да смени 10. пук, а овај да поседне део положаја 23. пука јужно од пута са пољским утврђењима (бр. 21 и 22).

Међутим, јединице нису сачекале долазак смене, већ су повукле своје обезбеђујуће и извиђачке делове, тако да испред предстражне линије није било никога. Турци су око 6 часова, користећи ноћ и маглу, извршили ватрени препад са шест батаљона из Кум дераа, а затим су упали у бугарски положај. Код Бугара је настала забуна — док су предњи делови напуштали положај и бежали, позадне резерве су се, не знајући шта се одиграва, кренуле напред с ножем на пушци. Настала је тешка борба.

Бугари су претрпели тешке губитке: 414 погинулих, несталих и рањених војника, међу којима и два официра (један је погинуо), док су Турци, кажу, имали још веће — погинулих 700—800 војника и 3 официра.

Овим препадом Турци су желели да униште бугарске опсадне батерије код с. Мусубејли, нарочито две које су биле у могућности да бомбардују варош Једрене. Међутим, начин извршења био је погрешан — није требало отварати ватру, већ наступали без задржавања и извршити удар ножем. Овако нису постигнути тајност и изненађење.

Овим турским подухватом није био поштеђен ни наш северозападни сектор. Турци су око 6 часова отпочели да туку положај 55. пука, и то са Ешил и Јасу тепеа градском, а са Јуч тепелера пољском артиљеријом. Ватра се постепено појачавала. Око 7 часова су њихови мањи пешадијски делови отпочели да наступају са Јуч тепелера у правцу Ђаур дераа, а са Ири бјука у правцу Мајмун дераа, нашта су батерије 11. артиљеријског пука отвориле ватру. Када је око 9 часова командант тог пука известио да две турске чете са Ири бјука наступале у правцу Мајмун дераа, командант 55. пука је појачао оба своја пододсека по једном четом. За то време су турске градске батерије са Јасу и Ешил тепеа и пољска са Јуч тепелера обасуле јаком ватром редут у центру положаја као и просторију лево, десно и позади њега. Непријатељ је био задржан и, док су се његови делови, упућени са Ири бјука,

повукли већ око 11 часова, они са Јуч тепелера повукли су се тек по мраку.

Око 7.50 часова су и код 13. пука из долине Маслат дераа избили турски стрелјачки стројеви по десети-нама у јачини до једне чете и упутили се у правцу средине положаја пука, где су задржани јаком ватром на око 700 м. Ту су одмах отпочели да се утврђују, уколико појединци нису успели да се повуку у долину потока. Због тона је предстража појачана још једним батаљоном и са два митраљеза.

Исто тако су и на одсеку 15. пука турски извиђачки водови (укупно око 2 чете) кренули са к. 154 напред, потпомогнути артиљеријском ватром са Шејтан тарле, али су дочекани јаком пешадијском и артиљеријском ватром (8. и 9. пољске батерије), и задржани на 300 до 400 м. Борба је трајала до 10.50 када се непријатељ повукао оставивши на бојишту око 30 мртвих.

Код 20. пука је после 9 часова само турска артиљерија отворила слабу ватру са Казан тепеа на предстражни положај и успела да на више места поруши надстрешнице.

Тако је непријатељ одбијен на целом сектору, а око 11 часова борба је престала.

Турци су предузимали демонстративне нападе и на западни сектор код Дунавске дивизије. Они су око 6 часова отворили пешадијску ватру најпре на 8. пук који је посео Неутрални вис и Звездасти редут, нашта је пешадија одговорила слабом ватром, због слабо уочљивих циљева. Убрзо се пешадијска ватра пренела и на лево крило где је био 4. батаљон 7. пука II позива. Ово је изазвало и артиљеријску ватру с обе стране. Тако је на целом овом одсеку дошло до борбе.¹¹³ Пешадијска ватра престала је раније, док је код Дунавског

¹¹³ Око 7.10 9. фебруара, када је отворила ватру 4. пољска батерија капетана I кл. Јована Миловановића ради проверавања елемената, код једног метка се појавио густ дим, што је привукло пажњу турске артиљерије. Отада је цео простор ове батерије и целог 2. дивизиона био обасут ватром трију турских батерија.

дивизиона престала у 9.20 а код Дринског у 10.40. Употребљене су и петарде ради обмањивања непријатеља у чему су постигнути добри резултати.

Непријатељ је 12. фебруара понова напао источни сектор веома јаким снагама, тако да је његов командант био принуђен да замоли суседе за помоћ, тражећи да артиљерија отвори ватру на предње артиљеријске положаје, а пешадија да буде спремна за напад. Артиљерија је одмах отворила ватру. Међутим, до употребе пешадије није дошло.

Чим је обавештен о овом захтеву, командант српске II армије одговорио је команданту Тимочке дивизије да ће се акције на источном сектору потпомагати као и досад, артиљеријском ватром и притиском слабијих делова на оним тачкама где је то могућно, ради привлачења непријатељске пажње, а не општим наступањем, за које ће уследити посебно наређење.

На рад турских трупамотрило се и дању и ноћу, јер је пало у очи необично кретање мањих одељења (са коњима), нарочито од Једрена ка источном сектору и обратно. Тако је 14. фебруара пре подне примећена једна чета са једним теретним аутомобилом и 5—6 товарних коња у покрету од Шејтан тарле ка Башјук табији, а око 16 часова два батаљона са комором у покрету ка Ајвали дереу и друга два путем од Илдиз табије за Једрене.

Око 8 часова 17. фебруара прошао је бугарски параламентар за Једрене, а сутрадан пред фронтом Дунавске дивизије видели су се турски официри на којима како прате кола са грађом и сасвим отворено раде на утврђивању. На њих је пољска артиљерија одмах отворила ватру и они су се разбежали. Код фора Хадарлак, на сектору Тимочке дивизије, појавила се 19. фебруара једна дрвена пирамида — осматрачница висока 20 до 25 м. Овог дана је наређено да се стрелачки заклони на фронту Дунавске дивизије помере у сумрак напред испред села Елчели као продужене стрелачких заклона јужно од Неутралног виса, како би се непријатељски заклони на Белој могли моћи тући уздужњом ватром.

Када је пак, 21. фебруара, бугарска опсадна батерија са одсека 13. пука (Тимочке дивизије) отворила ватру на касарну код Караџоз табије и успела да изазове мањи пожар, турска артиљерија је одмах одговорила, гађајући село Сарај Акбунар.

Убрзо су наступили тешки дани — снег, ветар и велика хладноћа — а вејавица није дала ока отворити те је настало замишљење. Доцније је са замрзнуте Марице и Арде кренуо лед, услед чега је 3. марта у 17 часова скинут мост на Марици код Веран Текеа, као и мостови на Арди, тако да се Арда могла прелазити само преко моста код села Кумарли. Чим су наступили леги дани дошло је код Дунавске дивизије до сукоба. Тако су се 6. марта сукобиле патроле што је изазвало ватру на целој линији.¹¹⁴

Осмог марта отпочеле су реперисање земљишта обе батерије које су пристигле из Србије, али услед магле није било успеха. Оно није успело ни сутрадан, а ни 11. марта, због прекида телефонске везе са нашим осматрачем на десној обали Арде (за Бекчи и Папас тепе). Реперисање је вршено једновремено са батеријама на десној обали Арде (код Тунцанске дивизије), како би се прикрило присуство наших батерија.

Са потпуним реперисањем успело се тек 11. марта у 15.30, када су и бугарске батерије са десне обале Арде отвориле ватру. Тада је 1. градска батерија реперисала земљиште код непријатељске батерије код Бекчи тепеа (два дугачка топа), фора Мараша и батерија бр. 69 и 70, а 3. хаубичка код пољске батерије позади Беле могиле, на Бекчи тепеу и код батерије лево од Папас тепеа. Изгледа да артиљеријски положај лево од Папас тепеа није био поседнут, јер ни она са Мараша ни батерија бр. 70 нису одговориле ватром. У то време одговориле су ватром две пољске батерије — једна из долине југоисточно од Папас тепеа, а друга јужно од затвореног утврђења на њему, затим једна батерија дугачких топова 150 мм код Бекчи тепеа и једна хаубичка 150 мм између Бекчи и Папас тепеа.

¹¹⁴ Том приликом рањен је и резервни поручник Владислав Рибникар.

Пажљивим осматрањем установљено је да ове батерије често мењају вагрене положаје. Тако је 14. марта утврђено да се једна градска батерија од два дугачка топа налази код Бекчи тепеа, друга од 4 оруђа код могиле између Папас и Бекчи тепеа, а трећа на јужној падини између ове могиле и Бекчи тепеа; један вод полске артиљерије позади Беле могиле, једна батерија у долини поред пута јужно од Папас тепеа, а друга испред њега (ова није тачно проверена), док се нова батерија појавила у долини Арде према селу Ђлчели. Укупно је осмотрено 8 до 10 градских оруђа калибра 105, 120 и 150 мм и 12 до 14 пољских оруђа.

Овога дана, око 10.30 часова, Турци су на сектору Тимочке дивизије са Карађоз табиге и Ешил тепеа тукли слабом артиљеријском ватром редут испред села Сарај Акбунар, а нарочито положај 15. пука. Зрна су падала позади 7. пољске батерије и штаба пука; било је губитака у људству, а оштећени су и неки фортификацијски објекти. Око 11.30 ватра се утишала, али је доцније настављена све до 12.30. Код 13. пука је порушен само један пасивни заклон, а код 55. око 2 м преке од жица. Највише је настрадао 15. пук.¹¹⁶

Ове вечери су код дивизијског штаба вршене пробе ракетама разних боја. То је изазвало сумњу код Турака, те је после 21 часа њихова артиљерија са Ешил тепеа отворила слабу ватру на бугарски 11. артиљеријски пук и продужила је у току целе ноћи. Зрна су падала и у село Сарај Акбунар, а неколико је пало и испред дивизијске осматрачнице на Синчу тепеу. Сутрадан, око 5.30, цео северозападни сектор (главни и прихватни положај) био је засут шрапнелима и гранатама са Шејтан тарле, Никола бајира, Ешил и Јасу тепеа, Инцирлика и Казан тепеа. Ватра је престала око 6.45 и од ње није било никакве штете ни губитака.

За време примирја образована су турска извиђачка одељења, често јачине до 50 људи, која су после

¹¹⁵ Непријатељска артиљерија са Шејтан тарле гађала је овог дана од 10.50 до 11.30 одсек 15. пука, нарочито редут (Ек-мекчи) који се добро видео. У њега су пала 24 разорна зрна. Порушена је цела предња страна редута и све надстрешнице. Из стражарског одељења погинуо је 1 војник, а 4 су рањена. За време опсаде пало је на овај редут више стотина граната.

прекида примирја упадала ноћу у предстражни распоред на источном и јужном сектору. Тако је једне ноћи на источном сектору једно такво одељење напало бугарску мртву стражу. На бугарској страни погинуо је командир страже, док је турско одељење потпуно уништено. Ово је дало повода команданту опсаде да 27. фебруара понова упозори на своје наређење од 8. фебруара, према коме је требало да сваки пук образује одељење (јачине 5 официра, 10 подофицира и 50 војника — добровољаца) које је имало да открива јачину непријатељских снага, његов распоред, прилазе положају, начин утврђивања, препреке и друго. Акције је требало предузимати у различито време, на различитим тачкама, користећи нарочито ноћ и маглу. Поред изнуравања непријатеља, ове акције су имале за циљ и да га обмањују у погледу места и времена главног напада, а с друге стране, да подижу морал и нападни дух код својих трупа.

Овакве акције су код Тимочке дивизије предузимане и раније. Тако су се 6. фебруара око 22 часа патроле из 15. пука (под вођством поднаредника Андреје Милосављевића и Милана Рашића и каплара Николе Корнића) привукле до турских стражарских одељења, засуле их бомбама и повукле се у јаругу. За то време су друге две патроле успеле да се провуку у позадину турских стражарских одељења, баце на њих бомбе и врате се без губитака. Од 15 бомби 5 није експлодирало. Од наших рањен је само један војник.¹¹⁶

Сутрадан 7. фебруара око 2 часа успео је торучник Владимир Ковачевић из 13. пука да се са 7 војника провуче кроз линију стражарских одељења у долини Маслат дераа, али су их мртве страже дочекале таквом ватром, да су се једва извукли (погинуо је само један војник). Из њиховог извештаја се видело да се и стражари и стражарска одељења непријатеља налазе у дубоким заклонима без грудобрана, те се ноћу једва могу открити.¹¹⁷

¹¹⁶ Код 15. пука пријавило се добровољно за ове акције 53 подофицира и војника.

¹¹⁷ Код 13. пука пријавило се добровољно 76 подофицира и војника и 5 официра.

Командир 2. чете 1. батаљона 20. пука упутио је ноћу, 8/9. фебруара, једну патролу (наредника Николу Јанковића са 3 војника) да испита каква је опреза код непријатеља, његов распоред и обезбеђење. Патрола је успела да се у тамној ноћи провуче кроз линију стражара и појави позади прихватнице код неке чесме (вероватно Паша чесма на друму Мустафа Паша — Једрене) баш када су војници захватили воду и примали хлеб. Од бачених бомби Турци су прегртели губитке, док се патрола, користећи панику, повукла без губитака.

ПОСЛЕДЊЕ ПРИПРЕМЕ ЗА БИТКУ

Прегруписавање артиљерије и остале припреме. — Напад се припремао ужурбано, нарочито на источном и јужном сектору. Нов распоред снага, нарочито опсадне артиљерије, извршен је по секторима према заључцима из комисијског извештаја. Према томе, опсадна артиљерија је са северозападног и западног сектора пребачена на источни. Пребацивање је отпочело 26. децембра на основу наређења команданта опсаде, према коме су, сем 2 оруђа 120 мм Д/30 и 2 оруђа Д/28, која су остављена на северозападном сектору, сва остала опсадна оруђа са западног и северозападног сектора имала да се пренесу на источни. Прво је требало да почне са преносом оруђа 150 мм Д/30.¹¹⁸

Према наређењу команданта армије од 24. децембра, требало је да јединице за време примирја, кад је кретање по положају било слободно, изврше рекогносцирање за евентуални напад, да се уоче и на неки начин обележе трасе паралела и приближница, предвиде места слагалишта материјала и алата и др. У рекогносцирању су имали да учествују инжињеријски офилдери и подофицири, којима је било поверено планирање објеката и руковођење радом радничких колона.

Командант Дунавске дивизије је тим поводом изнео стање својих јединица, наглашавајући да је његова

¹¹⁸ АВИИ, к. 39, бр. 1.

дивизија II позива са недовољно старешина, већином резервних официра, који су, по његовом уверењу, неспособни за извођење постепеног (методичног) напада; да дивизија нема ни алатну колону ни потребан материјал, па зато сумња да би његове трупе биле у стању да успешно изврше напад, утолико пре што се не познаје ни јачина ни издржљивост турске артиљерије која се откривала само појединим оруђима. Командант армије се није сложио са овим, нарочито у погледу стања противника и сопствених трупа и њихових могућности у погледу извршавања даљих задатака.

Из извештаја команданта пионијског полубатаљона, који је 25. децембра одређен да изврши рекогносцирање, види се да би се наши ватрени положаји морали помаћи напред ради ефикаснијег ватреног дејства и припреме напада. У том циљу је обележена на левом одсеку траса приближнице од прве линије до места где се налазе избачени стражари. Уз то је извршен и стрелачки заклон у неутралној зони за посаду јачине једног вода, који би се у случају прекида говора још прве ноћи или по магли посео пешадијом.¹¹⁹ Препоручено је да се и на десном одсеку предњи положај прве линије избаци напред и на тај начин обезбеди погодне линије за даљи напад.

Наређено је, 26. децембра, и команданту пољског артиљеријског пука да извиди да ли се код Звездастог редута могу пребацити две до три батерије, а једна код села Елчели. Међу тим, ово пребацивање батерија није се могло извршити због неповољних положаја.

Сличне мере предузете су и код Тимочке дивизије. Ради јаснијег сагледавања припрема за даља нападна дејства на Једрене, износимо у целини заповест команданта Тимочке дивизије од 5. фебруара:

„1. — Главни пешадиски положај на овом сектору биће новоутврђени положај на линији претстража. На овом положају има се примити решавајућа борба са непријатељем у случају његовог напада са знатном снагом.

Ранији борбени положај са утврђењима на њему служеће као прихватни положај.

¹¹⁹ У току ноћи 3/4. фебруара заузет је и поседнут овај заклон у неутралној зони.

Да не би било неспоразума ти се положаји имају звати: (досадашњи) предњи, нови **главни борбени положај**, а задњи, **прихватни положај**.

2. — На главном положају, почев од десног крила, спре-мљени су као ослонци одбране ови објекти: редут „код гробља“ (на коси источно од чифлика Кара Смаилче), линета (на истој коси североисточно од чифлика Кара Смаилче), редут Екмекчи, група утврђења Сарај Акбунар и редут Таушан Куру (у центру распореда 55. пука, ката 132).

Као наслон десног крила сектора служи редут Но-1, а за наслон и везу између десног и левог крила сектора служи нови редут Но 6-бис, на прихватном положају.

Ово су све називи нових објеката, које тако треба звати и употребљавати у преписци и у извешћима.

3. — Главни борбени положај делим по пуковима на ове отсеке:

I отсек 20. пешад. пука

Командант 20. пешад. пука,
потпуковник Јован
Угриновић

20. пешад. пук

Света: 4 батаљона
и 4 митраљеза

II отсек 15. пешад. пука

Командант 15. пешад. пука,
потпуковник

Лазар Максимовић

15. пешад. пук

„Стевана Синђелића“

Света: 4 батаљона

и 4 митраљеза

III отсек 13. пешад. пука

Командант 13. пешад. пука
пуковник Миљко Поповић

13. пешад. пук

„Хајдук Вељко“

2. дивизион Тимочког

артиљериског пука.

Света: 4 батаљона, 12 топова
и 4 митраљеза.

IV отсек 55. пука

Командант 55. пука,

потпуковник Георгијев

55. пешад. бугарски пук

1.1. артил. бугарски пук

света: 4 батаљона, 30 топова,
и 2 митраљеза.

Оруба градске артиљерије, остала пољска артиљерија и топови под куполама остаће до даљег наређења на прихватном положају.

О правилној употреби митраљеза стараће се команданти пукова, стим да по два митраљеза морају стално бити на главном положају, а по два код пуковских резерва.

4. — Подела прихватног положаја остаје у свему по досадањем. Опорне тачке (редуте) на прихватном положају које су досад пукови имали, задржавају и даље под својом командом.

5. — За претстражну службу сваки пешадиски пук одређиваће само по један Батаљон за цео свој отсек.

Остали батаљони у пуку образоваће пуковску резерву која ће и даље остати на својим досадашњим местима.

Изузетак код 20. и 15. пука. Код ова два пука, сем батаљона на претстражи, има бити стално одређен још по један батаљон, као претстражна резерва, која ће се налазити позади батаљона на претстражи на каквом подесном и прикривеном месту.¹²⁰

Задатак је ових батаљона у претстражној резерви да батаљоне на претстражи помогну борбом са њих и даду времена и могућности пуковској резерви да и она стигне на главни борбени положај.

На изабраним местима за претстражне резерве треба по-дићи земунице и друга склоништа, или пренети старе где би се резерве могле налазити до момента употребе.

Код претстражних резерва ватра се може ложити и храна кувати.

За батаљоне на претстражама храна ће се спремати или код прихватница или код претстражних резерва, где буде по-десније.

Дрва и храну доносити ноћу, ако противник не би дозво-љавао дању, и ако нема могућности да се то прикривено врши.

6. — Ноћу, нарочито за време тамних ноћи и по магли, претстражне линије треба појачати. Код 13. и 55. пука ово појачање вршити са по једним батаљоном из пуковских резе-рва. Код 20. и 15. пука ово појачање вршиће претстражне резерве подилазећи што ближе, или и на сам положај, и поста-вљајући се по пасивним заклонима, а по потреби и по активним.

7. — Нарочита пажња треба бити обраћена на тачну по-делу борбених заклона које треба да заузму и бране прет-страже, а које делови претстражне резерве и појачање из пуковских резерва. Ово добија нарочиту важност при упо-треби трупа ноћу и по магли.

Да би се трупе на ово навикле, команданти пукова ће чешће наређивати вежбања у овом правцу.

¹²⁰ За прикривени смештај користили су косу између пред-стражног и главног положаја, која је нешто нижа. Оваква по-дела извршена је због близине непријатеља.

8. — Пуковске резерве 13. и 55. пука стоје на расположењу командантима пукова, да их употребе према стању борбене ситуације на својим и суседним отсечима.

Пуковске резерве 20. и 15. пука стајаће на мом расположењу и без мога одобрења не могу се употребити. Ради њихове употребе команданти ће ми се благовремено обраћати.

9. — За сваки редут на главном борбеном положају сваки пук на своје отеску одредиће засебну посаду, без обзира на претстражне групе. И то: за редут код **Гробиља** посаду од једне чете даће 20. пуку; за редут **Екмекичи** посаду од једне чете даће 15. пуку; за редут број **6-бис** и редут у групи **Сарај Акбунар** по једну чету посаде даће 13. пуку и за редут **Таушан Куру** посаду од једне чете даће 55. пуку.

Посаду за редуте одређиваће 13. и 55. пуку из своје пуковске резерве, а код 20. и 15. пука посаду за редуте даваће батаљони у претстражним резервама.

За даљи рад и употребу редутских посада управљати се према упуту **ОБр. 1072.**¹²¹

10. — Како се досада, за време примирја, претстражни делови нису могли померити напред, то ће отсад команданти настојати да ово померање отпочне како би се добио нормалан претстражни распоред пред положајем за борбу.

Ради безбедности положаја за борбу потребно је да се бар мртве страже и стражарска одељења избаце напред испред положаја, тако да прихvatнице дођу на сам положај. Зато у току ове ноћи команданти пукова ће настати да се стражарска одељења истуре испред положаја на пролисно отстојање где год за то има могућности. Где нема могућности, стражарска одељења се могу избацити и на 100—150 м пред положај.

Она стражарска одељења и патроле за њихово осмагњање имају задатак да благовремено открију наступање непријатеља против положаја.

Стражарска одељења треба у току ове ноћи да подигну себи заклоне. Величина заклона само колико за одељења треба. За ове заклоне одобравам употребу корпи и леса из пуковских слаталишта.¹²²

На сектору Тимочке дивизије све до пада Једрена владало је углавном затишје. Артиљерија је дејствовала и с једне и с друге стране, ради коректуре ватре или рушења објеката, као и да би се привлачењем пажње на себе олакшало суседима. Но, овде су ефикасно могле да дејствују само две бугарске градске батерије, које су због већег домета могле да туку циљеве не само позади линије форова, него и просторију око

¹²¹ Упут не постоји у ратном архиву.

¹²² АВИИ, к. 144, бр. 3.

села Мараш. Међутим, оне су смеле да утроше за 24 часа највише по 15 до 20 зрна на оруђе. Тек доцније одобрено је још по 10 зрна.

ДОЛАЗАК СРПСКЕ ОПСАДНЕ АРТИЉЕРИЈЕ

Пошто се код Једрена осећала прека потреба за опсадном артиљеријом, то је бугарска влада половином децембра, када су у Србију почеле пристизати хаубичке батерије, замолила српску владу да их од ње откупи. Ова није била вољна ни да их прода ни да их пошаље код Једрена, изјављујући да су оруђа тек стигла и да људство није обучено. На ово су Бугари предложили да им се даду само батерије са потребном муницијом, а они ће дати старешине, послугу и запрегу. Напослетку, постигнута је сагласност и одређено је да се за Једрене упуте 4 хаубичке батерије 120 и 2 хаубичке батерије 150 мм, као и 5 градских батерија (по 2 оруђа) без људства и запреге.¹²³

Са хаубичким пуком било је тешкоћа. Пошто су батерије тек стигле из Француске, то је недостигајућу послугу полунио градски пуку. Морала се убрзати обука и старешина и послуге, па су била предвиђена и нека гађања, али се у томе није успело.

Трећег фебруара стигао је из Софије артиљеријско-технички пуковник Цветков, као пуномоћник бугарске владе са закљученим уговором између српске и бугарске владе, по коме је требало одмах предати Бугарима предвиђених 6 хаубичких батерија са по

¹²³ Када је рат почео, хаубичке батерије су биле готове, али су се налазиле у фабрици у Француској. Слање морем било је веома опасно због турске крстарице „Хамидија“ која је у то време крстарила морима. Од комисије за пријем овог материјала остао је само капетан Миливоје Јоксимовић, коме је министар војни наредио да их шаље по партијама, да би било мање ризица. Једног дана фабрика је известила да се у Марсељу налази једна грчка лађа која кроз два дана одлази за Солун и може да прими све наше батерије са муницијом и материјалом. Одлука је имала да падне у року од 24 часа. Иако је било сувише опасно слати морем цео овај скупоцени материјал, Јоксимовић се ипак на то одлучио и известио фабрику да пошаље све.

2000 зрна на батерију, али без старешинског кадра, послуге и запреге. Цветков је нарочито нагласио да их је потребно што хитније транспортовати до железничке станице Мустафа Паша.

Командант хаубичког пука, потпуковник Милош М. Михајловић, није имао никакво наређење у овом смислу. Зато се обратио Врховној команди и замолио да се Бугарима упуте намењене батерије али са нашим старешинским кадром, послугом и запрегама. По том питању обратио се за помоћ и старом артиљерцу, генералу Никодију Стефановићу, команданту Моравске дивизијске области, молећи га да и он подржи овај његов предлог. Предлог је усвојен, с тим да се оруђа упуте без запрега. Помоћ се састојала из градског и хаубичког пука (седмште Ниш).¹²⁴

Командант градског пука, пуковник Мирослав (Мирко) Милисављевић, примио је наређење за покрет 11. фебруара и већ сутрадан у 6 часова почело је укрцавање одређених градских батерија у 5 возова и њихово превозење за Мустафа Пашу. Пук јачине 15 официра и 511 војника, 10 топова и 39 коња стигао је 15. фебруара преко Мустафа Паше на железничку станицу Кара Агач, одакле је једна (1.) батерија продужила за станицу Капетан Андрејево (с. Кадикеј) и ушла у састав Дунавске дивизије. Она је постављена на плато позади Дунавског пољског дивизиона, а могла је да туче село и фор Мараш, предграђе Карагач и седло између Бекчи телеа и узвишице западно од с. Мараша. Остале батерије су упућене сувим до села Татаркеј, на десној обали Арде, где су се прикупиле до 20. фебруара.

¹²⁴ Хаубичке батерије систем „шнајдер-кане“ 120 мм (било их је 8) са дометом 7100 м и брзином гађања до 10 метака у минуту (зрна су била тешка 21 кг, луњена са 4,76 кг експлозива и 628 куглица) и две 150 мм са дометом од 8100 м и брзином гађања до 5 метака (тежина зрна 40 кг са 9,74 кг пуњења и 1055 куглица). Све су биле са штитовима, најсавршенијим нишанским справама за посредно гађање и великом тачношћу гађања.

Градске батерије модел 97 биле су спорометне са убрзаним гађањем и зрнима пуњењем бездимним барутом.

Хаубички пук је пошао из Ниша 16. фебруара увече у два ешелона, и сутрадан око 9 часова стигао у Цариград (Димитровград). Наш представник код железничке управе саопштио је команданту пука да је прошлог дана званично саопштено од стране бугарских власти, да је Бугарска откупила ове хаубичке батерије од Србије, што је било потпуно нетачно.

У Софију је пук стигао око 19 часова и задржао се на неком споредном колосеку свега 20 минута. Било је хладно, а војници промрзли у незагрејаним вагонима. Зато је командант пука замолио команданта железничке станице да војници добију чаја и да се мало прихвате. Овај је одговорио да за то нема времена, али ће јавити у Пловдив да се тамо припреми.

Међутим, када је сутрадан стигао у Пловдив ни ту није ништа било припремљено — по изјави команданта станице није добијено никакво наређење из Софије. Додао је да се за 20 минута чај не може спремити. Ипак је за то време енглеска мисија Црвеног крста спремила чај и сви су војници и официри добили чај и бисквит. И у мисији су изјавили да знају за званично саопштење по коме је Србија продала своје хаубичке батерије Бугарима.

Пук је 18. фебруара увече стигао на железничку станицу код с. Кара Агач, одакле је 3. хаубичка батерија 120 мм упућена у састав Дунавске II позива и постављена на место бугарске брзометне батерије позади осматрачнице Дунавског дивизиона. Са осталим батеријама пук је прешао Арду и стигао у село Татаркеј, где се налазио штаб Тунџанске дивизије. Овде су оба наша пука образovala „српску опсадну артиљерију“ под командом команданта градског пука пуковника Мирослава (Мирка) Милисављевића. Она се имала поставити на простор северно од села Емирли, позади к. 97.

Задатак градске и хаубичке артиљерије био је да првенствено дејствује против турских артиљеријских група тежих калибара, као што су Босна, Демердешка, Карагачка, Марашка група итд. и да ојачају дејство дивизијске артиљерије на целом сектору. У том циљу образоване су три групе, и то: десна (I), командант

потпуковник Душан Тодоровић (две градске батерије 120 мм и једна хаубичка 150 мм) постављена западно од с. Ахркеј са задатком да туче фор Демердеш и његове батерије; средња (II), командант мајор Чедомир Вохоска (три хаубичке батерије 120 мм) северно од с. Емирли, са задатком да туче фор Боснакеј, Токад бајир и Памук сарту и лева (III), командант потпуковник Војислав Милојевић (две градске батерије 120 мм и једна хаубичка 150 мм) североисточно од села Тагаркеј, да туче фор Карагач и његове батерије.

Рад на постављању батерија и изради топовских места, магацина за муницију и склоништа за људе текао је веома споро. Бугари нису имали довољно материјала, затим, као помоћ су давали веома мали број људи, радило се само дању, често под вагром турске артиљерије. Сем тога, био је веома велики снег, вејавица и хладноћа, тако да се оно што је урађено, сутрадан није ни познавало.¹²⁵

¹²⁵ Интересантно је да командант опсаде, генерал Иванов, каже да је командант српске опсадне артиљерије на јужном сектору показао „неке каприце“, чиме се „унеколико објашњава и задочњење у пласирању опсадних оруђа“ (Иванов 259). Зариста, ситуација код ове бугарске дивизије била је врло тешка, као што је изнео и пуковник Цветков, и зато је командант 8. дивизије желео да се батерије што пре поставе без обзира на недовољну припрему у артиљеријском смислу. Са гледишта команданта дивизије то је било разумљиво, али са гледишта артиљеријских команданата требало је извршити потребне припреме и на изабраним местима подићи заклоне за оруђа, муницију и људство и то по веома оштрој зими са огромним сметовима снега. Дакле, требало је прво припремити и осигурати батерије од сваке евентуалности, од које је зебао и командант дивизије, па тек онда довести оруђа.

Зато алузија генерала Киркова, о којој говори генерал Иванов, нема свог оправдања, и може се узети само као уздајамни неспоразум до кога често долази међу савезницима. Ово нам даје повода да се задржимо на личности пуковника Милосављевића, тог еминентног представника српских артиљераца.

После преоружања наше артиљерије 1907/08. године отворена је у Нишу 1909. Артиљеријска школа гађања за команданте дивизиона и командире батерија, која је радила само четири летња периода (по четири месеца). За команданта ове школе постављен је тада потпуковник Милосављевић, командант градског артиљеријског пука, који је поред Ниже и Вишевојне академије свршио Артиљеријску школу гађања у Русји

Рад око постављања артиљерије и припрема за гађање трајао је све до 5. марта. Само гађање није могло почети све до 10. марта услед магле и тешког осма-трања циљева.

Сутрадан, 11. марта, продужено је гађање батерија бр. 62, 62-а, 64, 65 и 68, а хаубичке батерије средње групе гађале су батерију бр. 62, Боснакеј, фор Боснакеј, две хаубичке батерије иза Токад бајира и удоље Памук дераа, где је била прикупљена турска пешадија. Хаубичке батерије 150 мм имале су исте циљеве као и градске.

У току 12. и 13. марта није било борбе. Али су 14. марта турске градске батерије отвориле ватру на целом овом сектору, те су и наше ступиле у дејство против батерија бр. 62, 62а, 64, 65 и 68 и фора Демердеш, а једна хаубичка средње групе против батерије иза Токад бајира. После овога је све до 20. марта владало затишје.

ОДЛУКА ЗА НАПАД

Ни после одржаног ратног савета од 5. јануара питање напада на тврђаву Једрене није решено. Водила се и даље упорна борба између става Врховне команде, генерал-лајтнанта Савова (који је вршио дужност врховног команданта) и команданта 2. армије, генерала Иванова. Обе су стране биле непопустљиве. Врховна команда је била уверена да артиљеријска и инжињеријска и предавао Теорију и Наставу гађања. За сараднике, исто тако са вишом опремом, имао је: потпуковника Светомира Матића, који је свршио Артиљеријску апликациону школу у Француској и предавао Припрему за гађање; потпуковника Љубомира Покорног, који је предавао Тактику артиљерије и потпуковника Милоша Михаиловића, који је предавао Службу артиљеријског извиђања, осматрања и везе.

Тако је управа школе заиста чинила једну складну целину. Пуни полета, не жалећи ни труда ни времена, располажући потпуним познавањем артиљеријског материјала, са широком теоријском опремом и богатим практичним искуством, они су уживали велики ауторитет код слушалаца и давали им подстрека за рад. Њихова је велика заслуга што је ова школа постала расадник нових погледа и знања о употреби савремене артиљерије. То је дало изненађујуће резултате у ратовима од 1912. до 1918. године.

ријска средства којима се тада располагало нису довољна за напад на тврђаву, док је командант 2. армије био дубоко уверен у успех, имајући снажну потпору у команданту источног сектора.¹²⁶

После турског напада 9. и 10. фебруара на источном сектору, командант тог сектора намеравао је да заузме предњи турски положај Маслак — Мезар тепе — Демир капу, који је Турцима служио као добра маска главне одбрамбене линије и принуђивао бугарске опсадне батерије да буду далеко од те линије. Ову намеру Врховна команда није одобрила из оперативних разлога — сматрала је да би тада требало ојачати 2. армију и по заузимању предњег турског положаја напасти и главну линију одбране, што у тадањој ситуацији није било могућно, и то тим пре што су Турци нагомилавали знатне снаге на Галипољском полуострву.

Већ сутрадан, 11. фебруара, Врховна команда је обавестила команданта опсаде да садање политичке прилике налажу да се што пре приступи одсудном нападу на Једрене. У обавештењу се поред осталог каже:

„Из примљених извештаја из Берлина види се да Турци чине све могуће напоре да се донова започну преговори за мир, пре но што би савезници постигли решавајући успех, а нарочито пре пада Једрена... При оваквом политичком збивању заузеће Једрена имаће велики значај у погледу наших захтева, али и обратно — у случају неуспелог напада, губитак

¹²⁶ Генерал Вазов је био ватрени присталица отвореног напада на Једренски утврђени логор. У свом извештају од 4. марта 1913. каже да блиски додир са предњим непријатељевим положајима олакшава овом опсаде и намеће стању и напреду опрезу предњих делова опсадних трупа. „Готово непрекидна пушчана ватра са ових положаја, а често и са линије форова, разлог су некорисног замора војника и још некориснијих жртава у људима и муницији, које полако али сигурно разређују наше редове. Тако, на пример, за 25 дана (од 21. јануара до 15. фебруара) избачено је из строја из тих или других разлога 2500 људи, од којих је погинуло, рањено и нестало 963; утврђено је, не рачунајући ону употребљену за бомбардовање, 13 440 топовских и 939 804 пушчана зрна. И ове цифре показују да нас седење под тврђавом у нераду никако не кошта мање, иако се тиме не приближавамо тврђави ни за један прст...“ (Иванов, 265).

би у сваком погледу био већи. Због тога, пошто проучите основно питање што се тиче напада на изабрани и са Ваше стране предлојени сектор, известиће уколико рачунате на сигуран успех.“¹²⁷

Командант опсаде је одговорио поред осталог, да ће се надам Једрена Турци одрећи свих евентуалних истравања и офанзивних акција (јер би ови били беспрециметни), и ма колико желели испад, они га не могу предузети, пошто немају превозних средстава. Стога налази да не би требало више чекати и изнуравати опсадне трупе морално и материјално.

Што се тиче успеха, командант опсаде сматра да, пошто источни сектор има толико колико цео Једренски гарнизон, а Турци су слабији и материјално (у артиљерији) и морално, вероватноћа за успех је велика (око 75%). У случају, пак, неуспеха, армија неће ништа изгубити, јер ће задржати дотадањи положај. Наредио је да се на источном сектору не предузима никаква акција, али ако Турци покушају испад, онда ће одмах по одбијању испада трупе прећи у напад, заузети предње положаје и утврдити се. Врховна команда није ово одобрила услед неповољне ситуације код Галипоља.

После неколико дана, командант опсаде је примио 19. фебруара наређење Врховне команде да, чим српска опсадна артиљерија буде у могућности да потпомаже напад на јужном сектору, командант опсаде нареди команданту источног сектора да заузме предње турске положаје. Но, ова је заповест истог дана обустављена, пошто је Врховна команда обавештена да морал код трупа на јужном и источном сектору није на потребној висини, те је наредила да се напад предузме тек пошто се трупе за то морално-психички припреме.

На ово је командант опсаде одговорио да је морал попустио баш услед неактивности опсадних трупа, које пасивно трпе губитке, а саме их не наносе. Зато сматра да ће само енергичан рад поправити све.

Због неслагања у погледу времена и начина напада на Једрене, службени односи између команданта 2. армије и Врховне команде постали су затегнути. Но 21. фебруара Врховна команда је, изnoseћи политичку

¹²⁷ ВМБТ, V, 779—780.

и стратегичку ситуацију наредила да се реши питање напада на предњи положај источног сектора. Али, пошто је сутрадан настала сурова зима која је омела сваки рад, то се одустало од свега до почетка марта, када се време почело поправљати.

Најзад је 17. марта Врховна команда, пошто је била обавештена из иностранства о тешком стању у Једрену, наредила команданту 2. армије да засад не чини никакав распоред за напад док се не провере извесни подаци, када ће му се саопштити последње решење по том питању.

Уверен да је напад на Једрене веома озбиљна ствар, генерал-лајтнант Савов, као заступник врховног команданта, решио је да на лицу места провери материјалне и психолошке припреме и организацију напада, и зато се упутио 19. марта у село Гебилер (седмште штаба источног сектора), где је присуствовао вежби 3. бригаде 9. дивизије. Када се сутрадан састао у селу Кара Јусуф са командантом 2. армије, изнео му је своје утиске и предочио да би неуспех, као што је био онај код Чаталце, поморшао политички положај савезника. На то му је командант армије изјавио да, ако се не намерава напад, трупе треба повући назад да не трпе узалуд губитке и да се не деморалишу. На ово Савов није могао пристати, јер би то Турци сматрали за успех, али је зато понова скренуо пажњу Иванову на тешку одговорност коју прима на себе у случају неуспеха.

Видећи толику самоувереност команданта 2. армије и команданта источног сектора, генерал Савов се решио да одобри напад само на предњи али не и на главни положај — на линију форова. Тако је ово питање било једва једном решено. За све то време су и командант армије и командант источног сектора неуморно радили на припреми напада.

Директива команданта опсаде. Поводом предстојећег напада командант опсаде је 14. марта издао ову директиву:

„Према досадањим наређењима за распоред трупа, поглавито опсадне артиљерије, јасно је свакоме да ће главни и решавајући напад на Једренску тврђаву бити управљен на источни

сектор. Ма колико се пазило да овај распоред остане сакривен од противника, ипак се може допустити да је он, услед дугог времена за које се вршило превлачење опсадне артиљерије, успео да се оријентише у погледу наших намера.¹²⁸ Ова околност не треба да нас плаши јер средства којима располажемо и поглавито храброст наших трупа, дају нам право да верујемо у лун и брз успех. С друге стране, наша дејства на разним секторима треба да буду таква да противник, иако је оријентиран о нашим намерама, не може да сасреди сва своја одбрамбена средства само на једну нападну тачку, већ мора да их разбацује и да буде свуда сразмерно слабији од нас.

Ето због чега, иако ће се решавајући напад предузети на источном сектору, дејства на другим секторима треба да буду још енергичнија доводећи их до решавајућих, зашта није искључена вероватноћа. У ствари можда ће противник, рачунајући да ће на другим секторима доћи само до демонстрација, оставити на њима врло слабе снаге, а све остале да ће повући на источни сектор. У таквом случају дејства на другим секторима не треба да буду само пасивно-демонстративна, већ да се дејствује одлучно и енергично, при чему се на њима може постићи бржи успех но на источном. А успех постигнут на ма ком сектору имаће решавајући значај за целу тврђаву.

Дејства на јужном сектору, где је груписана довољна опсадна артиљерија, треба да буду исто тако одсудна као и на истичном. На јужном сектору дејство треба да буде у вези са снм на западном. На јужном сектору треба прво да се заузму предњи положаји на Токад Бајиру и пред Доуторосом, значајна дејства са оба крила. Артиљеријом да се паралише дејство форовеке артиљерије, у ком циљу треба, чим то буде могуће, по заузећу Токад Бајира, да се у борбу са непријатељском артиљеријом и градском артиљеријом уведе сва наша пољска артиљерија. Дејство опсадне артиљерије са јужног сектора треба да буде тако комбиновано како би олакшало наступање и трупа западног сектора, држећи под ватром градску артиљерију код Караџачког и Марашког фора.

На западном сектору наступање треба да буде одсудно и без колебања, треба заузети Палас теле и Бекчи тепе. Месни услови дају могућност да наступање буде прикривено од артиљеријске ватре са северозападног сектора, дакле, ватра са јужног треба да се паралише дејством артиљерије са западног и јужног сектора. Чим се заузму Палас и Бекчи тепе, рад трупа са тога сектора треба да се управи тако да се не допусти противнику да слободно одступи преко мостова које треба ставити под најјачу ватру пољске артиљерије, а ватра опсадних батерија да се управи против линије форова на јужном сектору.

¹²⁸ Из извештаја 20. лука од 20. марта види се да Турци у извесним случајевима поседају стрелачке заклоне удвојеним снагама и да се уочава нека ужурбаност у припремама, као и да је железница позади форова повећала број возова у оба правца.

Ако у то време не буде потребе за дејством против јужног сектора, опсадна артиљерија треба да управља ватру на северозападни сектор, на Казан тече.

На северозападном сектору треба одмах да се заузме Екмекчије, где треба да се изведе пољска артиљерија. Исто тако треба да се заузму и предњи положаји пред Јуч тепелером, избацујући противника са свих предњих положаја. Пољска артиљерија овог сектора треба да покаже највећу одважност излазећи напред и заузимајући такве положаје, да не допусти противнику да одступи некажњен ка линији форова. По заузећу предњих противничких положаја трупе треба да се утврде на брзу руку и да одмах предузму извиђање у циљу проверавања стања на линији форова и, чим се покаже да је она напуштена, да се заузме или пак да се противник ватром задржи. С обзиром на велику дужину бојне линије, на тешкоћу комуницирања, па према томе и на позно добијање извештаја и запознети, сматрам за потребно да се овом директивом оријентацију командиранти сектора у погледу циља предстојећих дејстава, како би и они могли да развију у довољном степену потребну иницијативу. То, разуме се, не ослобађа никога од одржавања сталне везе са штабом армије, као и са суседним секторима, већ, напротив, веза, ма колико била отежана, треба да буде што успешнија. Због тога на телефонима треба стално да буде дежурни официр, довољно упознат са ситуацијом. При удаљењу командиранта од места телефона, треба да се предузму најсигурније мере за везу са телефонском станицом.¹²⁸

Према овоме је командант Тимочке дивизије наредио 21. марта (Обр. 1330) да се изврше потребна рекогносцирања и припремни радови за заузимање турског предњег положаја, и то: 20. пук на делу чифлик Палас Чесма — Могилата, закључно са сеоским путем чифлик Кара Смаилче — Куру Чесма (код Кемер табије); 15. пук од овог пута па преко к. 154 и чифлика Екмекчије до изворног дела Маслат дераа; 13. пук од изворног дела Маслат дераа до изворног дела Ђаур дераа с тим да у исто време потпомаже 55. пук бочним нападом, који ће нападати између Ђаур и Мајмун дераа.

Артиљерији је наредио да остане на дотадањим положајима, с тим да 1. дивизион потпомаже напад 20. пука. Једна његова батерија (3) имала је задатак да потпомаже напад Дунавске дивизије (као и досад), а остале две батерије да вежу за себе ватру 8 непријатељских батерија из групе Казан теле (број 2 до 9 закључно).

¹²⁸ Иванов, 274—276.

Трећи дивизион, са 2. хаубичком батеријом, имао је да потпомаже напад 15. пука, и то две батерије да вежу 7 непријатељских из групе Шејтан тарле (број 10—15 закључно и 18), а трећа да остане команданту дивизиона на располагању. Хаубичка батерија је имала да веже две непријатељске (број 16 и 17) и Карађоз табију, а опсадна батерија 120 мм да дејствује против 4 батерије (бр. 9—12 закључно). Други дивизион имао је да потпомаже напад 13. пука, а у исто време да подржи 15. пук при заузимању чифлика Екмекчије дејствујући уздужном ватром. Чим 15. и 13. пук заузму одређене положаје, две батерије имају да концентришу ватру на 4 непријатељске (број 28—31 закључно), а трећа да остане команданту на располагању; бугарска опсадна батерија на одсеку 13. пука дејствоваће против Кемер и Башјук табије, а 11. бугарски артиљеријски пук подржава у почетку 55. пешадијски пук, а кад он заузме одређене положаје, везује једним дивизионом (87 мм) 7 непријатељских батерија (од 31. до закључно 36 и новоподигнуту 34. јужно од Јасу тепеа), док батерије 75 мм остају на располагању команданту пука.

Даље је командант дивизије наредио да се изврше и друге припреме за напад: избор и обележавање праваца, нарочито за оријентацију приликом ноћног наступања; организовање места за прикривено прикупљање јединица пред турским положајем и начин њиховог пребацивања; преправка непријатељских стрелачких заклона са надстрешницама и израда нових; организовање везе између заузетих тачака и команданата пукова; избор места осматрачница команданата пукова и њихова израда (дивизијска осматрачница остаје и даље на Силчу тепеу); појачавање профила новоизрађених батерија и магацина на главном положају; избор места за прикупљање великог пионирског алата и материјала позади главног положаја (леса, корпи, дасака, гредица и кеса с песком); решење питања санитарске службе, исхране, снабдевања водом на заузелом положају итд.

Требало је решити и питање снабдевања муницијом за време битке. Услед откритеног земљишта било је немогућно дотурање муниције пешадији помоћу то-

варних коња, те је настала бојазан да не наступи оскудица баш у најтежем часу. Зато је командант дивизије наредио још 28. фебруара да се на главном положају израде ручни магацини у оквиру батаљона који врши поседање, рачунајући по 100 метака на војника, и још три резервна магацина (непопуњена) за случај да тамо пређе цео пук. На прихватном положају имао је да се изради магацин за резерву и батаљон на главном положају, а у сваком реду магацин за посаду редуца.

Бојној комори је наређено да буде увек снабдевена са по 100 метака на војника, подуча се имала вршити из муницијске колоне за 15. и 20. пук код села Веран Теке, а за 13. пук код села Јускудар.

За новопостављене батерије на главном положају наређено је да се израде магацини за муницију који ће бити попуњени из попуњавајућих делова батерија, а ови из муницијске колоне код с. Веран Теке и Јускудар.

По пријему директиве командант Дунавске дивизије одржао је 19. марта пре подне састанак са командантима пукова код логора 9. пука и саопштио им свој план рада. Поподне је начелник штаба имао састанак у селу Сименли са начелником штаба јужног сектора, потпуковником Иваном Русевом, ради споразума о заједничком раду. Овом приликом је Русев изнео план по коме ће главни напад на јужном сектору бити управљен на десни одсек, на Токад бајир, где су груписана 3 пешадијска пука, затим српске градске и хаубичке батерије, као и 6 спорометних Крупових батерија (по 6 оруђа) и 4 пољске брзометне, док ће помоћни напад бити управљен на леви одсек, од Арде до к. 123, за који је одређен један пешадијски пук са две пољске батерије и једном хаубичком брзометном као и два градска топа Д/30 од 120 мм. Ова два градска топа имала су да дејствују и против фора Мараша и батерије тепеа, евентуално и против фора Мараша и батерије бр. 69 и 70, а хаубичка батерија да туче циљеве позади села Черекеј.

Овом приликом је постигнут споразум о успостављању непосредне телефонске везе између команданта дивизија, као и сагласност у раду између суседних одсека на Арди. Исто тако је регулисано (да не

би било мешавине) да се Тунџанска дивизија снабдева са железничке станице Кара Агач, где треба да пређе и бугарска болница из Кадикеја, користећи комуникацију Кара Агач — Сименли (Сејменли), а Дунавска дивизија са железничке станице код с. Кадикеј (тада су је Бугари звали Капетан Андрејево).

Сутрадан, 20. марта, командант Дунавске дивизије састао се код Веран Теке са командантом Тимочке дивизије са којим је постојала само телеграфска веза. Постигнут је споразум да 3. тимочка пољска батерија и даље остане на истом положају и да туче бочном ватром непријатељске трупе и заклоне на Папас тепеу.

Сем изнетог, код Дунавског пољског дивизиона извршене су извесне мање промене у распореду батерија ради бољег маневровања ватром.

БИТКА

Командант Бугарске 2. армије, као командант опсаде, издао је 23. марта у 23.30 заповест ове садржине:

„Сходно директиви бр. 21 од данас, противник поседа знатном снагом Чаталџанске и булаирске положаје. Стање Једренске тврђаве познато је.

Сутра, 24. марта, 1. армија наступаће енергично и напаће противника; 3. армија потпомоћи ће 1. 4. армија, заједно са одредом генерала Сарафова, потпомоћи ће акцију према Чаталџи и Једрену.

Повереној ми армији дат је задатак да заузме предње противничке положаје и да та одбаци позади линије Форова, у ком циљу повереној ми армији, сем придате јој већ 3. бригаде 4. (Преславске) дивизије, даје се још и једна бригада 3. Балканске дивизије.

За извршење задатка датог армији наређујем:

1. — Сутра, 24. марта у 13 часова, да отпочне артиљеријска припрема целокупном опсадном и пољском артиљеријом са свију сектора
2. — У току ноћи 24/25. марта пешадија, под заштитом опсадне и пољске артиљерије, да наступа и у свануће да заузме предње положаје противника, онако како је речено у мојој директиви бр. 56 од 14. марта т. г.¹²⁰
3. — 2. бригада 3. (Балканске) дивизије улази у састав трупа источног сектора.

¹²⁰ Иванов, Дела, стр. 260, 274—276.

зио на својој осматрачници код села Јуруш и пратио ток битке, вели: „Земља се тресла од урлика топовских, а ваздух је био испуњен муњевитим извијуганим али непрекидним севањем шрапнела и фугаса“.¹³⁴

Обострана артиљеријска ватра трајала је отприлике до 22 часа, а потом се њена јачина постепено смањивала ради уштеде у муницији и да би се људство колико-толико одморило.

У току дана, око 14.30, непријатељска артиљерија је открила код 15. пука 8. пољску батерију, обасула је ватром и принудила да прекине дејство; у 19 часова прекинуле су ватру и 9. пољска и 2. хаубичка батерија због пребацивања на главни положај, а у 22 часа је то урадила и 7. пољска батерија. Код 13. пука су 4. пољска и бугарска опсадна батерија дејствовале против непријатељских батерија код Ешил тепеа, а 5. пољска батерија тукла је долину Маслат дераа у правцу Шејтан тарле и стрељачке заклоне на Јуч тепелеру.

У току ноћи одређене трупе су примиле резервну храну и муницију и заузеле одсеке на главном положају, и то: код 20. пука 4. и 2. батаљон (са водом митраљеза) и 1. батерија са водом 3. батерије; код 15 пука 4 батаљон са 7. и 8. пољском и 2. хаубичком батеријом и 2 тона под куполама; код 13. пука 3. и 4. батаљон (са водом митраљеза), а код 55. пука 1. и 2. батаљон. Поседнути су и сви редути, а на ранијим батеријским положајима остављено је људство да петардама обмачује о правом месту ватрених положаја.

Командант армије ставио је Тимочкој дивизији на располагање и своју резерву. А у погледу почетка суштрашњег напада остављено је командантима сектора да то питање реше споразумно. Команданти северозапад-ног и западног сектора, односно команданти Тимочке и Дунавске дивизије, споразумели су се да почетак пешадијског напада буде у 3 часа; том је приликом командант западног сектора замолио да га при нападу потпомаже 3. пољска батерија гађајући Палас тепе.

¹³⁴ АВИИ, к. 39, бр. 1. Српска артиљерија код Једрена није имала фугасна зрна (гранате), већ бугарска и турска. Зрна су имала тање зидове и више барутног пуњења, јачу деконацију и јачи морални а слабији материјални ефект.

Командант северозападног сектора био је у почетку решио да артиљеријска припрема почне у 2.30, на пола часа пре почетка пешадијског напада, али је у последњем тренутку одложио почетак за 2.45 часа.

На фронту Дунавске дивизије (западни сектор). — Овога дана (24. марта) у 9.15 командант Дунавске дивизије издао је заповест за напад којом је, поред осталога, наредио: да 24. марта у 13 часова опсадна батерија 12 см, 3. хаубичка и све пољске батерије активно дејство против непријатељске артиљерије на овом сектору и пешадијских положаја, како је то већ раније регулисано, с тим што ће против тешке артиљерије на Бекчи тепеу садејствовати и бугарска 12 см Д/30 батерија са 2 оруђа од с. Доуцороса, а против северних падина Палас тепеа 3. тимочка пољска батерија; да после артиљеријске припреме пешадија предузме у току ноћи 24/25. марта напад на предње непријатељске положаје и то: трупе левог одсека, од Марице до долине Арде (9. пук II и 1. батаљон 7. пука II позива са укупно 8 митраљеза), нападају предње непријатељске утврђене положаје на висовима од Марице до долине Арде и наступају даље ка висовима до Палас тепеа, а трупе десног одсека у долини Арде (4. прекобројни пук I позива) заузимају непријатељска пољска утврђења у долини Арде и наступају у правцу Палас и Бекчи тепеа, управљајући се при томе према наступању бугарског левокрилног пука на јужном сектору, са којим непрекидно одржавати везу, а 8. пешадијски пук II позива да се прикупи у први мрак као општа резерва код развалине Кујунгли.

У 12.30 је командант дивизије наредио са своје осматрачнице да у 13 часова целокупна артиљерија отвори ватру, и то прво пољска — на непријатељску пешадију, с тим што ће хаубичка и градска батерија бити припремне да одговоре на ватру непријатељске градске артиљерије ради заштите своје пољске артиљерије.

У 13.10 је отпочела артиљеријска припрема. После пет минута одговорила је и турска батерија 105 мм са Бекчи тепеа, али је убрзо ућуткана ватром српске град-

ске батерије и једне хаубице. Са своје осматрачнице командант дивизије је могао тачно да прати поготке и зато је командир 3. хаубичке батерије, капетану Владимиру Митићу, изјавио своје задовољство због врло прецизног гађања.

Убрзо за овом, на нашу хаубичку батерију отворила је ватру из удоља испред Бекчи тепеа једна турска одлично дефилована хаубичка батерија 150 мм. Међутим, српска градска батерија, у садејству са једном хаубицом, ућуткала је за кратко време и ову турску батерију. За изналажење елемената за гађање српска хаубичка и градска батерија имају умногоме да захвале командире суседне бугарске хаубичке батерије на десној обали Арде, капетану Недељчеву.

Пало је у очи да је ватра турских батерија, која је трајала до 15 часова, била знатно мање тачна од раније. Зрна су била разбацана по целом бојишту без икаквог плана, шрапнели су имали врло велико растурање, распрскавали се врло високо или су дејствовали ударом (перкусионо), док многа зрна већих калибара нису експлодирала. Ово је српским батеријама омогућило извесну штедњу муниције, те је у 15 часова командант дивизије наредио команданту артиљеријског пука да се у току ноћи (до 6 часова ујутру) утрошак муниције код градске батерије ограничи на 60 метака на оруђе, као што је регулисано и на јужном сектору.

Око 17 часова појавила се јужно од Бекчи тепеа једна пољска батерија на коју је одмах отворила ватру српска хаубичка батерија, пошто је уз помоћ капетана Недељчева са јужног сектора извршила довољно тачну коректуру.

У први сумрак, око 19 часова, ватра је прекинула због тешког осматрања, а и да би се избегло откривање батерија блеском. Од 20 до 23 часа су градска и хаубичка батерија отварале само ређу ватру на сваких 15 до 20 минута ради узнемиравања, поглавито на мост на Арди и прилаз њему.

У 21.45 је начелник дивизијског штаба известио команданта армије да је, према извештајима, артиљерија у борби показала надмоћност и да су ућуткане две опсадне батерије позади Бекчи тепеа. Зато је замо-

лио да се артиљеријска ватра продужи бар до 23 часа, нарочито у правцу моста, како Турци не би искористили ноћ за појачање артиљерије, што је и одобрено.

Пошто је са суседним секторима постигнут споразум да пешадијски напад почне у 3 часа изјутра, а са северозападним сектором и о премештању једног вода 3. тимочке пољске батерије напред,¹³⁵ командант Дунавске дивизије доставио је у 20.45 командантима одсека наређење, да сва артиљерија сектора у 2.30 часова отвори најјачу ватру по непријатељским положајима и припреми напад пешадије, с тим што ће тачно у 3 часа пољска артиљерија пренети ватру на непријатељске ровове друге линије, а пешадија (4. и 9. пешадијски пук) кренути напред одређеним правцима. Сваки пешадијски пук имаће у свом саставу и радничка одељења за савлађивање и рушење препречних средстава. Пошто 9. пук заузме леви одсек и задржи се неко време ради поправке турских ровова, извиђања и артиљеријске припреме, кренуће ради заузимања централног редута на Палас тепеу. За то време ће десно крило (4. пук) наставити долином и заузети обе линије турских ровова, чиме ће олакшати дејство 9. пука.¹³⁶

У току ноћи, из непознатих разлога, командант јужног сектора често је мењао већ утврђено време почетка напада. То је уносило забуну и реметило јединство акције која је већ била утврђена међу секторима.

По пријему запозвести командант десног одсека (4. прекобројног пука) одмах се упутио ка с. Епчели да се оријентише на земљишту, док је пук кренуо из бивака код развалине Кујунли по мраку и стигао код с. Епчели око 23.30. У први борбени ред су били одређени 1. и 3. батаљон, а остала два са митраљеским одељењем задр-

¹³⁵ Командир 3. тимочке батерије, капетан I кл. Чедомир К. Јовановић, предложио је команданту ове дивизије да би било корисно да са једним водом приђе напред за 1800 м, како би са даљине од 3400 м могао ефикасније потпомоћи западни сектор бојном ватром на Палас тепе. Предлог је одобрен. Поред тога формирано је и једно одељење код градске батерије које би, у случају заузимања турских топова код Бекчи тепеа, ове одмах окренуло против Једрена или би их у случају потребе онеспособило за даљу употребу.

¹³⁶ АВИЛ, к. 70, бр. 3.

жана су у резерви позади левог крила, како би евентуално помогла 9. пуку. За осигурање десног крила упућена је једна чета. Већ у 19 часова је командант ступио у везу са бугарским 12. пуком на десној обали Арде, са којим се споразумео о заједничком раду, док са 9. пуком није могао добити телефонску везу.

Изгледа да план за напад није био утврђен ни до 20.45 часова до издавања заповести, када је 4. пук упућен на десни одсек, на који је стигао тек око 23.30 часова, те није било довољно времена да се јединице оријентацију на земљишту у погледу правца и објеката за напад.

За сутрашњи рад командант 9. пука је тек у 23 часа издао заповест према којој је наређено: да 1. баталјон 7. пука и 1. баталјон 9. пука II позива (под командом команданта 1. баталјона 7. пука мајора Тодора Павловића) наступају између Марице до пута који води преобном ка Палас тепеу (закључно); да 3. баталјон наступа правцем ка Белој могили, одржавајући везу лево са 1. а и десно са 4. баталјоном 9. пука; да 4. баталјон 9. пука наступа правцем Неутрални вис — Бела могила, држећи везу лево са 3. баталјоном 9. пука, а десно са 4. прекобројним пуком који ће наступати долином Арде. У одсечној резерви задржан је 2. баталјон а митралјеским одељењима је наређено да за време ноћног напада остану на дотадашњим местима, док се баталјони прве линије не учврсте на својим предњим положајима, а затим да приђу напред и у случају потребе прихвате предње баталјоне. Наређено је да се и два гопа 3. тимочке пољске батерије још у току ноћи пребаце напред (на 1800 м) и јаком ватром подрже наступање 9. пука.

Као што је већ напоменуто, напад на сва три сектора — јужном, западном и северозападном — требало је да почне једновремено у 3 часа.

На фронту 11. дивизије (источни сектор). — Трупе овог сектора имале су задатак да прво заузму предњи турски положај од Тунце до Марице: Куш тепе — Маслак — Мал тепе — Сауцилар — Ески кумлук — Пачацилар — Мезар тепе — Демир катп, с тим да, чим се укаже могућност, продуже напад на линију форова. Сектор је био подељен на два одсека, се-

верни, од Тунце закључно са Пачациларом и јужни, од Пачацилара закључно са Марицом.

Северни одсек имао је три пододсека: први од Тунце према с. Хаварасу до лакта на реци Провадји (источно од с. Хасан Аге), посела је 1. бригада 11. дивизије под командом пуковника Абрашева (56. и 54. пешадијски пук — 2 баталјона — са 18 пољских спорометних топова, 8 пољских брзометних хаубица, 26 топова и 8 хаубица опсадне артиљерије, 1 пионирском четом и 1 рефлектором); други, закључно са Сауциларом, посела је 2. бригада 8. (Тунцанске) дивизије под командом пуковника Крцијева (23. и 10. пук са 12 пољских брзометних топова, 12 пољских брзометних хаубица, 18 топова и 14 хаубица опсадне артиљерије, 1 пионирском четом и 1 рефлектором); трећи, закључно са Пачациларом, посела је 2. бригада 3. (Валканске) дивизије, под командом пуковника Рибарева (29. и 32. пук са 24 пољска брзометна топа, 1 1/4 пионирске чете и 1 рефлектором).

Одсечна резерва: 53. пук (4 баталјона и 4 митралјеза).

Северни одсек под командом генерал-мајора Грнчарове био је јак: 1/2 ескадрона,¹⁸⁷ 25 баталјона, 24 митралјеза, 18 пољских батерија са 74 оруђа, 19 опсадних са 66 оруђа, 3 1/4 пионирске чете и 3 рефлектора.

Јужни одсек делио се на два подсека, од којих су у напад образаване десна и лева колона. Први — десни пододсек од Пачацилара до пута Једрене — Хавса, под командом пуковника Клисуранова, посела је 2. бригада 11. дивизије (57. пук и 2. баталјон 54. пука из првог пододсека северног одсека) са 18 пољских спорометних топова, 18 спорометних и 8 брзометних хаубица, 6 топова опсадне артиљерије и 3 пионирска вода). Други — леви — пододсек, од пута Једрене — Хавса до Марице, под командом потпуковника Панајотова (58. пешадијски пук из 11. дивизије — 3 баталјона и 2 митралјеза — са 6 пољских спорометних топова и водом пионира и Коњички одред: бугарски гардијски пук (2 ескадрона) са полуетадром 4. коњичког пука, Тимочки коњички пук (3 ескадрона и 2 митралјеза) и Дунавски коњички дивизион (2 ескадрона и 2 митралјеза).

У одсечној резерви задржан је један баталјон 57. пука.

Тако је јужни одсек под командом пуковника Делова био јак: 7 1/2 ескадрона, 9 баталјона са 12 митралјеза, 50 пољских и 6 опсадних оруђа, 1 пионирском и 1/2 понтонирске чете.

Секторска резерва била је подељена у две групе:

3. бригада 4. (Преславске) дивизије — 43. и 44. пук (8 баталјона и 8 митралјеза) и 12 пољских брзометних топова прикупуљена је на десној обали Сазли дераз, северно од пута с. Гебилер — чифлик Кјушен, и 1. бригада 3. (Балканске) дивизије: 11. и 24. пук (8 баталјона и 8 митралјеза) са 12 пољских брзометних и 18 спорометних пољских топова и 1 ескадромом код Вароши Хавсе.

¹⁸⁷ Друга половина била је код коњичког одреда.

Укупна јачина сектора: 9 ескадрона, 50 баталјона са 49 митраљеза, 166 пољских и 62 оспадна оруђа, 6 пионирских, 1/2 понтоних и 1 телеграфска чета и хелиографска секција (3 рефлектора), 2 радио-телеграфске станице и 34 велосипедиста (бициклиста), са укупно: 1233 официра и 82.998 војника (на линију 71.000), од тога 32.350 пешака, 13.500 артиљераца, 2050 инжењераца, 1480 коњаника и 1620 санитетског и административног особља.

Положај за напад са 1. пододсека северног одсека на предњој турској положај на реци Провадји (испред линије форора Кајалик — Ајваз баба), није био погодан: све косе са севера спуштају се управно на фронт напада, отворене су, изузев неких мањих таласа, а тучене артиљеријском ватром највећег домета. Артиљерија са најјачег фора Ајваз баба држала је под јаким ватром цео предтерен на даљини око 6 до 7 км, те се оспадне батерије нису могле ближе поставити, а није било ни погодних осматрачница. Сем тога, при сласку у реку Провадју Бугари би били принуђени да се веру уз њену веома струму обалу.

Међутим, земљиште пред фронтом 2. и 3. пододсека таласасто је, са више узастијених коса мање-више паралелних према турском фронту, а уз то раздвојених удољинама потока и рекачица које су биле веома погодне за заклоњено прикупљање трупа. На коси између Канали дераа (за водовод) и Кум дераа налазио се предњи положај који је био утврђен и поседнут. Иако турски предњи положај не надвишава нарочито бугарски, ипак заклања готово цео терен све до линије форора. За напад на предњи положај требало је прићи до Кум дераа, а то је дању било немогуће, сем по магли.

И на јужном одсеку земљиште је било слично овом. Ту су све до Кара Бајира и турски и бугарски положаји били у истој висини. Тек по заузимању Кара Бајира земљиште надвишава турске положаје јужно од пута Једрене — Хавса (све до Једрена), а тако исто и над јужним странама Демир капуга, Халважи Бекчелија и Кајка. Наступање једне или друге стране било би потпуно отворено.

Испред турских стрелачких заклона источно од Маслака и Мал телеа, око Мезар телеа, и Демир капуга, била је подигнута мрежа од жице у четири реда на дрвеном кољу. На бугарском утврђеном положају било је и погодних тачака за осмање трање.

Према изнетом, главни напад на предњи положај управљен на фронт Сапунцилар — Ески кумлук давао је најбоље изгледа за успех и прикривао бугарски план напада на линију форора Ајваз баба — Кестенлик.

Овога јутра, 24. марта, одржан је састанак у штабу команданта 11. дивизије (с. Гебилер), где су били присутни сви команданти бригада са начелницима штабова. Састанку је присуствовао и командант армије. Пости-

гнућа је сагласност да се напад следећег дана изврши на предњи положај, без претходне артиљеријске припреме; с тим што би се у тренутку када трупе стигну на 250 до 300 м отворила кратка (10 минута) и јака централна ватра. Предвиђено је да се у току ноћи изведе пушчана ватра због тајности.

У 8 часова командант сектора је издао заповест за напад који ће се извршити у току ноћи 24/25. марта на предње непријатељске положаје од Софулар бурнуа и Маслака до Демир капуга. Ту је, поред осталог, наређено да оспадна и пољска артиљерија северног одсека у току дана отворе ватру на Маслак и стрелачке заклоне испред њега, а тако исто и на редуте и стрелачке заклоне на најважнијим тачкама напада. Падом мрака ватра се имала прекинути.

За сутрадан је наређено да јединице одређене за напад на северном одсеку крену тако да у 4 часа пређу Кум дера и одагле у праскозорје нападну непријатељске положаје: Софулар бурну — Маслак — Мал теле — Сапунцилар — Ески кумлук — Енкерди Бекчели и Пачацилар заклучно, гонећи противника до долине Серван дераа (и његовог продужења на север и југ).

На јужном одсеку јединице одређене за напад имале су да у 4 часа пређу Кум дера и у праскозорје нападну непријатељске положаје: Мезар теле — Демир капуга заклучно, гонећи непријатеља до долине Халважи дераа (северно од Кавказ табије).

Резерва, група Церковског, имала се прикупити до 15 часова позади косе на десној обали Сазли дераа, северно од пута Гебилер — чифлук Кјушен, а група Паскалева код вароши Хавсе.¹³⁸

Даље је наређено да преко ноћи, до почетка напада, све пољске и хаубичке батерије буду спремне за промену ватрених положаја с тим што ће се пребацити напред чим пешадија заузме непријатељске положаје. Сва артиљерија треба да отвори најјачу ватру на линију форора и оне тачке испред ње где се непријатељ буде прикупљао. До почетка напада артиљерија да не дејствује.

¹³⁸ Бригада Паскелева тек стиже из вароши Баба Ески.

Команданти одсека тачно су регулисали начин напада. Тако је командант северног одсека наредио: да трупе првог пододсека садејствују нападу трупа другог пододсека, упућујући два батаљона преко с. Ха-сан Аге да нападну косу Софулар бурну, да опсадна артиљерија туче уздужном ватром линију форова од Ајваз бабе до Кестенлика и даље, као и пољске баге-рије на фронту форова Ајваз баба — Кајалак; да групе другог пододсека овладају од Канали дере (градски водовод) закључно са Мал тепеом и да гоне неприја-теља до Канал дераа. Главни напад управити на Ма-слак. Групама трећег пододсека наређено је да овладају предњим положајем Салунцилар до Ески кумлука и Пачапилара. У одсечној резерви задржан је 53. пук са 4 миџраљеза.

Командант јужног одсека наредио је да се нападне предњи непријатељски положај Мезар тепе — Демир капу, који су посела 3 турска батаљона (резерва је била око линије форова), с тим што ће га у 13 часова пољске и хаубичке батерије обасути ватром. Даље је наредио да ујутру у 4 часа пређу Кум дере у две ко-лоне и да у праскзорје десна нападне Мезар тепе, а лева Демир капу, гонећи непријатеља до долине Хал-вацци дераа.

Коњичком одреду је наређено да напада јужно од пута Једрене — Хавса.

На фронту 8. (Тунцанске) дивизије (јужни сектор).
— Овде се, између Марице и Арде, на око 6 км јужно од Једрена, завршавају последњи оградни Родолпских планина. Одатле ка Једрену пружа се потпуно отворена равница без икаквог заклона све до линије форова.

Форови су били старог типа са високим грудобранима, не-довољно отпорни против савремене артиљерије. Само две ба-те-рије код фора Демердеш биле су израђене у бетону, док су остале биле отворено постављене са послугом без штитова. Цела форовска линија била је опасана жичаном препреком ширине 3—6 м, на гвозденом кољу.

Предњи положај састојао се од 2 до 3 линије стрелачких заклона са ниским грудобраном или без њега, са одличним брисаним простором.

Буџарски положај на левој обали реке Емирли потпуно се диже идући са истока на запад (к. 97, Плоската височина, к. 123) и завршава се на Картал тепеу, спуштајући се ка Арди

доста стрмо. На десном крилу, северно од к. 97, на платоу Памук сарту подигнути су турски стрелачки заклони, а позади платоа у Памук дереу могла су се у мртвом углу наћи добра склоништа од ватре за читаве пукове. И позади Токад бајира било је погодних места за прикривено прикупљање резерви. Пошто су бокови непријатеља били наслоњени — десни на Арду, леви на блатњаву долину Марице — напад се морао изводити чисто фронтално.

Сектор је био подељен на два пододсека: десни, од Марице закључно са Плоскатом височином и леви даље до Арде. Десни одсек је посела 1. бригада (Шејновска) са 30. (Шејновским) и 51. пешадијским пуком и са 2 чете пограничне страже, 8 пољских спорометних и 1 пољском брзометном батеријом. Крајње десно крило, северно од с. Ахркеја, било је на 200 м од турских стрелачких заклона, а веза са источним сектором одр-жала се преко моста код с. Омурбеја.

Леви одсек, под командом пуковника Пашева, по-села је 3. бригада од к. 123 до Арде са 12. (Балканским) пешадијским пуком и 8. артиљеријским пољским брзо-метним пуком (без једне батерије). И ту је лево крило код с. Доутороса било удаљено око 200 м од турских стрелачких заклона.

У секторској резерви задржан је 52. пук (три бата-љона између с. Емирли и Тагаркеја и један између Картал тепеа и к. 123).

Тај сектор је имао: 24 пољска брзометна, 36 спо-рометних и 34 опсадна оруђа — свега 94, од којих 28 српских (8 градских и 20 хаубичких). Већи део оруђа могао је да сасреди ватру на најважнији део турског положаја, на Токад бајир и Памук сарту.

Штаб дивизије налазио се у с. Татаркеј, а осматра-чница између Картал тепеа и к. 123.

Јачина Турака ценила се на 15 до 18 батаљона са око 90 оруђа (24 градска 150 мм, 6 дугачких топова 105 мм, 6 хаубица 150 мм, 36 пољских 87 мм и 12 пољ-ских 75 мм).

Турци су 24. марта већ у 5.30 отворили на целом сектору веома јаку артиљеријску ватру која је трајала до 6.15 часова.

Овог јутра су у штаб сектора стигли команданти одсека (бригада) ради пријема заповести за напад. У

8.30 издата је и писмена заповест да у 13 часова отпочне артиљеријско дејство, а сутрадан у праскозорје и пешадијски напад на предњи положај, и то: трупе десног одсека на Токад бајир, обезбеђујући се од стране Марице, а левог на Угал дере¹³⁹ — безимени плато 4 км северно од Плоскате височине, преко које води пут с. Черкеј — с. Ахркеј, одржавајући везу са западним сектором. У току ноћи, све до 2.30, артиљерија да дејствује повремено, а од 3 часа да појача ватру, с тим да чим пешадија крене у напад, прекине ватру и настави је највећом жестином онда када колоне буду откривене.

У одређено време бугарске пољске и градске батерије отвориле су ватру на одређене циљеве, а и српске батерије су обасипале циљеве означене појединим групама, нашта су Турци одмах одговорили. Тако су српске батерије тукле: десна група турске батерије код села Демердеша, средња батерија код Карагача, а лева Токад бајир и — село Боснакеј. Ватра је трајала до 19 часова, углавном исте јачине као и претходних дана.

ДРУГИ ДАН БИТКЕ

(25. марта)

На фронту Тимочке дивизије. — У 2.45 часова артиљерија са северозападног сектора отворила је веома снажну ватру. Један учесник овако описује те артиљеријске двобоје:

„На све стране, лево од Јуч Тепелера и Ајваз Бабе, десно код Кара Смаилча и преко Марице код Палас Тепе, и испред нас код Екмекчијеа и Могилате — свуда где се могло „оком догледаги личило је на војилане у коме кључа, тутњи, гори и урла. Хиљаде истрапела укрићало се у ваздуху са неопisivим звуком и праскало с треском од кога се кидају живци. Њихове бледа светлост при распрскавању била је слична метеорској светлости, хиљадама тих метеора блистало је непрекидно изнад тврдих форова, батерија и непомићних багаљона, који су мукло чекали да пођу у смрт...“

У том паклу, створеном рукама човечјим, кроз бледу јутарњу светлост, лаганим и тромим темпом уздигоше се високо

¹³⁹ Погоч који извире северно од Каргал тепеа и протиче поред западне ивице села Черкеј.

у ваздух са Синчу Тепе три ракете, — и њихова црвена и зелена светлост разли се по заталасаном и узнемиреном ваздуху“...¹⁴⁰

У 3 часа пешадија је пошла у напад, и тако је отпочела тешка Борба. Успеси су брзо постигнути. Већ у 3.58 командант Тимочке дивизије извештава команданта армије да је 15. пук заузео чифлик Екмекчијеа и к. 154, 20. пук прву косу, 55. пук у 3.22 Мајмун дере и да је 13. пук у кретању избио на 300 м испред наших препречних средстава. У 4.05 је 13. пук заузео турске заклоне и гонио непријатеља, а у 4.30 је командант дивизије обавестио и команданта армије и команданта опсаде да је пешадија Тимочке дивизије заузела линију чифлик Палас Чесма — к. 154 — чифлик Екмекчијеа — десна обала Ђаур и Мајмун дераа и да се борба наставља.

Поводом овог извештаја командант армије је честитао Тимочкој дивизији на постигнутом успеху. Убрзо за овим командант опсаде саопштава да су за заслуге својих дивизија одликовани команданти Дунавске и Тимочке дивизије бугарским Орденом за храброст III степена.

У току даље борбе 20. пук је успео да око 6 часова заузме Могилату, али је тада био тучен страховитом ватром са десне Обале Марице, док су Турци приметно и у гомилицама одступали ка Казан тепеу.¹⁴¹ 15. пук је морао услед јаке артиљеријске ватре да привремено прекине утврђивање на заузетом положају (као и 13. пук).

У 6.20 је командант опсаде саопштио да су трупе источног сектора заузеле Мал тепе и Мезар тепе, да је покидана и пређена мрежа од жица испред Маслака и да би било пожељно да и српска II армија предузме енергичније дејство. На ово му је командант армије одмах одговорио да његове трупе дејствују најенер-

¹⁴⁰ Јовановић, 113—114.

¹⁴¹ Командант 20. пука известио је још 15. марта команданта дивизије да су Турци поставили једну батерију на десну обалу Марице, на Бекчи тепе, која успешно туче бочно главни и прихватни положај пука, и молио да је неутралише артиљерија Дунавске II позива.

личније, да је командант опсаде већ обавештен о улеху Тимочке дивизије и да Дунавска дивизија непрекидно понавља напоре да би заузела Папас тепе.

На одсецима појединих пукова Тимочке дивизије борба се развијала углавном према предвиђеном плану.

Код 20. пешадијског пука. У 3 часа је 4. батаљон кренуо у правцу чифлика Кадинкеј а 2. батаљон са водом митраљеза у правцу Могилате, потпомогнути са главног положаја ватром 1. пољске и водом 3. пољске батерије. После пола часа (у 3.36) 4. батаљон је заузео прву косу, а тако исто и 2. батаљон, после чега су приступили утврђивању. Непријатељска пешадија дала је нешто јачи отпор на самој Могилати и положају источно од чифлика Кадинкеј. Непријатељ је иначе тукао заузети положај јаком артиљеријском ватром из опсадних оруђа. Та оруђа је донекле неутралисала једна наша пољска батерија. Јачина непријатеља износила је око једног батаљона у првој линији, а два у резерви.

У 6.40 је командант пука известио команданта дивизије да је предњим деловима заузета Могилата и да је 4 чета 4. батаљона при испаду заробила три турска војника.

Код 15. пешадијског пука. На предстражи се налазио 4. батаљон који је био одређен да заједно са водом митраљеза и оба вода пионира изврши напад.¹⁴² Њега је у току ноћи сменио 1. батаљон чије је место у предстражној резерви заузео 2. батаљон, док је 3. батаљон остао у пуковској резерви (код села Кемала).

Према плану команданта 4. батаљона 3. чета је имала да наступа ка к. 154, 2. западно, 4. ка чифлику Екмекчикеј, док је 1. са командантом батаљона задржана у резерви иза средине батаљона.

У 2.45 су 7. и 8. пољска батерија отвориле ватру на турски предњи положај, 2. хаубичка батерија на групи Шејтан тарле, а батерија под куполама на к. 154 и десно.

¹⁴² На место обележеног команданта, команду над 4. батаљоном примио је командир 4. чете, капетан I класе Милан Прибићевић, који је по својој молби упућен из 2. пешадијског пука II позива (Битољ) у овај пук.

Тачно у 3 часа чула се полугласна команда командирира „Напред!“ Тихо, готово нечујно, пошла су бомбашка одељења, снабдевена бомбама и секирицама, за њима редак стрелачки строј са малим пионирским алатом,¹⁴³ потом четне резерве и напоследку командант батаљона са резервом.

Већ су стигли наомак турске предстраже.

„И Моравци су полетели као стрела. Простор до чифлика Екмекчије и Могиле (к. 154) претрчан је муњевигом брзином. Турска предстража, увек будна, осула је ватру, али нас то није нимало збунило. Трчало се напред. Запрашаше бомбе, ни једна наша пушка не плану. Жице су кидане, сечене. Чуло се громовито срцско „Ура!“ и већ су наши усквали у откопе у којима је настало кратко гушање. Борило се ножевима, кундацима, рукама, но све је трајало кратко време. Један турски официр давао је страховит отпор. Био је убрзо смрљен. На Могили је заплењен турски телефон и заробљено одељење војника, у чифлику такође, као и десно од могиле. Све остало окренуло се у дивље бекство, гоњено ватром наших чета. Отпор турски био је страховито сломљен. Чини ми се да све није трајало више од двадесет минута.“¹⁴⁴

Праћени у стопу од патрола, Турци су се задржали у некој ували, отприлике на половини пута између чифлика Екмекчикеј и Карађоз табије. Снажна помоћ 7. и 8. пољске батерије и вода под куполама није изостава, док су 9. пољска и 2. хаубичка батерија са главног положаја тукле Карађоз табију и групу утврђења на Шејтан тарли. Томе је допринело и бочно дејство 5. пољске батерије са одсека 13. пука.

Тако је до 3.42 заузет турски предњи положај, заплењена телефонска станица и прекинута веза са Карађоз табијом. На положају су затечени стрелачки закони за клечећи и лежећи став са надстрешницама (а било је и без њих) врло рђаво израђени и невестито постављени, а позади њих су били закони за резерве. Одмах се приступило преправци старих и изради нових заклона помоћу већ приспелог алата и материјала, ради заштите од непријатељске артиљеријске ватре и евен-туалног противнапада.

¹⁴³ Стрелачки строј имао је ашовчиће, секирице и свега 13 маказа за сечење жице, које су је тешко могле пресећи.

¹⁴⁴ Прибићевић, Могила 154, Политика (Београд) од априла 1913. године.

Пошто је заузета могила код к. 154 која је Турцима служила као осматрачка тачка, Њихова је артиљерија отворила ватру тек у 4.15, вероватно из бојазни да не туче своје трупе. Али тада „турска артиљерија, многобројна и великог калибра, као да је хтела да освети пораз своје пешадије, отпочела је одмах, по расветлу, да нас туче таквом ватром, коју ми не видесмо за свих пет месеци опсаде. Нарочито су тучени наши утврђени предстражарски положаји и заузета линија Екмекчије — Могила“¹⁴⁵ Турци су к. 154 тукли најзменично шрапнелима и гранатама 150 мм (рафалима по шест зрна), али до овог времена већ су били подигнути заклони за клечећи, а до 8 часова и за стојећи став.

У 4.45 Прибићевић је известио о заузећу коте 154, чифлика Екмекчије и греде десно од могиле и моли за телефон и да дође артиљеријски осматрач.¹⁴⁶

Извештавајући у 6.10 команданта дивизије о заузећу чифлика Екмекчије и могиле (к. 154), командант пука је додао да батаљон на новоосвојеном положају трпи од јаке артиљеријске ватре и молио да опсадна артиљерија што јаче дејствује против батерија на Шејтан тарли и Казан тепеу.

Доцније стање види се из извештаја команданта 4. батаљона капетана Прибићевића од 7.15 који гласи:

„Непријатељска артиљеријска ватра је на Могили 154 све јача и јача. Падају у великом броју зрна великог калибра. Губитак има већ доста. Болничара нема да долазе по рањенике. Телефон покварен земљом која нас једнако затрпава.

Артиљеријски осматрач није дошао а нисам добио ни митраље, исто тако нисам добио ни муницију коју сам тражио.

Чете су на положају како сам јутрос известио писмено и усмено преко телефона. Са 20. пуком имах везу погледом и прегледом. Тај пук врши баш сада наступање ка Могилати на греду пред њим која је још у рукама турским. Са 13. пуком нисам још добио везу и не знам где је и колико је наступао.

Молим да се пошаље нов телефон и све остало што сам тражио.

¹⁴⁵ Јовановић, 116—117.

¹⁴⁶ Телефон је био пренесен код к. 154, али га је погодило једно артиљеријско зрно, апарат је уништен, а телефонист контузован. Око 9 часова стигао је артиљеријски осматрач, резервни поручник Јован Живковић, са телефонским апаратом.

Релеј од Могиле до прихватнице број 2 укопава се. Врло је потребно да се што пре однесу рањеници због чега треба болничарске патроле да се чешће овамо шаљу, јер овде су губици највећи (код Могиле).

Молим за обавештење, уколико се то зна, како напредује напад на другим отседицама и секторима“¹⁴⁷

Пошто је био заузет борбом, Прибићевић је могао тек доцније видети да чета 2. батаљона, која је била одређена за пренос грађе са предстражног положаја на освојени, није пренела довољно материјала за изразу надстрешница и да су се пионири вратили код предстраже; да чета 1. батаљона која је била одређена за изразу приближнице од могиле (к. 154) ка предстражњом положају, није ни дошла и поред свих Прибићевићевих захтева, већ се задржала код предстраже све док се није разданило, па је и тада стигла без командира, као и да је пренете корпе погрешно поставила позади к. 154 у један ред паралелно непријатељу и ископала ров, место да их је искористила за изразу приближница (услед тога су постављени релеји који су се морали сами укопавати).

Код 13. *непријатељског пука*. На десном крилу предстражног положаја прикупио се 4, а лево од њега 3. батаљон (код села Сарај Акбунар) који је ухватио везу са бугарским 55. пуком, док је резерва пришла и задржала се позади Синчу тепеа.

Тачно у 3 часа кренули су батаљони напред ка фронту: изворни део Маслат дераа — Ђаур дераа, потпомогнути са главног положаја ватром 4. и 6. пољске батерије. Напред су наступала бомбашка одељења, потом редак стрелачки stroj, а за њим код батаљона по две чете у првом борбеном реду и по једна у резерви позади спољних крила. После 20 минута наступања чете су дочекале ватром стражарских одељења која су се убрзо повукла на главни предстражни положај.¹⁴⁸ У 3.35 је 3. батаљон известио да је бугарски 55. пук изостао и да с њим нема везе.

¹⁴⁷ АВИИ, к. 134, бр. 3.

¹⁴⁸ Као вође бомбашког одељења истакли су се наредници Лазар Ј. Миловановић и Видак Ракочевић.

Тако се пришло положају до јуришног одстојања, када су батаљони кренули на јуриш, и са узвиком „Ура!“, упали у турски предстражни положај. Док је први борбени ред гонио непријатеља ватром, резерва је предузела исправку затечених заклона и израду нових. Било је тада, како је забележено, 4.09 часова.

Чим се мало разданило, турска је артиљерија обасула наш још недовољно утврђени положај страховитом ватром. Шрапнел за шрапнелом севао је у ваздуху; велике гранате бесомучно су фијукале кроз ваздух, а турска пешадија са позадњег положаја отворила је најачу ватру. Нарочито су била опасна артиљеријска зрна калибра 105 мм. Ситуација је постала тим тежа што је непријатељ, видећи повлачење бугарског 55. пука, предузео испад са Јуч тепелера на 3. батаљон. Овај се, пак, ојачан својом (4) четом из редута и уз подршку јаке и прецизне ватре 4. батерије, успео да одбије напад и непријатеља примора на повлачење.

Журило се са утврђивањем да би се колико-толико заклонило од смртоносне ватре са Јуч тепелера, Шејтан тарле, Јасу тепеа, Баџук и Кемер табије. Радило се грозничаво и с времена на време бацали се ашовчићи и дохватале пушке да би се одбили турски испади. Зато су губици овог пука били сразмерно већи но код осталих.

Код бугарског 55. пука.¹⁴⁹ По пријему наређења да овлада десном обалом Ђаур и Мајмун дераа, командант пука је образовао две нападне колоне у јачини од по једног батаљона, и то: десна — 2. батаљон са одељењем пионира — упућена је ка једној од могила на Јуч тепелеру, с тим да одржава везу са 13. пуком, и чим заузме десну обалу Ђаур дераа да се ту заустави и утврди, и лева — 1. батаљон са одељењем пионира — да одсудно нападне непријатеља у стрелачким заклонима на десној страни Мајмун дераа и да се по заузећу тамо утврди. Редут бр. 11 посела је једна чета, а оста-

¹⁴⁹ Овом пуку припад је вод митраљеза из српског 7. пука II позива, али га је командант задржао ради сигурности на главном положају.

так пука (3. и 4. батаљон) образовао је пуковску резерву позади средине главног положаја.

У 2.45 све су батерије са одсека отвориле ватру на одређене циљеве. У 3 часа су колоне имале да опочну наступање, али је десна задоцнила те је прекинула веза са 13. пуком. У то је време турска батерија бр. 33 са Јасу тепеа отворила ватру на Карјак тепе и чим је кренула пешадија, Турци су почели давати зелене, а убрзо и црвене сигнале из пиштоља, те је турска батерија пренела ватру у правцу десне колоне.

Пошто је задоцнила, десна колона је кренула грчевим кораком преко земљишта обасутог јаком ватром и са 50 корака од непријатељског положаја пошла на јуриш, који Турци нису дочекали већ су се повукли на Јуч тепелер. Тако је колона избила на десну обалу Ђаур дераа и упутила се ка Јуч тепелеру, где се дохватила првих његових окомака и отпочела да се утврђује. Само се 8. чета, користећи заклоњено земљиште, истакла испред осталих.

Око 4 часа су на Мајмун дерае отвориле ватру турске батерије бр. 31, 32 и 35, а батерије бр. 30, 24 и полска 18-бис са Николе бајира на главни положај 55. и 13. пука. И док је ватра бугарске батерије око 4.40 ослабила, дотле је турска појачавана.

Око 7 часова појавиле су се две турске чете са Ђшил тепеа, развиле се у стрелачке стројеве и продужиле североисточно ка Јуч тепелеру. У то су време Турци концентрисали веома јаку пешадијску и артиљеријску ватру на 8. чету која се сувише истакла те је била приморана да се повлачи, што је повукло и остале. Али је командир чете ипак успео да је задржи на Мајмун дерау, док су се остале повукле по групама на полазни положај. Чим је био обавештен о овоме, командант пука је у 8 часова наредио команданту 4. батаљона да одмах крене напред, прими команду над колоном и успостави ред.

Лева колона је кренула тачно у 3 часа ка Мајмун дерау, прешла га и почела да се пење уз нагиб ка турском положају на Ири бјучу. Турци, чија је јачина износила до две чете, нису били изненађени и отворили су веома јаку али неуредну ватру. Међутим, колона је

без задржавања продужила. Турци нису сачекали удар и повукли су се на следећи положај. Заузети положај одмах је почео да се уређује за одбрану.

Повлачење десне колоне повукло је десно крило лево али је, благодарећи енергији команданта батаљона, даље повлачење задржано, а они који су одступали враћени су.

У 6.50 се са артиљеријске осмагранице на Карјак тепеу видело наступање Турака са Ири бјука ка Мајмун дереу. На њих је одмах отворио ватру један вод б. батерије код Тунце.

За ово време турска батерија бр. 31 успела је да нађе 6. бугарску пољску али су на ону прву сасредиле одмах ватру 3. и 7. пољска батерија те је ова заћутала. Тада је 3. батерија пренела ватру на оне две чете на Јуч тепелеру, а доцније, у 7.25, на њих је пренела ватру и 2. батерија. Зато су се Турци повукли делом ка Маслат дереу, а делом ка селу Хаварас.

Турци су се очајнички бранили. Они су не штедећи муницију, обасипали српске и бугарске трупе страховитом ватром. Нарочито је 55. бугарски пук задавао тешке бриге команданту дивизије. Када је командант пука у 8.50 известио да му десна колона, под притиском јаке турске ватре, одступа у неред, наређено му је да положај одржи, уз напомену да ће бити појачан једним батаљоном 13. пука.

У 8.50 је командант Тимочке дивизије примио ово наређење команданта армије: „Приступите проучавању да ли би се могао са ојачаним 20. пуком заузети положај Дермен Бајир, источно од чифлика Кадинкеја? Ако је могуће, предузмите извршење.“¹⁵⁰

На ово је командант дивизије одмах одговорио да, због тешкоћа око одржавања левог крила дивизије и због тога што би се 20. пук нашао потпуно усамљен на брисаном земљишту и тучен бочном ватром са три стране (од Казан, Бекчи и Папас тепеа), а нарочито бочном ватром од Шејтан терла, постоји велика опасност да ће претрпети неуспех и изгубити и оно што

¹⁵⁰ АВИИ, к. 82, бр. 1.

је дотад добио. Зато је молио да се 20. пук не помери ни корак напред.¹⁵¹

Командант дивизије имао је неоспорно много тешкоћа да одржи своје лево крило, због тешког стања код бугарског 55. пука. Када је у 10.35 сазнао и од команданта 13. пука да је батаљон на десном крилу 55. пука расстројен и да се вратио на главни положај, одмах је наредио команданту 55. пука да десним крилом избије на десну обалу Ђаур дераа, чврсто се веже са 13. пуком, утврди се и ту задржи. Притом му је понова напоменуо да ће му се упутити један батаљон 13. пука. На ово му је командант 55. пука одговорио да се на наступање не може ни мислити.

Међутим, стање 55. пука се после 11 часова ипак поправило, благодарећи енергичном дејству резерве и њеног команданта.¹⁵² Првом четом која је била при руци повраћен је ред код 2. батаљона, а доцније су смењене чете које су претрпеле веће губитке.

Када се видело да Турци са одсека 20. пука, источно од Могилате, одступају ка Казан тепеу, командант дивизије је преко команданта армије замолио да артиљерија Дунавске II отвори ватру на турске батерије код Казан тепеа. Командант армије му је одговорио да ће градска артиљерија Дунавске дивизије дејствовати на Казан тепе чим се дигне магла.¹⁵³

У то време, око 9.30, градска батерија са одсека 13. пука дејствовала је против две батерије (бр. 23 и 33 са по 6 оруђа) 150 мм; градска батерија на десном крилу код 15. пука тукла је једну мерзерску батерију (бр. 10), а 2. хаубичка је водила артиљеријски двобој с турском батеријом 17.

Око 11 часова је командант 20. пука понова известио да се Турци повлаче и иза форова на Шејтан тарли.

Око 11.20 се са положаја 20. пука видело како се Турци повлаче са Папас тепеа, о чему је одмах оба-

¹⁵¹ АВИИ, к. 82, бр. 3.

¹⁵² Резерва се делила, по бугарским прописима, на два дела: део за попуну првог борбеног реџа и маневарски део који је служио само за удар. Овим другим делом командовао је мајор Христо Сјаров.

¹⁵³ АВИИ, V, 82, бр. 1.

вештен командант Дунавске дивизије, а 3. пољској батерији је наређено да туче позадину Папас тепеа. У то време стигао је и продужки десно крило 55. пука 2. батаљон 13. пука, чиме је успостављена сигурна веза између та два пука.¹⁵⁴

Командант 20. пука је и у 12.35 известио команданта дивизије да Турци одступају са утврђења Папас тепе у мањим групама ка линети Казан тепе и молио да артиљерија Дунавске дивизије појача своју ватру на Казан тепе.

Командант опсаде је у 13.30 известио команданта армије да су трупе источног сектора дошле на око три стотине корака пред препречна средства испред линије форова и захтева најенергичнија дејства на осталим секторима ради привлачења и привезивања што јачих непријатељских снага, с тим да се врше и напади на линију форова где се за то укаже могућност. У вези са овим командант Тимочке дивизије наредио је да 13. и 55. пук продуже наступање ка Јуч тепелеру и Ири бјуку, заузму их и ту се утврде; да 15. пешадијски пук продужи наступање ка Шејтан тарли, привлачећи на себе што већи део турске пешадије; да 20. пешадијски пук заузме положаје источно од чифлика Кадинкеј, достигнувши линију Дермен бајир, а да артиљерија потпомогне ово наступање јаком ватром, одржавајући што тешњу везу са пешадијом својих одсека, с тим да наступање почне у 16 часова.¹⁵⁵

20. пук је успео да са пет чета избије на косу западно од чифлика Кадинкеј где су се чете утврдиле, мада су биле обасуте јаком пешадијском и артиљеријском ватром. Чак је непријатељ са Казан тепеа покушао испад слабијом снагом у правцу чифлика Кадинкеј, али у томе није успео.

Услед прекида телефонске линије командант 4. батаљона 15. пука примио је наређење за напад тек у 17.20.

¹⁵⁴ Наместо овог батаљона 13. пука стигао је истог дана у подне из армијске резерве 2. батаљон 7. пука II позива.

¹⁵⁵ АВВИИ, к. 62, бр. 1. Није назначено кад је издата ова заповест Обр. 1381.

Делови 13. пука стигли су на 600 м од прве могиле на Јуч тепелеру, где су заустављени јаком пешадијском и митраљеском ватром. Међутим, 55. пук није могао напред. Пбегов командант је у 16.35 известио команданта дивизије да се на наступање не може ни мислити, услед јаких турских снага код могиле испред Јуч тепелера и да треба предузети мере за одбрану положаја, а не за наступање. Командант дивизије наредио је да се 55. пук задржи на положајима на десној обали Мајмун и Баур дереа, а да 13. пук напада Јуч тепелер.¹⁵⁶

Са своје осматрачнице код села Јуруша командант армије је у 18 часова скренуо пажњу команданту дивизије да су се северозападно од Казан тепеа и југоисточно од Шејтан тарле откриле ватром по једна турска батерија које снажно тучу Могилату и да дејство ових батерија треба парирати. На ово је командант дивизије одговорио да су то, по извештају команданта артиљеријског пука, лажне батерије (петарде). Међутим, командант армије понова је упозорио да то нису петарде, већ батерије које обасипају ватром положај 20. пука, те их треба што пре неутралисати, што је и извршено.

Са смирајем сунца борба се лагано стишавала и убрзо је наступила ноћ. Код 13. пука упућен је из резерве 1. батаљон да поседне главни положај а митраљески вод да заузме положај између 3. и 4. батаљона. Једна чета 1. батаљона преносила је са главног положаја на заузети лесе и корпе, док је друга изрђивала приближницу.

Затишје је трајало отприлике до 19 часова када су Турци, уз подршку артиљерије, предузели енергичан противнапад на 13, 55. и 15, а око 19.30 и на 20. пук. И 15. и 20. пук били су обасути веома снажном артиљеријском ватром.

Противнапад на 13. и 55. пук задавао је тешке бриге услед слабе отпорности 55. пука. Турци су свакако запазили шта се одиграло код овог пука, па су желели да то искористе. Зато су га око 20 часова напали, али је он ипак успео да се одржи. Напали су

¹⁵⁶ АВВИИ, к. 39, бр. 3.

и 13. пук с фронта и са оба крила. Код овога се прво појавила из мрака група ненаоружаних војника као да хоће да се преда и упутила се у правцу крајњег левог крила где се налазила 3. чета 3. батаљона. Војници су скренули пажњу да је то превара, а командир, капетан I класе Душан Јовановић, наредио им је да буду спремни да отворе ватру чим плане прва турска пушка а сам им је пошао у сусрет позивајући их на турском језику на предају. Већ после неколико корака из мрака се појавила црна маса и отворила ватру. У том окршају Јовановић викну „Цери!“ (Назад!) и Турци се, верујући да је то команда њихових старешина, повукоше. Том приликом рањен је и Јовановић.

Док се ово одиграло код 13. и 15. пука, Турци су под заштитом ноћи предузели напад и на 15. пук, спуштајући се ка полагају са кога су процлог дана ујутру одступили. С времена на време њихови стрелачки стројеви би прилегли на земљу, залајили се и ослошквали. Требало је да нас нападну ћутке и изненада — ножем. У моменту преко наших глава прелете око шездесет шрапнела, који у дугачкој линији прскоше над главама турских стрелаца и резерве, ниско, са страховитим звуком.¹⁵⁷

Командант 15. пука нареди у 19 часова команданту 1. батаљона на предстражи да појача 4. батаљон двема четама (две ће чете добити из 2. батаљона), а команданту 2. батаљона да са последњом четом (пошто је једну раније упутио за пренос грађе) одмах крене ка 4. батаљону и споразумно са његовим командантом формира два батаљона, прими команду над једним и да даље руководи борбом. Али овај по томе није поступио.¹⁵⁸

Кад су стигле упућене три чете, командант 4. батаљона (капетан Прибићевић) је једном и по четом појачао лево, а са пола чете десно крило, док је остало задржао у резерви. Око 22 часа стигао је са предстраже

¹⁵⁷ Јовановић, стр. 120.

¹⁵⁸ Командант 2. батаљона упутио је само чету. Командант пука у својој релацији (ВИИ, к. 134, бр. 1) наводи да га није добро разумео и зато је тек сутрадан изјутра стигао код 4. батаљона.

и вод митраљеза, који је требало још прошле вечери да уђе у састав 4. батаљона.

Тако су Турци на том одсеку дочекали врло јаком пешадијском и артиљеријском ватром, нарочито 2. дивизиона, за коју командант армије каже да је била „прави ураган, и сва просторија северно и северозападно од групе Шејтан Гарла била је буквално обасута пљуском шрапнела, који је изгледао као највећи пљусак огњене кише.“¹⁵⁹

Заноћило се у следећем распореду: пет чета 20. пука са водом митраљеза и водом пионира задржало се и утврђивало на коси северозападно од чифлика Кадинкеј; ојачани 4. батаљон 15. пука, са водом пионира, зауставио се и утврђивао на месту где се затекао; код 13. пука су три батаљона са водом митраљеза и водом пионира задржани на 300 м од Јуч тепелера, а 55. пук је заноћио на Баур и Мајмун дереу.

Затишје је трајало све до 23.15 кад је непријатељ извршио веома снажан противнапад на 15. пук. Иако је дочекан јаком пешадијском и артиљеријском ватром, непријатељ је, без обзира на жртве, продужио наступање и тек када је са одстојања око 200 м притиснут и јаком митраљеском ватром, окренуо је леђа и изгубио се. Последње покушаје непријатељ је учинио одмах после поноћи против 15, 13. и 55. пука, али без успеха.

Да би се избегао велики утрошак муниције и људству дало колико-толико одмора, пошто се претпостављало да борба може трајати и више дана, наређено је да артиљерија смањи јачину ватре и да батерије гађају на смену.

У току су ноћи и остале батерије 1. и 3. дивизиона прешле на главни положај. Батерије бугарског 11. пука нису се пребацивале на главни положај, пошто се њихов командант плашио да би променом положаја унапред биле уништене.

Ноћ је коришћена за пренос грађе на заузеги положај, попутну муниције, прикупљање рањених и погинулих, донос хране, воде и др.

¹⁵⁹ АВИИ, к. 39, бр. 3.

На фронту Дунавске дивизије. — У 2.30 је артиљерија отворила ватру. Пољске батерије обасуле су ватром предње турске заклоне на одређеним рејонима, градска је дејствовала против непријатељске батерије 105 мм код Бекчи телеа, а хаубичка је тукла најзначајније по водовима или појединим оруђима, турску хаубичку батерију 150 мм испред Бекчи телеа, пољску јужно од тог места и батерију испред Папас телеа.

У 3 часа пешадија је пошла у напад уз подршку пољске артиљерије која је обасипала ватром оне делове предњих непријатељских положаја пред којима је пешадија, наплавши на јак отпор, морала застати. Ради овога су команданти пукова, односно одсека, били стално у вези (телефонској) са командантом артиљеријског пука, односно са командантима дивизиона.

На молбу команданта Тимочке дивизије градска батерија је око 10 часова отворила ватру на турску артиљерију код Казан телеа. Од тог момента је градска батерија стално дејствовала у том правцу „без штете по своје циљеве“, како то каже командант ове дивизије, пошто је постигнута надмоћност над непријатељском артиљеријом, те је била довољна само ватра хаубичке батерије.

У 11 часова је командант дивизије наредио да пољска артиљерија и једна хаубица појачају ватру на Белу могилу и стрелачке заклоне испред ње, како би се што брже сломио отпор браниоца на овој тачки. У 12.40 је наредио да се ватра појача (1. и 2. батерија најпре по 50 разорних зрна на час, а потом још по 25). Белу могилу су обасуле ватром и две хаубице. У то време су се видела у покрету нека кола ка Папас телеу, вероватно са муницијом, те је на њих отворила ватру 3. пољска батерија.

Око 13 часова настало је затишје које је трајало до 15 часова, када је пољска артиљерија целог сектора поново отворила ватру. Артиљеријска ватра је продужена све до 19 часова, а у 22.40 поново је отворена на неке извиђачке патроле, док је око 23.50 настало потпуно затишје.

Помоћ бугарске батерије 120 мм код Доуџороса, која је по споразуму између команданата дивизија, тре-

бало да туче батерију на Бекчи тепеу, била је слаба (престала је са дејством у 14.30), а од 16 до 17 часова избацила је само седам метака и понова заћугала.¹⁶⁰

Командант дивизије чинио је све да би покренуо напад на Белу могилу, али без успеха. Чисто и отворено земљиште, јака непријатељска ватра, оскудица у тешкој артиљерији и велики губици изазвали су јаку депресију код бораца, те је сваки даљи покушај остао узалудан. Тако се без успеха завршио други дан битке.

У 19.15 је командант дивизије издао заповест за преноћиште — којом поред осталог наређује: да се трупе утврде и заноче на достигнутим положајима; да се у току ноћи изврши евакуација рањеника и погинулих у дивизијско завојиште; да се трупе снабдеју муницијом, храном и пијаћом водом; да се митраљеска одељења распореде и припреме за сутрашња дејства и др.

На десном одсеку је 1. батаљон 4. прекобројног пука заузео стрелачке заклоне од могиле испред с. Бгчели до Арде, а једном четом посео аде на самој реци. Лево је посео 3. батаљон, све до пута који води подножјем висова за с. Мараш. Пошто је командант 3. батаљона известио да ће због великих међупростора тешко моћи да одржава везу са суседима, то су му упућене две чете 2. батаљона из резерве, а убрзо затим и остале и оне су увучене између његовог и 1. батаљона. Већ у 3.45 је командант 4. прекобројног пука наредио да се први борбени ред задржи и утврди, јер је добио извештај од команданта левокрилног батаљона да је 9. пук задржан и да се повлачи, као и да лево крило бугарског 12. пука није до тог времена уопште кренуло. Командант дивизије наредио је у 4.15 команданту 4. прекобројног пука да наступа без обзира на остале пукове.¹⁶¹

¹⁶⁰ Ова бугарска батерија имала је искувише брига око својих јединица. Зато се у оваквим случајевима своје батерије постављају на суседне положаје или секторе.

¹⁶¹ АВИИ, к. 70, бр. 3. О томе да суседно лево крило бугарског 12. пука не наступа већ чека покрет 4. прекобројног пука известио је у 4.10 команданта дивизије и командант српске опсадне артиљерије код Тунџанске дивизије пуковник Милисављевић.

Када је у 4.30 командант 4. прекобројног пука изве-
стио да се 9. пук повлачи, командант дивизије му је
наредио да свој пук крене напред напред напомињући да ће
заузимањем предњих турских положаја у равници бити
у могућности да туче Белу могилу унакрсном ватром
што ће олакшати и напад 9. пука.¹⁶²

У 4.37 је командант дивизије примио извештај о
успеху Тимочке дивизије, о чему је одмах обавестио
и команданта 4. прекобројног пука који му је изјавио
да би наступањем без 9. пука 4. прекобројни претрпео
велике губитке. Командант дивизије поново је наредио
да 4. пук заузме своје објекте без обзира на губитке
и на то шта се ради лево и десно. Командант 4. пука
је понова известио да је 9. пук пошао напред и застао
у Удољу, па ако 4. пук оде даље, да ће бити зароб-
љен(?). Командант дивизије му је наредио да напада,
без обзира на то.¹⁶³

Када је у 4.50 командант дивизије затражио оба-
вештење од команданта 4. пука да ли може својом ре-
зервом да дејствује против Беле могиле, овај му је
одговорио да ће појачати свој левокрилни батаљон ради
обухватног напада на Белу могилу. Међутим, када су
две чете 4. батаљона, а доцније и остале са левог крила,
стигле у висину батаљона првог борбеног реда, зауста-
виле су се и отпочеле да се утврђив. Командант дивизије
је због оваквог спорог рада 4. пука и неуспелих
покушаја 3. и 4. батаљона 9. пука у нападу на Белу
могилу наредио да се овај део борбеног распореда по-
јача батаљоном 8. пука, који ће кренути до Звездастог
редута и помоћи 9. пуку.

Код десног пододсека левог одсека 4. и 3. батаљон
9. пука кренули су у 3 часа са предстражног положаја
(у два борбена реда). Кад је 4. батаљон на десном крилу
стигао до Неутралног вуса застао је, да би лево ухва-
тио везу са 3. који се кретао спорије. Око 4.30 је 4.
батаљон са Неутралног вуса кренуо напред и стигао
на око 100 корака испред турских заклона, где је био
дочекан поражавајућом пешадијском, митраљеском и

¹⁶² АВИИ, к. 70, бр. 7.

¹⁶³ Исто.

артиљеријском ватром. Услед тога је застао, а чета (3)
из резерве која је стигла на Неутрални вис, отворила
је ватру, како би омогућила батаљону даље наступање.

Трећи батаљон је у свом наступању био тако исто
изложен снажној непријатељској ватри, услед чега су
се предње чете вратиле у полазне стрелачке заклоне и
отвориле ватру.

На тако блиском одстојању било је тешко издр-
жати фронталну ватру, а уз то и бочну са десног тур-
ског крила. Оба батаљона су била приморана да стану,
а делом и да се врате на полазни положај. Једини спас
је био да се одмах крене на јуриш, потпомогнути пу-
ковском резервом. На поновно наређење команданта
пука батаљони су покушали да крену напред, али су
понова заустављени пешадијском, митраљеском, а ме-
стимично и артиљеријском ватром. Трећи батаљон је
у 6.10 известио да је јуриш одбијен и батаљон на Неу-
трални вис.

Чим је из дивизије био обавештен да ће напад
потпомоћи један батаљон 8. пука, командант 9. пука је
наредио 3. и 4. батаљону да покушају поново јуриш.
У 6.45 часова 4. батаљон је известио да је ступио у
везу са суседном четом 8. пука, али је протекло
много времена док се приступило извршењу. Уто је
пала магла и када је командант дивизије наредио да се
под њеним заклоном приђе непријатељском положају
и изврши јуриш уз помоћ упућеног батаљона 8. пука,
командант пука је одмах телефоном, а потом, у 7.30
и писмено наредио: да 3. и 4. батаљон овог пука без
икаквог изговора заједно са батаљоном 8. пука преду-
зму напад.

Трећи батаљон 8. пука кренуо је у маршевском
поретку и чим је стигао у зону непријатељске ватре,
прешао је у еволуциони поредак. Непријатељ га је
опазио и обасуо јаком ватром из пољских, градских и до-
хаубичких батерија. Ипак је батаљон продужио и до-
сле до просторије одакле почињу саобраћајнице. А
пошто су оне биле препуне војника 9. пешадијског
пука и нису се могле користити, батаљон је наставио
откривеним земљиштем.

Кад је стигао готово до јуришног одстојања наишао је талас магле. Командант је, желећи да то искористи, предузео припреме за покрет и извршење јуриша (у први борбени ред ушла је и 4. чета — резерва). Док су се вршиле припреме и чекало да са суседима крене напред, одједном је нестало магле и први борбени ред се нашао на ледини обасут веома јаком пешадијском и митраљеском ватром, нарочито хаубичком. Највише је страдало десно крило које је, као најистакнутије, запало под унакрсну ватру. Под оваквим условима даљи покрет био је немогућан, напад батаљона је сло-мљен и људство принуђено да полеже на отвореној ледини, изложено врло јакој ватри. Ту је погинуо и командант батаљона, капетан I класе Јевстатије Ђорђевић, у тренутку када се био подигао да нареди покрет напред. Батаљон је изгубио 213 људи.

Када се почела спуштати магла, командант 4. пука је после 7.15, наредио да 1. и 2. батаљон учине скок напред и да дођу у висину 3. батаљона, што је и извршено. Чим се око 9 часова магла почела дизати, видело се како 3. батаљон 8. пука наступа, наређено је 3. батаљону да помогне 3. батаљону 8. пука и да једновремено са овим нападне Белу могилу. Али, батаљон 8. пука није у овоме успео те се задржао на источној падини Неутралног виса све до 15 часова.

За све ово време бугарски 12. пук није ни кренуо са својих полазних положаја, те је постојала опасност да у даљем наступању 4. прекобројни пук потпадне под унакрсну ватру. Стога је командант дивизије изјавио у 8.08 команданту армије да је нужно да Тунцанска дивизија, а нарочито њено лево крило, дејствује енергичније. О томе је овај обавестио команданта опсаде, који му је тек у 10.55 јавио да су јужном сектору издата потребна наређења.¹⁶⁴

У 8.45 покушали су 4. и 3. батаљон 9. пука да понове напад али без успеха, јер се почела тада дизати магла, те се први борбени ред нашао у јарузи, где је

¹⁶⁴ У 8.20 командант српске опсадне артиљерије понова је известио команданта дивизије да је лично обавестио команданта јужног сектора о неактивности трупа на левом крилу свог сектора.

дочекан веома јаком непријатељском ватром. Сви покушаји даљег напредовања ових батаљона остали су без успеха, нарочито код Беле могиле. Бојно поље било је посејано погинулим и рањеним којима се није могла указати никаква помоћ услед непријатељске смртносне ватре. На несрећу 4. батаљон који је пре почетка борбе био на предстражи, није био понео завоје за ране.

Овако тешко стање 4. батаљона погоршано је смрћу његовог команданта, капетана I класе Љубомира Ристића, који је у моменту када је са Неутралног виса покушавао по трећи пут да покрене војнике у напад погинуо око 10.30. Батаљон је примио капетан I класе Богосав Марјановић који је у извештају од 11.25 о заложеном стању каже да се батаљон, после покушаја да под маглом заузме непријатељски положај, вратио (уколико је у томе успео) у своје заклоне на Неутралном вису, да је десно одржавао везу са 3. батаљоном 8, а лево са 3. батаљоном свог пука, да је морал код војника слаб и да муниције готово нема — на пушку око 20 метака. Одмах му је послата муниција и наређено да се чете среде и прикупе. Марјановић је додао и то да је непријатељска ватра тако јака, да се никакви покрети не могу чинити нити распореди поправљати избојазни да се не створи неред; да се притајени непријатељ не јавља, те изгледа као да тамо нема никога, али чим се ко из његовог батаљона појави, непријатељ обасипа цео батаљон тако јаком артиљеријском и пешадијском ватром, да би сваки подухват створио па-нику и ко зна на чему би се завршило.

Тачно стање овог батаљона могло се видети тек кад је наступила ноћ. Извештај од 20.10 гласи:

„Сад сам покушао да уредим и распоредим батаљон, ста-решине су депримиране, да нису у стању да изврше ниједно наређење и постали су гори од војника. Паника је на прагу. Он — батаљон — није способен ни за какву акцију...”

Ја сам у критичном положају да се не разбегну војници и поред свију напора. 2. чета има свега 60 људи, за остале нико не зна ни где су, ни колико је рањено; 3. чета има 120 људи, 1. чета има 103, а 4. чета 88 људи. За остале ни један не зна да положи рачун. Ни сам нисам могао поред свих напрезања да о томе прикупим тачне податке.”¹⁶⁵

¹⁶⁵ АВИИ, к. 142, бр. 4.

Зато је замолио да се батаљон одмах смени.

Ни стање код 3. батаљона није било боље. Командант овог батаљона каже:

„По наређењу извештавам команданта да су губици у батаљону огромни — вероватно је бар једна трећина ако не и половина избачена из строја; маса побијених лежи на бојишту, рањени се ашолутно пре ноћи не могу изнећи услед ужасне артиљеријске и пешадијске ватре. О официрима рањеним и погинулим још нисам добио извештај од чете, мада сам у овој целији три ордонанса у размацима слао, али се ни један није вратио — вероватно су побијени.

Војници овог батаљона у толикој су мери растројени услед великих губитака, да се не могу употребити засад за испуњавање задатака, стога сматрам да би (батаљон) требало вечерас заменити свежим трупима.“

Командант пука, који се налазио код потпорнице на положају 4. батаљона, није могао одржавати телефонску везу са командантима батаљона нити бити потпуно обавештен о току догађаја (ни веза ордонансима није била сигурна због веома јаке непријатељске ватре). Нарочито је била тешка веза са 3. батаљоном. Зато му командант пука и каже у наређењу од 15.10:

„Ја већ не знам колико ћу пута наређивати да ме извештавате о стању а нарочито о стању код непријатеља. Бели Брег, по карти Каргал Тепе, толико је обасут да ја мислим да живе душе не може бити на њему. Чим ово добијете пошаљите патролу да се пузећи толико приближи да види шта има на њему — па према резултату ако су га Турци напустили одмах заузмете и о томе извештајте.

Пошто се телефон крда, то ме извештавајте сваког сата, а кад је што важно и чешће.“

Командант пука је заиста био у тешком положају јер није знао шта се напред одиграва, али је командант батаљона био у још тежем. „Ја се налазим на таквој тачки, до 600 метара пред турским шанчевима, да видим сваку пушкарницу, пушку и војника који дејствује...“ каже у извештају од 15.30 часова, додајући да се његове две чете (3. и 2.) налазе на 300 до 400 м од непријатеља, али да их је немогуће прикупити и уредити због непријатељске ватре нити им се може послати муниција.

Тешко стање на овом пододсеку приморало је команданта пука да о томе обавести команданта дивизије, прилажући извештај команданта 4. батаљона од 20.10 часова. Оба ова батаљона смењена су из прве линије и њихов је положај заузео 2. батаљон; 3. је упућен на прихватнички, а 4. на потпорнички положај.

На левом пододсеку напад је вршен на Јешил тепе. И овде су се догађаји одвијали динамично. У 3 часа кренуо је са десног крила 1. батаљон 9. пука са две чете у првом борбеном реду и једном у резерви. Када су чете стигле на 40 метара од непријатељских стрелачких заклона, дочекане су веома јаком пушчаном и митралеском ватром. Неки су војници легли и почели да се укопавају, док су други одступили тако да их је било тешко прикупити. Ту су остали све до 7 часова када су се, користећи маглу, повукли у своје заклоне, у којима су чете задржане у резерви. Остао је само командир 1. чете (капетан I класе Милорад Кузмановић), са остатком чете. Везу између њега и команданта батаљона било је немогућно одржавати услед страховите непријатељске ватре, а упућени ордонанси били су или рањени или су изгинули.¹⁶⁶

Први батаљон 7. пука на левом крилу до Марице кренуо је, као и 1. батаљон 9. пука, у 3 часа и у истом распореду, али је убрзо опажен и дочекан веома јаком пушчаном ватром. Обе чете (1. и 4.) у првом борбеном реду продужиле су под ватром и деснокрилна (1) је стигла уз стрми нагиб на 30 м од турских стрелачких заклона. За то време је левокрилна (4), под командом резервног поручника Радисава Обрадовића, успела да око 5.15 заузме непријатељски заклон на падини косе према Марици (до железничке пруге) одакле су се Турци повукли у задњи заклон. Пошто је убрзо код левокрилног вода рањен водник (наредник), а затим и два заменика, настала је пометња и војници су почели да се повлаче под врло јаком непријатељском ватром. Турци су покушали да према левом крилу изврше противнапад, али су задржани јаком ватром суседног

¹⁶⁶ У току целог дана само је један ордонанс успео да донесе наређење, али се није могао вратити.

вода. Убрзо су ту стигла и 2 митраљеца, а и пољска артиљерија отворила је ватру на непријатеља, те је тако левокрилној чети омогућено да задржи заузети положај. Сада се увидело од колике би користи било дејство одељења од око 30 војника које је покушало да се помоћу понтона пребаци са суседног острва у турску позадину, али у томе није успело.

Покушај да се по магла око 8.30 часова десно-крилна (1) чета ојача резервом није успео — магла се убрзо дигла и наступање резерве до предњих чета под јаком непријатељском ватром било је немогуће. Тако је пропунгтен погодан момент да се успех прошири.

Чим је око 10 часова једна турска батерија отворила јаку ватру на овај батаљон, наређено је б. пољској батерији да је ућутка. Она је једним топом тукла непријатељске митраље на железничкој прузи, а затим је у 14 часова обасула ватром и растерала групе турских војника који су се, повлачећи се железничком пругом, прикупљали код прве и друге карауле. Ватра је трајала до 18.40 када је избачено неколико рафала да би се омогућило повлачење и осталих делова 1. батаљона 7. пука II позива. Даљи напад са овако слабом снагом био је немогућан, пошто је из 1. чете остало свега око 70 војника, те су се обе чете повукле и до 20 часова прикупиле код потпорнице.

*

Покушај поновног напада 9. пука носио је, по мишљењу команданта пука, „већ у себи клицу неуспеха. Та јединица је још више проређена у погледу старешина и одважних војника, јер су такви махом пали у првом налету, тешко се могла понова кренути у напад. Њу су сада морали кретаги само официри и, наравно, они су овде и морали узети иницијативу. И где је ова била већа, нешто се и постигло, а тамо где ње није било, није могло бити ни успеха“.¹⁶⁷

Међутим, нападне колоне су биле слабе — нападале су у једном таласу који се до тренутка кризе због убитачне непријатељске ватре већ истрошио. Ни офици-

¹⁶⁷ АВИИ, к. 126, бр. 4.

рири нису били у бољем положају од војника; једино су свеже трупе могле да доведу до преокрета. Међутим, ни командант 9. пука ни командант 1. батаљона 7. пука II позива нису употребили своју резерву.¹⁶⁸

Артиљерија је успешно потпомагала пешадију. Градска батерија је у 6.30 пренела ватру на железнички мост на Арди, а у 6.45 је поново наставила дејство на батерију 105 мм код Бекчи тепеа, све док је није ућуткала. Око 7.25 почела се спуштати магла, те је артиљерија морала обуставити ватру и до 10 часова је само повремено дејствовала појединим оруђима. Око 10.35, кад се магла разредила, отворила је ватру пољска артиљерија и то: 1. и 2. батерија на Белу мотилу, нарочито на приближницу којом су се крелата непријатељска појачања; 3. на стрелачке заклоне испред с. Епчели, 6. на митраљез код Марице, а остале батерије на раније циљеве. Пошто се после 10 часова видело извесно комешање по стрелачким заклонима јужно од Бекчи тепеа, то је командант 4. пука замолио у 10.17 да једна пољска батерија отвори ватру. Њој се доцније придружила и једна хаубица.

На фронту 11. дивизије. На источном сектору су јединице 11. дивизије кренуле у одређено време у напад.

Северни одсек. — На фронту фор Кајалик-Таш табија (нова) наступао је 54. пук који је покушао да се утврди на левој обали реке Провадије, али због веома јаке артиљеријске ватре, нарочито градских батерија, није у томе успео те је био принуђен да се повуче у свјје заклоне. Лево од њега наступао је 56. пук (три батаљона са митраљеским одељењем) преко с. Хасан Аге ка коси Софулар бурну. Он је у 6 часова заузео ову косу, одакле је требало да помогне напад 23. (Шипчанског) пука.

Турске батерије одмах су отвориле ватру на коју су отвориле бугарске опсадне батерије (три 120 и три од 150 мм), тукући анфиладном ватром трупе и објекте на линији Ајваз баба — Куру чесма.

¹⁶⁸ 9. пук II позива дао је све од себе и зато није требало да се кривица за неуспех баца само на њега.

хаубичке и пољске брзометне и спорометне батерије обасуле ватром источне падине Мезар тепеа и даље на запад. У праскозорје Турци су услед јаке артиљеријске ватре напустили положај не сачекавши јуриш и Мезар тепе је у 5.25 часова коначно заузет. У то време је на положај стигла једна пољска батерија, доцније и друга, а одмах после 6 часова стигле су и хаубичке спорометне и брзометне батерије.

Лева колона (58. пук) кренула је у 3.30 часа. Сва три њена батаљона наступала су концентрично ка Демир калуу, прешла Кум дере и у 4.25 се приближила турским стрелачким заклонима. Тада су Турци отворили слабу пушчану, а затим и митраљеску ватру, али су се морали повући и Демир капу је у 4.55 заузет.

Према заповести команданта јужног одсека, коњички одред је имао да напада јужно од пута Једрене — Хавса, одржавајући најтешњу везу десно са 58. пешадјиским пуком а лево са 8. (Тунцанском) дивизијом.

Одред се из с. Кара Касум упутио у 0.30 часова за Кара бајир, где се задржао. Одавде је Тимочки пук упутио 1. ескадрон друмом Једрене — Цариград да се креће у висини бугарског 58. пука и ухвати везу са суседима.

Иако је пала густа магла, (преко 50 м није се ништа видело) нарочито у долини Марице, грмљавина топова није престајала. Око 6 часова проломило се громогласно „Ура!“, бугарске нападне колоне извршиле су напад на предње положаје и Турци су се повукли. Око 8 часова је командант одреда имао намеру да искористи маглу и изврши коњички јуриш код чифлика Паша Чаир, па је упутио официрске патроле да направе пролазе на јичним препрекама. Међутим, због непоручених препрека, јуриш није успео.

Око 19 часова одред је продужио покрет и око 22 часа избио на друм код моста у близини хана Хадуме, где је Тимочки коњички пук обезбедио простор до Марице и ухватио десно везу са 58. пуком, док се главнина одреда задржала позади на око 500 м. Тако се и зановило.

Одлука за продужење напада на мнији форова.
У борбама око заузимања предњих положаја заробљено

је око 800 турских војника и заплењено 6 митраљеза и 21 артиљеријско оруђе. Већи део оружја искоришћен је против непријатеља.

Постигнути успех са релативно малим губицима знатно је охрабрио трупе. Ослонивши се на лично осматрање и примљене извештаје, без детаљније провере, командант северног одсека, генерал-мајор Грнчаров, наредио је телефоном у 8 часова напад на линију форова и одредио нападне објекте. За то је у 9.30 издата и писмена заповест, по којој трупе са првог пододсека нападају фронт Таш табија — Ајвас баба и садејствују нападу на фор Ајвас-баба; трупе са другог пододсека нападају фронт Ајвас-баба; са трећег пододсека садејствује другом пододсеку нападом на фронт фор Кестенлик — Илдиз. Одсечна резерва (6 батаљона) имала је да наступа позади трупа другог пододсека, а одсечна опсадна артиљерија да сасређује ватру на линију форова: Ајвас баба — Ајци јолу — Кестенлик и Ајвас баба — Таш.

Када је у 10.30 на осматрачницу команданта одсека код с. Мусубејли стигао командант сектора, генерал-мајор Вазов, сазнао је од Грнчарова да је он већ издао заповест за напад на линију форова. Са овим се и сам сложио, с тим што ће трупе јужног одсека вршити по-моћни напад.

О овој одлуци за напад Вазов је у 11.30 обавестио и команданта армије, истичући му висок морал трупа и повољне услове за напад. Командант армије не само што је одобрио, него је у 12.25 наредио најенергичније продужење наступања и напад на линију форова, о чему је обавестио и остале секторе.

У 12.15 генерал Вазов је наредио да напад почне у 12.30, с тим да трупе северног одсека нападају фронт Ајвас баба — Илдиз искључно, а јужног одсека фронт Илдиз — Кавказ искључно. Резерва, 1. бригада 3. (Балканске) дивизије да се прикупи у долини Кум дереа, позади Мезар тепеа, а његов пољски брзометни дивизион да уђе у састав јужног одсека и постави се на Халваци бекчили.

Око подне је било очигледно да је бугарска артиљерија на овом сектору надмоћнија и да је турска

градска артиљерија готово принуђена да заћути. Међутим, за овако кратко време бугарске трупе нису се могле потпуно сасредити, одморити и заузеги одређене положаје. Због тога је покушај трупа првог пододсека да подићу фору Таш пропао услед поражавајуће артиљеријске и митраљеске ватре, док се његова резерва налазила сувише далеко, на левој обали Провалије, позади косе Картал тепеа.

У 17 часова је командант северног одсека известио да је 23. пук (на другом пододсеку) стигао на око 200 м од једне турске батерије, а 10. пук до долине Канал дераа. Иако је 10. пук, и поред озбиљних губитака, достигао одређени циљ, 23. пук није све до ноћи кренуо даље од Кум тепеа, одакле је упућивао само нека радничка извиђачка одељења.

Код трећег пододсека није ништа предузимано и зато је несхватљив извештај његовог команданта од 17 часова да „32. пук наступа ка Серван дереу, а 29. пук се приближава Серван дереу“. Значи, у штабу овог пододсека није се знало ни место пукова, ни право стање на фронту.

Командант јужног одсека решио је да се нападне само фронт форова Кавказ табија — Топ јолу, а не и Иллиз, наводећи да за то нема довољно снага. Команданту коњичког одреда наредио је да садејствује левој колони и штити леви бок одсека, док је артиљерија између 16 и 17 часова са доста блиског одстојања отворила ватру на три турске батерије и убрзо их ућуткала.

Као што се види, овога дана није постигнут жељени успех. Изгубило се из вида да су на предњем положају биле слабе турске снаге, а да њихове главнине на главном положају нису биле ни такнуте. За овакав подухват биле су потребне много опсежније и темељније припреме, а то је захтевало времена.

Одлука за ноћни напад на мимљу форова. — Око 15 часова командант сектора је обавестио команданта армије о ситуацији и том приликом је дошло до узамјамне сагласности да би требало одустати од дневног и приступити ноћном нападу, како би се избегли непо- требни губици.

У 20.30 издата је заповест да бригада из резерве на фронту оба одсека прићу што ближе нецријателским форовима; да се резерве јуришних колона распореде по дубини ради напада по ешелонима; да радничке трупе пре појаве месеца (излази између 22 и 23 часа и тада се видело голим оком на 300, а догледом и до 450 м) отворе пролазе на жичаној препреци; да артиљерија продужи дејство до изласка месеца, а после тога да се појача ватра (око 15 минута) на објекте на које ће се извршити јуриш, с тим да се у току јуриша пренесе позади форовског појаса; да по заузимању форова пешадија буде спремна да одбије евентуалне противнападе, а и да се пољска артиљерија одмах пребаци ближе напред.

Одлучено је и наређено да се судбина Једрена реши у току ове ноћи.

Кад се око 22.30 појавио месец артиљерија је појачала ватру.

На фронту 8. (Тунцанске) дивизије. Досадашњи распоред на положају унеколико је измењен. Картал тепе и к. 123 посео је 12 пук 3. бригаде, док је њен 52. пук остао и даље у дивизијској резерви. На десном одсеку остала је и даље 1. бригада која је добила задатак да уз садејство пет спорометних и једне брзометне батерије заузме Токад бајир. Према томе је 30. (Шејновски) пук имао да заузме к. 94 на Токад бајиру и вис западније, а 51. пук крајњи западни вис на Токад бајиру. Фронт напада је износио око 4 км.

Напад је организован на следећи начин: 1. батаљон 30. пука, са две граничне чете и батеријом, имао је да врши притисак на десно крило код с. Ахркеја са задатком да га привеже и онемогући му учешће у одбрани Токад бајира; 3. батаљон да напада између железничке пруге и пута с. Емирли — Једрене, а 4. лево од њега. У пуковској резерви задржан је 2. батаљон.

Када је 1. батаљон успео да обухвати турско лево крило (једна чета морала је да гази воду дубоку преко метра), Турци су отворили ватру са блиског одстојања (200 м), али су јуришем одбачени ка с. Боснакеју. И 3. батаљон је био откривен и обасут јаком пушчаном,

а са левог бока и косом митралеском ватром. Његова левокрилна (11) чета, која је упала у непријатељски положај, изгубила је половину бројног стања заједно са командиром.

На левом крилу 4. батаљон није имао успеха због тога што је био заостао 51. пук са којим није имао везе. Није успео ни покушај резерве (4. батаљона) да се дохвати Памук сартуа, а ни 51. пук није до сванућа овладао крајњим западним падинама Токад бајира.

На левом одсеку настукао је 12. пук са пољским брзометним пуком (без једне батерије) са задатком: да овлада линијом Угал даре — Токад бајир (један батаљон био је на Картал тепеу и к. 123, два код с. Доу-дроса, а један у резерви). Напад је требало да се изводи преко потпуно равног и откривеног земљишта на турски положај удаљен више од километра. Дочекани јаком ватром, а уз то десно без везе са 51. пуком, батаљони су заустављени испред непријатељских положаја и предузели су укопавање. Чак ни магла која је трајала до 9.45 часова није се могла искористити за даљи напад; надмоћнија турска артиљерија држала је под јаком ватром цео предтерен. Тако је протекао цео дан. Падом мрака ватра се утишала, али је око поноћи понова дошло до брзе паљбе, најпре код 51, а затим и код 12. пука.

Одбрана Једрена. Бугари су на источном сектору у 3 часа предузели напад пешадијом. Две чете 1. батаљона пука Киркларели са митралеском четом на Јуну-кмешеу (код Демир капуа) нападнуте су и већ у 4 часа Бугари су заузели тај положај. Услед тога су се (лево) делови батаљона Визе (30. пука) повукли са Мезар тепеа на главни положај, док су две чете 3. батаљона 30. пука (десно на цариградском друму испред Хадим Аге Хана)¹⁰⁹ у висини Мезар тепеа, остале све до 8 часова када су, услед бочног напада, биле приморане да се повуку ка Марици. Тако су Бугари до 5.20 заузели Демир капу, Мезар и Мал тепе. Али је, услед јаке артиљеријске ватре и доста губитака, растројен и ба-

¹⁰⁹ На бугарској карти пише Ханче Хадума.

таљон Кешан (лево), а убрзо и батаљони Галипоље и Малкари, те су се и они повукли до 8.50 на главни положај, па се услед губитака повукао и батаљон Ча-талца.

О паду ових предњих положаја обавештен је командант одбране бежичним телеграфом и зато је ради сигурности наређено повлачење и осталих делова на главни положај. За време повлачења са Кум тепеа пало је у бугарске руке: 4 брзометна пољска тона, 6 топова 75 мм и 8 од 87 мм, 2 хаубице 120 мм и 2 мер-зера 150 мм.

Исти такав притисак био је и на другим секторима и због тога су команданти са свих страна почели да траже помоћ. Сви су сектори почели да појачавају своје положаје. На северозападном су такође изгубљени предњи положаји.

За то време су и наша и непријатељска артиљерија дејствовале на свим секторима свом жестином, а од 7.45 је савезничка са источног сектора почела да бомбардује и варош. Пошто је ватра бугарске тешке артиљерије била надмоћнија од турске, то су на источни сектор упућена појачања (од пешадије), али она нису ни стигла, већ су се услед јаке ватре делом разбежала по вароши, а делом се прикупила код својих штабова.

Кад је око 11 часова уништена батерија број 21, затим број 20 од 87 мм и број 19 (на карти 36, 37 и 38), ослабљена је ватра батерија на Ајвас баби и код суседних батерија. Стога је наређено ново груписање артиљерије на прихватном положају на Турна тепеу. За то су одређене две батерије тешких пољских хаубица са Мараша и пољска артиљерија из села Боснакеј, док је командантима 8. и 9. тешког артиљеријског пука наређено да припреме по једну батерију са штитовима. Тамо је упућена и артиљеријска резерва. Међутим, са Мараша је стигао само један топ и једна хаубица, а из Боснакеја једна пољска батерија.

У ово је време 20 бугарских батерија ситало ватру на положаје на Бегларемију и Ајвас бабу, док су Бугари и Срби са северозападног сектора тукли бочном ватром, тако да је турска артиљерија једва могла одго-

варати. Изгледа да турски командант сектора није схватио сву тежину борбе и да је командант одбране Једрене распологао само једним батаљоном 28. пука и једним стрељачким батаљоном, који је са патролама 12. коњичког пука одржавао ред у вароши. Али је, према његовом наређењу, 2. батаљон 26. пука ипак упућен на Карађоз табију, а у 13.40 стрељачки батаљон на Каик табију. У то је време и командант јужног сектора молио за два низамска батаљона.

Предвече је добро глас да се непријатељ из долине реке Провадије луже уз стрму обалу код села Арнауткеја, док се читава река редифа повлачи у позадину и већ је преплављивала путеве са рањеницима и онима који су се извлачили под изговором да носе рањенике. Да би хаос био још већи, повлачила се и једна тешка пољска батерија у позадину. Командант одбране бацио је и последњи батаљон из резерве на источни сектор. Није било сумње да ће непријатељ још ове вечери ући у варош са Ајвас бабе, па је зато покушао да створи резерву, како би појачао одбрану источног сектора. Он је наредио да се са северозападног и јужног сектора упути по један батаљон. Међутим, оба су ова сектора била под непрекидним притиском, а нису располагали никаквим резервама које би могли упутити на источни сектор.

Било је јасно да се Једрене налази пред падом и зато је командант одбране наредио да се склоне све пуковске заставе и изврше припреме за уништење оружја и рушење значајнијих војних објеката како не би пали непријатељу у руке. Његово наређење гласи:

„... У случају потребе извршите тајно све припреме за уништење лаког и тешког ватреног оружја и уопште свих средстава и техничке опреме јединица, како би били потпуно неупотребљиви. Будите изванредно опрезни пре извршења, како не бисте изазвали прекид и умањили време трајања одбране тврђаве. За сада предузмите све потребне мере за уништење, а у случају потребе, тражите одобрење од штаба одбране. Ипак, у случају прекида везе извршите потребна уништења у вашем делокругу и првом приликом обавестите ме. Да би се пружио помоћ у погледу рушења, биће вечерас упућени на фронт при заласку сунца официри и војници из инжињерије“.

Команданту јужног фронта (сектора) је додао:

„Припреме за рушење марашког железничког моста су извршене. У случају потребе, и у изванредним околностима, ви сте овлашћени да порушите мост, без тражења одобрења. Није важно што се марашки одреди не могу повући на ову страну“.

Овог се дана до касно у ноћ водила огорчена борба на свим секторима, али командант одбране није успео да створи потребну резерву за источни сектор који је обасипало ватром бар 30—40 батерија, тако да се тресла цела варош. О овоме је обавештен Цариград (Истанбул), али под датумом од следећег дана.

ТРЕЋИ ДАН БИТКЕ (26. марта)

У 2.05 је командант II армије примио ово наређење команданта опсаде Једрене:

„1. — Данас су (25. марта) групе поверене ми армије на источном сектору заузеле све предње противничке положаје и приближиле се на око 200—300 корака од линије форова. При овим дејствима је заробљено око 800 људи, заплењено 21 оруђе и 6 митралеза, од којих је већи део искоришћен за тучење противника.“

На осталим секторима групе су такође напредовале ка датим објектима.

2. — Да би се искористила стечена надмоћност у артиљеријској ватри на нападном сектору, наређујем да се ове ноћи продуже дејства, при чему ће групе источног сектора, са изгревањем месеца, напасти линију форова и утврдити се на местима која успеју да заузму, где треба да буду спремне да приме контранапад противника, ако он уследи, или да продуже, у развиту дејства за потпуно освајање линије форова.

3. — Групе осталих сектора у исто време да предузму дејства ради достигнућа задатака датих им раније.

4. — Извештаји да ми се шаљу свака 3 часа, почев од данас — поноћ — у село Ортакчи“.

Достављајући ово наређење командант армије је наредио да први извештај буде у штабу армије у 2.30 часова.

¹⁷⁰ Јигитиден, III свеска, стр. 84—85.
¹⁷¹ Иванов, 229.

На фронту Тимочке дивизије. — У 3.45 (26. марта) турске градске батерије отвориле су врло јаку ватру на овај сектор. Њихове три батерије (бр. 4, 5 и 7) са Казан тепеа дејствовале су против 20. пука, три батерије (бр. 12, 13 и 16) са Шејтан тарле против 15, а четири батерије (бр. 28, 29, 30 и 33) против 13. и 55. пука, нашта је одмах одговорила наша артиљерија, тукући делом турске стрелачке заклоне, а делом линију форова. Турци су под заштитом ватре напали 55. и лево крило 13. пука, али без успеха. После тога је настало загишје за које је време продужено утврђивање.

У 5.30 примљено је преко команданта српске II армије наређење команданта опсаде да је, у циљу олакшања положаја источног сектора где прогивник сасређује знатну снагу, неопходно да се са осталих сектора дејствује што енергичније и то одмах.¹⁷² Према томе је и командант дивизије наредио командантима пукова да наставе дејства у духу заповести од претходно дана (О. бр. 1381).

Наступање је почело око 7 часова у таласима: напред су била бомбашка одељења, за њима пионирски одреди са секирама за рушење и маказама за сечење жице, а потом пешадија у борбеном распореду под заштитом јаке артиљеријске ватре. Први батаљон 20. пука убрзо је заузео хумку западно од чифлика Кадинкеј где је била турска осматрачница. У то је време командант дивизије примио извештај команданта источног сектора, да су у 6.45 пали форови Ајвас баба и Ајли јолу и да се напад на форове продужава. Пошто су убрзо стигли извештаји да на источном сектору и даље падају форови један за другим и да се у Једрену појавио пожар, то је командант дивизије у 7.40 издао ово наређење:

„Источни фронт постепено пада. Велики део вароши Једрена гори. Наређујем да се одмах пређе у наступање и заузме: 20. пук Казан Тепе и Хаџи Костју — Векчили, 15. пук положај западно од Шејтан Тарла, а 13. и 55. пук Јуч Телелер. Сва

¹⁷² АВИИ, к. 83, бр. 3.

артиљерија има снажном ватром да потпомогне овај напад који мора бити посве енергичан. По достигнућим напред означеним циљевима изрекогносцирати предерен и спремити се за заузеће форова. Одмах приступити извршењу.“¹⁷³

Пукови су одмах кренули напред. Непријатељ је отворио најјачу ватру из свих оруђа, о којој командант дивизије каже:

„Ујасна ватра којом је био обасут цео сектор, као и ватра са оба суседна сектора, достигла је свој максимум. Наша артиљерија која је имала ванредно дејство, обасипала је непријатељске предње заклоне на целом сектору. Непријатељ у већим и мањим томилицама напуштао је заклоне и бежао ка линији форова. У том тренутку кад је изгледало да никада страшније и јаче не може бити, зачу се у 8.25 часова код Баш Јук Табије страховита експлозија и пуцањ. То је био први магацин који је бачен у ваздух.“¹⁷⁴

Убрзо су се низале експлозије и пожари један за другим, све до 9.14, када је непријатељска артиљеријска ватра почела да малаксава, па је убрзо и престала.¹⁷⁵ На форовима су се појавиле и беле заставе.

У 10 часова је командант Тимочке дивизије известио телефоном команданта II армије: „Турци одступају са целог фронта. Наши енергично наступају. Источни фронт цео је заузет од стране Бугара. Наша артиљерија енергично помаже наступање и туче енергично Турке. Сад баш јављају да Турци у гомилама одступају.“¹⁷⁶

У то је време стање и код Дунавске дивизије II позива било повољно. Поводом пада Папас тепеа командант Тимочке дивизије је у 10.25 обавестио све команданте пукова и наредио да пукови заузму: 13. и 15. групу Шејтан тарле, 20. групу Казан тепе до Бонжу,

¹⁷³ АВИИ, к. 82, бр. 3.

¹⁷⁴ АВИИ, к. 39, бр. 3.

¹⁷⁵ У 8.32 чула се експлозија код касарне Карађоз табије и појавио се густ дим; у 8.40 турска артиљеријска ватра са Карађоз тарле малаксава и убрзо престаје; у 8.45 појавио се пожар на Карађоз табији и Шејтан тарли; у 8.48 други пожар на Баш Јук табији; у 8.55 страховита експлозија са густим млазевима дима на Јасу тепеу, а у 9.02 на Ешил тепеу; у 9.12 избија на Карађоз табији трећи, а у 9.14 и четврти пожар.

¹⁷⁶ АВИИ, к. 39, бр. 2.

а 55, потпомогнут батаљоном 13. пука, Ешил и Јасу тепе. По избијању на линију форова да се стане и трупе утврде. Том приликом је наредио да са пешадијом буду и пионири који ће испитати да ли утврђења имају мина.

Наступање пукова било је прилично успорено услед експлозија по запаљеним касарнама и магацинима позади друге линије форова. У току покрета 13. и 55. пук су дочекани јаком пешадијском ватром са Јуч тепелера и Ири бјука, али је она кратко трајала; 20. пук је наишао на доста јак отпор али је и он убрзо престао, те су пукови даље наступали без застоја. Тако је 20. пук око 11.30 стигао код линије Казан тепе; 15. пук је у то време избио на Карађоз табију, прешао групу Шејтан тарле и упутио 1. батаљон на Баш Јук и Кемер табију, а 2. на Анајли табију и до 13 часова добио везу са 20. и 13. пуком; 13. пук је, обилазећи запаљене објекте и места где би могле бити постављене мине, заузео око 9.30 Јуч тепелер, у 10 часова је избио на Јасу тепе, а око 11.30 на Ешил тепе; 55. пук је са 2. батаљоном 13. пука заузео Инцирлик и избио код 13. пука.¹⁷⁷

Позади жичаних препрека 13. пук је прошао поред једне тешке и две пољске батерије од по 6 оруђа, као и поред једног логора. Код Јасу тепеа је затекао бивак препун оружја и разне опреме. Овде је дошао један турски мајор ради предаје оружја, муниције и остале опреме.

Док су пукови Тимочке дивизије заузимали одређене објекте, стигло је наређење команданта опсаде по коме се командант тврђаве Шукри-паша може само, њему предати, а ако се јаве парламентарии, да се упуते у село Ортачки; турске трупе које се предају да се разоружају и задрже до даљег наређења, а наше трупе да се задрже на линији форова, пошто у Једрену вла-

¹⁷⁷ Један од учесника овако описује стање на бојишту: „Овде низови поломљених пушака, онде преврнути топови, разбацане ствари, покидани телефони, разбијени рефлектори. А све још јуче: сјајно, чисто, исправно, а сада неупотребљива гомила метала и дрвета. На једном релативно малом простору леже 210 убијених коња, не знаш који је од кога лепши и бољши“!

дају заразне болести. Убрзо, у 13.30, командант II армије доставио је ово наређење команданта опсаде:

„Источни сектор заузеле су бугарске трупе. Са вашег сектора непријатељ одступа ка вароши. Ваше трупе кад заузму линију форова да се на њој утврде и да ми се о томе јави. За даље кретање да се чека моја заповест.“¹⁷⁸

У вези с тим је командант дивизије одмах издао заповест за поседане положаја. Пукови су се прикупили на линији форова и заузели овај распоред: 20. пук код фора Хадарлак, а предњим деловима до предграђе Илдирм Махале; 15. пук главнином код Карађоз табије, а предњим деловима код касарне Чан К'шла — војна болница код Тунце, док је један вод упућен да поседне мост на Тунци код Хаџи Дувана; 13. пук главнином између Кемер табије и редута Ешил тепеа, предњим деловима код Дермен — чифлик Дертли Муштафа на Тунци; 55. пук са 2. батаљоном 13. пука на Ешил и Јасу тепеу и Инцирлику, а предњим деловима код чифлика Дертли Муштафа на северно до истоименог моста.

Даље је командант дивизије наредио: да се заузети одсеци одмах утврде за одбрану; да се услед заразе забрани одлазак у Једрене, улаз и ношвање по форовима, касарнама, касарнама и земунцима, већ да се користе само своји шатори; да се трупе снабдеју храном и јосталим потребама и да се обрати нарочита пажња на воду (мора претходно да је прегледа трупни лекар); да се лешеви покупе и сахране, а рањеници упуते у превијалишта; да се покупе све наше чауре од артиљеријске муниције и предају муницијској колони и да се веза са командантом дивизије у Секјуну стално одржава, а у недостатку телефонске везе да се поставе релјеји.

У том распореду заноћило се на положају.

Сад смо могли одахнути и доћи к себи. Ноћ је проведена у нарочитом расположењу; посматрали смо са висине при јасној месечини многобројна минарета у Једрену, а њих надвишава једна од најлепших мошеја у Турској, Султан Селимова џамија.

На фронту Дунавске дивизије. — У 2.10 је при-мљена заповест команданта опсаде по којој су про-шлог дана трупе источног сектора заузеле предње тур-ске положаје и приближиле се линији форова на 300—400 корака. Да би се, у вези с наређењем команданта опсаде, садејствовало даљим акцијама источног сек-тора, командант дивизије издао је у 3.30 заповест да артиљерија и пешадија продуже дејства. У 4 часа је скренута пажња командантима одсека да пешадијски напад отпочне тек по довољној артиљеријској при-преми и да се у току припреме упуте патроле ка непри-јатељском положају како би одредиле подесан трену-так за напад.

Артиљерија је отворила ватру у 4.30. Док се није разданило, ватра је била умерена, па чак и доцније, услед густе магле, а у 8.30 је достигла највећу јачину. Гађани су највише стрелачки заклони и то разорним зрнима. Три пољске батерије нарочито су тукле по стрелачким заклонима на Белој могили. За то време је хаубичка батерија дејствовала на непријатељске пољске и опсадне батерије, а једном хаубицом на стре-љачке заклоне на Белој могили.

У 5.30 је примљено поменуто наређење команданта опсаде, да се што енергичнијим дејством на осталим секторима помогне главни напад на источном сектору.

У то време је пешадија имала да крене у напад. Али је и са наше и непријатељске стране отворена страховита ватра. Наши су положаји били толико оба-сути шрапнелима и разорним гранатама, да се није могло ни помислити на покрет и тако су сви покушаји пешадије остали без успеха.

Око 8.30 је командант дивизије обавестио коман-данте одсека да се непријатељ на другим секторима предаје.

Убрзо се видело како поједини турски војници и трупе напуштају предње стрелачке заклоне и да ватра према батаљону 7. пука почиње да малаксава, али не и пред осталима (у 8.47 је 9. пук био обасут таквом ватром да није могао кренути напред). Командант ди-визије наредио је да 9. пук још причека са покретом, док бранилац не буде поколебан јаком артиљеријском

ватром. Тек око 9 часова је непријатељска ватра на целом сектору почела нагло да слаби. Видело се најпре како веће групе војника напуштају предње стрелачке заклоне, а затим су се видели и бели барјачићи, прво на десном турском крилу код Марице, а у 9.10 и на Белој могили. Међутим артиљеријска ватра је била још увек врло јака.

Пошто није био сигуран да ли ти барјачићи значе предају, командант дивизије је препоручио обазривост у даљем наступању, а артиљерији је наредио да пренесе ватру у позадину. Међутим, одмах после прве појаве белог барјачића на Белој могили, 3. батаљон 9. пука изи-шао је из својих заклона и без наређења кренуо енер-гично напред, прошао кроз први борбени ред и проду-жио напред, иако ватра још није сасвим престала. И на десном одсеку, на Арди, видело се журно повла-чење појединих турских делова ка позадини.

У 9.25 је командант дивизије послао команданту армије извештај да су Турци на Белој могили истакли бео барјак за предају; да испред 4. пука беже ка мосту и да је наредио опште наступање, с тим да 4. пук заузме мост.¹⁷⁹

Тако је отпочело опште наступање. 4. прекобројни пук је наступао преко Беле могиле и Папас тепеа ка Бекчи тепеу, а један његов батаљон долином ка желе-зничком мосту на Арди, где му је у 9.35 један турски капетан изјавио да се тврђава предаје и да у долини има само један турски батаљон. За 4. пуком кретао се 9. пук, а и општа резерва је упућена преко Беле могиле. Командант дивизије послао је команданту армије изве-штај да се на целој линији иде напред, да се Турци предају и да су предузете мере да се спречи пљачка. Баш тада се предала Бела могила.

Тако је 4. прекобројни пук у 10.45 избио на Бекчи тепе, где су пристизали и батаљони 9. пука, као и једна пољска батерија која је имала да се постави тако да може тући железнички мост на Арди и супротну обалу. Командант 4. прекобројног пука упутио је две чете да осигурају мост на Арди. У 11.30 је стигао и командант

¹⁷⁹ АВИИ, к. 70, бр. 1.

армије на Бекчи теле и наредио команданту 4. прекобројног пука да поседне мост на Арди и заузме мостобран.

Ради сваке сигурности командант дивизије је наредио: да трупе буду спремне за евантуалну даљу борбу; да се сви заробљеници прикупе код 9. пука и упуте под стражом у логор пука; да лекари упуте патроле и прикупе турске рањенике, превију их и упуте у поздину, а лешеве да сахране; да службу сигурности предузме 8. пук једним батаљоном, а остале трупе да се врате у логор. Храна заробљеницима имала је да се доноси из магацина. Стога се у 13.30 часова 4. прекобројни пук упутио ка логору код с. Кујунли где је стигао и 9. пук.

На фронту 11. дивизије. — По заузећу предњих положаја трупе су се прикупиле и предузеле утврђивање.

На северном одсеку. Пад фора Аџи јолу. Десети (Родонски) пук који се задржао на левој обали Канала дера кренуо је у 23.20 у напад уз садејство артиљерије. Од силне артиљеријске вагре изгледало је да су фор и околне земљиште у пламену, што је веома повољно утицало на морал бораца и створило уверење да се Турци неће моћи одржати и да ће напустити фор. Зато се и журило.

Трећи батаљон кретао се веома обазриво и по кратком задржавању на Канал дереу продужио је ка фору. Међутим, дочекан је веома јаком пешадијском вагром, нарочито његово лево крило из међупростора јужно од фора, док је вагра с фронта била слабија. Кад су предњи делови стигли у 1.20 после поноћи на 50 м од мреже од жице, батаљон је прилегао не отварајући ватру, док је радничко одељење (свега 19 људи) ступило напред. „Неустрашиви потпоручник 8. пионирског батаљона Величков Ангел“ успео је за кратко време — користећи маказе, пионирски алат и пироксилинске метке за рушење, да прошири пролазе, уколико је артиљерија већ порушила препреке, и да припреми нове бреше. Чим је радничко одељење завршило посао, батаљон се дигао

и са громовитим узвицима „Ура!“ полетео напред. После кратке борбе фор је у 1.50 потпуно заузет.¹⁸⁰

Пошто се командант пука, потпуковник Јанков Георги, задржао на Куш тепеу без потребе, то је командант 3. батаљона, потпуковник Христов Диме, примио у његовом одсуству команду над пуком и наредио да две чете из пуковске резерве уђу у састав његовог батаљона и образују ешелон. Тако се до сванућа 3. батаљон средио, утврдио и био спреман да дочека евантуални противнапад.

Најтеже је било обавестити артиљерију да је фор заузет и да треба пренети ватру напред (продужити путању). Пошто телефонске везе није било, то се један војник попо на највишу тачку фора да махањем црвеним фењером да уговорени знак. Међутим, убрзо је пао тешко рањен и замењен другим. Иако су са осматрачнице на северном пододсеку видели у 1.50 овај знак, протекло је доста времена док су све батерије снабвештене. Најме, командант северног одсека известио је тако команданте опсадне артиљерије у 2.09 часа као да тек тада почиње напад на фор. И командант овог (10. пука) сазнао је тек од артиљерије да је његов пук заузео фор.

¹⁸⁰ Piargon de Mondezir **Le siège et prise d'Andrinople** (Опсада и пад Једрена), Париз, 1914, стр. 180—183 (цит. Мондезир 180—183), наводи да се послуга код турске артиљерије често мењала за време битке. У једној батерији 150 мм лево од фора Ајвас бабе, послуга се морала 26. марта изјутра трипут заменјивати и последња је сва изгинула поред својих топова.

На источном сектору, на 2. пододсеку северног одсека, налазила се и градска батерија 120 мм Д/30 калегана Вука Лепетића, постављена на око 300 м северно од села Мусубејли, са правцем гађања на фор Ајвас бабу. За фронтално дејство имала је циљеве на међупростору Ајвас баба — Аџи јолу а за анфилирање на међупростору Ајвас баба — Таш табија. У тој зони биле су турске придате батерије 29 и 40 и међупросторне 39а, 40а и 41. Лепетић поред осталог, каже: „По паду линије форова фронт пробоја пружао је страшну слику: све је било испрекурано, а позадина потпуно пресорана од артиљеријске запречне ватре. У заклонима батерија бр. 39, 40 и 40а сва је послуга изгинула — лежали су један поред другога и на сваком се видело да су пре но што су погинули рањавани и превијани по неколико пута. Артиљерци ових батерија јуначки су се борили и херојски пали.“

Једновремено са 3. батаљоном наступале су и две чете 2. батаљона десно у правцу батерија бр. 41 и 42. Радничко одељење отворило је пролазе, чете су кренуле на јуриш, али заштита (око две турске чете) није их сачекала. Батеријски положаји су заузети, али без оруђа. Чете су поселе положај у висини фора фронтном ка фору Ајвас баба.

Позади 3. батаљона наступио је 2. батаљон 53. пука (из пододсечне резерве) и, када је стигао до мреже од жице, упутио је две чете у помоћ јединицама које су нападале батерије, док је лево од овог батаљона наступио 4. батаљон 10. пука.

Први батаљон 10. пука из пододсечне резерве (приват раније 23. пуку) враћен је у састав пука. Наређено му је у 1 час да дође северно од Мал тепеа као пуковска резерва, одакле је упутио две чете команданту 4. батаљона, а остале две чете око 6 часова против батерије јужно од фора.

Пошто није знао ситуацију код фора Ајџи јолу, командант пододсека упутио је тамо и 1. батаљон 53. пука са митраљезима.

Тако је пао први фор Ајџи јолу.

Пад фора Ајвас баба. — За напад на Ајвас бабу са истока одређен је 23. пук појачан са 3. и 4. батаљоном 53. пука. Њега је требало да са северног пододсека, са Софулар бурнуа, потпомаже и 56. пук у правцу батерија 38 и 39. За напад су образоване три јуришне колоне које су кренуле једновремено са Кум тепеа, а у пуковској резерви задржан је 1. батаљон 23. и оба батаљона 53. пука. Због веома јаке месечине колоне су откривене и дочекане веома јаком артиљеријском и пешадијском ватром, а после неколико минута и митраљеском, те је лева колона претрпела велике губитке, док су неке чете много заостале и склониле се по јаругама да би избегле губитке.

Тек око 4.30 колоне су стигле до жичаних препрека које су Турци осветљавали ракетама. И поред великих губитака, радничке колоне су успеле да до сванућа отворе седам пролаза. О томе је један подофицир из радничког одељења обавестио команданта 4. батаљона

23. пука као да Турци у фору немају више од две чете. Међутим, командант није ништа предузео, иако је располагао са пет чета. Чекање да се направе пролази као и дотадањи велики губици још су више створили неред у јуришним колонама које су се већим делом повукле на Кум тепе где се налазила резерва.

За све ово време командант 23. пука, пуковник Пашинов, задржао се на осматрачници, уместо да лично води свој пук.¹⁸¹ Како је прекинута телефонска веза командант није знао шта се догађа и није могао дати команданту бригаде никакво обавештење, па је у 2.45 известио да је напад немогућан и да су потребне свеже трупе. На ово га је командант бригаде опоменуо да се стави на чело пука и продужи напад.

Између Таш табије и Ајвас бабе нападао је 56. пук. Његов 2. батаљон имао је да напада у правцу батерије бр. 38, 4. у правцу бр. 39 а 3. да потпомаже напад 23. пука, док је 1. задржан у пуковској резерви на Софулар бурнуу. У покрету је командант пука обавештен да је 23. пук поколебан и да се повукао. О томе је обавестио свога команданта бригаде и замолио да артиљерија појача ватру. У исто време наредио је и својим батаљонима да отворе ватру. Тако је овај пук до сванућа водио пешадијску борбу.

Чим је обавештен о ситуацији код 23. пука, командант сектора је у 2.30 упутио команданту 23. пука наређење да одмах поведе свој пук смело напред и изврши јуриш на одређени одсек форова, иначе ће сити тешке последице за неизвршење задатка. А у 2.55 упутио је команданту одсека ово наређење:

„Смаграм Вас лично одговорним за неизвршење заповести команданта армије за напад на Ајвас бабу и Ајџи јолу. Наредбујем Вам да одмах предузмете мере ради извршења заповести одлазећи лично у 23. пук и да га покренете у напад свим средствима које Вам даје Ваш ауторитет и Ваша права у овом критичном моменту од кога зависи судбина целе операције. Никакви изговори не могу Вас оправдати, пошто располажете свим средствима за савлађивање вештачких препрека и извршење јуриша. Наређено је да Вам се упути појачање“.

¹⁸¹ Да је командант вршио своју дужност не би пук у току прошлог и овог дана претрпео огромне губитке, више но и један пук овог сектора (123 погинула, 1309 рањених, и 105 несталих, међу њима и 18 официра, свега 1537 људи).

Наређење команданта сектора примио је командант 23. пука у 4.20 часа на путу за Кум тепе. По одласку на место резерве ставио се на чело заставне чете, којој су пришли сви они који су се повукли. Одатле је продужио, а у освит зоре пришла му је цела маса из 23. и 53. пука. У то време је командант 10. пука, потпуковник Јанков, стигао код свог пука и видећи ситуацију код 23. пука, упутио је део својих снага да заузме фор Ајвас бабу који је већ био напуштен. У то време стигао је и 23. пук.

И командант 56. пука, чим је код 23. пука чуо узвик „Ура!“, наредио је да се прекине ватра, нападне и заузме фор Таш одакле су Турци, као и са фора Кајлак, бежали ка вароши. Тако је пао цео северни фронт.

Пад фарова Кестенлик, Куру чесма и Илдиз. — Сматрајући да је одређени фронт напада сувише велики у односу на његове трупе, командант пододсека је, по одобрењу, упутио на фор Кестенлик само један батаљон 43. пука, на фор Куру чесма 32. пук, потпогнут једним батаљоном 29. пука а на фор Илдиз 29. пук (2 батаљона).

Када се око 4.30 часова 32. пук приближио Куру чесми дочекал је веома јаком пушчаном и митраљеском ватром са Куру чесме, Кестенлика и Илдиза. Предњи делови су били приморани да стану и приступе утврђивању. Међутим, када је артиљерија концентрисала ватру на Куру чесму и на суседне батерије и стрелачке заклоне, турска ватра је готово сасвим престала. Појава делова 10. пука бочно са Ајши јолуа убрзала је пад и овог фора. Артиљеријска ватра је одмах пренета на фор Илдиз, где је упућен и 32. пук. У то време је 29. пук стигао код Бостанли дераа, спремајући се да нападне Илдиз, али чим су се појавили делови 32. пука са Куру чесме, фор се предао, као и фор Топ јолу. Затим је 29. пук продужио ка фору Каик и заузео га.

На јурском одсеку. — *Пад форова Топ јолу и Кавказ.* — 57. пук (4 батаљона) појачан са два батаљона 54. пука (са Провадије) наступио је ка фору Топ јолу и јужније и то под веома јаком пешадијском и артиље-

ријском ватром. Кад је око 5 часова стигао на 300 м од мреже од жице, ватра је била тако јака да се морало стати и сачекати док радничка одељења отворе пролазе. Међутим, са пролазима се није успело ни после два часа, те се пук повукао иза гребена источно од фора.

Педесет осми пук кренуо је у 1.30 у два ешелона: у првом 1. и 2., а у другом 3. батаљон. С првим је требало да наступају и додељени српски митраљеви из коњичког пука који су имали да штите радничка одељења, али су за време наступања изостали. Из другог ешелона упућена је једна чета да одржава везу са српским ескадроном јужно од пута Једрене — Хавса, али га није нашла.¹⁸² Када је у зору први ешелон стигао на 300 м од жичаних препрека, дочекал је врло јаком пушчаном ватром од које је претрпео велике губитке. Ни после два часа препреке се нису могле исећи те се пук повукао око 300 м и остао на положају све до 8.45 часова када су Турци напустили положај под притиском са севера.

Коњички одред је овог дана подржао напад суседног бугарског 58. пука. У 3.30 је командант Тимочког коњичког пука упутио 1. ескадрон пешке путем Хавса — Једрене, који је стигао до жичане препреке и ту стао. Када су око 4.30 Турци напали лево крило 58. пука (3. батаљон), 1. ескадрон је отворио ватру на непријатеља (јачине до две чете). Како је ескадрон био изложен поред пешадијске и артиљеријској ватри са Кавказ табије, те се морао повући и задржати западно од друма код Ханче Хадума. Овде је затекао источно од друма развијен Дунавски коњички дивизион кога је упутио командант одреда да прихвати лево крило 58. пука.

Главнина коњичког одреда задржала се позади Кара бајира.

Када су се око 8.30 чуле експлозије запаљених магацина, одред је кренуо ка Једрену. Тачно у 10 часова одред, на чијем су челу била два ескадрона бугарске гарде, затим три ескадрона Тимочког коњичког.

¹⁸² Међутим, упућена бугарска коњичка официрска патрола известила је да је код жичане мреже затекла један српски ескадрон силно тучен непријатељском ватром. ВМБГ, том V, стр. 1004.

пука са развијеном заставом и два ескадрона Дунавског коњичког дивизиона, ушао је у касу у варош са исуканим сабљама и пројурio главном улцом од Султан Селимове џамије до леве обале Тунце. Потом се вратио до команде места и продужио без команданта до каменог моста на Тунци, одакле води друм за Мустафа Пашу.¹⁸³

За време одмора одреда Мархолев је кренуо да посети Шукри-пашу. Он је у фијакеру са турским командантом места, Исмаилом Хаки-пашом, у пратњи бугарског гардијског ескадрона, прошао поред одреда и продужио друмом за Мустафа Пашу. Нешто се доцније вратио.

Око 16.50 одред је кренуо за с. Кара Касум, где је стигао до 19.30 и заноћио.

Овде је Тимочки коњички пук остао до 28. марта, када се вратио у састав своје дивизије и сместио се код села Веран Теке у чифлику Ибрахим.

На фронту Тунцанске дивизије. — Ноћ је прошла релативно мирно. Само је у 2 часа отворена са обе стране јака ватра која је после пола часа престала. У 6 часова је наређено команданту 52. пука (дивизијска резерва) да са три батаљона са Плоскате височине и 51. пуком нападне Токад бајир са западне стране. Артиљерији је наређено да сасреди ватру на Памук сарту, Токад бајир и Угал дере. Али се у томе није успело.

На левом одсеку је 12. пук, користећи маглу, успео да упадне у непријатељске заклоне северно од с. Черкеја и да Турцима нанесе тешке губитке. Када је пук

¹⁸³ Мајор Властимир Јаковљевић, командант Дунавског дивизиона, у својој релацији од 22. априла 1913. (ВИИ, к. 150, бр. 11) наводи, да се пуковник Мархолев задржао у згради команде места читавих пола часа. За то време дојурio је на коњу у галопу без оружја турски ордонач — официр који му је пришао и на француском језику рекао: „Носим једно писмо од његове екселенције Шукри-паше за Исмаил-пашу. Молим за дозволу да прођем.“ Кад се пуковник Мархолев вратио из команде саслужио му је да Шукри-паша није ту, али да је наша Исмаил-пашу и да му је овај изјавио чуђење како је коњица успела да уђе у Једрене кад се још водила борба и да су они послали парламентарне за преговоре.

у 8.45 прошао кроз село Међутим, на десном одсеку (код 1. бригаде) и даље се водила огорчена борба јер Турци, услед прекида телефонске линије, нису добили благовремено наређење за предају.

Српска хаубичка артиљерија знатно је допринела успеху. Њено дејство за време битке било је такво да су код турске батерије бр. 62 (Демердешка група) сва бетонска постоља дебљине 25—45 см порушена. Исти је случај и са левом половином батерије бр. 64. Нарочито је било јако дејство брзометних хаубица 150 мм против бетонских постројења. Успех је био утолико већи што су артиљерци уведени у борбу без претходне обуке на овом новом материјалу а на време није било погодно за изнаглажење и проверавање елемената за гађање. Ватра је престала у 10 часова.

Било је свега 5 рањених војника.

Гад Турака приликом пада Једрена. У штабу одбране Једрена чула се у 3.38 необично јака артиљеријска и митраљеска ватра на Кавказ табији и Топиолу, док је код Ајвас бабе владао мир. Командант источног сектора није био свестан тежине ситуације, кад је на питање команданта одбране о стању на сектору послао овај лаконски одговор: „Ништа нарочито. Пешадиска и митраљеска ватра јењава.“ То је било баш у тренутку кад су се Бугари приближавали линији форова и кад се одлучивала судбина Једрена, што показује да се у штабу сектора или није ништа радило, или је командант био од оних који нису могли да схвате стварну ситуацију.

После тешког бомбардовања које је трајало читав сат, Бугари су у 6 часова заузели Ајвас бабу, и посаду делом уништили. Одатле су доцније тукли бочном ватром фор Кестенлик и косу Џевизлик (испред фора Куру чесма). Убрзо су пали и форови Каик и Иллиз, док су се измешани батаљони редифа и низама повлачили ка Тунци. Слично је стање било и на осталим секторима. Једино је артиљерија са редута Јасу теле

на десној и полагају Турну тепе на левој обали Тунде тукла косе на Ајвас баби и Таш табију. Пошто је остао без резерве, командант одбране је у 7.20 понова наредио да се поруше војни објекти, да се банке, конзулати, куће странаца и школа „Полак“ обезбеде стражом, а кад непријатељ буде продирао у варош (да би се спречило покољ и пљачка), да се на улазима у варош и местима с обе стране поставе одбори — представници који ће са белним заставама дочекати непријатеља.

Ово је наређење командантима сектора убрзо допуњено тиме што је наређено да, ако падне главна одбрамбена линија и не буде више могућности за одбрану, а прекину се и везе, команданти су овлашћени да унште целокупан војни материјал и имовину на свом сектору, и то у споразуму са лицима која су од команде места упућена по свим секторима.

У 7.30 је командант места, Исмаил-паша, упутио команданту источног сектора, по наређењу, као парламентарара капетана Ејупа са два официра. После доста непријатности успели су да их прими командант 23. пука, пуковник Пашинов. Исто су тако упућени парламентарари и на северозападни и јужни сектор. Иако је ватра престала готово на свим секторима, она је на одсеку Мараша и на Памук дереу, на јужном сектору, настављена само зато што су трупе доцкан примиле наређење (услед прекида телефонске везе) и предале се тек после успешно одбијеног напада.

У 8.45 је на антени бежичног телеграфа истакнута бела застава и наређено је да се баши у ваздух железнички мост на Арди.

Губици, утрошак муниције и плен. За време ове тродневне битке Тимочка дивизија је имала погинулих: 4 подофицира, 83 каплара и редова и 4 официра (капетан II класе Данило Ил. Темелјковић и резервни поручник Крста Т. Илић, из 13. пука; поручник Милован Дамјановић, из 20. пука, и резервни поручник Михаило Стефановић, из 15. пука) и рањених 14 подо-

фицира, 358 каплара и редова и 3 официра — укупно избачено из строја 466 људи.¹⁸⁴

Коњички пук имао је 1 погинулог и 9 рањених.

Губици непријатеља на сектору Тимочке дивизије: нађено је 260 рањених и 943 погинула војника, а заробљено је 405 официра, 13 питомаца и 13 318 подофицира и војника.

Код Дунавске дивизије погинуло је 198, рањено 768 контузовано 75 и нестало 5 редова, каплара и подофицира. Од официра погинула су 2 (капетан I класе Јевстатије Ђорђевић и Љубомир Ристић), а рањена 4.

Губици непријатеља нису познати али, ценећи по ономе што се видело на бојишту и по дејству наше артиљерије, командант Дунавске дивизије сматра да нису били мали. Тако се на пешадијским закљонима на Белој могили видело да је дејство наше артиљерије било врло ефикасно — земљиште где су се налазили турски стрелачки закљони и склоништа буквално је преорано разорним зрнима. Дејство шрапнела против турских склоништа било је слабо.

Заробљено је 63 официра и 2544 подофицира и војника.

Код Палас тепеа је затечен један пољски топ демолиран, топовска места разрушена, а од послуге је нађено неколико погинулих и рањених. Заробљени турски официри изјавили су да су овде погинули 24. марта командант дивизиона и командир батерије, као и да је уништена сва послуга једне батерије.

Код хаубичке батерије 150 мм у дољи испред Бекчи тепеа једна турска хаубица је погођена зрном наше хаубице у уста цеви, склониште је сасвим разрушено, док је једно топовско место остало празно.

По изјави заробљених официра, наша је артиљерија демолирала још 4 хаубице 150 мм и 1 пољски

¹⁸⁴ Од доласка Тимочке дивизије под Једрене па до 5. априла 1913. губици износе: погинуло 4 официра, 6 подофицира и 160 војника, рањено 7 официра, 28 подофицира и 669 војника, умрло од болести 3 официра, 3 подофицира и 250 каплара и редова — укупно избачено из строја 1130 људи.

топ (они су убрзо замењени), а у току борбе повучена је једна батерија 105 мм преко Арде, као и 3 дугачка топа 150 мм.¹⁸⁵

На сектору Тимочке дивизије заплењено је 145 артиљеријских оруђа разних врста и калибара, међу њима и један противавионски топ (али се мали број оруђа могао одмах употребити); затим 4039 пушака, 3560 ножева и 2 митраљеза са по 4 цеви, стална бежична телеграфска станица потпуно неупотребљива, а тако исто и товарна бежична телеграфска станица; моторна кола са чекрком за привезани балон и цео прибор за пуњење водоником; један путнички и 5 теретних аутомобила, 5 дековилјских локомотива са 189 вагонета; 5783 котура обичне и 874 котура бодљикаве жице и знатна количина пионирског алата.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Командант сектора био је пуковник Рифат-беј, а левог одсека Селим-беј. Од трупа су учествовали: 4. стрелчаки пук (три батаљона) под командом енергичног потпуковника Целал-беја; два батаљона Брусанског пука (Брусански и Чекирли батаљон), један батаљон 30. пука и 3 митраљеска одељења; 2 пољске брзометне батерије, 2 хаубичке — једна 120 и једна 150 мм, једна батерија дугачких топова 105 и једна 150 мм (3 оруђа); сем тога, једно хелиографско и једно телеграфско одељење.

¹⁸⁶ За време битке Тимочка дивизија је утрошила: 534 030 пушчаних и 5098 митраљеских зрна; пољска артиљерија 10 641 шрапнел и 604 разорна зрна, а хаубичка батерија 184 шрапнела, 67 обичних и 178 разорних граната; 11. бугарски артиљеријски пук 5076 шрапнела, а обе градске батерије 1903 зрна. За време целе опсаде: 1 016 234 пушчана зрна, 746 шрапнела и 59 разорних граната за брдске топове, 15 883 шрапнела, 746 разорних граната за пољске топове и 283 шрапнела, 83 обичне и 186 разорних граната за хаубичку батерију.

За време битке Дунавска дивизија је утрошила: 308 979 пешадијских зрна; пољска артиљерија 8368 шрапнела и 779 разорних зрна; хаубичка батерија 315 шрапнела и 406 разорних зрна, а градска батерија 126 шрапнела, 150 разорних зрна и 28 обичних граната.

Градски пул је до 22. марта утрошио: обичних граната 127, разорних 169 и шрапнела 16. За даљи утрошак нисмо могли наћи податке. Код хаубичког пука су хаубице 120 мм средње групе утрошиле: шрапнела 703 и 841 разорно зрно, док је 3 хаубичка батерија у саставу Дунавске дивизије утрошила: шрапнела 315 и разорних зрна 406. Обе хаубичке батерије 150 мм утрошиле су: шрапнела 323 и 761 разорну гранату.

Некад прва престоница турске царевине пала је пред удруженим снагама Бугара и Срба. Она се јуначки бранила 160 дана, од 13. октобра 1912. до 26. марта 1913. године, мада је била припремљена за опсаду само до 50 дана.

Решеност савезника да по сваку цену заузму Једренски утврђени логор стала их је знатних жртава:

	Погинуло		Рањено		Нестало		Свега	
	офи-цира	вој-ника	офи-цира	вој-ника	офи-цира	вој-ника	офи-цира	вој-ника
Источни сектор	17	926	70	4554	—	402	87	5882
Јужни сектор	7	343	23	1536	—	49	30	1928
Западни сектор	2	198	5	841	—	7	7	1046
Северозападни сектор	4	88	3	373	—	—	7	461
55. бугарски пул (са артиљер.)	—	23	1	145	—	—	1	163
УКУПНО:	30	1578	102	7449	—	458	132	9485

О турским губицима немамо података. Генерал Јигитиден мисли да за време опсаде код Турака није било мање од 13 000, односно 25% укупног бројног стања.¹⁸⁷

Укупни губици српске II армије за све време њеног бављења под Једреном износе: погинула 453, рањених

¹⁸⁷ Према билтену бугарске Врховне команде од 21. марта (3. IV) 1913. заробљено је у Једрену: око 14 паша (генерала), 2000 официра и 60 000 подофицира и војника, а залепљено 16 застава, 600 артиљеријских оруђа и велика количина другог оружја и ратног материјала. ВИИ, к. 45, бр. 16. А према саопштењу тадањих страних дописника у Софији, заробљено је: 12 паша (генерала) 1820 официра и 49 168 војника. Међу заробљеним официрима била су 64 немачка (пешадијски пуковници Рабе и Вагнер, артиљеријски Леман и Томас и др.), 18 румунских и 6 белгијских.

1917, умрлих од рана 26 и од разних болести 608; број оболелих 19 326, док је њено бројно стање (са градским и хаубичким пуком — 40 официра и чиновника и 971 војник) износило на дан 9. априла 1913. 778 официра и 47 868 војника.

Последнице су биле вишестране.

Падом Једрена откљоњена је једна од главних прека закључењу мира. Цела бугарска опсадна армија ослобођена је за даљу употребу код Цариграда (Истанбула), а нарочито опсадна артиљерија. Сем тога, бугарска војска код Цариграда добила је непосредну железничку везу са Бугарском, што јој је омогућило да повољно и брзо реши питање снабдевања свим потребама за борбу и живот. Уз то железничком пругом преко Дедеагача омогућена је веза и узајамна помоћ између савезника, пошто су борбе на западу давно престале. Даље, турска војска, прикљештена код Цариграда и на Галипољском полуострву, није више имала услова за операције ширег обима.

Све је ово утицало да и турска врховна команда увиди бескорисност даљег рата, те је 18 дана после пада Једрена закључено примирје, а ускоро и мир.

ОСВРТ НА РАД ОПСАДНИХ ГРУПА

План напада на Једрене одговарао је условима, само је на источном сектору, поред живе силе, требало сасредити јачу артиљерију, односно омогућити концентрацију артиљеријске ватре што већег броја оруђа свих калибра. Међутим, опсадна артиљерија је била подељена у две групе, јача на источном а слабија на јужном сектору, док су на северозападном остале две опсадне батерије (4 цеви), а на западном једна (2 цеви).

По нашем мишљењу, груписање српске савремене артиљерије требало је извршити на источном сектору, где је имало пасти решење, док је јужном требало доделити артиљеријска оруђа старијег модела. Ово зато што се на јужном сектору тешко могло постићи нешто више од заузећа Памук сартуа и Токад бајира. Даље дејство било би вероватно ограничено на поступни напад по

равном, отвореном и добро утврђеном земљишту, без икаквих заклона, где је свака тачка изложена концентричној, веома ефикасној артиљеријској ватри и са западног сектора. То би захтевало велике жртве са сумњивим изгледима на успех. Зато је на том правцу требало притиском везати што јаче турске снаге да би се што пре постигло решење на источном сектору.

Рад и енергија трупа и команданта источног сектора, генерал-мајора Вазова, и команданта северног одсека, генерал-мајора Грнчарова, као и многих других чији смо рад изнели, заслужује и признање и похвалу.

*

Пре но што се осврнемо на рад српске II армије потребно је да истакнемо и неке карактеристике опсадне (рововске) војне које смо тек под Једреном видели и осетили. У опсадној војни војник проводи све време слутан и на опрези — у рову или земуници, без слободне сунца и свежег ваздуха, без одмора, изложен дању и ноћу сталној опасности, рђавом времену и другим неугодностима. Ту нема, као у пољској војни, честих покрета и промена.

И сад ми је пред очима слика нашег војника како и дању и ноћу без смене рије као кртица, преноси грађу на леђима, подиже нове фортификацijske објекте или поправља старе, и то из дана у дан, из ноћи у ноћ...

Један од учесника, професор универзитета Драгољуб (Дража) Павловић, дописник Пресбира, написао је:

„Монотонија и стална опасност две су карактеристике опсадне војне. Вечите канонаде, свакодневни делимитични исподи опседнутога и напади опсадника постају обични, стереотипни, да се већ унапред зна кад почињу, колико трају и кад се свршавају. Само озбиљни покушаји опседнутих да се пробију, или опсадника да уђу у утврђења, разбијају ову монотонију, уносе живот и интересовање, онда када смрт најјаче замахне својом косом! Парадоксално изгледа — али је истина. Човек је створ који не трпи једноликоост, *Varietas delectat* (интересантног промена) — вреди и за бојно поље, макар те промене биле хекатомбе људских живота...

Монотонија прелази у досаду, досада у бол, бол у резигнацију пред којом сопствени и туђи животи не вреде ништа! Даје се равнодушно живот да се само отме од досаде, као што се и туђи одузима у тој резигнацији“...¹⁸⁸

Та резигнација задавала је бриге команданту опсаде, те је 5. јануара замолио команданта српске II армије да лично провери и извести какво је морално стање српских трупа. Одговорено му је да је, и поред неуредног снабдевања трупа храном, фуражи и огревом, морал на задовољавајућој висини.

У својој представци Врховној команди од 27. јануара 1913. командант армије вели:

„Трупе ове армије, због сувише велике близине непријатеља, због непрекидно колебањивог стања о примирју, изложене изненадним прекидом од стране непријатеља, беспрекидно се налазе на опрези, на предстражама, на положајима, по рововима и земуницама, без икаквих удобности по здравље и живот, изложене времену и највећим неугодностима ратним, немајући од момента оглашеног примирја ни дана да се стварно одморе те да уживају колико-толико у удобности, која се може у кантонману по насељеним местима наћи, већ су употребљене једнако на израду све нових и нових и исправку и допуну старих фортификациских радова и објеката; а и због иначе тешких прилика у којима се трупе ове армије налазе, због оскудице у животним намирницама и потребама, а нарочито у опрему, и због епидемије која је код војника владала а и сада још у мањем степеноу влада, почео је дух и морал да се колеба и бојати се да не малакше и да се јави апатија.

Па како се све чини да се ово слабење спречи, али се у томе не постижава жељени успех због побројаних тешких прилика бојних и тешкоћа око уредног снабдевања са намирницама, то налазим да је неопходно потребно за подизање и јачање морала и духа код трупа да и официри и војници осете стварне благодети признања на уложеном труду и пожртвовању добијајући што скорије праведно стечене награде за које су предложени. Па стога осећам неодолјиву дужност да ово предложење Врховној команди, како би давањем предложених награда помогла и мени и командантима дивизија да очувамо трупе од малаксалости духа и апатије.“¹⁸⁹

Пошто II армија у условима опсадне војне није имала могућности да развије неке шире стратегијско-

¹⁸⁸ Дневни лист „Самоуправа“ од 26. новембра 1912.

¹⁸⁹ АВИИ, к. 44, бр. 21.

оперативне комбинације, то ћемо се ограничити углавном на тактички рад њених јединица — Тимочке и Дунавске дивизије.

Код Тимочке дивизије. Додељени сектор био је сувише широк за снагу од три српска и једног бугарског пешадијског пука. Стога је 10. новембра командант дивизије наредио да пукови заузму такав борбени распоред, који омогућава маневровање јаким резервама и пребацивање тежишта на најугроженији део фронта.

Сам напад имао се изводити, без обзира на време трајања и начин извођења, у две етапе — прво на брањичев предњи положај и потом на главну линију одбране. После овлађивања предњом линијом и пребацивања полске артиљерије на нове ватрене положаје, наша се артиљерија могла успешно борити с турском на главној линији одбране, иако је турска била јача и по броју и по калибрима. Ово зато што су Турци имали мало брзометних батерија, а што је битно, њихове батерије градске артиљерије нису имале штитове за послугу, те су доста брзо онеспособљаване и уништаване.

На овом сектору постоје два напада правца: први преко чифлика Екмекчикеј (изводи на бок главног браниоачевог положаја, на линију Карађоз табија — линета Казан тепе) и други преко Јуч тепелера (изводи на фронт положаја, на линију Карађоз табија — редут Ђшил и Јасу тепе). Њих дели поток Маслат.

Први правац је пространији са земљиштем које доминира околином, док су оба бока заштићена од бојне вагре са десне обале Марице (од стране Палас и Бекчи тепеа, као и од Јуч тепелера). Други правац је ужи и краји са нижим земљиштем које је надвишено и са правца преко Екмекчијеа и са леве обале Тунце. Зато је правац преко чифлика Екмекчикеј погоднији за напад, те је командант дивизије тамо и управно главни напад и одредио половину снага (15. и 20. пук). Сем тога, наредио је да напад овим правцем подржава и 2. дивизион са одсека 13. пука, док је преко Јуч тепелера упутио помоћни напад — 55. бугарски пук, слабог бројног стања и састава.

Француски војни писац Ален Пененрен, који је за време опсаде обишао и овај сектор, каже: „Ако би чифлик Екмекчикеј пао, изгледа као извесно да се од тог тренутка не би дуго чекало на пад Једрена.“¹⁹⁰ То мишљење дели и немачки војни писац потпуковник Имануел.¹⁹¹

Треба имати у виду да бугарски 55. пук није био способан за намењени задатак. Јер, чим су га раније Бугари обавестили о предстојећем нападу, командант овог пука известио је 21. марта (под бр. 1376) команданта Тимочке дивизије да му пук није способан за предвиђени задатак при општем нападу, услед малог бројног стања и слабог квалитета људства (од 3642 борца на лицу их је било само 1736) наглашавајући да би при сваком покрету напред био изложен артиљеријској вагри не само с фронта, већ и леђној са леве обале Тунџе. Уз то, у случају турског испода, јединице би се тешко могле повући преко отвореног земљишта и биле би можда осуђене на пропаст. Највише што би се могло постићи, вели, то је да се заузме турски положај изнад десне обале Мајмун дераа. Због тога су митралези и артиљерија задржани на главном положају и нису пратили пешадију у нападу.

С обзиром на изложено стање бугарског 55. пука, требало је, по нашем мишљењу, 13. пук упутити преко Јуч тепелера, да би се помогао и обезбедио леви бок главне нападне колоне, а 55. ако не би могло преко Јуч тепелера, онда преко Ири бјука, или га, изгледа, најбоље тамо задржати у резерви.

Зашто је командант дивизије упутио 13. пук у изворни део Маслат и Ђаур дераа, где је био укљештен и изложен бочној ватри и нападима, те је претрпео сразмерно више губитака него остали пукови, тешко је сада рећи. Ако је требало да одржава везу између нападних колона и штити им бокове, онда за то није био потребан цео пук. Међутим, пук је добио задатак и да потпомаже напад 55. бугарског пука. Теоријски је то правилно, само је то тешко било благовремено и са ус-

¹⁹⁰ Alain de Penennren, *La guerre des Balkans — en 1912, Campagne de Tracie*, Paris 1913, str. 39 (cit. Penennrun 39).

¹⁹¹ F. Immanuel, *Der Balkan krieg 1912/13, IV*, Berlin 1913, str. 33 (cit. Immanuel 33).

пехом извршити, ако би цео 13. пук био увучен у борбу. У том би се случају командант дивизије нашао у тешком положају, јер је предвидео своју резерву само за правац преко чифлика Екмекчикеј, а не и за правац преко Јуч тепелера.

Главни напад на чифлик Екмекчикеј припремљен је солидно и изведен брзо и енергично под командом заступника команданта 4. батаљона 15. пука, капетана I класе Милана Прибићевића, за кога његов командант пука оправдано каже да је „херојским држањем успео да одржи батаљон у својој руци за све време борбе, и у најкритичнијим тренуцима...“¹⁹² У томе се Прибићевић могао ослонити на борце и командире својих чета, а имао је и солидну подршку артиљерије за све време извршења задатака.¹⁹³

Пада у очи да се за све време битке командант 15. пука задржао код села Кемал, иако је по нашем мишљењу требало одмах после заузимања непријатељског положаја да пређе из Кемала на свој главни положај и предузме све мере да се заузети непријатељски положаји одржи. Тиме би се избегле многе несугласице и исправиле многе грешке. Утолико је већа заслуга Прибићевића који се, остављен овако усамљен под страховитом непријатељском ватром, ипак одржао.

Несумњиво је да рад Тимочке дивизије заслужује признање и зато је мишљење Имануела да је „напад ове српске дивизије био један од најбољих учинака за време целе опсаде...“ потпуно оправдано.

Код Дунавске дивизије. — Пред фронтом ове дивизије непријатељски положаји били су топографски врло јаки, а уз то и фортификациски ојачани, зашто су Турци имали довољно времена. „Отуда је појмљиво што је пешадија наишла на овако јак отпор“, каже командант дивизије и што је морала систематски припремати нападе на сваки објекат одбране. При томе су веза и садејство пешадије и артиљерије били, може се рећи, потпуни. Артиљерија је добро упознала распоред и положаје непријатеља, што јој је омогућавало да их туче

¹⁹² АВИИ, к. 134, бр. 1.

¹⁹³ Командири чета били су: капетани I класе Светолик М. Томић и Драгољуб Ђирић и капетани II класе Станко Ристић и Живојин У. Савић.

јаком ватром, према захтевима пешадије. Тако је, и поред недовољног броја опсадних оруђа, она учинила много на овом сектору, захваљујући у првом реду тачности гађања.

С обзиром на јачину непријатељевих положаја и његов ватрени систем, напад се имао извршити ноћу. За то су постојали објективни услови — добро познана веће положаја и распореда непријатеља, његова можда особита пажња и могућа делимична пасивност као последица дужег бављења на истом месту, чешћих појединачних офанзивних акција јединица Дунавске дивизије и других чинилаца који би можда омогућили изненађење. Али то је само претпоставка, без реалне подлоге.

Међутим, вели командант дивизије, напад 4. пука није ни организован ни извођен по принципима ноћног напада: пук је подлазио као при дневном нападу, а када је пришао непријатељу, застао је пред ватром браниоца и после извесног времена и сам отворио ватру. Тиме је потпуно открио своје присуство и намере. Када се томе дода да су јединице биле развијене у стрелачке стројеве, онда је јасно зашто се даљи покрет и удар нису могли извршити.

Само кривица, по нашем мишљењу, није до команданта 4. пука, како се добија утисак из ове релације команданта Дунавске дивизије, већ је то последица касно примљеног наређења за напад. Наиме, у моменту пријема наређења за ноћни напад пук се налазио у резерви на око 4 км од предњих линија, тако да је стигао тек у поноћ, немајући ни времена ни могућности да се упозна са добијеним задатком и да се припреми. Не постоје никакви оправдани разлози за ову смену.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Не би се могло претпоставити да командант 4. прекобројног пука, потпуковник Радомир Аранђеловић, није знао распоред за ноћни напад, кад је свршио и Вишу школу Војне академије, провео годину дана у Француској војсци ради даљег усавршавања и са мајором Тихомиром Комненовићем написао и штампао „Тактику сва три рода оружја“, Београд 1908, и „Стратегију“ Београд 1911. Не може доћи у питање ни његова природна интелигенција ни лична храброст. У мајском пре-врату 1903. био је један од најактивнијих учесника с пиштољем у руци. У српско-бугарском рату 1913. године, одликовао се при нападу на Дреник, а при јуришу 9. (22) јула на Велики гове-

Поводом релације команданта ове дивизије изне-ћемо и наше мишљење.

1. *Морал.* Претерано инсистирање команданта ове дивизије на томе да је морал слаб не би се могло прихватити. Дунавска дивизија имала је, истина, извесне недостатке као и све дивизије II позива — три пешадијска пука ојачана још једним I позива, са мањим бројем резервних официра и тако даље. Међутим, команданти пукова и батаљона били су старији активни официри и у сваком пуку прва три батаљона имала су по једног командира чете активних официра, а био је и извештан број водника активних официра. Иако су резервни официри били нешто слабије стручне спреме, они по енергији и храбрости нису много изостали од активних. Сем тога они су, као и војници из резерве, имали могућности да у току дуге олсаде употпуне своју стручну спрему, нарочито официри, а утицај старешинског кадра био је овде од пресудног значаја.

Једно је сигурно — већина старешина и војника била је свесна историјске неминовности ове борбе. Ту није било битне разлике између I и II позива, између активних и резервних официра и подофицира. О томе сведочи упорно бављење на тако блиском одстојању без роптања и бекства, даноноћне борбе и поднете жртве.

Када су се тражили добровољци, без икаквог утицаја старешина јавило се из пионирског полубатаљона 18, из 9. пука 30, а из 4. прекобројног пука 2 официра и 104 војника (за 7. и 8. пук нема података). За храбре подвиге, нарочито приликом насилног извиђања и заробљавања турских војника, овакви добровољци су доби-

дарник на челу резерве тешко је рањен и заробљен. Тада су га Бугари масакрирали. Позната је песма „Потпуковниково срце“ од Војислава Илића — млађег. Узрок лежи, по нашем мишљењу, у свесном уверењу, да план и начин извођења напада од стране команданта дивизије нису одговарали стању на бојишту, као и смелост команданта пука да за неизвршење прими сваку одговорност и тиме сачува пук од непотребних губитака.

јали признања — похвале, одликовања, па и новчане награде.¹⁹⁵

Командант дивизије у својој релацији каже да је другог дана битке 8. пук пролазио поред њега, да би ступио у борбу. „...на моје питање његов командант — врло озбиљан човек, причао је да су се његове трупе радувале што се улази у борбу, те да се једном раг заврши и пође кући“.

Све ово показује да је и у овој дивизији било морала и да није требало бацати кривицу само на трупе. То је обична појава при сваком неуспеху.

2. *План напада*. Према плану напада команданта Дунавске дивизије, I борбени ред имао је, после артиљеријске припреме, да крене у напад на предње положаје на висовима са најјачим груписањем према Белој могилу коју је пошто-пото требало освојити. Падом те тачке била би поколебана одбрана и на линији северно ка Марици и у равници Арде. По паду непријатељеве линије напад би се продужио с тежњом да се његовим трупама одсече одступница према Бекчи тепеу ка мосту. Резерва је имала да буде на правцу према Белој мо-

¹⁹⁵ Редови 3. чете 1. батаљона 8. пука Тома Николић и Никола Аранђеловић успели су ноћу, 20/21. новембра, да ухвати једног турског војника од кога су добивени драгоцени подаци. Од официра да поменемо и команданта 2. батаљона 9. пука, капетана I кл. Николу Благојевића, који је и нешто касније у српско-бугарском рату 1913. приликом одбране Ретки буки на Осоговској планини изјавио да неће напустити положај ни по цену живота. Када је батаљон био приморан на повлачење, није га напустио, већ је „просвирао себи курсум кроз чело“!

Нису само појединци били такви. Пуковник де Мондезир износи у поменутом делу (стр. 133—134) да је другог дана битке, 25. марта у зору, једна чета 1. батаљона 7. пука успела да ускочи у старе бугарске заклоне, али су Турци извршили снажан противнапад. Водила се борба ножем по месечини. Чета има за трен ока 85 које погнулих које рањених. Један је вод одбачен назад, али су се три задржала на десетак корака од турских ровова приљубљени уз стрми нагиб. Турци и Срби се боре или се туку каменицама у недостатку бомби. Сваки човек који само подигне главу био је мртав... То се исто догодило, додао је Мондезир, и у Порт Артуру, у руско-јапанском рату, у батерији „заредутнаја“, 24. августа 1904. (Remarques sur la défense de Port — Arthur, par le général Clément de Grandprey).

гили. Према овом плану одређен је задатак 1. градске и 3. хаубичке батерије и извршено прегрупписавање полске артиљерије. План је био да се непријатељске батерије неутралишу, а по могућству и уништи артиљерија на Бекчи тепеу. Само, план је био теоријски прихватљив, али практично неизводљив.

3. — *Вид и правац напада*. По мишљењу команданта дивизије, имао је да се „осваја полски утврђени положај и то фронталним нападом“. Међутим, дозвољено је само бацити поглед на земљиште и распоред трупа, па видиети сву тежину и рискантност таквог подухвата према центру положаја. За такав би напад војвода Путик рекао: „Право волу на рогове“! То се најбоље видело 22. новембра 1912. приликом напада 4. прекобројног пука на Белу могилу, за који командант овог пука, потпуковник Живојин Нешић, који се за време борбе налазио код прихватнице и пратио борбу, каже у свом извештају „да овакав начин напада не би требало више предузимати“, већ методичан, постепен, какав је прецизније у градској војни. Он завршава овим речима: „Доказ колико нас је коштао скок унапред при овом демонстративном нападу. Питање је колико би нас жртва тек коштало да смо дошли на сам Палас тепе.“ И командант 8. пука каже да без довољно тешке градске артиљерије напад није требало ни предузимати.

О тешкоћама отвореног фронталног напада на утврђене положаје и великим жртвама којима се при томе трупе излажу говори се и у релацији команданта Дунавског полског дивизиона од 22. новембра, где на крају закључује да „би требало употребити сваки други вид напада пре него отворени напад на непријатеља, јер ће свака стопа коштати стотинама жргава, што не би било сразмерно резултатима који би се тиме постигли“.¹⁹⁶

О тешкоћама напада на најјачи део положаја — на Белу могилу, где је пројектован напад, јасно је изнео команданту дивизије у свом извештају од 27. децембра 1912. и заступник команданта пионирског полубата-

¹⁹⁶ АВИИ, к. 145, бр. 10.

љона, капетан Драгомир Павловић: „Турски одбрамбени положаји су доминирајући, стрмих нагиба, с добрим ватреним брисањем и готово без мртвих (нетучених) простора. Покрет с наших положаја ка турским у циљу напада видан је, отворен и тучен силном поражавајућом ватром, и изложен огромним жртвама у људству, а при том са сумњивим изгледом на успех. Ватра са турских положаја махом је двокатна, а местимично и трокатна“.¹⁹⁷ Зато је напад на Белу могицу стао 794 (и 2 официра), напад на Беаз теле 120, а у долини Арде свега 109 људи.

Сматрамо да је требало узети у разматрање и друге начине напада — на крила и бокове. При томе напад на непријатељско лево крило и бок из долине Арде није давао ни најмање наде на успех. Тај правац стављен је не само под јаку бочну ватру са Беле могиле и Папас тепеа, већ и под бочну и лећну ватру са фора Мараш и леве обале Марице — са Казан тепеа и Анајли табије. Напад, пак, на десно непријатељско крило и бок давао је више изгледа на успех, јер ни крило ни бок нису били изложени бочној ватри са леве обале Марице, пошто су тамо биле наше трупе.

Пада у очи да командант дивизије ни једном рећу и не помиње леву обалу Марице и њена острва, све до другог дана битке, када је у релацији записао да је образовано одељење од 20 војника да се пребаци на Чиплак аду, одакле би се, „ако напад успе, пребацило на десну обалу реке и извршио напад на непријатељске резерве. Ако напад не успе, одељење је требало да остане на острву и да дејствује бочном ватром на деснокрилне непријатељске опкопе. Ово одељење није ни успело да се пребаци на острво“.

Несхватљиво је да се, и поред више месеци проведених поред Чиплак аде, покривене шумом (врбама и тополама) која уз то дубоко засеца у непријатељску позадину, није знало да ли и кога има на њој и да ли би се могла у случају напада искористити. Сам командант дивизије у својој релацији каже: „Сада се увидело од колике би користи било одељење од 20 војника

¹⁹⁷ АВИИ, к. 71, бр. 11.

да је пребачено на острво“.¹⁹⁸ Значи да није ни знао да је одељење пребачено и враћено.¹⁹⁸

Правац напада на Белу могицу, на центар положаја, преко Неутралног виса најкраћи је али и најтежи, води стрмим падинама, брањеним јаким вишеспратном ватром и то не само фронталном већ и бочном. Требало је прећи преко јаруге око 400 м потпуно чистог простора. Међутим, напад на истакнути вис Јашил теле, на десном крилу турског положаја (према нашем левом пододсеку), нудио је највеће користи. Његовим заузимањем, поседањем и фортификацијским ојачањем тај део турског одбрамбеног положаја постаје поуздан ослонац за продужење напада на десно крило друге (задње) одбрамбене турске линије. Заузимањем овог виса омогућила би се бочна и анфиладна ватра готово на целој дужини предњих, на нагибу избачених турских положаја.

Ова се процена капетана Павловића показала правилном још у почетку боја код левог пододсека до Марице, када је десна колона (1. батаљон 9. пука) успела делом да се задржи испред непријатељске одбрамбене линије, а лева (батаљон 7. пука) да је начне. Само је требало одмах позади првог борбеног реда да наступа резерва која би наставила удар и проширила пукотину насталу у непријатељском распореду, тражећи ефикасније садејство артиљерије. Међутим, од усамљених

¹⁹⁸ Мајор Душан Ж. Путиковић, командант моста код с. Веран Текеа, упутио је 24. марта у 16 часова један понтон команданту 1. батаљона 7. пука, мајору Тодору Павловићу, па је и он на њему дошло. Том приликом Павловић му је рекао да намерава да упути један вод на Чиплак аду са трубаџима и добошарима који би се са низводног краја пребацио у турску позадину и ту притајио све до почетка напада, а тада изненада отворио ватру, сручио бомбе и трубаџи засвирали јуриш.

Вод је стварно пребачен под командом једног резервног наредника, али је стигао на низводни крај кад је већ отпочео напад, те је наредник сматрао да је бесциљно прелазити на десну обалу Марице, јер је пропустио моменат изненађења. Вод се вратио не извршивши задатак (Душан Ж. Путиковић, Ратни мемоари, Ниш 1938, стр. 188—192). Сматрамо да овако незнатна снага не би могла постићи жељени успех, али једна чега добровољаца са способним командиром вероватно би успела. Међутим, мала је вероватноћа да се могло прићи неопажено. Само то не значи да није требало покушати.

чета у овом паклу није се могло више очекивати, код њих је морало наступити колебање па и повлачење. Да су биле ангажоване јаче снаге у више таласа, несумњиво је да би се овде, преко Јашил и Бејаз тепеа, са много мање жртва постигли повољнији резултати, па би се овим правцем вероватно брже стигло и до Беле могиле.

Уосталом, и према плану команданта дивизије, репшење је имало пасти на левом одсеку. Зато се могло очекивати да ће тамо бити одређене и веће снаге док ће за десни, у долини Арде, бити одвојени само делови за обезбеђење и везу са Тунцанском дивизијом. Ово утолико пре што је командант знао, из извештаја који је повремено добијао из штаба бугарске 2. армије, а нешто из саслушања бегунаца, да се на Белој могили налазе озбиљне и увек будне снаге. Тамо се налазио 4. стрељачки пук — један од елитних пукова — са једним батаљоном редифа, одлично утврђен и снабдевен.

Међутим, командант је за десни одсек одредио цео 4. прекобројни пук са митралеским одељењем и задатком да заузме стрељачке заклоне у долини Арде, а не и да учествује у заузимању Беле могиле, док је за леви одредио само 9. пук са једним батаљоном 7. пука (три чете) и 2 митралеска одељења. Тако су одређене говово подједнаке снаге и на главном и на помоћном правцу напада. Правилније би било да је и 4. прекобројни пук упућен на Белу могилу (кад се командант већ решио да тамо управу главни напад), а у долину Арде само један батаљон. То би више одговарало важности одређених објеката.

Командант дивизије је тек за време боја уочио да је распоред погрешан и покушао је да га поправи упућивањем 4. пука у напад на Белу могилу. Међутим, у свој ситуацији било је то могуће остварити једино дивизијском резервом, а никако 4. пуком који би поред фронталне био изложен и јакој бојној ватри са Беле могиле и Палас тепеа, са десне обале Арде и леве обале Марице.

4. — *Фортификацијска припрема. Из операцијског дневника се не види да је командант Дунавске дивизије*

зије ма шта предузео у погледу фортификацијских припрема, да би олакшао напад на овако блиском одстојању и на тако јак непријатељски положај.¹⁹⁹

Напротив, из његовог одговора команданту армије види се да је буквално схватио наређење за утврђивање, сматрајући га немогућним. Међутим, то не значи да није требало предузети оно што је било могуће (оно што је заступник команданта пионирског полубатаљона већ урадио). Само, то је требало продужити, појачати и убрзати, без обзира на то докле би се стигло, јер би се тиме уштедели многи драгоцени животи.

Најтеже је било решити питање како да се пређе страховито брисани простор од полазног до непријатељског положаја (који је износио око 400 м) и изврши јуриш. Он се дању није могао прећи у једном налету, нарочито на изабраном главном правцу напада (на Белу могилу) где се имала прећи јаруга, пењати се уз стрми нагиб до непријатељског положаја и извршити јуриш. Зато је требало користити кесе (чакчиће) напуњене земљом или песком. Само, оне су издате војницима тек уочи борбе, те није било ни времена ни могућности да се обуче у њиховој употреби.²⁰⁰

Потребно је напоменути и то да командант није могао рачунати на некакво изненађење после бомбардовања првог дана битке, како он износи, јер је противнику било јасно да се нешто озбиљно спрема, после губитка предњег положаја на источном сектору. Зато се десило обратном, командант дивизије је био изненађен отпором непријатеља.

¹⁹⁹ Командант 9. пука је тек после месец дана бављења увидео какав хаос влада на његовом положају у погледу утврђивања.

²⁰⁰ После руско-јапанског рата 1904—1905. коришћена су многа ратна искуства, па се код нас вршила обука и са кесама или чакчићима напуњеним песком или земљом. Ови су служили као покретни грудобрани приликом наступања преко равнот и прегледног земљишта на блиском одстојању. Војник га или ваља испред себе или преноси трчећим кораком и чим легне има и заклон и наслон за пушку. Копањем земље испред себе продубљује се лежиште, а избацивањем земље појачава се грудобран. Такви појединачни заклони називани су јапанске рупе.

5. — *Артиљеријска припрема*. Сматрамо да је груписање артиљерије на овако отвореном и малом простору било опасно. Можда се могло нешто пребацити и на леву обалу Марице, имајући у виду и Чиплак-аду, ако би временске прилике (поплаве) то дозволиле. Међутим, командант дивизије је прецењивао моћ полске артиљерије посматрајући њено дејство са своје осматрачнице. Исувише се бавио њоме, иако је у команданту артиљеријског пука имао одличног стручњака, а за њим нису заостајали ни команданти дивизиона па ни командири батерија. То је ишло на уштрб његовог рада као команданта дивизије, то није могло остати без штетних последица.

Рад артиљерије несумњиво заслужује похвалу, али она није могла да изврши и оне задатке који су прелазили њену моћ, и то тим пре што је морала штедети разорна зрна јер их није било довољно. Зато је требало на изабрану тачку за пробој, и то најдоцније са полском пешадије, сасредити ватру целе хаубичке и градске батерије, а никако је расипати.

Дејство шрапнела против утврђених турских војника било је слабо. Командант 4. батаљона 9. пука каже другог дана битке:

„Сада, у 16.54, наша хаубица туче Бекчи Тепе а полска артиљерија шрапнелом предње турске ровове. Иако шрапнели добро падају у турске ровове, ипак они не прекидају пешачку ватру, јер су испод покривених заклона од шрапнела.“²⁰¹

6. — *Употреба резерве*. Ни почесне ни општа резерва нису интервенисале у току боја. Командант дивизије је у 5.05 часова наредио команданту резерве (8. пук) да упути један од својих најбољих батаљона у помоћ левом одсеку да евантуално помогне 9. пуку, па и „без њега да изврши јуриш“. Батаљон је стигао код Звездастог редута око 9 часова — требало му је око 4 часа да стигне до положаја, који је био удаљен од непријатељског свега око 400 м. Овакво бацање појединих батаљона у очигледну смрт без икакве помоћи

²⁰¹ АВИИ, к. 126, бр. 5.

од стране и команданта пука и дивизије, и без икаквог изгледа на успех, не може се ничим правдати.²⁰² Општа резерва (код с. Кујунли) је кренула тек у 8.30 и задржала се целог дана позади хаубичке батерије.

ИСХРАНА И СНАБДЕВАЊЕ, ЗДРАВСТВЕНО СТАЊЕ И ДРУГИ УСЛОВИ

Исхрана и снабдевање. Пошто је снабдевање у овом рату било посебан проблем, то ћемо се и на њему задржати.

Начелник Главног генералштаба предвиђао је да ће наступити тешкоће у исхрани, јер су, услед политичких прилика, мобилизација и центрација морале да теку брзо. Услед брзог тока догађаја и неспретности појединих интендантских органа, неке трупе нису могле добити на време људску храну и фураж. Зато је препоручио да се команданти не ослањају само на позадње магацине, већ да се послуже начином који је за тадање прилике био најповољнији — куповином, реквизицијом за новац или у непријатељској земљи реквизицијом на признанице. Ако не буде печеног хлеба, предвиђало се да се војницима и мештанима (за војску) даје пшенично или кукурузно брашно.²⁰³

За време бављења у Бугарској снабдевање је вршено из локалних магацина. Плаћало се готовим новцем, при чему је српски новац (новчанице Народне банке) рачунат за 8 до 10% мање од своје вредности.

²⁰² Генерал Рашић је био врло интелигентан, енергичан и веома амбициозан официр, али са дворским манирима. Недостајало му је познавање трупе. Кад је требало да као командир батерије упозна живот војске, одлази у дворску службу у којој је провео непрекидно 13 година — као ордонанс-официр, ађутант и маршал двора, потом две године као командант пука и годину дана као командант Шумадијске дивизијске области. Затим поново одлази из трупе за инспектора артиљерије, комесара за пограничне спорове с Турском, а од 1907. до 1909. председник комисије за пријем артиљеријског наоружања у Француској, када је 1910. пензионисан. Одсутност од трупе и војне науке оставила је дубоког трага у његовом командовању.

²⁰³ АВИИ, к. 8, бр. 14. Наредио је лично писао војвода Путник на основу стеченог искуства за време ратова 1876—1878. и 1885—1886.

Тако је код Ђустендила снабдевање вршено из бугарског магацина. Људске хране је било довољно и доброг квалитета, али је сено било буђаво. Пошто Рилска дивизија није имала пољске пекарнице, у Ђустендилу се хлеб пекао по приватним пекарама и за српске и за бугарске трупе све до 19. октобра, тј. до доласка пекарске чете Тимочке дивизије која је одмах поставила пекаре у кругу касарне бугарског 13. пешадијског пука. По преласку бугарско-турске границе групне коморе Тимочке дивизије још нису биле попуњене прописаним оброком у хлебу, а код профијантске колоне било је, према речима начелника штаба, попуњено само прво одељење. 21. октобра је образована у Ђујешеву станица за снабдевање и тамо су стигла два воза с људском храном и фуражи, одакле се она преносила групном комором до трупа.

У Кривој Паланци је 21. октобра образована реквизициона комисија за прикупљање хране, али без успеха, јер је околина сиромашна, а сено је готово све попаљено. Истог дана стигао је I степен колонске коморе на Деве бајир, а II код Ђујешева.²⁰⁴ Тек 24. октобра увече стигла је пекарска чета у Криву Паланку, али није било довољно ни брашна ни дрва, те је могла за четири дана да изради свега 20 150 хлебова.

Пренос хране до Кратова био је скопчан са огромним тешкоћама услед рђавог времена и слабог пута. Ту се није могло ништа поправити, иако је командант 14. пука образовао реквизициону комисију. Код Кратова је било свега 8 воденица — поточара које су за 24 часа могле самлећи до 6000 кг, а у самој варошици не више од 8 пекара које су за 24 часа могле испећи до 4000 хлебова (то је било довољно само за 14. пук). Месо и сено су набављани куповином. Покушај да се хлеб меси и пече по приватним домовима није успео.

Тешкоће са исхраном наступиле су нарочито код 14. пука који је био упућен у састав Рилске дивизије.

²⁰⁴ У заповести команданта дивизије за 22. октобар учињена је једна омашка. Тачка 8 гласи: „Исхрана из трупне коморе, попуна ове из Ђујешева“. Према овоме су трупне коморе од Ранковичке реке, где су зановиле, имале да пређу до Ђујешева око 40 км, а толико исто и за повратак, док се профијантска колона одмарала. Тако су војници остали без хране.

Зато је 20. новембра командант армије одобрио команданту пука да може вршити реквизицију на ослобођеној територији. Пошто ово није било изводљиво, командант пука је замолио да и 14. пук буде на храни код Рилске дивизије. Командант Рилске дивизије 30. октобра је одговорио да је наредио да исхрана I. бригаде у Штипу буде од месних средстава и да се на исти начин може хранити и српски 14. пук, примајући храну из општег магацина. Напоменуо је да ће у току дана послати официра који ће руководити магацином и регулисати исхрану.²⁰⁵

По доласку код Једрена снабдевање је и даље вршено из бугарских магацина и слагалишта код железничке станице Мустафа Паша и у самој вароши. Али су наступиле тешкоће у довозу хране до јединица, јер је удаљење од Мустафа Паше до најближе јединице износило око 16 (од железничке станице 23 км). Зато је у селу Веран Теке образовано Привремено профијантско слагалиште за Тимочку дивизију, али се оскудевало у смештају, јер од бугарске команде позадине (Тилово управљеније) нису добијени тражени шатори или грађа за израду заклона, који би били слични њиховим баракама и наслонима у селу Кара Агач. Па и довоз хране до слагалишта у Веран Текеу задавао је

²⁰⁵ АВИИ, к. 41, бр. 20. Командант овог пука понова је молио (његов извештај бр. 79 од 24. новембра из Струмице) да се пук стави на храну код Рилске дивизије. Вели да трпи јаку оскудицу у храни, обући и рубљу, а „представке команданту бригаде да се плен по појединим варошима сразмерно дели остале су без успеха, јер бугарска војска редовно у последњим моментима, а по наређењу команданта бригаде, жури прва са тендецијом да успостави ред. Међутим, она то чини зато да испразни слагалишта и покупи све што је потребно за војску и онда се тек наређује улазак нашим трупама. То је било са Штипом, Радовиштем, Струмицом и Дојраном, где се бугарска бригада већ пет дана налази и кад буде наређен покрет, овај ће одред ући у Дојран и у Кукеш потпуно опљачкан од војске и бугарских комита. Комите су у тој мери необуздане да просто ометају увођење реда, те није искључена могућност да ћу их, ако се још макакви изгред деси, оружјем растераги као плачкаше и разбојнике. Страхујем да ћу и поред све војничке готовости моћи остати у границама војничке потчињености с обзиром на неуспутности које се чине од редовне војске, четника и образованих милицијаша бугарских.“ АВИИ, к. 39, бр. 1.

У први мах је и Министарство војно послало за рањенике 44 766 цигарета.²¹⁰

И са исхраном стоке било је врло тешко, јер није било ни сена ни сламе. 10. новембра је код Тимочке дивизије примљена врло рђава зоб, а таква је била и сутрадан. О томе је истог дана командант Тимочке дивизије обавестио команданта армије, наводећи „да је опстанак људи без дрва и сламе немогућ, да коњи у маси пропадају, јер нема ни сена ни сламе“.²¹¹ На ово му је одговорено да у слагалишту у Мустафа Паши нема ни сена, ни сламе, па ни дрва.

Пошто се сточна храна није могла добити, а стока је све више пропала, то се 11. новембра командант Тимочке дивизије обратио непосредно српској Врховној команди (главном интенданту) и замолио да му се брзовозно пошаље 250 000 кг зоби, 160 000 кг мекиња, 360 000 кг сена, 1000 м³ дрва. То би било дозвољено за 14 дана. Сутрадан је командант Тимочке дивизије обавестио команданта армије да се поуздано сазнало да у војном слагалишту у Пловдиву има око два милиона кг сена, а на железничкој станици Ветрени преко 10 000 м³ дрва и замолио да му се пошаље. Али је све било узалуд.

И командант армије је замолио 13. новембра српску Врховну команду да се пошаље 30 вагона сена и 16 вагона сламе, па је потом тражио и брашно, зоб, мекињс и дрва.

По мишљењу интенданта српске II армије, главни узроци неуредног снабдевања били су у томе што су начелник Тиловог управљенија (командант позадиге), интендант бугарске 2. армије и управник слагалишта хране својим нехатом, а у неколико прилика и хотимично, кочили правилно функционисање снабдевања. На све усмене молбе, жалбе и представке одговорано је увек: „Нема ни за наше трупе“; „тако се добија из унутрашњости царства“; „тако се и нашој војсци издаје“ или „поправиће се одмах итд.“²¹²

²¹⁰ Пукови Тимочке и Дунавске дивизије примили су 12. децембра по 2300 пакли дувана, паклон лондонског Балканског комитета.

²¹¹ АВВИ, к. 82, бр. 1.

²¹² АВВИ, к. 44, бр. 1.

Са набавкама ван магацина тешко је ишло, јер у Мустафа Паши није било ничега, а било је могућности да се потребе набављају у Пловдиву, Софији итд. само је на транспортовање требало чекати данима.

Када је, пак, отпочело снабдевање и из Србије, настале су тешкоће око транспортовања железницом. Возови су распарчавани, вагони задржавани по станицама са изјавом да нема локомотива и тако даље. Командант железничке станице Борисов Град известио је команданта Дунавске дивизије да воз фуражи већ три дана чека на станици и моли да се командант дивизије обрати бугарском инспектору железница, те да нареди да се воз упуту на станицу Капетан Андрејево. Командант Тимочке дивизије обратио се 13. децембра српској Врховној команди (главном интенданту) с молбом да се за све пошиљке из Србије, упућене у Мустафа Пашу, ставља у спроводници број вагона и плombe, јер се пошиљке не добијају.

Тешкоће са дрвима за кување јела биле су недошљиве. Зато су се морали слати војници из Тимочке дивизије са товарном стоком за дрва често у места удаљена по 30 км и више (код села Евцилера, Јускудара, Соудака, Константинова и код Тунце), пошто је околина била потпуно гола, само са мало дудова за гајење свилених буба. Командант 13. пука каже да батаљони вуку грађу за земунице са старе бугарско-турске границе (одлазе ујутру а враћају се са грађом тек увече). Исти случај је и са преносом дрва — услед изнурености стоке војници све то носе на леђима. Било је дана, вели командант дивизије, кад се јело није могло ни кувати, само због недостатка дрва.²¹³

Иако је био почетак новембра, време је ипак било ведро и топло. Тако је било све до 10. новембра, када је отпочео да дува јак ветар. Сутрадан је пала киша и захладнело је. Људство се склонило под шаторчиће и у земунице, али је товарна стока остала готово сва на киши. После четири дана време се пролепшало, али

²¹³ Није чудно што су наступила тужакања за сечу воћа и винограда, али није било ниједне тужбе за пљачку, силовање итд. Тако се 4. децембра општина Мустафа Паша жалила да војници који колима преносе муницију пљачкају сено и сламу.

Услед оскудице у здравој пићаој води трбушни тифус се нагло ширио, те су предузете извесне превентивне мере, али није било довољно ни судова за прокувавање воде, ни сапуна за прање руку, па ни дрва.²¹⁵ Било је тешко војнике убедити да је вода заражена, кад он ту заразу лично не види. Код Тимочке дивизије коришћено је 8 пумпи „нортон“ са цевима од 8 м дужине.

Од 274 болесника колико је 15. децембра било у болници из Тимочке дивизије, 224 су боловала од тифуса, од којих је 6 умрло. До 10. јануара 1913. умрло је 90 војника од заразних болести, и то 60 од тифуса. Било је обољења и од пегавог тифуса, од чега 25 смртних случајева и то само у Тимочкој дивизији.

У интересу одржавања здравља командант Тимочке дивизије је наредио 13. новембра да пуковски лекари обилазе своје јединице на положају у времену кад нема борбе.

Код Дунавске дивизије је стање здравља било недовољније. Били су то старији људи, лако одевени, са мало шињела и недовољно шатора. Дато им је само оно што је остало по магацинима од пукова I позива поред онога што су јединице већ имале од плена после Кумановске битке (уколико су уопште имале).

Дунавска болничарска чета стигла је 16. новембра и одмах је упутила потребно људство пуковима за образовање превијалишта, а код развалине Кујунли образовала је завојаште (дивизијски медицински центар). Од II и III пољске болнице образована је код станице Капетан Андрејево привремена болница, док је I пољска болница задржана у Мустафа Паши као евакуациона.

²¹⁵ 13. пук је половином децембра примио: два казана, један од 150, а други од 200 литара за прокувавање воде, на војника то 60 гр пераћег сапуна и 2550 појасева за утопљавање стомака (као и остали пукови). Највећи проценат обољења био је од назеба стомака као и услед недовољно куване хране, а нарочито од недопеченог хлеба. Зато је командант армије забранио 19. децембра војницима да купују у вароши непечен хлеб као и остале намирнице (кобасице, сир, сланину) које није прегледао лекар. У исто време је молио команданта бугарске 2. армије за наређење надлежним органима у том смислу.

Код ове је дивизије владала оскудица нарочито у пићаој води. Зато су војници пили воду из ровова и погока. Командант армије је, приликом обиласка 30. новембра, лично видео да војници 4. прекобројног пука пију воду из реке Арде те је наредио да се овоме стане на пут. Зато је дивизија добила један (једини) апарат за пречишћавање воде.

Услед хладног времена и оскудице у одећи, простирци, покривачима и дрвима, дошло је до јачих обољења од катара стомака и црева. Зато је 21. новембра командант дивизије наредио да се војницима даје дневно по литар чаја, да се не прима буђав хлеб и козје месо, да се са дебелог овчјег меса скида лој и да се чешће, због пролива, сваког другог дана кува пирнач. Много је припомогло и примљених 10 000 појасева за умогавање стомака.

Пошто је 2. децембра обустављена свака акција због слања парламентарара у Једрене, то је командант дивизије наредио да се код свих пешадијских пукова, артиљерије и пионирског полубатаљона изврши лекарски преглед војника, нарочито оних на предстражама, и да се сви слаби и изнурени издвоје из предњих линија и упуте у логор 9. пука, где је за њих и реконвалесценте подигнуто опоравилиште. Тамо су имали повећани оброк хране, а добијали су и чај, кафу и црно вино. Код развалине Кујунли прикупљена су и сва пуковска превијалишта, те је образована Централна амбуланта. У случају јаче борбе сва превијалишта имала су да иду код својих пукова.

Испред самог положаја остао је известан број бугарских лешева из претходних борби, те је командант армије одобрио да се, ради њихове сахране, ступи у везу са турским командантом. То је пало у дужност команданту 4. прекобројног пука. Групи лекара овог пука, резервни санитетски капетан I класе др Драгутин Радишић, искористио је 2. децембра прилику када су турски војници скидали са бугарских лешева оружје, шињеле и муницију, и у споразуму са турским поручником Тефет Рифатом присуствовао сахрани 15 бугарских и I српског војника.

У јануару 1913. настало је јако обољевање код 4. прекобројног пука од реуматизма мишића и катара ор-

гана за дисање и варење. Лекарска комисија, у свом извештају од 18. јануара, каже: да је људство слабијег физичког састава, да је кантонман веома збијен, а куће махом без тавана и пећи и са јаком промајом; да су колибе трошне и не заклањају довољно од невремена, док дим са огњишта штетно утиче на органе за дисање; да војници немају покривача; да је одело потрајало, нарочито чакшире; да је кишно и хладно време изазвало реуматизам и разне катаре органа за дисање; да има мало сламе за простирку, и то потпуно исипане; да је исхрана доста слаба; месо се неуредно добија, маст је лошег квалитета, бугарски качкаваљ буђав, првљив и зато сасвим неупотребљив, док се остале намирнице тешко добијају.

Стога је командант дивизије наредио да се један део овог пука премести у село Дели Елеси, да се у данима када нема меса издаје сланина и да се не примају рђава маст и качкаваљ. За сламу сматра да је кривица до пуковских органа (јер је има довољно). Пошто је 4. прекобројни пук услед болести смањен од 3744 војника на 2630, то је командант армије одобрио да се из 7. пука II позива упућује на смену по један батаљон ради помоћи за предстражу.

Но, појавило се нешто страшније. Са Чаталце, са турске стране, пренета је колера на бугарске трупе. Болесници су евакуисани преко села на северозападном сектору. Тако се 13. новембра појавио код 15. пука један сумњив случај, а сутрадан два и оба су била смртна. 18. новембра примљен је од Бугара извештај да су се у Димотици појавила два случаја колере, а 1. децембра је командант Тимочке дивизије примио извештај команданта бугарског 55. пука да се у његовом рејону, у селу Кашикеј, појавила колера. Сутрадан је референт санитета, др Милан Жерајић, са лекаром 55. пука др Топаловским, обишао село и прегледао оболеле мештанине, војнике и умрле. Ту је утврдио да је посредни колера.

Др Жерајић је на лицу места са др Топаловским предузео најжитније мере: постављени су стражари тако да нико није могао ући ни изићи из села, а сви затечени војници у селу морали су ту остати без обзира

на то да ли су здрави или болесни. Од мештана су организован болничари који су имали да воде рачуна о болесницима и да не дозволе мешање оболелих и здравих, као и да по кућама покупе мртве и сахране их, јер су дотад сахрањена само два леша.

У исто време он се споразумео са др Топаловским о мерама које има да предузме у свом пуку још у току истог дана.

Командант дивизије не само што је одобрио предузете мере, него је наредио да се транспорт који пролазе из Јозенграда за Мустафа Пашу не смеју задржавати ради одмора или преноћишта ни у једном селу где има трупа (у Секјуну, Ахркеју, Дуванци итд). Транспорт су се могли задржати ради преноћишта или одмора само поред пута најмање на 1 км од трупа, с тим што је био забрањен сваки додир са лицима из транспорта. Зато су код свих ових места постављени стражари.

Сем тога, наређено је да се само са одређених чесми и извора, осигураних стражама, сме узимати вода и пити само прокувана; да се регулише питање нужника; да се из магацина не смеју примати хлеб, месо, вариво и зачини, ако нису исправни, и да се судови и прибор за јело перу врућом водом и др. Сваки групни лекар имао је да подноси своје команданту реферат о здравственом стању.

Чим је био обавештен о појави колере код Тимочке дивизије, командант армије је одмах наредио да се за оболеле подигну засебне земуннице даље од пуковске амбуланте, а ако би зараза узела маха, да се за њих одреди IV пољска болница у Дуванци. У исто време је обавештена и српска Врховна команда, док су начелници српског и бугарског армијског санитета ступили у везу по питању мера које би требало предузети. Уведен је и карантин од 6 дана, а српска Врховна команда је забранила долазак код Једрена грађанских лица из Србије.

У 13. пуку су после 2. децембра била 3 случаја (1 позитиван, а 2 сумњива), у 15. пуку 2 сумњива; 11. децембра појавио се 1 случај у Секјуну, 20. децембра 1 у Тимочком коњичком пуку, а 6. јануара 1913. и код

3. пољске батерије. Није било бактериолога, те су на наше тражење Бугари утврдили да код оболелих има много колеричних вибриона, али култура то није потврдила. Доцније је у Софији утврђено да је један војник из Дунавске дивизије, упућен са дијагнозом запаљење желуца и црева, оболео од колере. Тек су после 15. децембра стигла два српска бактериолога (капетан I класе др Светозар Пешић и резервни поручник др Мориц Д. Були) и отада се могло тачно пратити кретање заразе.

Колера се појавила и код Дунавске дивизије. У почетку се веровало да су то само стомачна обољења па су с том дијагнозом и упућивани у болницу. Међутим, када је 14. децембра увече умрло у III пољској болници 8, а сутрадан изјутра још 3, код 8. пука после 4 часа боловања 1 болничар, а из 9. пука донет један у ролцу, било је очигледно да су умрли од колере. Несумњиво је да је од колере умро и командант 3. батаљона 9. пука, капетан I класе Коста Ж. Костић, који је 8. децембра по повратку са предстраже пао у постељу и већ сутрадан у 2 часа издахнуо.

Одмах је предузета строга изолација и дезинфекција. Командант Дунавске дивизије је наредио да се болесни бугарски војници који пролазе кроз село Еспетли, за које се веровало да су и Донели колеру, пролазе само под пратњом стражара.

Колера је, без сумње, владала и код Турака. Приликом обиласка положаја 2. јануара, команданта Дунавске дивизије обавестио је један официр са предстраже да Турци већ два јутра узастопце износе мртве војнике из стрелачких заклона на носилима, сахрањују их позади стрелачких заклона и посипају кречом, као и да су уста и нос болничара повезани марамом. Командант армије је одмах потом наредио да се забрани сваки састанак српских и турских војника, а парламентарни да се састају на довољном одстојању и без личног додира. За турске бегунце на западном сектору образован је код Дунавске дивизије карантин позади логора 9. пука.

Наступиле су тешкоће око набавке креча за дезинфекцију јер је бугарска 2. армија одговорила да креча

нема, и тек је 16. децембра ставила на располагање 600 кг, па је 20. децембра тражено још 6000 кг. Од примљених Декерових барака (послао их је Српски црвени крст) једна је постављена у Ахркеју за колеричне, где је 5. јануара стигао др Були и примио дужност управника.

Наша Врховна команда и Министарство војно одмах су притекли у помоћ, иако су били сувише заузети око колере на вардарском војишту.²¹⁶

И Српски црвени крст одмах је притекао у помоћ.²¹⁷ За неговање раненика и болесника стигло је из Србије неколико милосрдних сестара (Јелка Стевановић, Симићка и Карајовановићка, затим супруга потпуковника Живојина Нешића и Тасе Милосављевића, апелационог судије).

Почетком фебруара стигао је и начелник санитета Врховне команде, санитетски пуковник др Лазар Генчић, који је обишао све санитетске установе српске II армије.

Пошто је 4. децембра настало примирје, то се борби против заразе могла поклонити много већа пажња и контрола. И војници су били свесни опасности те се зараза задржала на појединачним случајевима. Тако је код 15. пука било 31. марта и 1. априла по 2 сумњива, а 9. и 16. априла по 1 сумњив случај; код коњичког пука је 2. априла био 1 случај колере и 2 сумњива. Референт санитета Тимочке дивизије вели у извештају од 28. априла да је, од укупно 30 случајева еквизитне азијатске колере последњих дана, 2 умрло, 11 отпу-

²¹⁶ Армија је убрзо добила један апарат за дезинфекцију и један за пречишћавање воде, 62 кантице са хлором, 18 великих казана за прокувавање воде и 6 покретних кујни, 500 кг сапуна, 50 сандука шећера и чаја, 20 сандука млека у праху, сандук конзерви, 100 флаша мараскина, серум против колере — поклон неке енглеске фирме, 3000 метара фланела, сандук са папучама и веш.

²¹⁷ Послато је 3 пољске Декерове бараке, 30 000 метара фланела за израду појасева, 30 маказа за кројење, 10 иригатора, 18 бакарних казана, 500 кг сапуна, 50 сандука шећера и 1200 боца жиселе воде. Декерове бараке биле су дрвене на расклапање, са поделом на одељења и уређајима слично амбулантама.

штено као потпуно здрави, а 17 старих случајева остало је на лечењу.²¹⁸

За време битке код Дунавске дивизије рањеници су почели да пристижу другог дана битке. Радило се без одмора целог дана и целе ноћи, па је рад продужен и трећег дана битке, када су стигла и два швајцарска лекара из мисије у Београду (хирурзи др Хертенштајн из Цириха и др Алфред Ј. Одерман из Енгелберга). Пошто је било много прелома костију, они су правили фиксиране завоје и помагали хирургу др Александру Марковићу. У току овог рада нарочито се одликовао хирург овог завојишта, санитетски капетан I класе Александар Марковић, који је са пуно разумевања и пуно воље, свесно и без прекида радио све време. Тако исто је радио и резервни санитетски капетан I класе др Ђорђе Нешић. Поред њих, истакли су се радом лекарски помоћник Мирко Половић и апотекарски помоћник Милутин Милутиновић.²¹⁹

Ову тешку борбу лекара Дунавске и Тимочке дивизије признао је и командант армије и вели да су они „показали особиту енергију и савесност“.

Евакуација рањених и болесних била је скопчана са великим тешкоћама. Да би се у Кадикеју створила места за око 100 војника из 4. прекобројног пука, које је требало што пре извући из с. Еспегли, требало је у Мустафа Пашу евакуисати стотину оболелих војника Дунавске дивизије. За извршење евакуације било је потребно преко 36 часова. Уз то се дуго чекало на укрцавање на станици у Кадикеју — требало је преко 12 часова док се приступило улазу у вагоне. При том чекању један је војник умро.²²⁰

По доласку у Ђустендил утврђено је да је код стокe Тимочке дивизије било много мање болести, а знатно већи број убоја, нарочито код пописаних коња.

²¹⁸ АВИИ, к. 156, бр. 3.

²¹⁹ Др Нешић је био професор Медицинског факултета у Београду, академик и познати научни радник. А међу младим лекарима у III пољској болници Тимочке дивизије био је и др Коста (Коча) Тодоровић (тада је унапређен у први официрски чин), сада професор Медицинског факултета у Београду, академик и тако исто познати научни радник.

²²⁰ АВИИ, к. бр. 12.

Ово са разлога што су пописани коњи у артиљерији добили нове тврде и непогодне камуте, који махом нису одговарали величини коња. Овоме треба додати и то да се одмах кренуло на пут са мобилизацијског места ка Ђустендилу и прешло сувим одједном више од 200 км. Од 1304 коња у пољском артиљеријском пуку било је 12. октобра 482 са убојем (од ових 101 лакше и 10 теже повређених). Недостатак у коњима постепено је попуњаван.

У Мустафа Пашу је марвена болница стигла 23. новембра, сместила се поред бугарске марвене болнице (лазарета) и отпочела рад. Заразе није било. Наступиле су гешкоће при лечењу, те је управник болнице молио 25. новембра да се болесни коњи упуте у Србију на лечење и исхрану, јер ту није било ни лекова ни хране.

Временске прилике. Време је увек играло важну улогу у ратним збивањима. Оно је до доласка Тимочке дивизије под Једрене па све до краја године било углавном лепо, али се у јануару 1913. знатно погоршало. Од 5. до 10. дувао је јак ветар с кишом, а 7. јануар је освануо у снегу. После тога су настали леви дани све до 15. јануара, када је настао врло јак ветар који је донео снег (29. јануар освануо је у снегу).

Фебруар је остао у тешкој успомени код свих учесника. До 22. фебруара било је ведро и топло, али се овог дана око 10 часова одједном наоблачило и отпоче да дува врло јак и хладан североисточни ветар са Црног мора, а од 16 часова са сувим снегом. Снег је падао целе ноћи и достигао висину преко два метра. У исто време настала је таква вејавица да се „прст пред оком“ није видео. Она је тако затрпала земуннице, стрелјачке заклоне, сабраћајнице и остале ровове да се нису могли препознати. Није их било могућно ни очистити, јер их је ветар поново затрпавао, „уколико војник ашовом бацаи, два пута више вејавица нанесе.“ Снег испред улаза у земуннице чишћен је стално на смену како би се могло изаћи у случају потребе.

Најтеже је у том погледу било код војника Дунавске дивизије који су били под малим шагорима, са недовољно сламе и мало шињела и покривача. О томе је командант 9. пука лично записао:

„Овакве вејавице и оваква чуда нико не памти. О смени предстраже и не мислити. Нигде човек није смео бити упућен. Комора се није смела упућивати. Данас је овде скоро владао мир, а и не владао какво је време било. Овако јак ветар са вејавицом трајао је цео дан. Логор мој потпуно завејан, нарочито око 3. батаљона. Мали шатори били су потпуно у снегу, нису се ни видели а од великих само су вирили врхови... Свако ко би пошао, било са предстраже к нама, било обрратно губио се и тешко се могао вратити и тамо откуд је пошао а ни говора да стигне куда је упућен. Једва се успело да се предстражи догури чај, шећер и мало дрва, али ватре нису могле горети, па ни чај скувати, а о јелу и да не говоримо.“²²¹

Две чете из 9. пука, које су у току ноћи 21/22. фебруара биле упућене на рад на десни одсек, једва су се следеће ноћи докогурале до свог логора. Око 15 до 20 војника пало је на путу. Један официр је са водом војника остао да их прикупи и доведе.

Вејавица је веома изнуравала војнике, иако је смена стражара вршена сваких пола часа. Командант 15. пука вели да се није могла донети ни храна, јер су путеви затрпани, да су поједине земунице срушене, а многи шатори и заклони за стоку затрпани снегом.

Верну слику дао је о томе и Прибићевић:

„Мењава је беснила. Тућало је у ваздуху напољу. Где је земља а где је небо није се знало. Као да су се сви ђаволи и вештице света сакупиле на брдима око Једрена и заиграле своје бесно коло...“

²²¹ Један од учесника из ове дивизије у свом допису у листу „Мали журнал“ (Београд) од 2. марта 1913. каже: „На положају смо. Матла је пала. Ветар је тек почео дувати носећи снег. Али за пола часа одједном се све преокрете. Створи се снежни олуј који је све замрачио. У рову је стајао стари поред своје пушке провучене кроз пушкарницу. Огрнут шагорским крилом (јер нема шинела) са наученом шајкачом у ставу мирно, гледао је колико је могао у правцу турског положаја: хоће ли Турци извршити испад?...“

Да, до 9 часова сви су били до гуше у снегу, ров је изгледао као присут белим главама увијеним у шаторска крила. Он је без милосрђа засипао старе ратнике, као да их је кушао: је су ли баш они очеви оне јуначке деце са Битоља!

Ђутало се и трпело. Ако се и цвотало и мрзло, ако се постепено осећала замореност и клонулост, ако се тело полумзамрзло, опет се није јавила ни једна реч роптања. Све је било свесно да је на предстражи Србије, за њену част и славу...

Отпочела је очајна борба са мењавом, која је претила да нас затрпа и подави по рововима. Водили смо је преко целог дана, за који нисмо знали када је настао, па све до ноћи и кроз целу ноћ, за коју нисмо опазили када је дошла и када је престала. И небо и земља и дан и ноћ, све се то било слило у један бесни, страшни хаос снега и ветра, који као да је хтео да сатре и небо и земљу, да збрише и дан и ноћ, и на место свега да остави само пакао вихора и снега!²²²

Сутрадан, 23. фебруара, вејавица је и даље беснела. Смечови су срушили коњушнице код две батерије Тимочке дивизије. Комора 13. пука с храном једва се вратила захваљујући помоћи једне чете из Допунског батаљона.²²³ Невреме је задавало тешке бриге свим стацијама. Командант армије је наредио овог дана да се половина људства из прве линије, ако нема заклоне, повуче до линије потпорнице, где ће се моћи бар унеколико склонити, а да се смена предњих делова врши у току ноћи три пута, како би људи што више времена провели у покрету. Уз то је препоручено да се предузму енергичне мере против сна.

Са огромним тешкоћама била је скопчана нарочито смена предстража, којима се тешко могло прићи јер су биле готово одсечене.

„Пет часова ујутро је било кад смо из логора кренули на предстражу“, каже Прибићевић. „Чим смо изашли из земуница ухватио нас је бесан ковитлац ветра и снега. Пробијали смо се кроз њ, не видећи друг друга нити где је пут којим обично идемо, где су ровови а где земунице. Ништа није постојало, него само страшни ледени вирови снега, који су нас обухватили и вргели око себе. После свака три корака која смо учинили напред, бацали су нас два корака назад!“

Погнути, згрчени, оборених глава, затворених очију, пробијали смо се напред из вртлога у вртлог. Управљали смо се инстинктом и стигли смо, после пута који нам се чинио дуг као година, на место где су требале да буду олкови и земунице предстраже, а где нисмо нашли ни једно ни друго, него само бела брда снега!

И шеснаест старих ратника ни данас се не зна где су. Остали су у снегу: у рову, поред Марице, на друму, на брегу, или ко зна где!...“

²²² Страшна борба са мењавом, Политика, Београд, 28. фебруара 1913.

²²³ На предстражи код 13. пука био је 2. батаљон, а чета капетана Јована Стојановића потпуно је затрпана и тек је после дужег тражења пронађена и откопана.

Када смо се мало осветили и прибрали, уверили смо се да смо стигли тачно где треба, јер жмиркајући тешко кроз снег и дрхтећи од студени, видели смо у дну снежног брега пред нама црне јаме из којих излазе неке црне прилике, пробијајући се напоље ашовима, пушкама, моткама и рукама. Био је то батаљон који смо дошли да сменимо...²²⁴

Била је то страшна борба са мећавом... И логор позади нас био је затрпан, па и кујне, али ипак кувари су је надвладали. Кроз сву смиду и бес мећаве донесено је јело на претстражу смрзнуто, али је ипак било јело. И безбедност је одржавана. Смењивани често, издржавали су сиражари на врх брда која су јучер била утврђења а сад брда снега, и уз прасак шаторских крила којима су били огрнути, жмирећи кроз вихор пазили ка непријатељу. И пароле су ишле. Губиле су се у мећави, лутале, окретале се око себе дуго време, ишле напред, нарат, али напоследку, ипак су се пробијале кроз мећаву и стицале на циљ коме су биле упућене.

После прве збуњености и клонулости, наш војник се брзо снашао и показао у свој својој величини. Гледао сам га у куршумима, при јуришима, на тешким маршевима, у кишама, где гази дубоке потоке и широке реке, где се храбро бије без хлеба и ватре, у најгорој непогоди целе дане, али га никада не видећ тако великог као у овој мећави!...²²⁵

На питање команданта армије у каквом се стању налазе путеви и да ли је земљиште погодно за наступање, командант Тимочке дивизије каже у свом одговору од 27. фебруара да су путеви од прихватног положаја ка главном само стазе од снега које су направиле војници, да је кретање широким фронтом немогућно и да се возови никако не могу кретати.

Првог марта око 18 часова почела је да пада киша која је бивала све јача и трајала је до поноћи, а тада је почео да пада снег. Од поноћи је почео мраз, док су војници на предстражи били потпуно мокри тако да је цело одело на њима било у леду. Шињели нису били приљубљени уз војнике. Били су замрзнути и стајали су „као буре, не додирујући тело нигде“, каже командант 9. пука.

Освануо је 2. март; опет један страхан дан. Већ од зоре отпочео је да дува јак источни ветар праћен

²²⁴ Услед оваквог времена било је доста промрзлих. Код 13. пука било је 99 промрзлих, од којих је 51 упућен у болницу.

²²⁵ Страшна борба са мећавом, Политика, Београд, 28. фебруара 1913.

снежним вихорима. Снег је падао све до 14 часова, када је температура пала на минус 11⁰р. Други батаљон 9. пука, који је претходне ноћи био упућен на предстражу као појачање 4. прекобројном пуку, није се могао вратити у току дана. Поред трупног лекара 4. пука упућени су из завојишта лекари др Ђорђе Нешић и др Александар Марковић са делом санитаретске колоне. Они су успели да у току ноћи доведу батаљон у логор. Заостале су спроводили болничари, а било је преко стотину промрзлих. „Благодарећи овако предузетим мерама“, записао је тада командант 9. пука, „надамо се да је учињено све, да се по могућству сачува сваки војник од такорећи сигурне смрти“.

Трећи март је такође био хладан. Рано изјутра је командант 9. пука упутио једну чету да прочисти саобраћајнице до потпорнице, али се у томе није успело те се батаљон, који је био упућен на предстражу, морао кретати отворено. Међутим, Турци нису ни метак испалили (и они су били у истој невољи).

За све ово време радило се неуморно на чишћењу снега, али чим је отоплило и снег се почео топити, ровови су били пуни воде, те се земља почела обуривати и затрпавати војнике. Опет су настале тешкоће, али сада да се вода одведе и ровови поправе и обезбеде. Кад је све то прохујало, стигли су код Дунавске дивизије давно очекивани шињели, али не за све...²²⁶ Ово су невреме користили турски војници и предавали се.²²⁷

Иста судбина задесила је и источни сектор.²²⁸ Боље стање није било ни код Турака.²²⁹

Обавештајна служба и журналистика. У последње време пало је у очи код Дунавске дивизије да турска

²²⁶ У овој тешкој борби с невременом родила се код Једрена позната песма „Ноћца црна а снег веје...“

²²⁷ Тако се 22. фебруара предало 6. сутрадан 37 итд. За последња три месеца предало се 274 војника и 344 грађанина. По народности били су Турци, Бугари и Грци.

²²⁸ Командант источног сектора каже у свом извештају од 4. марта да је било 2366 промрзлих од којих је 2155 предравило.

²²⁹ Код 4. стрелачког пука, једног од најбољих турских пукова, било је 8 потпуно смрзнутих и 120 промрзлих.

артиљерија тачније гађа но раније, као да су им била позната места наших батерија и пешадијских резерви. Посумњало се да између сеоских љубана који напасају стада близу ових објеката и Турака постоји веза. Дешавало се да је у извесним моментима непријатељска ватра на поједине објекте долазила као по знаку ових овчара.

По овоме је поведена истрага те су предузете мере да се, поред лица која имају дозволу, не провучу и она која је немају, а вероватно служе непријатељу. Забрањено је бављење и онима који имају дозволе са бугарске стране, ако нису потврђене од стране западног сектора.

Сам кантонмански распоред за време примирја сувише је приближио мештане војницима, што је било опасно по безбедност. Познате су наше одлике — неопасност и поверење.²³⁰ Стога је било потребно да се одмах по доласку на положај предузму одговарајуће мере према сумњивом и непријатељски расположеном становништву.

Тако је између војника 8. пука и мештана села Еспетли отпочела трговина хлебом. Утврђено је да су мештани на магарцима носили хлеб до чифлика Кулаклу и даље на Арду, одакле су га слали у бурадима Арцом до Једрена. Ухваћене су и неке затворене флаше са извештајима, које су пловиле Марицом и Ардом. Седамнаестога марта наређена је истрага и лишени су слободе кмет села Еспетли и машиниста парног млина из истог села.

Тим поводом је командант Дунавске дивизије наредио да се стражарима осигура линија с. Седерли — гробље између с. Еспетли и развалине Кујунли, и да се преко ње нико не пушта. Одговарајуће мере су предузете у целој армији.

Било је овде и наших и страних журналиста. Само, код наших је на војничкој дужности било и нечег

²³⁰ Командант бугарске 2. армије скренуо је пажњу још 23. септембра да су оперативне заповести постале приступачне сваком и да се у Мустафи Паши говори о операцијама (АВИИ, к. 85, бр. 18).

више од обичног позива журналисте. Они су јасно уочили разорно дејство опсадне војне на вољу и дух бораца. Схватили су да их зато треба отргнути од дрмежа и спасти чамотиње. Требало је вечито суморна и брижна лица разведрити и развеселити...

У Дунавској дивизији, као престоничкој, било је много интелектуалаца разних професија. У 9. пуку се налазио као командир чете резервни поручник Владислав Рибникар, власник и уредник „Политике“, и његов брат Дарко, затим резервни поручник Тјешимир Старчевић, професор, такође командир чете и други. Њиховом иницијативом изишао је у недељу 18. новембра 1912. први број *Кадикејског гласника*, аутографисаног на једном табаку писаће хартије, са редакцијом на тзв. „Булевару де ла Коморци број 1“. У уводнику стоји, поред осталог и ово:

„... У овом ратном времену, где се разне неистините вести јављају, биће од веће користи лист који ће на основу аутентичних „коморцијских“ извештаја доносити истинско стање: како на бојном пољу тако и из осталих места заузетих провинција“.

Био је то весео лист, чији су чланци пуни хумора и пецања деловали освежавајуће у овој тмурној атмосфери рововског рата.

У Веран Текеу се појавио 25. децембра такође аутобиографисан листић на табаку писаће хартије под насловом „*Мутна Марица*“ као конкурент *Кадикејског гласника*, као орган „измрзљих“ у рововима код Једрена, а уређивао се у „Стражари Великог моста на Марици“: цена му је била 3 табака чисте хартије. Директор листа је био Мика „механица“.

Идеју за покретање овог листића дао је ветеринар, резервни поручник Данило Јанковић, кога је помагао командант моста, мајор Душан Ж. Путниковић. Изишла су само два броја и први је обележен са бр. 2, као да је бр. 1 забрањен по иницијативи уредништва *Кадикејског гласника*, што у ствари није било.

Жалили смо што су ова листића убрзо престала да излазе.

ОД ПАДА ЈЕДРЕНА ДО ПОВРАТКА У СРБИЈУ

Радосно смо дочекани али готово непријатељски испраћени. За време припреме армије за одлазак, као и раније, одигравали су се нежељени догађаји. То је био резултат тајних преговора између краља Фердинанда и Аустро-Угарске за раскид савеза са Србијом по цени да Бугарска добије Солун, Битољ и Охрид.

Посета Једрену. Сутрадан по паду Једрена освануо је ведар и сунчан дан. Командант армије, на чијем се лицу огледало задовољство, обилазио је трупе, поздрављао их и честитао им на успеху. Код 13. пука стигао је око 11. часова. И док смо на полагају прикупљали плен и заробљенике, одједном се зачу громогласно „Ура!“, које се често понављало. То је бугарски врховни командант, краљ Фердинанд, поздрављао своје трупе, али само своје...

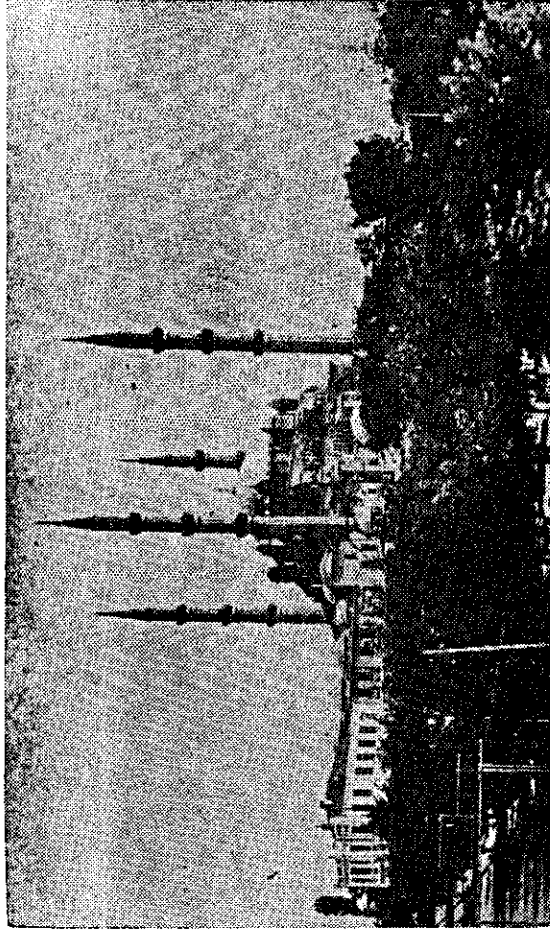
Када је овога дана, 27. марта, командант армије примио наређење команданта опсаде за повратак, одмах му се обратио с молбом да се српским јединицама, уколико не би прошле кроз Једрене при укрцавању, одобри да пронесу своје заставе са почасним четама кроз главну улицу Једрена до Султан Селимове џамије пре почетка укрцавања и да се врате у своје команде.

Тако су српске заставе са почасним четама пошле Једрене 29. марта. Оне су се прикупиле до 10 часова на путу Мустафа Паша — Једрене код Кум Махале и кренуле одређеним улицама. На челу је јахао командант армије са штабом, за њим команданти Дунавске II и Тимочке дивизије I позива, такође са штабовима, а потом почасне чете са заставама.²³¹

Иако је дан био кишовит, трупе су ипак прошле у реду и пред штабом бугарске 2. армије (Валијин конак)

²³¹ Из сваког пешадијског пука образована је по једна комбинована чета ратног састава са заставом, командантом пука и једним командантом батаљона; из артиљеријског пука једна батерија са 4 топа и 4 каре и са једном запрегнутом хаубицом, командантом пука и једним командантом дивизиона, а из коњичког пука и дивизиона по један ескадрон са заставом и командантом пука, односно дивизиона.

поздравиле команданта опсаде Једрена генерала Иванова и вратиле се у своје биваке. Пролазећи поред величанствене Султан Селимове џамије, били смо запањени њеном лепотом.²³²

Сл. 3 — Султан Селимова џамија у Једрену

Нисмо заборавили ни своје пале другове, чије гробове неће никад оросити сузе њихових мајки и деце. Требало их је прикупити. 30. марта освећено је место код две могиле на друму Једрене — Мустафа Паша, код моста где Кемал даре прелази друм и где се имала

²³² Најзначајнија дела турске архитектуре потичу овде из доба султана Бајазита и Селима II. Бајазитова џамија је од велике уметничке вредности. Храм је спојен са зградом трпезарије, болнице и школе. Али је Султан Селимова џамија (1566. до 1574) једна од највеличанственијих дела Блиског истока и показује тадању моћ Османлија. Има четири минарета и веле да су висока око 74 метра. Пред џамијом је величанствени портал, чији су стубови донети из неког античког позоришта из Атине. Џамија је дело најзначајнијег турског архитекте Синана.

саградити заједничка костурница и подићи споменик. На самој могили за време црквеног обреда стајао је војник са развијеном заставом. Освећењу су присуствовали сви рођаци погинулих, а ако њих није било, онда по један или двојица из дотичног села или општине.²³³

Подела ратног плена. Према чл. 10. Војне конвенције (од 19. јуна 1912. по старом), закључене између Србије и Бугарске, „Ратни плен припада оној војсци која га је задобила. У случају где је плен задобивен у заједничкој борби на једном истом месту — бојишту — он се дели на обе војске сразмерно бројној јачини њихових бораца, који су узели непосредно удела у њој.“²³⁴

Према томе је још 7. марта српска Врховна команда наредила:

„Приликом пописа целокупног војног турског материјала у Једрену, који ће се услед вероватне предаје Једрена задобити, нужно је ради поделе да у комисији која ће га пописати суделују стручни официри ваше команде. Нека командант изволи ово имати на уму.“²³⁵

На дан пада Једрена командант наше армије обавестио је команданта опсаде да је у комисију за попис плена одредио артиљеријског пуковника Карла Михела, санитарског пуковника др Милоша Борисављевића, интенданта Јована Грбића и капетана Ивана Гавриловића, и питао: кад, где и коме да их упути. У исто време је наредио командантима дивизија да одреде комисије за попис материјала на свом сектору, како би се олакшао рад српско-бугарске комисије.

На ово је 28. марта примљен одговор да је за попис артиљеријске опреме одређена комисија под председништвом потпуковника Добројевог и да се њему

²³³ Иницијалном командиру I одељења великог мостовног трена, мајора Душана Путниковића, подигнут је на војничком гробљу код Веран Текеа леп споменик од мермера.

²³⁴ Први балкански рат 1912—1913, стр. 117.

²³⁵ АВМ, к. 44, бр. 1.

упуте српски чланови. Сем тога, командант армије је наредио пуковнику др Борисављевићу и интенданту Јовану Грбићу да се лично јаве генералу Иванову за попис опреме по својим гранама. Том приликом је генерал Иванов изјавио: да је од људске хране било нешто двојека и брашна рђавог квалитета што је подељено сиромашном становништву; од одеће и обуће нема ни чега; логорска огрема је погупно дотрајала и због разазе (колере и великих богиња) спалиће се; од гарнизонских потреба (дрва, дрвеног угља, свећа, петролеја итд.) такође нема ништа, а исто тако ни од канцеларијског материјала и намештаја.

При раду комисије за попис по артиљеријској грани било је нежељених појава које су ометале рад. Комисија се састојала од две секције: једна за северозападни и друга за источни сектор. У току пописивања примећено је да Бугари свлаче топове лакших калибра са положаја ка главном артиљеријском магацину. На ово је српска комисија одмах уложила протест, али је бугарски члан комисије, мајор Димчев, одговорио да је тако наређено из артиљеријске инспекције. А када је 9. априла комисија покушала да попише овај магацин, стража је забранила приступ, а мајор Димчев је показао наређење инспектора артиљерије коме нико не сме да уђе у магацин без његовог одобрења.

Међутим, бугарски војници су улазили и износили ствари из овог магацина што је код чланова српске комисије изазвало сумњу да Бугари износе из магацина све што је од вредности. Ова је сумња појачана 14. априла када је члан српске комисије артиљеријски капетан I класе Владимир Митић успео да уђе у магацин и видео да у њему има много запрежног прибора.

Стога се пуковник Михел обратио српском делегату код бугарске Врховне команде, пуковнику Љубомиру Лешјанину, који је интервенисао и тек је тада одобрен попис магацина. Но, када је 16. априла комисија успела да уђе у магацин и прегледала сва одељења, нашла је да је већина одељења празна и, што је нарочито пало у очи, била су чиста и уређена. Оно што је затечено није било од веће вредности.

П Р Е
запљеног артиљеријског материјала

САДРЖАЈ	Комплет. оруђа	Мунџијске карте и предзаци	Кола за инструменте	Пољске новачнице	Мунџијска кола на 4 точка	Телефонска осматрачка кола	Предзаци	Резервни лафети	Бризантне гранате	Фугасне гранате	Обичне гранате
	75 мм пољски брзометни топови	44	74	4	4	132	—	44	—	2927	—
75 мм брзом. прогибавионски топови	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
75 мм спорометни пољ. топови	16	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1432
87 мм спорометни пољ. топови	179	80	—	—	—	—	—	—	—	—	13923
105 мм брзометни топови	18	21	3	3	—	2	—	1058	—	—	—
105 мм спорометни грчки топови	12	19	—	—	—	—	5	2	—	—	2192
120 мм Д-25 спорометни топови	36	—	—	—	—	—	13	—	422	—	200
120 мм спорометне пољске хауб.	6	—	—	—	—	—	2	—	440	—	—
150 мм брзометне хаубице	18	21	—	—	—	3	18	—	1085	1025	—
150 мм градски кратки топови	12	—	—	—	—	—	10	1	1709	285	74
150 мм мерзери	19	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
150 мм дугачки топови на градским лафетима	55	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
210 мм мерзери на платформама	6	—	—	—	—	—	—	—	—	231	18

236 ВМБТ V 1045.

Г Л Е Д
у Једренској тврђави 236

Зрна са основном навлаком	Картечи	Шрапнели	Маневарска пуљена у чарама	Корпе за мунџију	Темпирни уљавачи	Завртњи за касете	Летонатори	Чарге са бездимним барутом				Пулена са бездимним барутом	Пулена са прим барутом	Ударни уљавачи	Обични уљавачи
								Пулена са бездимним барутом	Пулена са бездимним барутом	Пулена са бездимним барутом	Пулена са прим барутом				
—	—	7067	212	2603	7367	11200	3117	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	1726	—	—	1726	—	—	—	—	5867	4450	1432	—	—	
—	1533	14320	—	—	15658	—	—	—	—	39668	21040	13923	77525	—	
—	—	1744	—	—	1744	2802	1058	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	2766	—	—	2446	—	—	—	—	5304	—	807	5415	—	
15093	240	1060	—	—	1411	—	422	—	—	4809	986	15093	17611	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3570	—	—	460	—	
—	—	603	—	—	400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	787	3915	—	—	—	—	—	—	
10762	1047	4859	—	—	4531	2713	1932	—	—	14920	1341	5593	6927	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	52	—	—	—	—	360	—	—	—	—	—	—	438	

Сем изнетог у овом прегледу, заплењено је, према бугарским подацима, још и 11 819 пушака система „маузер“ са 6659 ножева и 417 пушака „мартини“, 195 сабљи, 23 митраљеза „максим“, 1 митраљез „хочкис“ и 6 митраљеза „норденфелд“ (1 са 10 и 5 са 5 цеви). Од муниције је заплењено 10 000 000 пушчаних зрна за пушку „маузер“, 2 120 000 за пушку „мартини“, 575 000 за митраљез „максим“ и 9200 за митраљез „норденфелд“.

Слично се одиграло и са комисијом за инжењеријску опрему. У току пописа је члан комисије, потпуковник Радисав Станојловић, сазнао и лично се уверио да су многе ствари остале непописане, међу којима 4 рефлектора са моторима, 2 путничка и 8 теретних аутомобила, 1 локомотива и друго, па је захтевао да се то накнадно упише. На састанку од 16. априла дошло је до прекида рада комисије, јер српски чланови нису пристали да се из ранијег пописа избаци мрежа од жица и железничка пруга, што је по ранијем споразуму имало да се сматра као плен. За аутомобиле је са бугарске стране изјављено да се нису могли пронаћи. О узроку прекида Станојловић је сутрадан писмено обавестио генерала Вазова, команданта једренског гарнизона, па се обратио и пуковнику Лешјанину за помоћ.

Настале су тешкоће и око чувања материјала. Пошто је генерал Иванов обавестио команданта II армије, на сам дан пада Једрена, да ће укрцавање српских трупа за повратак отпочети 29. марта, то га је овај замолио да се упуте бугарске трупе за смену српских, како би се ове примениле и прикупиле на местима укрцавања. Међутим, оне или нису дошле или су, оне које су и дошле, само ометале рад. Тако, оне нису хтеле да потврде писмено који су материјал из ратног плена примениле на чување. Сем тога, командант бугарског 53. пука оптужио је српску чету код Кемер табије да је наговарила заплењене турске пушке и друге ствари и однела, што се истрагом показало као нетачно.²⁸⁷

²⁸⁷ Командир 4. чете 53. пука капетан Михајлов није хтео да прими заплењене ствари на Кемер табији од командира 2. чете 1. батаљона српског 13. пука под изговором да је упућен да ствари само чува а не да их прими. Па ипак је командант његовог пука оптужио ову српску чету да је однела неке ствари.

Ове и сличне појаве приморале су команданта II армије да се лично упути у Једрене генералу Вазову, коме је поставио питање интендантског материјала. Међутим, одговор је био у основи исти као и онај генерала Иванова члановима комисије (пуковнику др Борисављевићу и интенданту Грбићу), тј. да нема ништа од те опреме. На то је командант армије тражио да генерал Базов то и писмено потврди, али по томе није добио никакав одговор, те се обратио писмено генералу Иванову, но ни од њега није добио одговор. Зато се командант армије обратио 14. априла српској Врховној команди и обавестио које је све мере предузео, шта је тиме постигао и да више нема никаквих могућности да ма шта предузме у том смислу.

Тако се завршило питање поделе плена без икаквог успеха. Међутим, све су се те непријатности могле избећи, што је било у обостраном интересу. Цео овај материјал је, свакако, био потребан Бугарима и сигурно би им се изишло у сусрет, као што се већ изишло са слањем трупа и опсадне артиљерије, па би се ова материјална питања решила на пријатељски начин.

Предаја команданта тврђаве Мехмеда Шукри-паше. Командант тврђаве Једрена, Мехмед Шукри-паша, налазио се са штабом у фору Хадарлак. На дан пада Једрена, око 8.30, стигли су на одсек 3. батаљона 20. пука у висини чифлика Кљдинкеј турски парламентарни мајор Решид, затим ордонанс-официр Шукри-паше мајор Ариф и још 2 официра са тумачем, и замолили да их прими српски командант ради преговора о предаји.

Парламентарне је дочекао капетан I класе Душан Стаменковић и резервни поручник Милорад Курандић. Пошто су Ариф и Курандић говорили руски, то је Ариф на руском изјавио: „Ми смо дошли по наређењу команданта Шукри-паше да Вас замолимо да прекинете ватру на свима нашим фронтovima, а он, Шукри-паша, предаје Једрене без тих потока крви које би требало пролити његовим заузећем“. На питање Курандића: „Да ли се предаја врши на источном фронту а они нас само извештавају о томе, или Шукри-паша жели да

изврши предају на овом фронту? — Ариф је одговорио: „Ми управо желимо да видимо генерала Степановића и њему да предамо ово наређење нашег команданта“.²³⁸

Пошто се командант 20. пука налазио на левом крилу борбеног поретка, то је прошло доста времена док је стигао на десно крило код друма. Зато је његов извештај о доласку парламентарара примљен у штабу дивизије тек у 9.45.²³⁹ Али, пошто Ариф није имао писмено пуномоћје, то је један од официра враћен да га донесе.

Међутим, у 10.25 је генерал Иванов наредио да се Турци, ако желе да се предаду, приме и разоружају, и да се предложи Шукри-паша да се јави њему на источном сектору. У 10.50 Иванов понова наређује да нико нема права, сем команданта опсаде, да води какве преговоре са Шукри-пашом. Пошто је у то време један бугарски телеграфиста из штаба Тимочке дивизије у Секуну известио да Шукри-паша жели да се преда Србима, то је упутио и треће наређење: „Ако командант тврђаве Шукри-паша захтева да ступи у преговоре за предају, треба имати у виду да право преговора има само генерал Иванов и да се Шукри-паша може само њему предати. Ако се јаве парламентарари, да се упуте у штаб бугарске 2. армије у Ортакчи“.²⁴⁰

У 11.45 је командант дивизије примио депешу команданта 20. пука: „Сада ми се претставио лично ађутант Шукри-паше и изјавио да Шукри-паша жели да преговара о предаји са командантом српске армије“.²⁴¹ О доласку мајора Решида и Арифа командант је одмах обавестио команданта армије, у 12.30 је наредио команданту 20. пука: „Саопштите ађутанту Шукри-паше да одмах иде на утврђење Куру чесма на источни сектор и тамо се јави команданту опсадне армије, генералу Иванову“.²⁴²

²³⁸ АВВИ, к. 45, бр. 27.

²³⁹ Док је у дивизијском штабу забележено да је овај телеграфски извештај примљен у 9.45, докле командант 20. пука вели да је код парламентарара стигао тек у 10 часова.

²⁴⁰ АВВИ, к. 88, бр. 40.

²⁴¹ АВВИ, к. 157, бр. 39.

²⁴² АВВИ, к. 157, бр. 39.

Питање ко је заробио Шукри-пашу без икаквог је војничког значаја. Он је вредео као командант само онолико колико је имао бораца који су хтели и могли да се боре. Њега је по паду Једрена могао свако заробити и сасвим је природно што га је могао заробити и онај на чијем се сектору налазио.

Међутим, ово питање је изазвало у то време жучну полемику не само у српској и бугарској, већ и у немачкој, аустријској и француској јавности. Оно спада у комплексе тадањих појава као спољна манифестација тајних преговора између краља Фердинанда и Аустро-Угарске о прекиду савеза Бугарске са Србијом и утoliko је погребније да се помене.

Пошто су овог дана (26. марта) око 11 часова престале борбе, то се генерал Вазов упутио у Једрене где је стигао у 11.30 часова и тамо му се око 12.15 предао Шукри-паша. Када је Вазов обавештен да је генерал Иванов стигао преко фора Куру чешма на Каик табију и тамо очекује да му се преда Шукри-паша, упутио се са Шукри-пашом аутомобилом на Каик табију где се у 13.30 Шукри-паша свечано предао. Састанак је трајао свега десетину минута па је Шукри-паша враћен по изјављеној жељи у фор Хадарлак.²⁴³

Шукри-паша у својој изјави од 15. априла 1913. датај представницима стране штампе у Софији, вели да је први официр који му се представио био гардијски пуковник Мархолов, који га је заробио и остао код њега пола часа и то пре но што су стигли српски официри, али, каже, да питање заробљавања у току разговора са српским официрима није било ни додирнуто.²⁴⁴

Са српске стране тврдило се као да је Шукри-пашу заробио тадашњи мајор Милован Гавриловић. Међу-

²⁴³ Иванов 310, Влков 293.

²⁴⁴ О заробљавању Шукри-паше говори и генерал Јигитиден (2. свеска, стр. 94—96) који каже да је генерал Мархолов заробио команданта места Једрене, генерала Исмаила Хакија, и с њим посетио Шукри-пашу у фору. Одавде се Шукри-паша упутио у Једрене, у Сарачане-баши, у штаб генерала Вазова са којим је затим отишао у фор Каик табију, где се предао генералу Иванову. По сопственој жељи Шукри-паша је враћен у фор Хадарлак.

тим, када су у фор стигли мајори Гавриловић и Владимир Милојковић, Шукри-паше тамо није било.²⁴⁵ Милојковић каже да је Шукри-паша био отишао да се преда генералу Иванову. Доцније, када се Гавриловић понова вратио у фор, затекао је Шукри-пашу. Према томе нетачно је причање да је Шукри-пашу заробио мајор Милован Гавриловић.

Сутрадан, 27. марта, око 8 часова стигао је пуковник Златанов и донео писмени захтев генерал-мајора Вазова (просто писмо без икакве званичне ознаке) да му се упути Шукри-паша ради извесног споразума. Тако му је Шукри-паша упућен са још 2 генерала (паша) и 4 виша официра.

Неспоразум између Срба и Бугара о улози и раду српске II армије. Генерал Иванов је 29. марта у 12.25 упутио Гешову, бугарском министру-председнику, депешу у којој се означава „учешће Срба као обична демонстрација“ додавши да су на северозападном и западном сектору, где је српска војска дејствовала, у трепутку кад је он улазио у варош, Срби били далеко од Једрена неколико километара.²⁴⁶

Међутим, на дан пада Једрена, у 9.15, командант армије је упутио команданту опсаде Једрена, генералу Иванову, писмену честитку о заузећу тврђаве, на коју је примио следећи одговор:

„Ваша братска честитања трупама источног сектора врло су ми драга, и ја Вам особито благодарим. Пробијање оклопа извршено је при истинском садејству трупа осталих сектора. Тај ће акт послужити непријатељима Словенства за то да знају шта се може постићи сагласношћу искреног савеза међу словенским народима.“²⁴⁷

Тешко је схватити тај нагли преокрет у мишљењу генерала Иванова о раду српске II армије. Несумњиво је да би и сама вест о заузећу Једрена, без икаквог

²⁴⁵ Према писменој изјави Милојковића од 22. марта 1951.

²⁴⁶ Немамо текст ове депеше на бугарском језику. Али је тако донео полуванични владин орган „Самоуправа“ под насловом „Судба Шукри-паше и српско учешће у паду Једрена“ од 20. марта (по старом) 1913.

²⁴⁷ АВИИ, к. 44, бр. 39.

додатка о српској војсци, била довољна да испуни радосну шапу сваког Србина као и сваког Бугарина. Зато су искрени поборници братске сарадње на Балкану морали дубоко зажалити због ове изјаве, док су је непријатељски расположени једва дочекали и даље расписивали. У том погледу је тадања аустроугарска штампа водила главну реч.

Овај је извештај дао повода нашем министру војном да се 30. марта обрати команданту српске II армије са овим наређењем:

„Ради побигања вести стране штампе донетих по званичним подацима генерала Иванова о заузећу Једрена, погребно је што пре да знам:

1. — Јесу ли у општем нападу и јуришу на Једрене учествовале само трупе источног сектора, а остале и наше да су имале чисто демонстративан карактер?

2. — По паду источног сектора и продирању њихових трупа у Једрене, када је Шукри-паша био принуђен да обустави ватру на свима осталим секторима?

Да ли су наше трупе биле далеко од линије форова или не, кога датума и у које је време 20. пуџ наишао на Шукри-пашу, генерале и официре у фору? Колико је било наших телова на источном сектору и чија је коњица прва ушла у Једрене?“²⁴⁸

Истог дана је командант армије одговорио:

„У општем нападу и јуришу на Једрене, поред бугарских трупа на источном сектору, учествовале су и трупе свих осталих сектора, па и наша Дунавска дивизија II позива и Тимочка дивизија I позива.

1. — По напред утврђеном плану, при чијој сам изрази и ја суделовао, главни напад пројектован је на источни одбрамбени фронт, као најслабије утврђен и као најлакши за заузеће, па је на њега и упућена највећа снага од бугарских трупа и целокупне опсадне армијерије, изузев четири цеви које су остале на сектору Тимочке дивизије. Њима је била придата и сва наша коњица од пет ескадрона и која је у заједници са бугарским гардијским пуком дејствовала на простору од цариградског друма до лево обале Марице, југоисточно од Једрена.

Задатак трупа на наша два сектора није био демонстрациван, већ „да привуку што више противничких трупа на себе, а тако исто ради напада на линију форова, тамо где се укаже могуће“, како аутентично гласи наређење генерала Иванова.

²⁴⁸ АВИИ, к. 44, бр. 39.

И обе наше дивизије са највећом енергијом и беспримерном храброшћу група овај су задатак извршиле, што се најбоље утврђује депешом генерала Иванова којом благодари на упућеној му честитци.

Поред овога 26. овог месеца упутио ми је генерал Иванов генералштабног мајора Шкојинова, који је дошао под ешарпом и затекао ме на положају да ми у његово име честита и благодари на јуначком и енергичном раду трупа српске армије, чиме се омогућило и олакшало пробијање и освајање источног сектора.

2. — У тренутку кад је 26. лао цео источни сектор тврђаве, трупе наше Тимочке дивизије биле су у зони јаке пешадијске ватре са линије форова, а делови Дунавске дивизије стајали су у оклопима само седам метара пред турским оркулима положаја Папас Тепе.

Пре 8 сахати изјутра пришли су 20. пуку турски официри да преговарају о предаји.

У 8.40 сати лично је генерал Иванов саопштио телефоном команданту Тимочке дивизије о паду источног сектора.

У 10 сах. 13. пук заузео је групу батерија на Јасу Тепе.

У 10.20 сах. избиле су трупе на линију форова.

У 11 сах. 15. пук је био прошао групу Шејтан Гарла и Карабоз Табију и даље наступао.

У 11.45 абутант Шукри-паше јавио се код 20. пука са жељом да преговара са командантом II српске армије о предаји Једрена.

У 12 била је заузета и друга линија форова, а у 13.30 посетнути су мостови који везују северозападни сектор са вароши.

20. пешадијски пук заузео је у 13.15 Хадурлук (Илдирм) и у њему затекао Шукри-пашу са два генерала и великим бројем официра.

Шукри-паша је предат Бугарима 27. у 8.30 пре подне, када је одведен генералу Иванову.

Наших опсадних топова и хаубица није било на источном сектору, већ су сви били на јужном, изузев шест оруђа код Дунавске дивизије.

Коњица: бугарски тардиски пук, Тимочки дивизијски пук и Дунавски коњички дивизион, заједно и под бугарском командом ушли су у Једрене са источном сектору, једновремено и у једној колони 26. у 10 пре подне.

Број мртвих Турака према Тимочкој дивизији нађен је 943 а рањених 260, према Дунавској дивизији: рањених 34, погинулих 64. Остали су однешени и покопани од стране самих Турака.²⁵⁰

Сем тога, командант армије се обратио лично лично генералу Иванову о чему и у извештају од 2. априла српској Врховној команди вели:

²⁴⁹ АВИИ, к. 44, бр. 39.

„На моје тражење обећао ми је јуче генерал Иванов да ће исправити коминике у „Миру“ у коме је било изнето да је задатак наших трупа био демонстративан и да су наше трупе, кад је источни фронт заузет, биле још врло далеко.

Као доказ да је то било нетачно, поред осталих, дао сам му и овај податак: 26. овога месеца, на дан пада Једрена, ја сам већ у 11.05 часова био на Бекчи Тепе а у то време 4. пребројни пук био је сав на простору Мараши и на мосту на Арди код Карагача.

И поред обећања исправке од стране генерала Иванова, молим да се одатле учини исправка у овом смислу.“²⁵⁰

Када је 1. маја у бугарском полузваничном дневном листу „Мир“ (број 3860) објављен извештај генерала Иванова под насловом: „Истина о нападу и освајању Једрена“, командант II армије замолио је Врховну команду да достави команданту бугарске 2. армије исправку која у изводу гласи:

1. — Српске трупе при нападу на Једрене нису вршиле никакве демонстрације већ најенергичнији напад, којим су и освојиле форове на северозападном сектору и тврди положај Папас Тепе који је по својој јачини раван јачини фора...

Истина, српске трупе нису форове отеле јуришем, јер није имало потребе за то, пошто су их Турци раније напустили и предали се, али тако исто ни бугарске трупе на источном сектору нису отеле форове јуришем.

2. — Говорећи о губицима, г. генерал Иванов се тако изражава, да се може тумачити: да је код Тимочке дивизије био мали број губитака због слабог огпора или недовољног ангажовања у нападу, сразњујући губитке Тимочке дивизије — која је нападала форове, са губицима Дунавске дивизије — која је нападала пољски утврђени положај а имала два и по пута више губитака од Тимочке.

Овако тумачење било би погрешно, јер је право стање овако: Тимочка дивизија заузела је ноћним препадом турске предње положаје 25. пред зору и до сванућа се утврдила, те је на тај начин избегла велике губитке, како при заузимању предњих положаја, тако и при сузбијању турских испида, који су били и силни и чести. Међутим, Дунавска дивизија није успела да изврши ноћни препад и морала је дању 26. да напада и да понавља на онако јак и утврђен положај — Папас Тепе.²⁵¹

Доцније је генерал Иванов, у „Миру“ од 7. маја, желео да оправда своју изјаву о демонстрацији и изјавио,

²⁵⁰ Исто.

²⁵¹ АВИИ, к. 157, бр. 39.

да се као командант савезничких снага са усхићењем сећа и српских и бугарских трупа које су извршиле своју дужност са ретким поштровањем. Уз то је теоријска разматрања о нападу на утврђени положај закључио да је демонстрација такође акција и то озбиљна, јер јој је циљ да непријатељ не открије праву намеру. Додао је и то да је добро извршена демонстрација толико исто важна за успех као и успешно извршени одсудан напад.

Међутим, ни у директиви генерала Иванова, ни у наређењима не спомиње се израз „демонстрација“. Он се појавио тек после пада Једрена, како изгледа, из политичких разлога. Овде, код Једрена, могло би бити речи о главном и помоћним нападима у оквиру сектора и у оквиру целе тврђаве, саобразно директиви од 14. марта 1913. и издатим наређењима. Разлика је по секторима била само у јачини трупа и артиљеријском наоружању. Да команданти сектора нису радили по добијеној директиви већ да су вршили „обичне демонстрације“, питање је да ли би и пало Једрене под ударцима само источног сектора. А ако би и пало, уз какве би се жртве то постигло.

Источни сектор је изабран за одсудан напад због лакшег подилажења линији форова, близине центра тврђаве и повољнијих услова за припреме и извршење напада. Довољно је само бацити поглед на карту Једренског утврђеног логора на ње се види да је северозападни сектор, на коме се борила Тимочка дивизија, био фортификацијски најјаче припремљен и најбоље наоружан. На овом сектору непријатељ је имао две линије форова и језгро одбране са предњим положајем избаченим испред форова на 4 км. На њему се налазило једино савремено утврђење у бетону — линета Казан тепе. Од 5 рефлектора, колико је нађено код Једрена, 3 су била на овом сектору, као и 148 оруђа, почевши од пољских топова и градских оруђа 105, 120, 150 па до мерзера 210 мм. То се види из овог прегледа.²⁵²

²⁵² ВМВТ, V, 795. Међутим, генерал Ремзи (I свеска, стр. 66) вели да је било 77 батерија са 430 топова. Било да се прими број батерија како је овде изнето, или како износи генерал Ремзи, суштина остаје иста.

	Мерзери 210 мм		150 мм дуљачки		150 мм кратки		120 мм дуљачки		120 мм кратки		105 мм дуљачки		87 мм спом. пољ.		75 мм брз. пољски		75 мм противавионски		С в е г а	
	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа	батерија	оруђа
На источном сектору	—	4	24	3	19	2	12	—	—	1	4	15	90	—	—	—	—	—	25	149
На јужном сектору	—	4	24	1	1	1	6	—	—	2	3	8	48	3	12	—	—	—	19	94
На западном сектору	—	—	—	1	4	1	2	—	—	1	2	—	—	2	8	—	—	—	5	16
На северозападном сектору	6	5	30	3	18	3	18	—	—	4	12	9	50	3	14	1	—	30	148	
У резерви	—	—	—	3	18	1	6	—	—	3	18	—	—	3	10	—	—	10	52	
С В Е Г А	6	13	78	11	60	8	44	—	—	11	39	32	188	11	44	1	—	89	459	

И познати немачки писац, потпуковник Имануел, каже да је „најјаче утврђен северозападни, а после овог источни фронт. Слаба страна тврђаве налази се на јужном фронту“.²⁵³

Нарочито преимућство источног сектора било је у томе што је бугарски положај обухватио непријатељски, те га је могао тући не само фронталном и косом ватром, већ и бочном. То је омогућило, како каже и сам генерал Иванов, да се ватра више батерија сасреди на изабрану тачку и преноси тамо где потреба захтева, док је непријатељ био принуђен да своју ватру ра-
сила.²⁵⁴

Сем наведеног, по заузећу предњег положаја на источном сектору, који је паралелан главном, трупе су се нашле у потоку, у мртвом углу, где су се прикупиле, средиле, одмориле и продужиле напад на главни положај, на линију форова подигнуту уз саму варош. Ни на једном другом сектору, а најмање на северозападном, није било таквих погодности. С друге стране, за акцију каква је изведена на источном сектору, српска II армија није имала ни довољно трупа, а још мање оспадне артиљерије за савлађивање непријатељске живе силе, рушење форова и осталих фортификацијских објеката. Са свега 4 бугарска спорометна оспадна топа и 4 српске спорометне хаубице на северозападном сектору, и са 2 српска оспадна спорометна топа и 1 хаубичком батеријом 120 мм на западном сектору, учинило се колико се највише могло. Јер, кад су на источном сектору заузети на предњем положају Мал тепе, Мезар тепе и Демир капу, српске трупе су заузеле Могилату,

²⁵³ Имануел, II и III 65.

²⁵⁴ Генерал Иванов каже у свом делу и то да се нигде нису могли постићи такви и тако брзи резултати као заузећем на источном сектору форова Ајвас бабе и Ајди јолу, а те су тачке доминирале целом форовском линијом и давале „могућности да се стави под бочну и леђну ватру цео источни, а до извесне мере и северозападни сектор. Избор ових тачака за напад учињен је не само због важности, но и због приступачности. Јер нигде није било могуће да се тако неприметно и тако згодну поставе наша оскудна оспадна средства и да остану у домету ватре са тврђаве неповређена скоро два и по месеца, као овде, нека (батерије за бомбардовање форова) штавише и пет месеци.“ (Иванов 313).

к. 154 и чифлик Екмекчикеј. То је потпуно одговарало успеху на источном сектору. За чифлик Екмекчикеј сматрало се да, ако буде „лао, изгледа да се од тог тренутка не би дуго чекало на пад Једрена“.²⁵⁵

Кад се све то има у виду, јасно се види улога српске II армије у пробоју, где се њена пешадија, може се рећи голоручка и без помоћи оспадне артиљерије, неустраниво ухватила у коштац са непријатељем у тешко доступним форовима са јаким артиљеријом, прелазећи више километара преко чистог и отвореног земљишта засутог зрнима његове градске артиљерије.²⁵⁶ Стога се српски напад не може сматрати демонстративним.

Па и Имануел, износећи успех на источном сектору, каже да су оспадне трупе и на осталим секторима извршиле успешне нападе, а не демонстрације.²⁵⁷

Не зна се шта је дало повода генералу Иванову да тврди да су, када је улазио у Једрене, српске трупе биле „далеко пред Једреном неколико километара“. Међутим, генерал Иванов није ушао у Једрене кад се оно предало, већ сутрадан ради дочека краља Фердинанда и краљице Елеоноре. Он је могао да види и лично прати рад само трупа сектора на коме је био, али не

²⁵⁵ Пененрун, 39.

²⁵⁶ Према 145 заплениених турских оруђа ми смо имали на северозападном сектору свега 80, што значи да су Турци били готово двапут јачи како по броју тако и по калибрима. Обратило се стање било на источном сектору. Према генералу Јигитигдену, тамо је било 20 турских батерија са 120 оруђа, док су Бугари имали 288 оруђа.

²⁵⁷ Имануел IV, 33. — Имануел поред осталог каже: „Срби су успели да заузму све предње положаје. Нарочито је било важно заузеће турског положаја на северозападном сектору, где се српска Тимочка дивизија I позива нарочито одликовала, заузећем утврђеног чифлика Екмекчикеја и Кадинкеја, одбишала неколико турских противнапада. Пошто су Срби располагали само пољском артиљеријом, која је ипак успела да пружи подршку пешадији, то је овај успех утолико значајнији да се истакне. Напад ове српске дивизије био је један од најбољих учинака за време целе оспадне...“

За Бугаре је освајање Једрена оружаном снагом имало значај душевног задовољства. Успех се приписује њиховој упорности и самопрегору група приликом јуриша. Али пристојан удео у победи припада и Србима. Они су се верно и самовесно борили раме уз раме са Бугарима...“

и рад трупа на осталим секторима. Ако је нешто и видно, приликом одласка на Каик табију да прими Шу-кри-пашу, то је био бугарски 55. пук али у саставу Тимочке дивизије.

Трећег дана битке (26. марта) до 8 часова ситуација код Тимочке дивизије била је веома тешка, јер је непријатељ до тог времена још увек улагао последњи напор да је задржи. Тек по савлађивању овог отпора дивизија је наступала без задржавања. У 8.55 је командант Тимочке дивизије известио да Турци беже ка ва-роши и да је наредио енергично наступање. А пре тога, у 8.45, командант II армије послао је команданту опсаде овај извештај: „Турци испред Дунавске дивизије са левог крила беже, на центру су истакли белу заставу. Цела Дунавска дивизија наступла у правцу моста на Арди, гонећи снажном ватром“.²⁵⁸ Пошто је мост на Арди био порушен, дивизија није могла даље ићи.

ПОВРАТАК У СРБИЈУ

Још 2. марта уређивач укрцавања, помоћник ко-манданта железничке станице Мустафа Паша, генерал-штабни капелан Љуцканов, обавестио је команданта српске II армије да се у штабу бугарске Врховне ко-манде израђује план превозења за повратак и бугар-ских и српских трупа и молио да му се што пре пошаље бројно стање армије, број и састав ешелона (возова), рачунајући у ешелону највише 25 вагона, с тим што ће опсадни парк остати на крају. Одговорено му је да је за армију потребно 143 воза, и то: за штаб армије 2, за Тимочку дивизију 72, за Дунавску 55 и за опсадни парк — градски и хаубички пук — 14 возова.

Сутрадан по паду Једрена, 27. марта, командант опсаде упутио је српској II армији наређење да се њене дивизије припреме за пут, јер ће 29. марта почети пре-вожење железницом.²⁵⁹ У вези с тим је командант II армије замолио да се одмах достави преглед прево-жења, да се српска коњица врати у састав својих диви-

²⁵⁸ АВИИ, к. 43, бр. 25.

²⁵⁹ АВИИ, к. 73, бр. 32.

зија и да се упуте бугарске трупе за смену српских посада на секторима.

О томе је командант армије одмах обавестио Вр-ховну команду која је наредила да по доласку у Србију армија заузме овај привремени распоред: армијски штаб са градским и хаубичким пуком — Ниш, Тимочка дивизија — Ниш и Лесковац (штаб у Нишу), а Дунав-ска дивизија — Врање, али је убрзо то изменила и наредила да се армијски штаб са Тимочком дивизијом и хаубичким и градским пуком прикупи код Пирога. Том приликом је наредила да се Дрински пољски диви-зион (2. дивизион из састава Дунавске дивизије) упути у Крушевац где ће примити регруте.

Укрцна станица за Тимочку дивизију била је Му-стафа Паша, а за Дунавску Кара Агаџ и Капетан Ан-дрејево. Доцније, 2. априла, наређено је да се и Дунав-ска укрца на станици Мустафа Паша, а од 9. априла отпочело је укрцавање и на станици Трново-Сејмен, и то Дунавске од 9, а Тимочке дивизије од 15. априла. Возни парк је повећан за 10 српских композиција, али је све то било недовољно (возови су или задоцњавали или их уопште није било дуже време).

Укрцавање Дунавске дивизије је отпочело 31. марта. Њен командант каже у извештају команданту армије да је почетак транспортовања трупа испод сваке критике. Нема се никаквог плана нити најосновнијих података о јачини и саставу возова, о времену доласка на укрцну станицу и другим мерама за брзо и уредно укрцавање и транспортовање.

Услед ове неуредности командант армије се обра-тио 3. априла српској Врховној команди и замолио да, услед врло неуредног саобраћаја на бугарским желез-ницама, пуковник Смиљанић остане у Бугарској док се не уреди саобраћај. Предлог је одобрен.²⁶⁰

а. — **Транспортовање Дунавске дивизије.** — Укр-цавање је отпочело 31. марта са 8. пуком са станице

²⁶⁰ Пуковник Крста Смиљанић, начелник Саобраћајног оде-љења српске Врховне команде, упућен је да са начелником саобраћаја бугарских железница уреди и убрза повратак срп-ских трупа и материјала.

Кара Агач. У току 31. марта и 1. априла кренула су 3 ешелона, када је командант армије наредио да се даље укрцавање врши и код станице Мустафа Паша, и то у непарне дане Дунавска, а у парне Тимочка дивизија. У вези с тим Дунавска дивизија (без 8. и 9. пука) прикупила се јужно од железничке станице Мустафа Паша, а Тимочка северно, док су 8. и 9. пук наставили укрцавање код Кара Агача. Последњи пети ешелон 8. пука кренуо је 3. априла, истог дана и први ешелон 9. пука, а последњи тек 9. априла. Први ешелон 4. прекобројног пука кренуо је 7. априла са станице Мустафа Паша, а сутрадан још два. Код 7. пука је први ешелон пошао 9. априла, а последњи 11. априла са болничарском и допунском четом.

Пољски артиљеријски пук прешао је ради укрцавања код железничке станице Трново-Сејмен, где је стигао 6. априла. Укрцавање је отпочело 9. априла, када су отишла 4 ешелона, а сутрадан и остала. Коњички дивизион је такође укртан на овој станици и транспортован 8. априла у 3 ешелона. Одавде је транспортована муницијска и профвијантска колона.

Дивизијски штаб кренуо је 6. априла са већим делом телеграфског одељења и сутрадан стигао у Ниш, одакле је продужио за Прибој, а потом у Врањску Бању. На предлог команданта дивизије одобрено је да трупе од Ниша продуже сувим до својих гарнизона, а материјал да се пренесе железницом. Само је 8. пук, који се ради дезинфекције затекао у Белој Паланци, продужио пешке преко Власогинача за Врање, где се сместио у касарну и околину.

У Нишу су трупе задржане 5 дана у карантину и одатле су продужиле на одређена места.

Тек што се дивизија сместила, стигло је 16. маја наређење да крене у Куманово и поново уђе у састав I армије.

6. — **Транспортовање опсадног парка.** Командант армије примио је 7. априла наређење Врховне команде да се што пре врати железницом у Ниш сва опсадна артиљерија са Једрена, јер је потребна за Скадар, и да ће у Нишу чекати даљи налог.

Са транспортовањем је ишло врло споро, те се 14. априла командант армије обратио Врховној команди наглашавајући да су Бугари обуставили транспорт трупа и дају свега два воза дневно, а све празне ком-позиције шаљу на Чаталцу. Према овоме, пренос трупа је несигуран, а уредна исхрана биће онемогућена ако се ово не огклони. Командант армије није успео да измени ово стање ни до 16. априла, тј. до дана свог одласка за Пирот.

Приликом разматрања начина повратка српских јединица у отаџбину, пада у очи захтев команданта железничке станице у Мустафа Паша, од 19. фебруара (№2677), да се опсадни парк последњи транспортује.²⁸¹ То је учинио по наређењу бугарске Врховне команде, што се види и из телеграма који је командант II армије примио из Једрена сутрадан по доласку у Пирот. Српски делегат при бугарској Врховној команди, пуковник Лешјанин, извештава: „По налогу Врховне команде, част ми је извести вас да је бугарска Врховна команда одбила променити распоред транспортовања наших трупа, али је обећала помоћ у исхрани, ако је то потребно“.

Овакав став бугарске Врховне команде и нередовно додељивање композитија за транспорт приморали су команданта Тимочке дивизије да се 19. априла обрати српском посланику у Софији и извести, да за 24 часа има на располагању само два воза — један у Мустафа Паша, а други у Трново-Сејмену и да се у Кара Агачу не врши укрцавање већ недељу дана, иако се тамо налази хаубички пук и градска артиљерија. Вели да намерава да 20. априла оде у Једрене ради договора са српским делегатом код бугарске Врховне команде. На ово је примио следећи одговор:

„По наредби Врховне команде, 15. пук остаје у Мустафа Паша, док се сва артиљерија не превезе, пошто је у опасности да буде уапћена. Одговорите одмах о пријему“.²⁸²

Стога је хаубички пук из Кара Агача кренуо 20. априла у 19 часова сувим и сутрадан у 2 часа стигао

²⁸¹ АВИИ, к. 45, бр. 16.

²⁸² АВИИ, к. 82, бр. 3.

у Мустафа Пашу. Но, пошто је 21. априла помоћник команданта железничке станице саопштио да не може транспортовати хаубичку артиљерију пре него што се буде транспортовала цела Тимочка дивизија, то се командант дивизије обратио бугарској Врховној команди и пуковнику Лешјанину, делепшом ове садржине:

„Јуче, 20. овог месеца, није добијен ни један воз на станици Мустафа Паша. 17. овог месеца један смртни случај од колере код пешадије а данас два сумњива на колеру, услед тога се пешадија не сме транспортовати за 3—6 дана. Са тога разлога молим за наређење да одмах оплочне транспортовање хаубичке и градске артиљерије, јер командант железничке станице у Мустафа Пашу не сме сам да промени ред транспортања јединица. Ако се ред транспортања не измени, то ће прекинути транспортање.“²⁸³

Пуковнику Лешјанину додато је:

„Молим да порадите на убрзању решења, јер ће се транспортање без одобрења потпуно прекинути — пошто се нема ко укрцавати, ако се не дозволи укрцавање хаубичке и градске артиљерије. У крајњем случају ми се задовољавамо композицијом воза који нам је до сада стављен на располагање“.

О овоме је извештен и командант армије у Пироту с молбом да и он предузме потребне мере преко српске, Врховне команде како би се одобрило транспортање артиљерије пре но што се заврши транспортање Тимочке дивизије.

Најзад, после толико брига и залагања стигло је одобрење за превоз опсадног парка и први ешелон кренуо је 23. априла, други сутрадан, а следећег дана трећи и четврти са заосталим материјалом градског пука.

в. — **Транспортање Тимочке дивизије.** — Пукови су били доста удаљени те су, почев од 31. марта, постепено прилазили и убиваковали се код Мустафа Паше, очекујући ред за укрцавање. Оно је отпочело 1. априла са 20. пуком када је кренуо први ешелон (воз) са командарима 13. пука. Требало је 5 дана и 7 ешелона да се 20. пук са болничарском четом и IV пољском болницом транспортује и прикупи код Пирота.

²⁸³ АВИИ, к. 82, бр. 3.

После 20. дошао је на ред 13. пук. Пошто се у 13. и 15. пуку појавило неколико случајева колере, то је од 5. до 13. априла делимично обустављено транспортање, што је користио Дунавска дивизија. Укрцавање је продужено тек 13. априла када су укрцана свега два батаљона 13. пука у два ешелона. Остатак је укрцан доцније, тако да је последњи ешелон стигао у земљу 18. априла.

Први ешелон 15. пука кренуо је 18. априла, а због заразе и транспортања опсадне артиљерије, други и остали ешелони пошли су 2. и 3. маја. Допунски батаљони укрцани су 27. априла а штаб дивизије 2. маја и најзад остало.

И српска Врховна команда и влада морале су интервенисати. У извештају од 25. априла Врховна команда вели да је на поновну представку бугарска влада обећала да ће ставити по 4 воза дневно за превоз трупа.

Последњи ешелон — 46. (са ешелонима опсадног парка 50) кренуо је за Србију 4. маја у 14 часова. Остала је само II пољска болница са рањеним и болесним и она је 10. маја стигла у Пирот санитарским возом.

СТАРЕШИНСКИ КАДАР ЈЕДИНИЦА ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ

1 — ШТАБ АРМИЈЕ

командант, генерал *Степан Степановић*
начелник штаба, генералштабни потпуковник *Војислав Живановић*
помоћник начелника, генералштабни потпуковник *Миливоје Зечевић*
за генералштабне послове, генералштабни мајор *Данило Калафатовић*
командант коњице, пуковник *Стеван Рекалић*
начелник артиљерије, артиљеријски пуковник *Карло Михел*
начелник инжењерије, инжењеријски пуковник *Милош Ранковић*
начелник санитета, пуковник др *Милош Борисављевић*
армијски интендант, нижи административни чиновник I кл. *Јован Грбић*
командир телеграфског одељења, рез. инж. капетан I кл. *Никола Аранђеловић*
командир I одељења великог мостовог терена, инж. капетан I кл. *Душан Путњиковић*

2 — ТИМОЧКА ДИВИЗИЈА I ПОЗИВА

командант, пешадијски пуковник *Владимир Кондић*
начелник штаба, генералштабни потпуковник *Драгомир Цветковић*
помоћник начелника штаба, пешадијски мајор *Велибор Трибић*
на служби за генералштабне послове, капетан I кл. *Гргур Ристић*

КОЊИЧКИ ПУК

командант, мајор *Петар Живковић*
командир I ескадрона, капетан II класе *Максим Мисиловић*
командир 2. ескадрона, поручник *Милутич Жулањевац*
командир 3. ескадрона, капетан I класе *Миливоје Јаковљевић*
командир митралеског одељења, поручник *Божидар Ристић*

13. ПЕШАДИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Милош Станковић*¹
командант 1. батаљона, мајор *Добросав Ј. Миленковић*
командант 2. батаљона, мајор *Драгољуб Јовановић*
командант 3. батаљона, капетан I класе *Михаило Филиповић*
командант 4. батаљона, рез. мајор *Војислав Недељковић*

14. ПЕШАДИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Коста Кнежевић*
командант 1. батаљона, мајор *Велимир Белић*
командант 2. батаљона, мајор *Живојин Грбић*
командант 3. батаљона, мајор *Војислав Павловић*
командант 4. батаљона, мајор *Тихомир Комненовић*

15. ПЕШАДИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Гаврило Јевтић*²
командант 1. батаљона, мајор *Војислав Христић*
командант 2. батаљона, мајор *Филип Ковинић*
командант 3. батаљона, мајор *Војислав Поповић*
командант 4. батаљона, мајор *Борисав Суботић*

20. ПЕШАДИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Јован Угриновић*
командант 1. батаљона, мајор *Милорад Јовановић*
командант 2. батаљона, мајор *Милорад Поповић*
командант 3. батаљона, мајор *Тодор Станисављевић*³
командант 4. батаљона, рез. капетан I класе *Милован Гавриловић*

ПОЉСКИ АРТИЉЕРИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Владимир Бошковић*
командант 1. дивизиона, мајор *Драгољуб Поповић*
командант 2. дивизиона, мајор *Коста Ристић*⁴
командант 3. дивизиона, мајор *Младен Богичевић*
командир 2. пољске хаубичке батерије, капетан I класе *Лазар Милованичић*

¹ 1. децембра је пук примио пуковник *Миљко Поповић*.
² 23. јануара 1913. је пук примио потпуковник *Лазар Максимовић*.

³ 26. марта 1913. на дан пада *Једрена*, батаљон је примио мајор *Владимир Милојковић*.

ИНЖИЊЕРИЈА

командант, мајор *Радисав Станојловић*
 командир пионирског полубатаљона, мајор *Душан Николић*
 командир 1. чете, капетан I класе *Милорад Ракиковић*
 командир 2. чете, поручник *Владимир Талић*
 командир телеграфског одељења, капетан I класе *Милан Радежковић*

САНИТЕТ

командир болничарске чете, потпуковник др *Крста Драгомировић*
 командир I полске болнице, резервни мајор др *Јеврем Кочовић*
 командир II полске болнице, капетан I класе др *Ђорђе Протић*
 командир III полске болнице, резервни мајор др *Петар Јовичић*
 командир IV полске болнице, резервни мајор др *Илија Мирчић*
 командир марвене болнице, виши ветеринар *Хуго Новачек*

3 — ДУНАВСКА ДИВИЗИЈА II ПОЗИВА

Командант, генерал *Михаило Рашић*
 Начелник штаба, генералштабни мајор *Живко Ђорђевић*

КОЊИЧКИ ДИВИЗИОН

командант, мајор *Властимир Јаковљевић*
 командир 1. ескадрона, поручник *Бранислав Арачић*
 командир 2. ескадрона, капетан I класе *Милојко Ибковић*
 командир митраљеског одељења, поручник *Тодор Тасић*

4. ПРЕКОВРОЈНИ ПУК I ПОЗИВА

командант, потпуковник *Живојин Нешић*
 командант 1. батаљона, потпуковник *Светозар Радаковић*
 командант 2. батаљона, капетан I класе *Лазар Милајловић*
 командант 3. батаљона, капетан I класе *Милош А. Милић*
 командант 4. батаљона, капетан I класе *Крстић Атанасије*

5. ПЕШАДИЈСКИ ПУК II ПОЗИВА

командант, пуковник *Љубомир Јовичић*
 командант 1. батаљона, мајор *Радомир Аранђеловић*⁴
 командант 2. батаљона, капетан I класе *Станиша Ивановић*
 командант 3. батаљона, капетан I класе *Светозар Гавровић*
 командант 4. батаљона, капетан I класе *Милан Скубић*⁵

⁴ Аранђеловић је 26. децембра примио команду над 4. прековројним пуком, а батаљон је примио мајор Тодор Павловић.

8. ПЕШАДИЈСКИ ПУК II ПОЗИВА

командант, потпуковник *Симеун Јовановић*
 командант 1. батаљона, мајор *Боривоје Срећковић*
 командант 2. батаљона, мајор *Димитрије Павловић*⁵
 командант 3. батаљона, капетан I класе *Јевстатије Ђорђевић*
 командант 4. батаљона, мајор *Љубомир Костић*

9. ПЕШАДИЈСКИ ПУК II ПОЗИВА

командант, пуковник *Љубомир Милијић*
 командант 1. батаљона, мајор *Никола Марковић*
 командант 2. батаљона, капетан I класе *Никола Благојевић*
 командант 3. батаљона, капетан I класе *Коста Ж. Костић*
 командант 4. батаљона, капетан I класе *Љубомир Ристић*

ПОЉСКИ АРТИЉЕРИЈСКИ ПУК

командант, потпуковник *Драгомир Ж. Стојановић* — старији
 командант 1. дивизиона, мајор *Петар М. Лазаревић*
 командант 2. дивизиона, мајор *Димитрије Пајић*

ПИОНИРСКИ ПОЛУБАТАЉОН

командант, потпуковник *Живојин Даљановић*
 командир 1. чете, капетан I класе *Љубиша Пралорчеговић*
 командир 2. чете, капетан II класе *Драгомир Павловић*
 командир телеграфског одељења, поручник *Божидар Јовановић*

САНИТЕТ

командир болничке чете, санитарски мајор др *Павле Војтех*
 командир I пољске болнице, рез. капетан I класе др *Аврам Фаркић*
 командир II пољске болнице, рез. капетан II класе др *Милењко Матерић*
 командир III пољске болнице, рез. капетан I класе *Милан Јережовић*

⁵ Димитрије Павловић је 30. новембра смењен и упућен Министарству војном, а на његово место одређен је мајор Душан Секулић, који је упућен у четнички одред, а батаљон је примио капетан I класе Станоје Милић.

ЛИТЕРАТУРА

1. — Цветковић Драгомир: *Тимочка дивизија I позива на родне војске у Српско-турском рату 1912—1913*, I део, у рукопису.¹
2. — Јовановић Милутин: *XV пешадијски пук „Стевана Сибелића“ у рату против Турака 1912—1913*, Београд 1913.²
3. — Аранђеловић Никола: *Опсада Једрена 1912—1913*, Београд 1935.
4. — *Войната между Бугарија и Турција 1912—1913*, том V: *Операциите околу Одринската крепост*, књига II, Софија 1930, том VI: *Действијата на западних оперативних театарв*, Софија 1935.³
5. — Н. Иванов: *Балканската война 1912—1913. год. Действијата на II армија, обсада и атака на Одринската крепост*, Софија 1924.⁴
6. — И. Вълков: *Източниот сектор при блокадата на Одринската крепост*, Софија 1913.⁵
7. — И. А. Русев: *Осма летовна Тумџанска дивизија во войната срещу Турците 1912—1913*, Софија 1923.⁶
8. — Генерал Ремзи Јигитиден: *Аскери Местиа: 1912—1913 Balkan Harbinde. Edirne Kale Muharebeleri* — Борбе око тврђаве Једреда у балканском рату 1912/1913, I и II свеска (прилог Војном зборнику), Истанбул (Цариград), 1938. и 1939.
9. — Poprikovnik F. Immanuel: *Der Balkankrieg 1912/13*, Berlin, 1913.
10. — Piargon de Mondesir: *Le siege et prise d'Andrinople*, 11. — *Први балкански рат 1912—1913*, (операције српске војске) I књига, издање Историјског института Југословенске народне армије, Београд 1959.
12. — Alain de Penennun: *La guerre des Balkans en 1912. Campagne de Trase*, Paris, 1912.⁷

¹ Драгомир Цветковић, тада генералштабни потпуковник, начелник штаба Тимочке I, упутио је свој рад 1. новембра 1913. уредништву Ратника, али није штампан.

² Милутин Јовановић је у току овог рата као капетан био командир 4. чете 3. батаљона 15. пешадијског пука. Своје дело посветио је пуку. Посвета гласи: „Вама, храбри Ресавци, пи-томи Беличани, поносити Темнићани, неустрашиви Десподовчани, плавокоши Расинци, хитри Левчани, који се бројевима само бројите и вашим сенам посвећујем ову књигу.“

³ Издање бугарског министарства војног.

⁴ Генерал Никола Иванов био је командант бугарске 2. армије.

⁵ Генералштабни мајор, начелник штаба источног сектора опсаде Једрена.

⁶ Генерал у пензији, бивши начелник штаба 8. (Тунџанске) дивизије.

РЕГИСТАР

НАСЕЉЕНИХ МЕСТА И ГЕОГРАФСКО-ТОПОГРАФСКИХ ОБЈЕКТАТА

Абалар, чифлик, 18 км југоисточно од Једрена, 168	Барбарено, село, 14 км југозападно од Крагова, 67, 81, 90
Ајдогмуш, село на бугарско-турској граници, 20 км јужно од вароши Хаскова, 132	Бегбунар (Човека), вис (т.т. 2047) на Осоговској планини, 12 км југозападно од Нустендила, 20, 25
Алмачик, село, 25 км северно од Лозенграда, 132	Бејаз теле (т.т. 1346), 8 км северозападно од Пешчева, 106
Ала Бурун (Безаци Мерар), вис (т.т. 1606), 30 км јужно од Горње Цумаје, 107, 110	Берово, варошица у Малешу у изворном делу Брегалнице, 106, 121
Акбунар (види Сарај Акбунар)	Беровско присоје, вис јужно изнад Берова, 106
Арда, река, улива се у Марицу код Једрена, 134, 136, 138, 146, 174, 255	Бјујук Тагаркеј, село, 12 км јужно од Једрена, 168, 170
Арнауткеј, село на левој обали Тунце, 5 км североисточно од Једрена, 135, 199	Бјујук Смаилча, село на Десној обали Тунце, 15 км северно од Једрена, 224
Асаглу, село, 24 км југоисточно од Једрена, 171	Близанци, село, 6 км југоисточно од Крагова, 89
Ахркеј, село, 15 км источно од Мустафа Паше, 160, 187, 224, 256, 277, 353, 357	Бигла, село, 10 км западно од Царевог Села, 35
Ахркеј, село на десној обали Марице, 10 км јужно од Једрена, 203, 307	Биљача, село у долини Моравице, 20 км североисточно од Прешева, 23
Баба Ески, варош, 40 км јужно од Лозенграда, 147, 275	Виљин, планина (т.т. 1540), северно од с. Пестраљица, 21, 46
Балташница, гранични гробен, југоисточно од Рујена, 19	1 За називе места на вардарском војшту користили смо Именик насељених места — издање Савезног завода за статистику и евиденцију, Београд, 1951. год. и секције издања нашег Војно-географског института, а на маричком регистар званичног бугарског дела Войната между Бугарија и Турција том V, стр. 1123—1168.
Бања, село, 6 км западно од Кочана, 114	
Вања чука (к. 1152), види Висока (т.т. 803)	
Барково Г. и Д., села на граници, на путу за Горњу Цумају, 36	

- Вистрица, село, 14 км западно од Ђустендила, 25
- Вистрица, река, извире са Осоговске планине и тече западно од Ђујешева, 20
- Златец, село, 18 км југоисточно од Кочана, 76
- Зобочево, село на десној обали Струме, 17 км југозападно од Дулица, 29
- Зобешино, село, 19 км северно од Деве бајира, 26
- Зождарица, вис (т. 1580) на самој граници, 6 км јужно од Деве бајира, 19, 28
- Јозаца мезар в. Ала Бурун
- Јорово, село, 8 км југозападно од Криве Паланке, 50
- Јоснакеј, село на десној обали Мариче, 7 км јужно од Једрена, 142, 204, 208, 278, 307, 309
- Јостанли даре, поток на источном сектору
- Јрезник, варошица у Бугарској, западно од Софије, 13, 17, 18
- Јрезница, село на десној обали Струме, 32 км јужно од Г. Цумаје, 106, 107, 110, 116
- Јрезовски /зид, коса на десној обали Новоселске реке, 6 км јужно од Ђустендила, 26
- Јреталница, извире код Верова и улива се у Вардар код Градског, 21, 23, 59, 73, 76, 77, 117, 118, 123
- Јрежани (Србиново), село, 18 км јужно од Г. Цумаје, 71, 72, 107, 108
- Јужковац, вис (т. 1424), 4 км југоисточно од Крагова, 67
- Јулуђуркеј, село, 6 км јужно од Мустафа Паше, 133
- Јучиште, село, 17 км југоисточно од Крагова, 90
- Јучино, село, 8 км северозападно од Г. Цумаје, 36, 37
- Заксово, село, 12 км јужно од с. Кадиног Моста, 29
- Велика китка, вис (т. 1252) 2 км северно од Деве бајира, 19, 26, 28, 41
- Велика шапка, вис, на Осоговској планини, 18 км југозападно од Ђустендила, 26
- Велика Црцорија, село, 12 км северно од Криве Паланке, 47
- Верав Теке, село на путу Једрене — М. Паша, 10 км југоисточно од М. Паше, 42, 168, 166, 167, 216, 237, 224, 245, 347
- Весуница, село, 20 км западно од Криве Паланке, 48, 62, 115
- Видим, вис (т. 825), 6 км јужно од Страцина, 59
- Виза, варош, на Црном мору, 132
- Виница, село, 10 км југоисточно од Кочана, 71, 76, 78
- Видрен, вис (т. 1194), 20 км југозападно од Г. Цумаје, 107, 108, 110
- Високи рид, вис (к. 844) јужно од с. Страцина, 53
- Висока, вис (т. 803), 9 км западно од Царева Села, 14, 39, 39, 73, 121
- Вискар, планина, западно од Сливнице (Бугарска), 17
- Вирче, село, 8 км јужно од Царева Села, 37, 38, 39
- Влахар (Влахалар, Олахлар), ба-чије на Осоговској планини, између Ретки буки (т. 1781) и Лоцена, 25
- Возгач (Озгач), село на десној обали Тунце, 7 км северозападно од Једрена, 136, 162, 221, 224, 225, 237
- Војник, село на Пчињу, на путу Куманово — Страцин, 171, 173
- Брабча, село у Бугарској, 18 км јужно од Цариграда, 13
- Вратна, село, 10 км западно од Ђустендила, 29, 26
- ² Код села Илијово, на секцији 1:200 000 привременог издања од 1852. године није обележен.
- Грлани, село на путу Кочане — Царево. Село, 17 км источно од Кочана, 38, 72
- Грлено, село, 7 км источно од Ђујешева, 26, 28, 33, 60, 116
- Гурбановци, село на левој обали Вистрице, 18 км северозападно од Ђустендила, 25
- Деве бајир, гранични прелаз на путу Ђустендил — Крива Паланка, 19, 20, 28, 40, 41, 44, 45, 46, 48, 58, 173
- Дели Елес, село на левој обали Арде, 20 км југозападно од Једрена, 19, 356
- Демирлер, село на десној обали Арде, 75 км источно од Једрена, 185
- Демир капија, клисура на Вардару, северно од Ђевђелије, 30
- Демир Хисар (Валовиште), варош у Грчкој у долини Струме, на железничкој прузи Солун — Цариград, 22, 118, 121, 122
- Димотика, варош јужно од Једрена, раскрсница на железничкој прузи Цариград — Солун и Цариград — Софија, 134, 135, 136, 138, 168, 237
- Добрава, коса, северно до Г. Цумаје, 36
- Добрево, село, 7 км јужно од Крагова, 62, 95
- Доброшани, село на утоку Кумановске реке у Пчињу, 172
- Довезенце, село на левој обали Криве реке, 6 км од њеног ушћа у Пчињу, 88
- Дојран, варош у Македонији на Дојранском језеру, 122
- Докатичево, село на десној обали Струме, 16 км југозападно од Г. Цумаје, 107
- Доња Куклица, село, 5 км југозападно од Страцина, 59
- Доњи Стубол, село, 10 км југозападно од Крагова, 104
- Грлин, вис (т. 1501), 10 км западно од Ђустендила, 20
- Гучин чука, вис источно до Страцина, 53
- Галипоље, варош на Галипољском полуострву (код Цариграда), 216
- Гарње, коса на северној падини Црног врха, 83, 84, 102
- Геблер, село на левој обали Тунце, 20 км источно од Једрена 260, 274
- Гјумурџина (Ђумурџина, Гјумурџина), варош на десној обали Мариче, на железничкој прузи Цариград — Солун, 185
- Голек, засеок и гробан на пл. Обозни, 8 км југозападно од Царевог Села, 78, 111, 118
- Горница, вис (т. 1187), 10 км северноисточно од Кочана, 74
- Гношиге, вис (т. 625), 12 км југоисточно од Страцина, 50
- Горња Куклица, село, 4 км јужно од Страцина, 59
- Горњи Стубол, село, 10 км југозападно од Крагова, 82, 90, 98, 104, 113
- Горња Цумаја, варош, 6 км јужно од талане бугарско-турске границе, 22, 25, 34, 35, 36, 37, 38, 43, 72, 121, 127
- Горун, вис (к. 744), 4 км југоисточно од т. 1115 (Црни врх) изнад с. Плешинаца, 69, 95, 104
- Горбинце, село, 6 км западно од св. Николе (Овче поље), 114
- Градац (Градец), село, 5 км западно од Криве Паланке, 44, 48, 49, 56
- Градиште, коса са Црног врха ка с. Филиповцима, 79, 80, 83, 85, 87, 88, 90, 92, 98, 100, 102, 113
- Градиште, вис (т. 790) код с. Градишта, око 20 км западно од Крагова, 31, 134
- ³ На секцији 1:200 000 обележен само као Вршник

- дуцорос, село, 15 км западно од Једрена, 185, 202, 217, 269, 277
- евено, село, 8 км јужно од Крацова, 86
- ренак, село на Осоговској планини, 8 км јужно од Криве Паланке, 58
- ренак, село, 5 км северно од Страцина 59
- убровница, село, 8 км северно од Криве Паланке, 47
- убочички хан, на друму код с. Дубочиче, западно од Криве Паланке, 173
- уванда (Доганца), село, 10 км југоисточно од Мустафа Паше, 156, 176, 224, 266, 348, 353, 357
- упница (Марек), варош, око 38 км источно од Ђустендила, седиште штаба 7. (Рилске) дивизијске области, 26, 22, 31, 34, 72, 109
- Баур даре, поток, изворни део Хаварас даре, на северозападном сектору Једрена, 212, 223, 242, 279
- Верман, планина (т. 1388), 15 км североисточно од села Страница, 21, 46
- Бујешчево (Ђуешчево), село, последња железничка станица на прузи Софија — Ђустендил, 20, 33, 43, 58, 63, 116, 156, 157, 172, 173, 346
- Башлер, село (развалина) на граници, 20 км североисточно од Мустафа Паше, 351
- Етри Паланка, в. Крива Паланка
- Етри таш, в. Криви Камен
- Елчели, село на левој обали Марице, око 20 км јужно од Једрена, 168
- Екмекичкеј, чифлик, око 15 км северозападно од Једрена, 136, 146, 161, 106, 107, 192, 209, 223, 233, 241, 279
- Емирли, село на десној обали Марице, 15 км јужно од Једрена, 179, 255, 256, 276, 277
- Еникеј, село на десној обали Марице, 22 км јужно од Једрена, 185
- Енија, село, 15 км северно од Мустафа Паше, 132
- Епчели (Ипчели), село на левој обали Арде, 15 км западно од Једрена, 177, 183, 204, 223, 238, 244, 271, 293, 301
- Ерзерум, варош у Малој Азији, 144
- Есмерли, село, североисточно од вароши Криваце
- Еспетли, село на левој обали Арде, 20 км западно од Једрена, 134, 135, 174, 177, 193, 223, 358
- Етапкеј, село на левој обали Тунце, 22 км северно од Једрена, 157
- Жабокрт, село, 7 км источно од Ђустендила, 28
- Ждрананица, вис (т. 1693) на граници, 5 км југоисточно од Рујена, 19
- Жеделово, село, 8 км североисточно од Криве Паланке, 26, 41, 47
- Железница, село, западно од Крацова, 70
- Жеравно, село, 12 км северно од Криве Паланке, 26, 27, 47
- Жеравино, вис (т. 1402), на граници код с. Жеравино, 19
- Живаљско, село, 6 км западно од Крацова, 27, 66
- Жилени, село, 6 км западно од Ђустендила, 28, 33
- Звезгор, село, 4 км источно од Царевог Села, 35, 111
- Злетово, село у долини Злетовске реке, 12 км југоисточно од Крацова, 22, 67, 78, 82, 87, 99, 104, 113, 114
- Злетовска река, река, источно од Крацова, 71, 100, 104
- Зубовце, село на утоку Криве реке у Пичињу, 88
- Изворите (Симитли), село, 16 км јужно од Г. Думаје, 71, 72, 106, 107
- Илдирм, предграђе Једрена (грчка махала), на десној обали Тунце, 142
- Инцили, село у Бугарској, 25 км југоисточно од вароши Хаскова, 139
- Истибања, село, 8 км источно од Кочана, 76
- Јавимово (Јаклимово), село, 9 км источно од Кочана, 78
- Јарчели, село у Бугарској, 15 км северозападно од Мустафа Паше, 140
- Јунаус, село у Бугарској, 18 км северозападно од Мустафа Паше, 134
- Јуруш, село, 15 км западно од Једрена, 134, 179, 266
- Јускудар, село, 10 км североисточно од Мустафа Паше, 224, 351
- Каваклија, село на путу Крива Паланка — Куманово, 14 км западно од Криве Паланке, 48, 49, 50, 61, 66, 66
- Кавакли в. Каваклија
- Кавакли чифлик в. Каваклија
- Кадикеј (Кадукеј), село на десној обали Марице, 20 км западно од Једрена, 133, 134, 156, 175, 192, 265, 266
- Калин Мост, село на Струми, на путу Ђустендил — Дугница, 12 км источно од Ђустендила, 22, 29, 35, 37
- Кадинкеј, чифлик на левој обали Марице, 10 км северозападно од Једрена, 137, 223
- Калиманци, село на путу Кочане — Царево Село, 16 км источно од Кочана, 22, 35, 37, 38, 39
- Кајпа, село на левој обали Тунце, 15 км североисточно од Једрена, 135
- Кајани, село на Марици, 36 км северозападно од Мустафа Паше, 140
- Канали даре, поток, на источној сектору, 276
- Кара Агач, село и железничка станица на десној обали Марице, 6 км јужно од Мустафа Паше, 132, 234, 255, 265
- Карабаа (Кара Баа), село на десној обали Марице, 15 км јужно од Мустафа Паше, 132
- Кара бајир, коса на десној обали Марице, на јужном сектору Једрена, која се са Каратај тепеа спушта на исток
- Кара бајир (Плоската височина), коса на левој обали Марице, на источном сектору Једрена, 170
- Карабичане, село, 10 км северно од Куманова, 67
- Кара Булут (Карабулут), село на левој обали Марице, на северозападном сектору, 137, 161, 236
- Карадаг в. Пониква
- Карагач, предграђе Једрена (европски крај и железничка станица) на десној обали Марице, 6 км западно од Једрена, 216, 218
- Кара Јусуф, село на левој обали Тунце, 18 км североисточно од Једрена, 260
- Кара Касум (Каракасум), село на левој обали Марице, 17 км јужно од Једрена, 168, 170
- Кара Смајилча, чифлик на левој обали Марице, на северозападном сектору, 161, 223, 236, 250
- Карамаза, село, северозападно од Лозенграда, 132
- Кара Тепе, село на десној обали Арде, 50 км западно од Једрена, 135
- Караца Хан, хан, на путу Кочане — Царево Село код села Илијево (Вожањска Мала), 14, 23
- Караула Хасан Паше, на граници, 13 км југоисточно од Царевог Села, 38, 39
- 26 Друга српска армија 1912—1913.

Чева Махала, 18 км јужно од Горње Цумаје, 106

Дикеј, село на десној обали Тунце, 20 км северно од Једрена, 356

Емал, село, 15 км северозападно од Једрена, 135, 136, 137, 160, 161, 165, 224

Иришали, чифлик на путу Једрене — Мустафа Паша, 17 км северозападно од Једрена

Иселца, село, 4 км североисточно од Криве Паланке, 26, 27, 44, 47, 48

Јосе Хамза в. Хамза

Јушцен, чифлик, на источном сектору, 273

Лечевице, село на утоку Криве реке у Цињи, 88

Лисели в. Свети Никола

Лопата Махала, заселац, 10 км западно од Криве Паланке, 36, 61, 70, 115

Лозак, планина (т. 1284), где Циња прави лакат, 21, 46, 59, 61

Локосиње, село, 20 км југозападно од Кратова, 82, 114

Лопнице, село, 7 км југозападно од Криве Паланке, 50

Оваво, село на левој обали Струме, 10 км северно од Тустендила, 17, 28

Оприва, гранични прелаз, северно од Деве бајира, 27

Осевича, село, 22 км североисточно од Кочана, код Сиве Кобиле, 39

Остин Дол, село, 12 км североисточно од Кочана, 23

Кочериново, село на левој обали Струме, на тадањој бугарско-турској граници, 29

Кочани, варошица у долини Брегалнице, 21, 24, 25, 29, 31, 34, 38, 43, 63, 64, 66, 72, 76, 82, 83, 98, 111, 117

Кошу Кавак, варошица, око 100 км југозападно од Једрена, 185

Коцали, село, 6 км северно од Радовишта, 70, 78, 87, 89, 105, 114, 115

Кратово, варошица, јужно од Криве Паланке, 24, 42, 44, 63, 64, 70, 78, 87, 89, 105, 114, 115, 118, 119

Кратовска река, протиче кроз Кратово, 14, 66, 70, 71

Кресна, село на левој обали Струме, 30 км јужно од Г. Цумаје, 37, 39, 72, 73, 107, 116, 117, 118, 120, 127

Кресненска клисура, којом се пробija Струма код села Кресне, 30, 35, 105, 116

Крива ливада, утрина на левој обали Струме, на излазу из Кресненске клисуре, 36 км јужно од Г. Цумаје, 72

Крива Паланка, варошица на југословенско-бугарској граници, на путу Тустендил — Куманово, 20, 26, 28, 40, 43, 47, 48, 50, 58, 61, 67, 104, 120, 154, 173

Криви Камен, село, 16 км северозападно од Криве Паланке, 60, 63

Крива Паланка, село, 9 км северно од Кратова, 49, 50, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67

Крива река, извире са Осоговске планине (Цар врх) и протиче кроз Криву Паланку, 14, 21, 22, 50, 51, 55, 56, 59, 61, 64, 65, 66, 87, 113, 115

Кркља, село, 6 км источно од Криве Паланке, 115

Крушиште, село, на утоку Злетовске реке у Брегалницу, 118

Крушишк, село на десној обали Струме, 12 км јужно од Горње Цумаје, 36, 71, 72, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111

Крцали, варош на Арди, 100 км западно од Једрена, 132, 133, 134, 139

Кујунли, село (развалина) на десној обали Марице, 17 км западно од Једрена, 134, 135, 137, 176, 215, 269, 171

Куклица, в. Доња и Горња Куклица

Кулаку, чифлик на левој обали Арде, 20 км западно од Једрена, 222, 366

Кулели Бургас, село јужно од Једрена код Димотике, код железничког моста на Марици, 170

Кум дере, поток на источном сектору

Кумарлу, село на Арди, 30 км западно од Једрена, 245

Кундино, село, 7 км југозападно од Кратова, 82, 83, 93, 94, 95, 96, 113

Кулибег, село 25 км западно од Кратова, 90

Кучевница, вис (т. 1756) на југословенско-бугарској граници, југоисточно од Осоговске планине, 19

Кучкарево, село, 28 км западно од Кратова, 114

Кшање, село, 20 км западно од Кратова, 90

Леска, село, 8 км југоисточно од Кочана, 76

Лесново, село, 9 км југоисточно од Кратова, 114

Лисец (т. 1527), вис на Осоговској планини, јужно од с. Писаче, 56, 61

Лисичковиц, Јаруга код с. Труновца, 52

Лобница в. Љубинце

Лосенград (турски Кирк Клис), варош, 35 км источно од Једрена, 131, 132, 147

Лопен, бачије, 18 км источно од Кратова (код Ретки буки) 57

Лучка река, изворни део Киселичке реке која се улива у Криву реку, 4 км источно од Криве Паланке, 48

Љубијамец (Хебибчево) варошица на бугарско-турској граници и железничка станица на прузи Софија — Цариград, 157

Љубинце, село, 14 км западно од Криве Паланке, 48, 49, 61

Мајмун дере, увала на десној обали Тунце, на одсеку 55. Пуска, 212

Макреш, село на Цињи, на путу Куманово — Крива Паланка

Мала чука, вис (к. 578) код с. Ветунце, на путу Крива Паланка — Куманово, 48

Малино, село, 14 км северозападно од Св. Никола (Овче поље), 31

Манастир св. Пантелеј, 10 км северозападно од Кочана, 114

Манастир св. Јоаким, 2 км источно од Криве Паланке, 115

Мараш, село на утоку Арде у Маришу, 142, 175, 189, 192, 216, 241

Марица, река, извире на Родопима, са хидрографског чвора Мусала (т. 2925), протиче кроз Пловдив и утиче у Бело море код вароши Еноса, 131, 132, 167

Мартиница Мала, заселац села Мартинице, јужно од Криве Паланке, 50, 173

Медвеђа, река, лева притока Јужне Мораве, протиче кроз Лебана, 12

Мезек, село на десној обали Марице, 15 км југозападно од Мустафа Паше, 132

Места, река, извире са планине Риле, тече на југ и улива се у Бело море код вароши Кожала, 22, 35

Местанду, варош, 95 км западно од Једрена

Мекомија, оџласт у Родолима у изворном делу реке Месте, 72, 117

Мечкул, село, на левој обали Струме, 24 км јужно од Г. Цумаје, 107

Милуинце, село, 15 км западно од Криве Паланке, 80

Михалич, село, на десној обали Струме, 25 км северозападно од Једрена, 132

Младе Нагоричане (Младо Нагоричино), село на Пчињи, на путу Куманово — Крива Паланка, 11 км источно од Куманова, 68

Мустафа Паша (Свиленград), варош, на железничкој прузи Софија — Једрене, седиште штаба 2. Бугарске армије, 116, 132, 154, 156, 160

Мустафино, село, 16 км северозападно од Штипа, 118

Мусубејли, село, 9 км источно од Једрена, 242, 306

Мушково, село, 7 км источно од Крагова, 55, 57

Нагоричане в. Старо Нагоричане Нежлово, село, 6 км северозападно од Крагова, 63

Неокази, село на Злетовској реци, 15 км јужно од Крагова, 90

Ниш, варош у Србији, близу ушка Нишаве у Велику Мораву, 18

Ново Село, село, 10 км јужно од Бустендила, 28

Ново Село, село, на левој обали Злетовске реке близу њеног утока, 24

Новоселска река, десна притока Струме, код с. Новог Села, 25

Овче поље, висораван на десној обали Брегалнице, између

4 У званичном бугарском делу Рат Бугарске и Турске 1912—1913, том V, књига II, стр. 1151, стоји: „Ниш, бугарски град у источној Србији“

Штипа и с. Николе, 21, 22, 23, 30, 31, 56, 67, 71, 73, 79, 88, 101, 123

Оглу Паша, чифлик, 20 км југоисточно од Једрена, на путу Једрене — Јозенград, 168

Ораново, село, 15 км јужно од Горње Цумаје, 71, 106, 127

Орашац, село на левој обали Пчиње, 15 км југоисточно од Куманова, 31

Орах, село на путу Куманово — Крива Паланка, 20 км источно од Куманова

Орел, село, 10 км северно од с. Николе, 67

Ортакеј, варош на десној обали Арде, 40 км југозападно од Једрена, 133, 134, 136, 138, 175

Ортачки, село на левој обали Тунице, 25 км северозападно од Једрена 260, 311, 376

Оризари, село, 5 км источно од Кочана, 29, 73, 74, 76, 77

Оризарска река, протиче кроз с. Оризари, 74

Осоговска планина испуњава цео простор између Струме, Криве реке и Брегалнице, 16, 19, 21, 22, 24, 34, 36, 46, 48, 57

Павлешеници, село, 25 км југозападно од Крагова, 31, 90, 114

Пазарли, село на десној обали Марице, 25 км јужно од Једрена, 185

Паланка, в. Крива Паланка

Пандакли, село у Бугарској, на десној обали Марице, 25 км северозападно од Мустафа Паше, 134

Панаскеј, село у Родолима, западно од Једрена, 185

Пастра, село у долини Рилске реке, 20 км југоисточно од Дупнице, 25, 29

Патарина, вис на тадањој трOMEИ између Србије, Бугарске и Турске, 18, 22, 25, 59

Паша Чаир, чифлик, око 7 км југоисточно од Једрена, 169, 304

Пезово, село, 22 км западно од Крагова, 88

Петралица (Петралима), село, 15 км западно од Криве Паланке, 43, 44, 47, 49, 54, 55, 56, 71, 171, 173

Петрич, варош у Бугарској, источно од Струмице, 112, 121, 122

Пехчево, варошица у изворном делу Брегалнице (Малеш), југожно од Царевог Села, 29, 39, 71, 72, 73, 76, 78, 112, 117, 120, 122

Пирич, планина на левој обали Струме, 106

Плешинци, село, 10 км југозападно од Крагова, 82, 88, 93

Планица, в. Пониква

Плачковица, планина (т. 1754), испуњава цео простор између Брегалнице, Вардара и Струмице, 21, 23, 76, 118, 119

Поблијен камен вис (т. 1180), 18 км северозападно од Кочана, 29, 34, 36, 39, 71, 73, 74

Повишница (Повишница), речница, лева притока Криве реке, западно од Крагова, 14, 64, 66, 81, 85

Покривен, поток, притока Струме на тадањој бугарско-турској граници, 29

Пониква, планина (т. 1298), 3 км јужно до Крагова, 21, 62, 65, 67, 70, 78, 79, 81, 83, 87, 93, 94

Попова глава, вис, 4 км северно од Црног врха, 69, 70, 83, 84

Попова чука, вис (т. 679), 6 км северозападно од Кочана, 75

Пороминово, село, 9 км северно од Г. Цумаје, 36

Предел, село, 20 км јужно од Бустендила, 29, 35

Пресека, село, 14 км северозападно од Кочана, 73, 74, 76

Приковци, село, 4 км југозападно од Крагова, 62, 65, 67, 70, 82, 83

Пробиштип, село, 8 км јужно од Крагова, 94

Провадја, село, 25 км северозападно од Једрена, 132

Провадја, река, лева притока Тунице, северно од Једрена, 273, 274

Псача, село, 12 км западно од Криве Паланке, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 54, 55, 56, 61, 71, 87, 173

Пчиња, река, извира са Чушиног брда, обилази планину Козјак и улива се у Вардар, 23, 31, 60, 80, 171.

Равна нива, гробан на граници, источно од Криве Паланке, 28

Радомир, варош, на железничкој прузи Софија — Бустендил, 14, 17, 18, 28

Радовиште (Радовиш), варошица у источној Македонији, 118, 119, 120, 121, 122

Разлог, варошица у изворном делу реке Месте, 35, 106, 117, 127

Рајчани, село на левој обали Злетовске реке

Раници, село, 8 км северозападно од Деве Бајира, 28

Ранковци, село, 20 км западно од Криве Паланке, 48, 52, 61

Ранковачка река, река, протиче кроз с. Ранковце, 48, 50, 52, 55, 63

Ратавица, село на Злетовској реци, 14 км јужно од Крагова, 90

Ратено, село, 4 км јужно од Берово (Малеш), 106

Ретки буџи, коса (т. 1781) на Осоговској планини, југозападно од Царева врха, 57

Речани, село на левој обали Оризарске реке, северозападно од Кочана, 24

Ридарска Махала, заселак с. Долно Село, северно од Бујешева, 26

- Рила, планина (тл. 2730), источно од Душнице, 36
- Рилска река, лева притока Струме, јужно од Душнице, 25, 29
- Родопске планине (Родопи), на јужној граници Бугарске, источно од Риле, 35, 138, 276
- Рударе (Турско Рударе), село, 2 км југозападно од Злетово
- Ружан, вис (тл. 1500) на десној обали Струме, 24 км југозападно од Г. Цумаје, 107
- Ружан, планина, 22 км североисточно од Куманова
- Ружан, вис (тл. 2252) на Осотовској планини, на самој граници, 19, 20, 43
- Ружинце, село на путу Крива Паланка — Куманово, 4 км југозападно од Страцина, 172
- Рупел, село на Струми (Грчка), северозападно од Демир Хисара (Баловишта), 122
- Сазли дере, лева притока Марице, 10 км источно од Једрена, 169, 170, 273
- Сакар, планина, на бугарско-турској граници, северно од Једрена, 140, 159
- Сакуљина, село, 12 км западно од Крагова, 81, 89, 92
- Сали ага, мост на Струми код Криве ливаде (Кресненска клисура), 106, 116
- Салтаклу, чифлик на десној обали Марице, 25 км југозападно од Једрена, 185
- Сарај Ак Бунар (Ак Бунар, Акбунар), село, 15 км северно од Једрена, 161, 164, 165, 209, 220, 224, 286, 245, 250, 267
- Сарван дере, поток, на источном сектору, 275
- Св. Никола, варошица на Овчем пољу, 67, 114
- Седерли, село на левој обали Арде, 20 км западно од Једрена, 174, 366
- Седларци, заселак села Љубинци, 49
- Секун, село, 17 км северозападно од Једрена, 155, 224, 225, 357
- Селиште (Вељамзино), село на десној обали Струме, 9 км западно од Горње Цумаје, 37
- Сенокос, утрина на путу Ђустендил — Ђуђешеву, 6 км од Ђустендила, 18, 26, 33
- Сива кобила, вис (тл. 1545) на граници, 18 км северозападно од Царевог Села, 19, 25, 35, 37, 38, 57
- Сиври тепе, вис (тл. 1188) на граници, 5 км северно од Деве бајра, 27
- Сименли (Сејмени), село на десној обали Арде, 20 км западно од Једрена, 138, 175, 178, 197, 216, 265
- Симитли в. Изворите
- Скаквица, село, 4 км северозападно од Ђуђешева, 25, 26, 28, 33, 116
- Скопска црна гора (Карадаг) планина, северно од Скопља, 23
- Славиште, котлина између с. Петралци и Ранковца, 47, 60
- Слатино, село, 12 км јужно од Душнице, 29
- Слатина, заселак Младог Нагоричака, 7 км источно од Куманова, 60
- Сливница, село на железничкој прузи Царифрод — Софија, 17, 18, 28
- Слокошница, село, 3 км јужно од Ђустендила, 28
- Сопот, село, 8 км северозападно од Св. Николе, 114
- Соупак (Суупак), село у Бугарској, 22 км северозападно од Мустафа Паше, 132, 140, 351
- Софулар, село на левој обали Тунце, 12 км северозападно од Једрена, 135
- Србиново, В. Брешани
- Стамболијска Махала, махала села Коношнице, 42
- Стањевици, село, 12 км северно од Св. Николе, 114
- Стара Залора, варош у северној Бугарској, седиште штаба бугарске Врховне команде за време рата, 139, 173
- Старо Нагоричане (Старо Нагоричино), село на Пчињи, на путу Куманово — Крива Паланка, 43, 64, 65
- Страини, село на путу Крива Паланка — Куманово, 28 км западно од Криве Паланке, 14, 42, 43, 50, 55, 56, 58, 60, 65, 68, 71, 72, 123, 172
- Стрби врх, вис (к. 1287) на граници, јужно од Деве бајира, 19, 29
- Стришка, вис (тл. 1398), 17 км северозападно од Кочана, 24
- Стрмош, село, 12 км јужно од Крагова, 46, 88, 89, 98, 113
- Стројисовци, село, 16 км југозападно од Крагова, 67, 90
- Стројисовци, село 16 км југозападно од Крагова, 114
- Струма, река, извире са пл. Вишоша и улива се код Сереза у Орфански залив (Бело море), 19, 22, 30, 34, 71, 106, 111, 112, 116, 131
- Струмица, варош у источној Македонији, 72, 78, 106, 121, 122
- Стубол, Г. и Д., јужно од Црног врха, 86
- Султан тепе, в. Царев врх
- Сушица Г. и Д., села на десној обали Струме, западно од Крушника, 107
- Табановце (Г. и Д.), села, 9 км северно од Куманова, 67
- Таджакин (Таджа Кадин), чифлик на левој обали Марице, јужно од Једрена, 168, 171
- Талашманце, село на левој обали Криве реке, 10 км северозападно од Крагова, 61, 64, 66, 67, 70, 87
- Татаркеј, село на десној обали Арде, 20 км југозападно од Једрена, 179, 197, 255, 256, 277
- Таш тепе, гробан на граници, источно од Криве Паланке, 19, 28
- Тополовник (Тополовићи) село, 9 км западно од Крагова, 66, 85
- Трабовошиште, село, 9 км јужно од Царевог Села, 38, 39, 78, 106
- Трновец (Трновац), село, 11 км северозападно од Крагова, 14, 51, 54, 55, 61, 64, 66, 68, 70, 115
- Трновлак, село, 7 км источно од Ђуђеште, 28
- Трново-Сејмен, железничка станица на Марици, железничка раскрсница Пловдив — Једрене и Пловдив — Нова Загора, 134, 138
- Тросково, село на десној обали Струме, 20 км јужно од Г. Цумаје, 127
- Трстеник, село, 9 км северозападно од Св. Николе, 114
- Тунца, река, извире са Великог Балкана и улива се у Марици код Једрена, 131, 146, 165
- Туралјево, село, 6 км западно од Крагова, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 98
- Турско Рударе, село на Злетовској Реци, 12 км југоисточно од Крагова, 82, 114
- Уеленово (Кетеново), село на утоку Повиштице у Криву реку, 64, 65, 81
- Њустендил, варош у Бугарској, источно од Криве Паланке, 16, 20, 23, 28, 31, 59, 63, 114, 173
- Узем, село на граници, источно од Криве Паланке, 45, 173
- Узун Кјупру, варош, јужно од Једрена, 147, 237
- Уларци, село на утоку Злетовске Реке у Брегалици, 117
- Умлено, село, 5 км западно од Цехчева (Малеш), 106

Урумкеј, село на десној обали Марине, 25 км југозападно од Мустафа Паше, 132	Црновод, коса, 7 км северисто-чно од Косана, 73, 74, 75	Страна	5
Фикел, село, 25 км северно од Једрена, 132	Чавка, вис (т. 1538), 7 км југо-западно од Царевог Села, 38		
Филиповићи, село, 10 км западно од Кратова, 89, 92	Чакалиште, вис (к. 1035), 4 км југозападно од Кратова, 14, 83, 93, 113		
Хаварас, село на десној обали Тунце, 10 км северно од Једрена, 142, 192, 273	Чатажда, варош, 50 км западно од Цариграда, 216, 265		
Хавса, варошица, 30 км југоис-точно од Једрена, 137, 237, 275	Черкеј, село на десној обали Арде, 10 км западно од Је-дрена, 179, 131, 197, 202, 204, 217, 264, 278		
Халвади лере, поток на источ-ном сектору, 275	Черномел, (Чермен), село, 7 км јужно од Мустафа Паше		
Хамза (Кјосе Хама), чифлик на десној обали Тунце, 10 км северно од Једрена, 162, 190	Чегрци, село, 8 км северисто-чно од Куманова, 43, 60, 68		
Хаској, село, 20 км северозападно од Једрена, 132, 224	Чешмекеј, село, 30 км североза-падно од Лозенграда, 132.		
Хасково, варош (Бугарска), 25 км северозападно од Мустафа Паше, 133, 138	Чингине кале, вис (т. 1784), на садањој југословенско-бугар-ској граници у висини Бе-рова (Малеш), 106, 110, 116		
Царев врх (т. 2085), вис на Осо-говској планини, 12 км југо-источно од Криве Паланке, 16, 23, 27, 33, 40, 57	Чифлик, в. Каваклија		
Царево Село (Делчево), вароши-ца на Брегалници, источно од Кочана, 21, 23, 24, 25, 29, 31, 33, 36, 38, 43, 73, 78, 111, 119, 121	Чобан теле, вис на десној обали Арде, 50 км југозападно од Једрена, 185		
Цариброд (данас Димитровград), варошица, 25 км југоисточно од Широга на југословенско-бугарској граници, 13, 15, 17	Цами теле, вис (т. 1803), на са-дањој југословенско-бугар-ској граници у висини Пех-чева, 73, 107, 110, 112		
Церово, село на левој обали Струме, 7 км јужно од Г. Ду-маје, 36, 71	Цамица, вис (т. 1569) на пл. Пде-чковици, 30 км јужно од Ко-чана, 33, 120, 121		
Црвени Дол, заселак, 7 км се-верно од Деве бајира, (у Бу-гарској), 26	Цумаја в. Горња Цумаја		
Црварца, село, 14 км северис-точно од Царевог Села (у Бу-гарској), 33	Шешварли, село, 9 км источно од Шипа, 119		
Црна скала, прелаз на граници, 10 км северистоочно од Ца-ревог Села, 20, 29, 38, 39, 72, 73, 78, 81, 82	Шисгово, село, 3 км југозападно од Кратова, 62, 70, 83, 86, 87, 90, 98		
Црни врх (т. 1115), вис, 8 км ју-гозападно од Кратова, 14, 21, 59, 64, 66, 69, 78, 86, 90, 93, 95, 95, 99, 104, 113	Шонско Рудари, село на Кривој реци, 15 км западно од Кра-това, 64		
	Шонур, село, 16 км југоисточно од Шипа, 119		
	Штубишк, село у Србији, на путу Неговин — Доњи Милановац, 54		
	Шупли Камел, село на Пчињи, 3 км југоисточно од Кума-нова, 33		

СА Д Р Ж А Ј

П Р В И Д Е О

ПРЕДГОВОР — — — — — Страна

ДЕЈСТВА ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА ВАРДАРСКОМ ВОЈИШТУ — — — — — 7

Мобилизација, концентрација и стратегијски развој — — — — — 7

Објава рата и ратна дејства — — — — — 32

Рилска дивизија прелази границу — — — — — 33

Борба код Горње Цумаје и Царевог Села (Делчево) — — — — — 36

Тимочка дивизија прелази границу — — — — — 40

Пад Царевог врха — — — — — 40

Заузеће Криве Паланке 20. октобра — — — — — 40

Наступање Тимочке дивизије — — — — — 42

1. — Наступање десне колоне — — — — — 47

2. — Наступање средње (главне) колоне: — — — — — 48

3. — Наступање леве колоне — — — — — 57

Избијање Тимочке дивизије на линију Страцин — Кратово — — — — — 59

Дејства Рилске дивизије у долини Струме — — — — — 71

Борба код села Изворите (Симитли) и Оранова 22. октобра — — — — — 71

Борба код Кочана 23. и 24. октобра — — — — — 72

Напад Тимочке дивизије на Црни врх — — — — — 78

Први дан напада 24. октобра — — — — — 78

Заузеће Црног врха 25. октобра — — — — — 87

Осврт на рад — — — — — 100

Борбе Рилске дивизије у долини Струме (25. и 26. октобра) — — — — — 105

Завршна дејства на вардарском војишту — — — — — 113

Одлазак Тимочке дивизије у Бугарску 27. октобра — — — — — 114

Рад Рилске дивизије од 27. до 31. октобра — — — — — 116

Одлазак Рилске дивизије у Солун 1. новембра — — — — — 121

Осврт на рад Друге српске армије на вардарском војишту — — — — — 122

Д Р У Г И Д Е О

ДЕЈСТВА ДРУГЕ СРПСКЕ АРМИЈЕ НА МАРИЧКОМ ВОЈИШТУ — — — — — 131

	Страна
Стање код Једрена пре доласка Друге српске армије	131
Молба бугарске владе за помоћ	140
Једрене и његов значај	142
Стање Једренске тврђаве	144
Долазак Друге српске армије на маричко војшиште	153
Долазак команданта армије	153
Долазак Тимочке дивизије I позива	156
Борба Тимочког коњачког пука код села Кара Касума	168
10. новембра	171
Долазак Дунавске дивизије II позива	185
Рад Дунавског коњачког дивизиона	186
Војени код Каргал тепеа и Беле могиле	186
Напад 8 (Тунцанске) дивизије на Каргал тепе и Белу	186
могилу	187
Насилно извиђање Тимочке дивизије 8. и 9. новембра	192
Рад непријатеља	197
Насилно извиђање Тимочке дивизије 12. новембра	199
Стање после пада Каргал тепеа	201
Напад 8 (Тунцанске) дивизије на Каргал тепе 20. новембра	203
Напад Дунавске дивизије на Белу могилу 22. новембра	207
Насилно извиђање Тимочке дивизије 22. новембра	215
Загишце	221
Примирје	221
Одмор и припреме	226
Стање у Једрену	232
План за напад	234
Ратни савет	235
Преговори у Лондону	240
Рат се наставља	240
Рад до битке	248
Последње припреме за битку	253
Долазак српске опсадне артиљерије	257
Одлука за напад	265
Битка	266
Први дан битке, 24. марта	278
Други дан битке, 25. марта	311
Трећи дан битке, 26. марта	329
Закључак	330
Осврт на рад опсадних трупа	345
Исхрана и снабдевање, здравствено стање и други услови	368
Од пада Једрена до повратка у Србију	386
Повратак у Србију	392
Старешински кадар јединица Друге српске армије	396
ЛИТЕРАТУРА	397
РЕГИСТАР	---
ПРИЛОЗИ	---

ДОБРОСАВ Ј. МИЛЕНКОВИЋ

ДРУГА СРПСКА АРМИЈА

У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

*

Редактор

ЖИВОЈИН ЉУВИНКОВИЋ

*

Лектор

СТЕВАН КОЈИЋ

*

Технички уредник

АНДРО СТРУГАР

*

Коректори

ВЕРА РАДУЛОВИЋ

ГОРДАНА РОСИ

Штампање завршено августа 1963. год.

Тираж: 3000